Darüssaade Ağası

Jane Hathaway

Jane Hathaway

Çeviren: Tansel Demirel

Darüssaade Ağası

Osmanlı Sarayında Afrikalı Bir Güç Odağı

TÜRKİYE İŞ BANKASI

Kültür Yayınları

TARİH

JANE HATHAWAY
DARÜSSAADE AĞASI
OSMANLI SARAYINDA AFRİKALI BİR GÜÇ ODAĞI

ÖZGÜN ADI
THE CHIEF EUNUCH OF THE OTTOMAN HAREM
FROM AFRICAN SLAVE TO POWER-BROKER

İNGİLİZCE ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
TANSEL DEMİREL

Sertifika No: 40077

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ
DERYA ÖNDER

DİZİN
NECATİ BALBAY

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: NİSAN 2022, İSTANBUL

ISBN 978-625-429-052-7

BASKI
AYHAN MATBAASI
MAHMUTBEY MAH. 2622. SOK. NO: 6/31
BAĞCILAR İSTANBUL
Tel. (0212) 445 32 38 Faks: (0212) 445 05 63
Sertifika No: 44871

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Jane Hathaway

Darüssaade Ağası

osmanlı sarayında afrikalı bir güç odağı

Çeviren: Tansel Demirel

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

Görseller

Haritalar

Tablolar

Kısaltmalar

BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
EI^2	*Encyclopaedia of Islam*, 2. Baskı, Leiden (1960-2004)
EI^2	*Encyclopaedia of Islam*, 3. Baskı, Leiden (2007-günümüz)
MD	Mühimme Defteri
TDVİA	*Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*

Hali hazırda BOA'da kullanılan tasnif kısaltmalarını hatırı sayılır bir kafa karışıklığı kaynağı olarak değerlendirdiğim için dipnotlarımda onlara yer vermedim. Kaynakça'da ise her ana tasnif başlığından sonra parantez içinde bu kısaltmaları belirttim.

Meg Hathaway'in hatırasına (*1927-2014*)

Teşekkür

Elinizdeki kitabın ortaya çıkması hayli uzun zaman aldı. Bu süreçte pek çok kişi ve kurumdan destek ve yardım gördüm. Onlara kitabın içinde ilgili yerlerde notlarda teşekkürlerimi sundum ama notlar şükran borcumun yalnızca bir kısmını ifade ediyor.

Bu proje için ilk araştırma National Endowment for the Humanities ve American Council of Learned Societies'in sağladığı cömert fonlarla yapıldı. Kitabı yazmaya University of Richmond'da (Virginia), Tarih Bölümü'nde Douglas Southall Freeman profesörü olarak çalışırken başladım ve çoğu bölümün taslağını Princeton'da Institute for Advanced Study'de Gladys Kreible Delmas üyesiyken bitirdim. Ohio State University College of Arts and Sciences'a bu konumları kabul etmeme izin verdiği, ayrıca kitabın taslağını tamamlamam için 2017'nin bahar döneminde bir özel görev fonu sağladığı için şükran borçluyum.

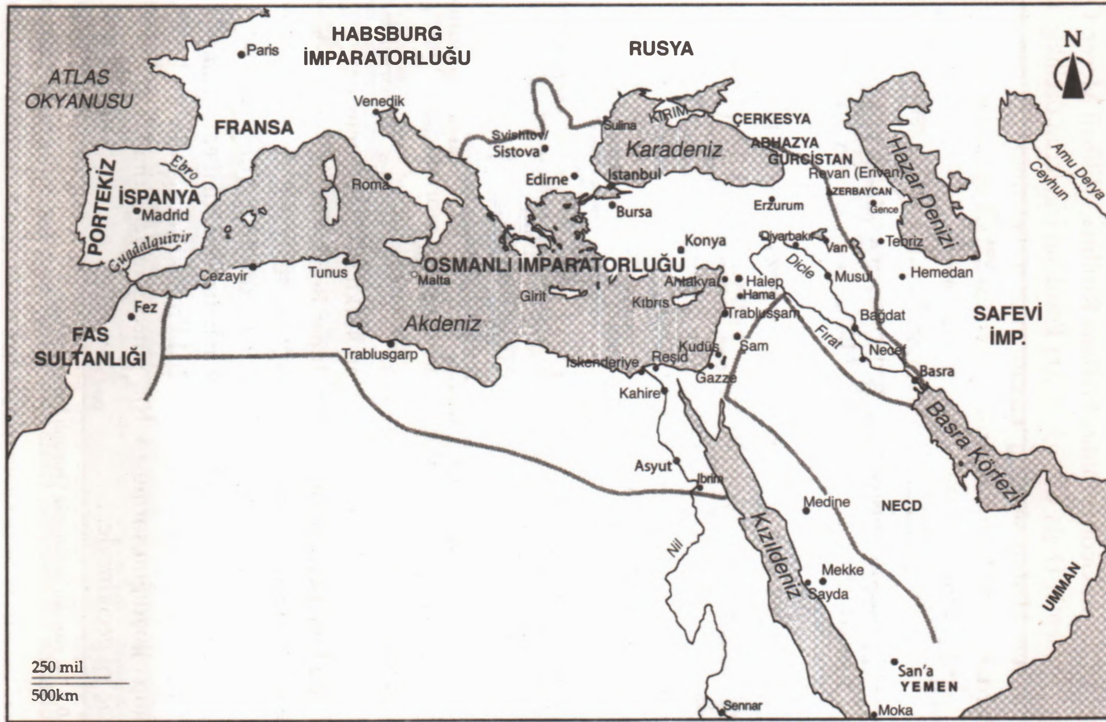
İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü Kütüphanesi ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi ve Arşivi personeline ve yöneticilerine koleksiyonlarını kullanma imkânı verdikleri, American Research Institute'un İstanbul şubesi personeline ve Dr. Anthony Greenwood'a çalışmamın çeşitli aşamalarında güven dolu bir sığınak sağladıkları için teşekkürlerimi sunuyorum. Yıllar içinde bir dizi meslektaşım ve öğrencim araş-

tırma malzemelerine erişmemi sağladı. Burada Muhammad Husam al-Din İsmail Abd al-Fattah, Günhan Börekçi, Emine Fetvacı, Betül İpşirli Argıt, George Junne, Svetlana Kirillina, Mikhail Meyer, Özgül Özdemir, Doğa Öztürk ve Ata Potok'un isimlerini özellikle anmalıyım. Hadım ağaların hayratının ve türbelerinin izini sürmeme yardımcı olan Caroline Finkel'e (kendisi ayrıca el yazmasını özenle okuma inceliğini göstermiştir), Catalina Hunt'a, Davidson McLaren'e, Darin Stephanov'a ve Prof. Abd al-Fattah'ın Ayn Şems Üniversitesi'ndeki lisansüstü öğrencilerine teşekkür ediyorum.

Nicolas Vatin'e 2008 yılı ilkbahar döneminde Sorbonne'da, École des Hautes Études en Sciences Sociales'e bir dizi konferans davetinden dolayı şükran borçluyum. Söz konusu konferanslar kitap projesini kavramsallaştırmamda faydalı oldu. Bu projenin öncüsü sayılabilecek bir kitabı, Hacı Beşir Ağa'ya (2006) ilişkin kısa biyografi çalışmamı yazmamı isteyen müteveffa Patricia Crone'u da şükranla anıyorum.

Cambridge University Press'in iki anonim redaktörüne teşekkürlerimi sunuyorum. Ama 2017 yazında kitabın bütün ön metnini okuyan ve bölüm bölüm yorumlarda bulunan emekli meslektaşım Stephen Dale'e özellikle teşekkür etmek istiyorum. Söylemeye gerek yok, kalan bütün hataların ve eksikliklerin sorumluluğu tamamen bana aittir. Ohio State University Goldberg Center for Excellence in Teaching'den Laura Seeger haritaların ve görsel malzemelerin hazırlanmasında hayati katkılarda bulunmuştur.

Bu kitabı eşimin, Robert ("Mimar Bob") Simkins'in ve efsanevi Beşir ile Stella'nın tahtına geçen Pelin ve Tasha'nın desteği olmadan bitiremezdim. Kitabı ailemde bütün kitaplarımı okumuş tek kişi olan annem Meg Hathaway'in hatırasına ithaf ediyorum. Kendisini son gördüğümde, Mayıs 2014'te, okuyacağı yeni bir kitabım olup olmadığını sormuştu. İşte anneciğim, yeni kitap; yalnızca birkaç yıl gecikmeyle.

Harita 0.1 16. yüzyılın ortalarında Osmanlı İmparatorluğu.

Harita 0.2 16. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu.

I

Darüssaade Ağalığı Nedir?

Kitabın kapağında kullanılan minyatürle söze başlayalım. Minyatürde Osmanlı tarihinin en güçlü Darüssaade ağası Hacı Beşir Ağa'yı Topkapı Sarayı'nın Üçüncü Avlu'sunda üç şehzadenin, III. Ahmed'in oğullarının önünde yürürken görüyoruz. Sene 1720. Beşir Ağa şehzadeleri sünnet olmaya, Dördüncü Avlu'daki Sünnet Odası'na götürüyor. Her şehzadenin sağında ve solunda birer vezir yürüyor. Beşir Ağa ise sağda en önde, çerçeveyle aynı seviyede bulunuyor. O sırada Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en güçlü adam olduğu düşünülen sadrazam bile, en büyük şehzadenin sağ kolunu tutmuş, Beşir Ağa'nın arkasında yürüyor. Bu minyatürün mesajı nedir? Hacı Beşir Ağa saraydaki en güçlü kişi gibi görünüyor, sadrazamdan veya şehzadelerden bile güçlü. Şehzadelerin yazgılarına, hayatlarının akışına yön veriyor, demek ki bir bakıma imparatorluğun yazgısı da onun elinde. Ama aynı zamanda şehzadeleri ve vezirleri minyatüre bakanlardan ayıran sınırı koruyor. Bu anlamda hem merkezi hem marjinal bir figür: Şehzadelerin ve vezirlerin hem efendisi hem hizmetkârı. Ayrıca minyatürdeki tek "kara derili" figür kendisi ama bütün "soluk benizli" figürlere yol gösteriyor.

Bu imge çelişkilerle mi dolu? Öyleyse, gerçeği yansıtıyor diyebiliriz. Darüssaade ağası veya kızlar ağası, yani Osmanlı sarayındaki hadım ağaların başı bütün bu çelişkileri taşıyordu. Afrika'dan getirilmiş, hadım edilmiş bir köleydi; asıl ailesiyle bağları tamamen koparılmış, kendi ailesini kurması söz konusu olmayan bir kimse. Buna karşılık, Osmanlı hanedan ailesinin çok yakınına, mahrem dünyasına girmiş, o ailenin fertleriyle iç içe yaşayan biri: Padişaha kız veya erkek evladının doğduğu müjdesini getiren, şehzadelerin eğitimiyle ilgilenen, bir padişah kızının düğününde damadı temsil eden veya padişaha annesinin ölüm haberini veren oydu. Böyle bir kişinin varlığı bile bugün bize çok garip ve anlaşılmaz görünebilir oysa Darüssaade ağalığı üç yüz yıldan uzun bir müddet devam etmiş bir makamdır. Üstelik kökleri insanlığın en eski medeniyetlerine dek uzanan benzer kurumlara dayanır. Bu kitap, Darüssaade ağalığı makamını ve üç yüz yılı aşan bir zaman dilimi boyunca bu makamda bulunanları inceliyor, söz konusu uzun dönemde Osmanlı toplumunda ve Osmanlı saray hayatında meydana gelen dönüşümlerin etkisiyle Darüssaade ağalığının ne gibi değişimler geçirdiğini araştırıyor.

Bu Kitap Neler Anlatıyor?

Bu son derece önemli ama çelişkilerle dolu, gizemli makama ilişkin bugüne kadar hiçbir akademik kitap yayımlanmamış olması doğrusu şaşırtıcıdır. Ünlü tarihçi İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın Osmanlı saray teşkilatı hakkındaki 1945'te basılan klasik eseri, bu makama getirilenlerin görev ve sorumluluklarını anlatan en iyi kaynaktır.[1] O günden bu yana, Topkapı Sarayı ve Harem-i Hümayun hakkında gerek akademik gerek popüler nitelik taşıyan pek çok eserde, sarayda hem kara ağaların (Afrikalı hadım ağaların) hem ak ağaların rolü ele alınmış, bu arada Darüssaade ağası da in-

1 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara, 1945 (yeniden basımları: 1984, 1988), s. 72-83.

celenmiştir.[2] Harem ağalarına ilişkin popüler bir Türkçe genel tanıtım kitabı 1997'de yayımlanmış, ikincil kaynaklara dayanan İngilizce bir kitap da 2016 yılında çıkmıştır.[3] Ben bu çalışmada, birincil kaynaklara dayanarak Darüssaade ağalığı makamının tarihsel gelişimini ortaya koymayı hedefliyorum. Ama bu kitabın basit bir monografinin ötesine geçtiğini umuyorum. Kitap aynı zamanda, söz konusu dönemde Darüssaade ağalığında görülen değişimlerin imparatorluğun genel gidişatıyla ne tür paralellikler sergilediğine ilişkin kapsamlı bir değerlendirme sunuyor.

Önce konuyu genel bir çerçeveye oturtuyoruz: Hangi toplumlar harem ağaları kullanmıştır? Harem ağaları nerelerden geliyordu? Hangi işlevleri yerine getirmişlerdi? Daha sonra odağı daraltıyoruz: Hadım edilen Afrikalıların harem ağaları olarak ve başka görevlerde kullanılmasının kökenleri neye dayanıyordu ve Osmanlı İmparatorluğu bu kurumu nasıl benimsemişti? Nihayet şu sorular üzerinde duruyoruz: Osmanlı'daki Harem-i Hümayun nasıl bir yerdi ve padişahın sarayında nasıl bir konum işgal ediyordu? 1., 2. ve 3. bölümlerde bu kurumsal gelişmeler ele alınıyor.

Daha sonra bakışlarımızı, Osmanlı sarayında Darüssaade ağalığı makamının tarihsel seyrine çeviriyoruz. Sarayda birbiri ardına görev yapan 76 Darüssaade ağasının bütün yaptıklarının ve yapamadıklarının tek tek izini sürmek yerine, en önemli Darüssaade ağalarının kariyerlerinin Osmanlı'nın siyasal, sosyal ve kurumsal tarihindeki dönüşümleri nasıl yansıttığını, bu dönüşümlerden nasıl etkilendiğini göstermeye çalışıyorum. Sultan III. Murad'ın ha-

---

2 Bkz. Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, New York ve Cambridge, MA, 1991, s. 43, 49, 73, 74, 79, 89-90, 102, 111, 115, 117, 121, 133-35, 160-64, 174, 177-83, 225, 230; Leslie Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York, NY, 1993, s. 11-12, 46, 49, 125, 135-37, 195-196, 206, 235, 241-42; M. Çağatay Uluçay, *Harem II*, Ankara, 1971, s. 117-26; N. M. Penzer, *The Harem: An Account of the Institution as It Existed in the Palace of the Turkish Sultans, with a History of the Grand Seraglio from Its Foundation*, Philadelphia, 1936 (2. baskı, Londra, 1965; yeniden basımı: New York, NY, 1993), özellikle s. 117-192.

3 Sema Ok, *Harem Dünyası: Harem Ağaları*, İstanbul, 1997; George H. Junne, *The Black Eunuchs of the Ottoman Empire: Networks of Power in the Court of the Sultan*, Londra, 2016.

reme taşınmasının ve Üçüncü Avlu'daki "Has Oda"ya neredeyse hiç uğramayıp "serbest" zamanının çoğunu haremde geçirmeye başlamasının hemen ardından, Darüssaade ağalığı makamı oluşturulmuştur. Padişahın hareme çekilmesi, saraydaki harem ağalarının başı olan Habeşi Mehmed Ağa'nın kendisinin en sık gördüğü kişilerden biri haline gelmesi demekti. Aşağı yukarı aynı tarihlerde, Habeşi Mehmed Ağa'nın III. Murad tarafından Evkaf-ı Haremeyn'in, yani gelirleri Mekke ve Medine'ye tahsis edilmiş vakıfların nezaretine getirilmesi de rastlantı değildir. Bu nezaret o güne kadar Babüssaade ağalarının, yani Üçüncü Avlu'daki ak ağaların başındaki kişilerin elinde bulunuyordu.

4. Bölüm'de, 17 sene boyunca Darüssaade ağalığı makamını işgal eden ve çeşitli hareketleri sonraki kuşaklar için emsal oluşturup kalıcı davranış kalıplarına dönüşen Habeşi Mehmed Ağa'nın kariyeri inceleniyor. Mehmed Ağa 17. yüzyıla damgasını vuran uzun yönetim krizi baş göstermeden kısa süre önce hayata gözlerini yummuştu. Söz konusu kriz yıllarında çeşitli padişahlar çocuk yaşta tahta geçmişti, vefat ettiklerinde arkalarında tahta vâris hiçbir erkek evlat bırakmamışlar ya da yalnızca çok küçük yaştaki çocukları kalmıştı. Valide sultanlar ve padişahların kadınları ortaya çıkan iktidar boşluğunu doldurmak için rekabete girmiş, Darüssaade ağaları da bu iktidar mücadelesinde müttefikleri olmuştu. 5. Bölüm, söz konusu kriz yıllarının kaotik ve rekabetçi atmosferinin haremde nasıl bir hizipçiliğe dönüştüğünü, Darüssaade ağasının bu hizip mücadelesine nasıl katıldığını ve ne tür manipülasyonlara giriştiğini anlatıyor.

Köprülüler devrindeki ıslahatlarla bu yönetim krizi sona ermiştir. 6. Bölüm, Köprülüler hanedanından sadrazamların kendi adamlarını nasıl Darüssaade ağalığına getirdiğini veya en azından, öncelikleri kendilerinin öncelikleriyle örtüşen Darüssaade ağalarını nasıl desteklediklerini ortaya koyuyor. Köprülüler devrinde Darüssaade ağalığı makamı Mescid-i Nebevi'yi ve Hz. Muhammed'in Medine'deki kabrinin bulunduğu Hücre-i Saadet'i korumakla görevli türbedar ağalarla doğrudan kesişmeye başlar çünkü bu türbedar ağaların amiri (şeyhülharem) olarak eski bir Darüssaade

ağasını gönderme geleneği kendini gösterir. Aslında Köprülüler payitahtta yapılan bütün atamalarda ve alınan bütün kararlarda sadrazamın dizginleri elinde tutmasını garanti altına almaya çalışmıştır. 7. Bölüm'de ortaya koyulduğu üzere, ancak 18. yüzyılın ortalarından sonra sadrazam Darüssaade ağasının nüfuzunu gerçekten kırabilmiştir hatta izleyen dönemde bile Darüssaade ağasının gücünü tamamen yitirdiği iddia edilemez. Hiç değilse 19. yüzyılın Batılaşma reformları öncesinde, Darüssaade ağasının her zaman güvenilir nüfuz kanallarından biri Mısır olmuştur. Mısır, Evkaf-ı Haremeyn'in hububat ihtiyacını karşılıyordu, ayrıca görevinden alınan Darüssaade ağalarına "mazuliyet" günlerini rahat ve huzur içinde geçirecekleri bir yer sağlıyordu. Bundan dolayı 8. Bölüm'de, Darüssaade ağalarının kritik önem taşıyan bu Osmanlı eyaletiyle bağlantıları ele alınıyor.

4. ila 8. bölümlerde genel olarak kronolojik bir akış bulunsa da birçok anahtar izlek devamlı karşımıza çıkıyor: Darüssaade ağasının padişahla ve valide sultanla ilişkileri, Evkaf-ı Haremeyn'e ilgisi, saray hizipçiliğinin çok çeşitli biçimleri arasındaki etkileşim, Darüssaade ağasının sadrazamla rekabeti ve Mısır'la bağları. Darüssaade ağalığını incelerken, konuya dışarıdan kuramsal bir çerçeve dayatmaya çalışmak yerine bu izlekleri öne çıkarmayı seçtim. Temel amacım 17. yüzyılda çokboyutlu bir krizin pençesine düşen, ardından 17. yüzyılın ikinci ve 18. yüzyılın ilk yarısında tedrici bir uyum süreci geçiren, daha sonra 18. yüzyılın ilerleyen döneminde (yani 19. yüzyıl reformları imparatorluğun idare mekanizmasını dönüştürmeden önce) kurumsal yapılarına düzen getirmeye yönelik alınan tedbirlere, genişleyen uluslararası ticarete ve artan bir ekonomik refaha tanıklık eden Osmanlı İmparatorluğu'nun geçirdiği deneyimlerin Darüssaade ağalığında ne gibi yansımaları olduğunu ortaya koymaktır.

Kitabın kalan son dört bölümünün üçü, Darüssaade ağalığı kurumunun aktif olduğu üç yüz yılın büyük bir kısmında etkisini gösteren izleklere odaklanıyor, ayrıca bu kurumun tarih sahnesinden nasıl çekildiği anlatılıyor. 9. Bölüm'de, Darüssaade ağalarının pek çoğu bugün de işlev görmekte olan eğitim kurumları, camiler,

külliyeler, kütüphaneler yaptırarak Osmanlı dinsel ve entelektüel hayatında nasıl etkili olduğu ele alınıyor.

10. Bölüm'de, bütün toplum tarafından hissedilen bu etkinin 19. yüzyılda Batılılaşma reformlarıyla nasıl silinip gittiğini görüyoruz. Darüssaade ağalığı, mevcudiyetinin yaklaşık son 75 yılında, yani 1834-1909 arasında artık sadece saray içinde işlev gören bir makama dönüşmüş, imparatorluğun genel yapısındaki gelişmelerle ilişkisi esas itibarıyla kesilmiştir.

11. Bölüm'de Darüssaade ağalığının statü ve etkinliklerindeki yüzyıllar boyunca yaşanan bütün bu dramatik değişimler dikkate alınarak, Darüssaade ağalarının nasıl hatırlandığı sorusu irdeleniyor. Ayrıca Darüssaade ağalarının, hem minyatürlere hem türbe ve mezar taşlarına yerleştirdikleri imgelere dayanarak nasıl hatırlanmak istedikleri sorusuna da cevap aranıyor. Bütün bu izleklerden yola çıkarak, sonuç bölümü de Darüssaade ağalarının Osmanlı tarihinin *longue durée*'sinde hatta daha genel olarak dünya tarihinde nasıl bir yer tuttuğu üzerinde duruyor.

Niçin Harem Ağaları?

Günümüzde, genel okur kitlesini bir yana bırakalım, pek çok tarih öğrencisi bile harem ağalığı diye bir kurumun varlığını anlaşılmaz bir şey olarak görüyor. Onlara göre, hadım etme öyle ağır bir cezaydı ki mağdur, bu olayı ömür boyu kesinlikle unutmaz, sebep olanlardan intikam alma arzusu hiçbir şekilde kaybolmazdı. Peki, nasıl olmuştu da Batı Avrupa ve belki kolonyal dönem öncesi Amerika kıtası hariç neredeyse bütün dünyada hadımlar hükümdara çok yakın, büyük bir güven gerektiren konumlara getirilmişti? Aslında Avrupa ve Asya imparatorluklarının çoğunda, belki de hepsinde, hadımlık çok köklü bir kurum olmuştur: Hiç değilse Yeni Asur Çağı'ndan (MÖ 911-612) başlayarak kadim Mezopotamya imparatorlukları, bütün İran imparatorlukları (Ahameniler, MÖ 550-331; Partlar, MÖ 240-M.S. 220 ve Sasaniler MS 220-651), Roma ve Bizans imparatorlukları (MÖ 27-MS 1453), Zhou Hanedanı'ndan (MÖ 1045-77) başlayıp ancak 1911'de Qing Haneda-

nı'nın devrilmesiyle sona eren bütün Çin imparatorlukları hatta 2. Bölüm'de göreceğimiz Sahra-altı Afrika krallıklarının birçoğunda bu olguya rastlıyoruz. Konuya ilişkin kesin bilgiye ulaşamadığımız tek kadim Eski Dünya medeniyeti firavunlar idaresindeki Mısır medeniyetidir.[4] Bu gelenek, Asya ve Afrika'da, en azından Abbasilerden itibaren (750-1258) bütün İslam imparatorlukları dahil Ortaçağ ve erken modern dönem imparatorluklarında da devam etti. Bu tür "muhafız" hadımların mevcut olmadığı Batı Avrupa krallıklarında bile, Bizans İmparatorluğu'ndaki hadım kilise şarkıcılarının evrim geçirmiş hali olduğu düşünülebilecek *castrati*, yani hadım şarkıcılar vardı. *Castrati* 16. yüzyılın ortalarında Vatikan'ın kilise korolarında sanat icra ediyordu, 1820'lere kadar opera sahnelerinde büyük bir popülerliğe sahipti.[5] Aslına bakılırsa hadımlık kurumu o kadar yaygındı ki belki de sorulması gereken soru, niçin bu kadar çok sayıda toplumun hadımları kullandığı değil, niçin bazı toplumların hadımlardan yararlanmadığıdır.

Peki, bütün bu imparatorluklar niçin hadımları, özellikle saray hadımlarını kullanmıştı? Batı Avrupa krallıkları dışında hepsi de hadımların kullanımını gerekli kılan üç özelliğe sahipti. İlk olarak hepsinde, uyruklarından yalıtılmış yaşayan ve kimi zaman da yarı tanrı mertebesine çıkarılan, az çok mutlak kudret sahibi denebilecek hükümdarları görüyoruz. Orlando Patterson'un işaret ettiği üzere, "Mutlak iktidarı elinde tutmak isteyen, bunun için çoğu zaman ilahi otoriteye dayanan hükümdarların hadım edilmiş köleleri tercih ettiği hatta bu kölelere ihtiyaç duyduğu anlaşılıyor".[6] Suikast veya ayaklanma riski yüzünden, hükümdara erişimi çok sıkı kontrol etme zorunluluğu vardı, bundan dolayı hükümdarın,

---

4 Mısır için bkz. 2. Bölüm. Ayrıca bkz. Kaynakça'da "Afrika'da Hadımlar ve Benzer Konular" ve "Diğer Toplumlarda Hadımlar" başlıklarında yer alan eserler.

5 Helen Berry, *The Castrato and His Wife*, Oxford, 2011, özellikle s. 13, 15-16, 18, 68, 76-77, 183; Neil Moran, "The Choir of the Hagia Sophia", *Oriens Christianus* 89 (2005): 1-7; Georges Sidéris, "Une Société de ville capitale: les eunuques dans la Constantinople byzantine (IVe-XIIe siècle)", *Les Villes capitales au Moyen Âge - XXXVIe Congrès de la SHMES (Istanbul, 1er-6 juin 2005)* (Paris, 2006), s. 262. Prof. Sidéris'e makalesinin bir nüshasını bana temin ettiği için teşekkür ederim.

6 Orlando Patterson, *Slavery and Social Death: A Comparative Study*, Cambridge, MA, 1982, s. 323.

mutlak sadakatine gölge düşürebilecek hiçbir aile veya yöre bağı bulunmayan hizmetkâr ve sırdaş ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Hadımlar, özellikle imparatorluğun dışından veya ücra yerlerinden gelen hadımlar bu ihtiyacı karşılıyordu.

Ama mutlak hükümdarın hadım ihtiyacı onu korumaya yönelik pratik tedbirlerin ötesine geçiyordu. Mutlak hükümdarlar yarı kutsal, mahrem bir mekânda ikamet ederlerdi, bir tapınağın en kutsal yeriyle (harimiyle) benzer nitelikler taşıyan bir mekânda. Hadımlar girilmesi yasak bu mekânın etrafında adeta bir güvenlik çemberi oluştururlardı, böylece sıradan ölümlülerin temasıyla o tabu mekânın "kirletilmesi" engellenirdi. Aracılık rolleri bakımından hadımlar belki de meleklerle veya mitolojinin yarı tanrı, yarı insan kahramanlarıyla kıyaslanabilir.[7] Ne var ki birbiriyle çelişen hedeflerin gözetilmesi gereken, son derece tehlikeli bir alanda faaliyet yürütmeleri açısından onlardan farklılık gösteriyorlardı: Söz konusu alanda "kutsal" hükümdarla fazla içli dışlı olmaları hükümdarın statüsünü sarsabilirdi, buna karşılık sıradan halkla bağlantılarını yitirme riski de bulunuyordu. Demek ki hükümdarın kutsal saflığı ile uyruklarının o saflığı bozan dünyevi hali arasında ince bir hat üzerinde olağanüstü dikkatle hareket etmeleri gerekiyordu.

İkinci ortak özelliğe gelince, bütün bu imparatorluklarda hanedan kadınlarının soyun devamını kontrol etmenin bir aracı olan harem benzeri yapılarda tutulduklarını görüyoruz. Hükümdarın potansiyel cinsel partnerlerinin (ve çok sayıdaki hizmetkârının ve yardımcısının) yaşadığı, etrafı çevrili, dışarıya kapalı bir mekân, her eşin veya cariyenin sahip olabileceği çocuk sayısını sınırlamayı mümkün kılıyor, onların hükümdardan başka bir erkekle cinsel ilişkiye girme ihtimalini ortadan kaldırıyordu. İşte bu mekân yalnızca İslam imparatorluklarında veya sultanlıklarında değil, Çin, Roma, Bizans ve kadim İran imparatorluklarında da mevcut olan meşhur haremdi. Gerçi bu imparatorluklardan bazılarında komşu devletlerle ittifak kurmak için evlilikler yapılmıştı ama yabancı

---

7 Kathryn Ringrose, *The Perfect Servant: Eunuchs and the Social Construction of Gender in Byzantium*, Chicago, IL, 2003, 4. ve 7. bölümler; Shaun Tougher, *The Eunuch in Byzantine History and Society*, Londra, 2008, s. 86, 89, 106-7, 113-15.

prensesler de düğünlerinin ardından hareme girmiş, çoğu zaman cariyelerle aynı mekânı paylaşmışlardı. Böyle bir düzende hadım ağalar kadınların alanı ile hükümdarın ve (hadım edilmiş veya edilmemiş) iç oğlanlarının alanı arasındaki sınırların bekçileriydi.[8]

Üçüncü ortak özellik, gözden daha fazla kaçırabilecek bir olgudur: Bu imparatorlukların pek çoğunda, belki de hepsinde askeri-idari yapıda görevli köleler kullanılmıştır. Bu kölelere İslam dünyasında genellikle *memlûk* veya *gulam* denirdi. David Ayalon'a göre, hadımların kullanılması her zaman, hadım edilmemiş elit erkek kölelerin askeri görevlerde değilse de iç oğlanı olarak istihdam edilmesiyle beraber yürümüştür. Ayalon'un sunduğu sav akla yatkındır: Genellikle çok uzak diyarlardan getirilen, yeni efendilerinin dilini ve âdetlerini bilmeyen acemi devşirme gençler, kendilerini cinsel yönden ve başka şekillerde kolaylıkla suiistimal edebilecek yaşça daha büyük devşirmelerle aynı kışlalarda veya benzeri yapılarda ikamet ederdi. Dolayısıyla hükümdarlar olası suiistimalleri önlemek için hadımları görevlendirirdi.[9] Bu kışlalardaki işlevleri kadınların yaşadıkları haremdeki rollerine benzerdi: Orada yaşayanların cinsel açıdan zabıta bekçiliğini yapmak.[10] Ayalon'un analizi Osmanlı uzmanlarının da işaret ettiği şu noktanın altını çizer: Hükümdarın ve iç oğlanlarının yaşadığı mekân bir "erkekler haremi"ne benzer. Osmanlı sarayında bu erkekler hareminin –Has Oda'nın da içinde bulunduğu Üçüncü Avlu'da– kendi hadım ağalar topluluğu bulunuyordu.

Bu üç özellik, hadımları kullanan devletlerde yönetici elitin ayırt edici pratiklerini gösterir. Genel sosyoekonomik ortamın özelliklerini göz önüne alarak da bu elitlerin yönettiği toplumlarda hadım edilmenin niçin kabul edildiğini açıklayabiliriz. Asya'da, Doğu Avrupa'da veya Afrika'da modern öncesi bir devlette sıradan bir uyruğun hayatını düşünelim. Böyle bir kişi kırsal bir bölgede yaşar, kısa bir hayat beklentisine sahip olurdu –birçok kişinin ömrü 30-

8 Peirce, *Imperial Harem*, s. 136.

9 David Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans: A Study in Power Relationships*, Kudüs, 1999, s. 33-34, 45-58.

10 Peirce, *Imperial Harem*, s. 11; Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, ed. Zuhuri Danışman, haz. Seda Çakmakoğlu, İstanbul, 2008, s. 103.

40 yılla sınırlı kalırdı– ve bu kısa ömür de hastalıklarla, kıtlıklarla, doğal felaketlerle, makine çağı öncesi kırsal hayatta meydana gelebilecek bin bir kazayla geçerdi.

Elit bir kölenin hayatı ise çok farklıydı. Elit köle, hükümdarın sarayında yaşar, düzgün hatta şık kıyafetler giyer, hiç açlık çekmez, mümkün olan en iyi tıbbi hizmeti alır, pek çok örnekte (ama her zaman değil) eğitim görürdü. Eğer hadım edilirse, hükümdarın çok yakınında görev yapma imkânına kavuşurdu. Hadımların yaşadığı fiziksel zorluklara karşın, hadım edilme bu tür bir güvenlik ve ayrıcalık elde etmek için kabul edilebilir bir bedel olarak görülmüş olabilir; en azından yönetici elit ve geniş toplum kesimleri meseleye böyle bakmış olabilir. Hepsi zaten köle olan harem ağaları ise neredeyse hiçbir zaman hadım edilip edilmeme konusunda bir tercih şansına sahip olmamıştır. Modern öncesi veya erken modern bir toplumda, hadım edilme bir güvenlik soruşturmasından geçmeye benziyordu. Ciddi bedeller söz konusuydu ama aynı zamanda büyük kazanımlar da elde etmek mümkündü.

Harem, Toplumsal Cinsiyet ve Cinsellik

Harem kadınlarının cinselliğinin hanedanın soyunun devamı için esas olduğu aşikârdır. Ne var ki bu, son derece sıkı bir denetim altında tutulan bir cinselliktir. Osmanlı hanedanı padişah kadınlarının tahta yalnızca sınırlı sayıda potansiyel erkek vâris armağan etmesini güvence altına almaya çalışmıştır. Böylece hem hanedanın devamı sağlanıyor hem annelerinin aktif desteğiyle taht için rekabet eden çok sayıda oğulun yaratacağı kaostan kaçınılmış oluyordu. Leslie Peirce'ın işaret ettiği üzere, 16. yüzyılın sonlarında yani tam da Darüssaade ağasının etkili bir figür olarak tarih sahnesine çıktığı sırada, Osmanlı hareminde bulunanlar arasında katı bir yaş ve statü hiyerarşisi oluşmuştur. Padişahın kadınları arasında erkek çocuk sahibi olanlar en yüksek konumda bulunurdu. Onlar arasında da en büyük erkek evlat sahibinden en küçük erkek evlat sahibine uzanan bir kıdem silsilesi söz konusuydu. Padişahın annesi (valide sultan) bütün harem kadınları içinde kuşkusuz en

fazla iktidar sahibi olanıydı. Özellikle 17. yüzyılın kriz yıllarında bu güçlü kadınlar küçük oğulları adına *de facto* saltanat naibesi olmuştu, iktidarları zirve noktasına ulaşmıştı. Söz konusu dönem Osmanlı tarihinde "Kadınlar Saltanatı" diye anılır.[11]

Diğer mutlakıyetçi imparatorluklarda olduğu gibi Osmanlı'da da harem ağaları erkekler haremi –yani hükümdarın ve erkek hizmetkârlarının bulunduğu Üçüncü Avlu– ile kadınlar haremi arasında aseksüel bir eşik alanı [*liminal space*] işgal ediyordu. Peirce'ın belirttiği üzere, "padişah dışında, ancak tam yetişkin erkek sayılmayanlara sarayın iç taraflarına rutin olarak girme izni verilirdi: Erkekler hareminde iç oğlanları, hadımlar, cüceler ve dilsizler; aile hareminde ise kadınlar ve çocuklar bulunurdu".[12] Peirce'ın kitabında çizdiği tablodan da anlaşılır ki harem ağaları saray kadınlarının yaşadığı alana neredeyse hiçbir zaman girmezdi, haremin girişinin hemen dışında, kendi odalarının bulunduğu taşlıkta kalırlardı.[13] Darüssaade ağası haremde en üst konumdaki kadın (yani başhaseki sultan veya özellikle 17. yüzyılda valide sultan) ile padişah ile iç oğlanları arasında bir tür irtibat memuru gibi hareket ederdi. Söz konusu iç oğlanlarının en azından bazıları, Balkanlar'dan ve Kafkaslar'dan gelmiş ak ağalardı.

Aslında bu mekânda hem kara ağalar hem ak ağalar görev yapabiliyordu çünkü cinsellikleri tam olarak kemale ermiş değildi. Onların üçüncü bir cinsten ziyade erkek cinsinin gelişimini tamamlamamış bir grubunu oluşturduğu söylenebilir. Bu açıdan küçük erkek çocuklara benzerler, büluğa ermemiş erkek çocukların çift cinsiyetliliğini [*androgyny*] tam olarak sergilerlerdi. Shaun Marmon harem ağalarını Mozart'ın *Sihirli Flüt* operasındaki üç erkek çocukla kıyaslayarak çarpıcı bir değerlendirme sunar: Söz konusu operada üç çocuk, "Gecelerin Kraliçesi'nin tehlikeli ve düzensiz kadın dünyası ile Sarastro'nun güneş ışığıyla aydınlanmış, rasyonel dünyası arasında nötral haberciler olarak hareket eder". Marmon'a göre "hadım/çocuk, ara formda bir varlıktır, her iki

11 Bu terimi, 1916 yılında tarihçi Ahmet Refik (Altınay) (1881-1937) üretmiştir.
12 Peirce, *Imperial Harem*, s. 11.
13 A.g.m., s. 136.

dünyada da güvendedir, hiçbirine ait değildir".[14] Tam da bu şekilde, ebedi çocuklar gibi görünen harem ağaları, kadınlar veya erkekler hareminin tabu mekânı ile Topkapı Sarayı'nın kamusal mekânları arasında aracılık edebiliyordu. Bu anlamda da yukarıda belirtildiği gibi meleklere veya mitolojinin yarı tanrı, yarı insan kahramanlarına benziyorlardı.

Bu eşiktelik konumu [*liminality*] yalnızca hadımların mevcut olduğu toplumlar için değil, konu hakkındaki akademik çalışmalar için de hadım cinsinin bu kadar büyük müphemiyet içermesinin temelindeki ana nedenlerden biridir. Genellikle erkekler için hazırlanan kıyafetleri giyen harem ağası hadımların erkek cinsiyet grubunun parçası mı olduğu yoksa tamamen farklı bir cinsiyet grubu mu oluşturduğu konusunda bugün de tartışmalar yürütülmektedir. Bu tartışmalar en yoğun olarak Roma ve Bizans imparatorlukları hakkındaki akademik çalışmalarda görülmektedir çünkü söz konusu imparatorluklardaki hadımlar toplumsal cinsiyet perspektifinden derinlemesine araştırılmıştır.[15] Sarayda görevli hadımlar eğer erkek cinsiyet grubuna mensupsa, o zaman onlarınki normatif erkek toplumsal cinsiyeti değil, erkek toplumsal cinsiyetinin normatif olmayan veya alternatif bir versiyonudur. Söz konusu versiyon çoğu İslam toplumunda baba olma yeterliğini ve sakal-bıyık bırakabilme özelliğini kapsayan erkeklik toplumsal normlarına açıkça aykırıydı. Dahası bu norma aykırı cinsiyet formu cerrahi bir müdahalenin sonucunda ortaya çıkıyordu. Bütün dünyada modern öncesi ve erken modern toplumlar, normatif toplumsal cinsiyet kategorilerini değiştirmek veya daha karışık hale getirmek için bu tür bir fiziksel müdahalenin gerekli olduğu inancına dayanıyordu. Tam da böyle bir inancı ve davranış kalıbını benimseyerek normatif kategorileri-

14 Shaun Marmon, *Eunuchs and Sacred Boundaries in Islamic Society*, New York, NY, 1995, s. 90.

15 Sidéris, "Les Eunuques dans la Constantinople byzantine", s. 245; Pascal Boulhol ve Isabelle Cochelin, "La Réhabilitation de l'eunuque dans l'hagiographie antique (IVe-VIe siècles)", *Studi di antichita cristiana* 48 (1992): 48, 49-76; Ringrose, *Perfect Servant*, 1.-3. ve 6. bölümler; Tougher, *The Eunuch in Byzantine History and Society*, s. 3, 5, 34-35, 50-51, 52, 96-118, 129; Mathew Kuefler, *The Manly Eunuch: Masculinity, Gender Ambiguity, and Christian Ideology in Late Antiquity*, Chicago, IL, 2001, s. 96-102, 218-44.

nin altını çizmiş oluyorlardı çünkü hadımların varlığı bir anlamda bu kategorileri pekiştiriyordu. Marmon'un vurguladığı üzere, iki alan arasındaki sınırları koruyan figürün iki alanda da rahatça dolaşabilmesi ama iki alana da ait olmaması gerekliydi. Adeta hadım "ne o ne öteki" olarak, "ya o ya öteki" olanlar arasındaki sınırları daha da keskinleştiriyordu.

Osmanlı Hadım Ağalarının Ayırt Edici Özellikleri

Osmanlı hadım ağalığı sistemi daha önceki İslam devletlerindeki hadım ağalığı sistemlerinin derin etkisini taşıyordu. Abbasiler (750-1258), Büyük Selçuklular (1037-1153), Selçukluların Irak, İran ve Orta Asya'daki çeşitli kolları, Anadolu Selçukluları (yak. 1077-1308), Mısır, Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da hüküm süren Memlûk Sultanlığı (1250-1517) bu devletler arasında sayılabilir. Ama Osmanlı hadım ağalığı sistemi aynı zamanda, başta Bizanslılar olmak üzere gayrimüslim hanedanların da etkisini taşıyordu. 3. Bölüm'de anlatılacağı üzere Bizanslılar Osmanlı saray kurumlarına dolaysız model işlevi görmüştü; yine de Osmanlıların tek modeli kuşkusuz Bizans kurumları değildi. Aslında Bizans hadımlık kurumu belirgin farklılıklar taşıyordu. Bizanslı hadımlar, İslam dünyasındaki hadımların tersine, radikal bir hadım edilme operasyonundan geçmiş değildi. Ayrıca kilise hiyerarşisine girebiliyor hatta hiç değilse 13. yüzyıldan önce, Ortodoks Kilisesi'nin patrikliğine bile erişebiliyorlardı.[16] Buna karşılık İslam imparatorluklarında hadımlar dini makamlara gelemezdi, örneğin kadı veya şeyhülislam olamazlardı. Öte yandan harem ağalarının birçoğunun İslam ilimleri sahasında son derece bilgili olduğunu biliyoruz, dahası gerek İslam ilimleriyle gerek başka alanlarla ilgili eserler bulunan etkileyici kütüphaneler kurduklarını da görüyoruz. Hatta camiler, mektepler ve medreseler yaptırabiliyorlardı. Entelektüel hayata katılımları bakımından, Ming Hanedanı'nın tahtta otur-

16 Ringrose, *Perfect Servant*, 5. Bölüm; Tougher, *The Eunuch in Byzantine History and Society*, 5. Bölüm ve s. 120, 123; Sidéris, "Les Eunuques dans la Constantinople byzantine", s. 253, 256.

duğu (1368-1644) Çin'deki hadımlara hiç benzemezler. Ming hâkimiyetindeki Çin'de hadımlardan bazıları, çok çeşitli politik ve ekonomik roller üstlenmelerine rağmen hiç eğitim görmemişti hatta okuryazar bile değildi.[17] Bizans ve Çin imparatorlukları ile çoğu Ortaçağ İslam imparatorluklarının büyük çoğunluğu dahil birçok devlette hadımlar askeri görevlere de getirilmiştir. Ortaçağ İslam imparatorluklarının bazılarında, askeri görev yapan hadımlar haremde de hizmet etmiştir veya tersi durum yaşanmıştır.[18] Ama Osmanlılar bu iki kategori arasına keskin bir bariyer koymuştu.

Evkaf-ı Haremeyn. Darüssaade ağasının görevleri, tanımı gereği Harem-i Hümayun etrafında yoğunlaşmış olsa da Darüssaade ağalığı makamı varlığını Mekke ve Medine şehirlerine borçluydu. Bu makam 1588 senesinde Sultan III. Murad tarafından Haremeyn vakıflarının nezareti Babüssaade ağasından alınıp harem ağalarının amirine verilmesiyle oluşturulmuştu. Söz konusu vakıflara Evkaf-ı Haremeyn yani "iki haremin vakıfları" deniyordu çünkü Mekke'deki Mescid-i Haram ve Medine'deki Mescid-i Nebevi "harem" (veya "haram") sayılıyordu. Bu mekânlar hem kutsallık taşıyan hem yabancıların ve ritüel açıdan temiz sayılmayanların girmesi yasak olan yerlerdi. Arapça *haram* kelimesi "harem" (Arapçası *harim*) ile aynı kökten gelir. Harem de yabancıların girmesi yasak olan bir tabu mekândır; "yabancılar" kategorisi bu örnekte yetişkin erkekleri, özellikle padişahla kan bağı olmayan erkekleri kapsar.

Evkaf-ı Haremeyn'in nezareti, Darüssaade ağalığı makamı mevcut olduğu müddetçe, Darüssaade ağasının ana görevlerinden biriydi. Makam, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde, yukarıdan aşağı reformların bir parçası olarak Evkaf-ı Hümayun Nezareti teşkil edilince nüfuzunu büyük ölçüde kaybetti. Harem-i Hümayun'un

---

17 Shih-shan Henry Tsai, "Eunuch Power in Imperial China", Shaun Tougher, ed. *Eunuchs in Antiquity and Beyond*, Swansea, 2002, s. 227-229; Shih-shan Henry Tsai, *The Eunuchs in the Ming Dynasty*, Albany, NY, 1996, s. 42-43 ve 4-9. bölümler.

18 Ringrose, *Perfect Servant*, s. 130-41; Tougher, *The Eunuch in Byzantine History and Society*, s. 5, 35, 40, 97, 116, 120-122, 126, Ek 2 birçok yerde; Tsai, *Eunuchs in the Ming Dynasty*, 4. Bölüm. Ortaçağ İslam imparatorlukları için bkz. Bu kitapta 2. Bölüm.

Mekke ve Medine'yle bağlantısını gösteren işaretler Topkapı Sarayı'nın her yerinde bulunuyordu: Vakıf evrakı haremin hemen girişindeki duvarlardaki bölmelerde saklanıyordu[19] ve Kara Ağalar Taşlığı'nı süsleyen çinilerde Kâbe'den sahneler gösteriliyordu. Darüssaade ağası vaktinin çoğunu dairesinde, imparatorluğun uzak eyaletlerindeki vakıflarına tahsis edilmiş gelirleri toplama işiyle uğraşarak geçirirdi. Görevinden alınıp Mısır'a sürgüne gönderilse bile, Mekke ve Medine için tahıl üreten köyler Mısır eyaletinde bulunduğu için evkafı unutması mümkün olmazdı.

6. Bölüm'de göreceğimiz üzere, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, makamından azledilen Darüssaade ağaları kökleri 12. yüzyılın ikinci yarısına dayanan çok saygın bir göreve, yani Hz. Muhammed'in kabrinin muhafızlığını yapan hadım ağaların amirliğine getirilmiştir. Böylece Evkaf-ı Haremeyn, Darüssaade ağası için, makamından azledildikten sonra bile önemini korumuş oluyordu. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicretine referansla kullanılan "peygambere hicret etmek" ifadesi bir harem ağasının kimliğindeki simgesel dönüşüme işaret ediyordu. Harem ağaları saraydan ayrılınca genellikle azat edilir ve Medine'de Afrikalı cariyeleri eş olarak alırlardı. Böylece hayatlarında ilk kez hür, erişkin Müslüman erkek statüsü edinmiş olurlardı. Bu, manevi bir tatmine işaret eden bir hamleydi. Söz konusu hamlenin hadımların cinselliği açısından da beraberinde getirdiği sonuçlar olduğu açıktır ama türbedar hadımların herhangi bir şekilde cinsel açıdan aktif olup olmadığını söylemek imkânsızdır.[20] Paradoks gerçekten çarpıcıdır: Hadımlar ölülerin huzurunda, hiç değilse şeklen aile hayatına karışabiliyorlardı oysa hanedanın soyunu devam ettirdiği mekânda bir keşiş hayatı sürdürmek zorunda kalmışlardı. Yine de sürecin böyle işlemesinin bir mantığı var: Hadımların gerçek veya kurgusal cinselliği peygambere bir tehdit oluşturmuyordu: Peygamber çoktan vefat etmişti ve halifelik meselesi de daha o za-

---

19 Necipoğlu, *Architecture, Ceremony, and Power*, s. 180.

20 John Lewis Burckhardt, *Travels in Arabia*, Beyrut, 1972, s. 342, 344; Richard Francis Burton, *Personal Narrative of a Pilgrimage to al-Madinah and Meccah*, memorial ed., Londra, 1893 (yeniden basım: New York, NY, 1964), I: 372.

manlarda hiç değilse Sünniler açısından çözüme kavuşturulmuştu. Dahası, hür Müslüman erkekler olarak peygamberin yanı başında bulunması uygun kişilerdi.

Ne olursa olsun, Darüssaade ağasının aklının daima biraz olsun "öteki harem"de yani Medine'de peygamberin kabrinin ve Mescid-i Nebevi'nin bulunduğu bölgede olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Saray hayatının günlük hay huyu içinde söz konusu mukaddes diyar çoğu zaman geri planda kalsa bile bu sav geçerlidir. Darüssaade ağalarının Medine'yle, daha özel olarak kutsal şehirlerin vakıflarıyla bağlantılarına dikkat çekerek, Darüssaade ağalığının bu vakıflarla iç içe geçmiş bir idari makam olduğu gerçeğinin altını çizmeyi umuyorum. 1517 yılında Memlûk Sultanlığı'nı topraklarına katan Osmanlı padişahı, "Hâdimü'l-Haremeyn" yani Mekke ile Medine'nin, "iki haremin hizmetkârı" unvanını elde ederek büyük bir itibar kazandı. Belki bir rastlantı sonucu, belki de değil, Arapça "hizmetkâr" anlamına gelen *hâdim* kelimesi ta Abbasi devrinde "hadım" anlamında kullanılmaya başlanmıştı. Osmanlı devrine gelindiğinde kelimenin bu anlamı artık iyice yerleşmişti.[21] Aslında Darüssaade ağası da "iki haremin hizmetkârı" idi ama onun durumunda söz konusu iki "harem", saraydaki Harem-i Hümayun ile Medine'deki peygamber türbesiydi. Darüssaade ağasının kariyerinin kimi açılardan bu iki harem arasında geliştiğini söyleyebiliriz ama zaman içinde iki mekân arasındaki dengede kaymalar olmuştur.

Darüssaade ağası bir yandan hanedan soyunun devamlılığı adına bekçilik yaptığı, öte yandan Mekke ile Medine'nin vakıflarını denetlediği, yani Osmanlı meşruiyetinin iki temel sütununun sağlamlığını güvence altına aldığı için, Osmanlıların otoritesi açısından –en azından 19. yüzyılın Batılılaşma reformlarına dek– vazgeçilmez bir önem taşıyordu. Bu olgu Darüssaade ağalığının üç yüz yıldan uzun bir müddet nasıl olup da ayakta kaldığını açıklamamıza yardımcı olur. Üstelik bu zaman dilimi içinde bazı Darüssaade ağalarının aşırılıkları zaman zaman çok fazla göze

21 Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans*, Ek A.

batmış, sarayın içindeki ve dışındaki siyasi muarızları çeşit çeşit entrikalara başvurmuş hatta 18. yüzyılda kimi sadrazamlar Afrikalı hadımların imparatorluk topraklarına getirilmesini yasaklamaya kalkışmıştır.

Darüssaade ağasının bu kadar hayati bir konumda bulunmasını mümkün (ve zorunlu) kılan Osmanlı harem müessesesinin evrimi kitabın 3. Bölüm'ünde işleniyor. Ama harem konusuna geçmeden önce temel bir soru üzerinde durmamız gerekir: Neredeyse bütün Darüssaade ağaları veya daha genel olarak neredeyse bütün Harem-i Hümayun ağaları niçin Afrikalıydı? Bu da 2. Bölüm'ün konusunu oluşturuyor.

II

Afrika Bağlantısı

Harem-i Hümayun'da, ayrıca Osmanlı'nın yüksek devlet görevlilerinin, taşra yöneticilerinin, âyan ve eşrafının haremlerinde istihdam edilen hadım ağaların büyük bir çoğunluğu Afrikalıydı. Peki, bunun nedeni neydi? Bu tercihte muhtemelen dört temel faktör rol oynamıştı. Birincisi ve belki de en önemlisi, kolaylık ve erişebilirlikti. Osmanlılar 1517'de Mısır'ı fethederek topraklarını Doğu Afrika'ya dek genişletmişti. Daha sonraki dönemlerde Afrika'nın önemli bir kısmı imparatorluğun parçası haline gelecekti. Bu da geniş bir potansiyel hadım havuzunun Osmanlıların elinin altında hazır durduğu anlamına geliyordu.

İkinci bir faktör, bir imparatorluğun ana nüfus grubunun köle yapılmasını ve hadım edilmesini yasaklayan yaygın –ama kesinlikle mutlak denemeyecek– tabuydu. Hadımları istihdam eden imparatorlukların çoğu, onları imparatorluk topraklarının dışından veya kenar bölgelerinden getirmiştir.[1] Osmanlılar açısından Doğu

1 Tougher, *The Eunuch in Byzantine History and Society*, s. 60-65, 103, Ek 2, birçok yerde; Tsai, *Eunuchs in the Ming Dynasty*, s. 14-5, 115, 127, 135, 138-139, 144, 202, 205.

Afrika işte böyle bir bölgeydi. Ayrıca İslam imparatorlukları Müslümanların köle yapılmasının –tıpkı hadım etme gibi– İslam hukukuna aykırı olduğu gerçeğiyle başa çıkmak zorundaydı. Bundan dolayı, hadım etme operasyonu gayrimüslimler tarafından gayrimüslim esirler üzerinde icra edilmeliydi; tercihen de Müslüman topraklarının dışında veya kenarında. Doğu Afrika'nın Hıristiyan ve animist toplulukları ilk şartı karşılıyordu; aslına bakılırsa zaman zaman bu şarta uyulmadığı da oluyordu. Yukarı Mısır'daki, nüfusunun büyük çoğunluğunu Kıptilerin oluşturduğu bölgeler de, aşağıda göreceğimiz gibi, ikinci şartı yerine getiriyordu.

Üçüncü faktör, bölgede daha önceden var olan köle ticaretiydi. Osmanlıların Mısır'ı ve Kuzey Afrika'yı 16. yüzyılda fethinden çok önce Doğu Afrika'da gelişmiş bir köle ticareti mevcuttu, dolayısıyla Osmanlıların bu kaynaktan yararlanması görece kolaydı. Bu da bizi ilintili bir başka faktöre, dördüncü faktöre götürüyor: Hadımlar neredeyse her zaman, köken ülkelerinden gelen, elit olan ve olmayan, erkek ve kadın çok geniş bir köle nüfusunun bir alt kümesini oluşturuyordu; dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'na zaten köle sağlayan bölgelerden gelmeleri beklenecek bir şeydir. Doğu Afrika kuşkusuz bu işlevi yerine getiriyordu. Ayrıca Afrikalı hadımlar genellikle, çeşitli bölgelerden daha geniş bir hadım topluluğunun bir alt kümesiydi; dolayısıyla Afrikalı hadımlar istihdam eden bir saray, Afrikalı olmayan hadımların yapmadığı görevleri onlara verebilirdi. Harem hizmeti bu tür görevler arasındaydı.

Ama daha muğlak bir beşinci faktör de vardı: Renk ve ırk önyargıları, bir "ötekilik" algısıyla bir araya gelmiş, bin yıldan uzun bir süre İslam dünyasında her yerde Afrikalı hadımların harem ağası olarak istihdam edilmesine yol açmıştı. Özel olarak Osmanlıları ele alırsak, Doğu Afrikalılardan kritik bir nüfusla ilk karşılaşmaları imparatorluğun çeşitli cephelerde hızlı bir demografik değişim geçirdiği bir döneme rastlamıştı. Daha genel etnik-bölgesel husumet Osmanlı toplumunda ortaya çıkan türlerde ırkçılığın şekillenmesine katkıda bulunmuştu.

Bu bölümde söz konusu faktörlerin yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki değil, önceki İslam imparatorluklarındaki ve Doğu

Afrika devletlerindeki yansımaları da ele alınacak. Doğu Akdeniz'de ve Bereketli Hilal'de Osmanlı öncesi İslam devletlerinde hadımlar dahil köleleştirilen Afrikalıların kullanılmasının Osmanlıların takip ettiği örüntüler oluşturduğunu göreceğiz. Ayrıca hadım istihdamının bu toplumlarda elit köleliğin genel örüntüsünün bir parçası olduğu gerçeğini gözden kaçırmamaya özen göstereceğiz. Afrika devletlerindeki benzer pratikler de Osmanlıların –hadım edilmiş olsun olmasın– Afrikalı kölelere erişimini etkilemiştir. Dolayısıyla bu bölümün ikinci kesiminde, Doğu Afrika'nın çeşitli devletlerinde –hadım edilmiş veya edilmemiş– Doğu Afrikalı kölelerin dolaşımı üzerinde durulacak, ayrıca Etiyopya'daki Hıristiyan krallığının oynadığı ayrıksı role değinilecek. Bölümün üçüncü kesiminde ise 16. yüzyılda Osmanlıların Doğu Afrikalı kölelere erişimini mümkün kılan yeni jeopolitik gerçeklikler ele alınacak. Dördüncü kesimde Afrikalı hadım köle ticaretinin lojistik boyutlarına dönülecek, Doğu Afrika köle ticaretinin ana güzergâhlarına işaret edilecek, Doğu Afrika'daki hadım etme yöntemleri anlatılacak. Son olarak cinsellik stereotipleri ve ırkçılık gibi çetrefil bir mesele tartışılacak.

Osmanlı Öncesi İslam İmparatorluklarında Hadım Edilmiş ve Edilmemiş Afrikalı Köleler

Osmanlılar Afrikalı köle ve hadım kullanmak konusunda kendilerinden önceki İslam imparatorluklarından etkilenmiştir. 8. yüzyılda Abbasi İmparatorluğu'nun tarih sahnesine çıkışından önce Ortadoğu'daki Afrikalı hadım kölelere ilişkin elimizde bölük pörçük bilgiler bulunmaktadır ama hadım edilmemiş köle ticaretinin İslam'ın doğuşundan çok önce bölgeye kök salmış olduğunu ve ilk İslam devletinin bir ölçüde bu ticarete katıldığını biliyoruz. Nübyelilerin Makarra Hıristiyan Krallığı'nı ele geçiremeyen Müslüman Mısır valisinin 652 senesinde Nübyelilerle yaptığı antlaşma (*bakt*) meşhurdur. Bu antlaşmayla Nübyelilerin bağımsızlığı güvence altına alınıyor, buna karşılık onlar da bir dizi yükümlülüğü yerine getirme sözü veriyordu. Söz konusu yükümlülükler arasında Mısır'a

her sene belirli sayıda köle gönderme şartı da vardı.[2] Bu köleler arasında hadımlar olup olmadığı bilinmiyor. İslam'ın ilk devirlerindeki Müslümanların Bizanslılarla ve Sasanilerle temaslarından dolayı hadımları bildiğine kuşku yoktur. Hatta Hz. Muhammed'in hayatına dair bilgi veren kaynaklara göre, Peygamber'e Bizans'ın İskenderiye patriği tarafından hediye olarak gönderilen Kıpti cariye Mariye'nin yanında köle hadım ağası da bulunuyordu.[3]

Emevi İmparatorluğu (680-750) sarayında hadım istihdam edildiğini düşündüren bazı bilgiler vardır ama Emevi kurumlarına ve saray âdetlerine ilişkin kaynakların çok kısıtlı olması bu konuda kesin bir yargıya varmayı imkânsız hale getirmektedir. Daha sonraki devirlerde yaşayan yazarların aktardığı rivayetlere göre, hadımlık müessesesini Emevi sarayına getiren, hanedanın kurucusu Muaviye bin Ebu Süfyan'dır (halifelik dönemi, h. 661-680).[4]

Bu konudaki bilgi eksikliği, 750'de Emevi Hanedanı'nı deviren ve yeni başkenti Bağdat'ta kuran Abbasilerle sona erer. Abbasiler kuşkusuz Afrikalı hadımlar kullanmıştı. Bu hadımlar çok çeşitli yerlerden getirilen, iğdiş edilmiş veya edilmemiş muazzam sayıda kölenin bir alt kümesini oluşturuyordu. 9. yüzyılın sonlarındaki Bağdat hakkında bilgi veren seyyah el-Yakubi, halifenin "şahsi hizmetine bağlı siyah kölelerin" (hadım oldukları neredeyse kesindir) yaşadığı, şehrin tam merkezindeki halife sarayının etrafında bulunan yerlerden bahseder.[5] Resmi kroniklerden *Binbir Gece Masalları*'na Abbasi devrine ait bütün kaynaklarda Afrikalı hadımları görürüz. *Binbir Gece Masalları*'nda Afrikalı köleler karşımıza harem ağaları olarak çıkar, harem kadınlarının şehvetli isteklerini karşılamaları da pek ender bir durum değildir.[6]

---

2 Stanley Burstein, ed. ve çev., *Ancient African Civilizations: Kush and Axum*, Pri ton, NJ, 1998, s. 118-120, 127-31.

3 Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans*, 277; *EI*², "Khasi", Charles Pellat.

4 *Encyclopaedia Iranica*, "Eunuchs, III. The Early Islamic Period", C. Edmund Bosworth; Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans*, s. 66-68.

5 Al-Ya'qubi, *Buldan*, Bernard Lewis, ed. ve çev., *Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople*, c. 2: *Religion and Society*, Oxford, 1974 (1987), s. 75.

6 N. J. Dawood, çev., *Tales from the Thousand and One Nights*, Hammondsworth, Middlesex, 1954 (yeniden basım: 1985), s. 15-17. Bilindiği gibi, *Binbir Gece Masalları*'ndaki masalların birçoğu Memlûk Sultanlığı devrinde yeniden nakledilmiştir hatta bazıları Osmanlı devri izlerini de yansıtır.

Aslında Abbasiler, Doğu Afrikalı hadımları harem ağası olarak kullanma âdetini benimsediği bilinen ilk İslam imparatorluğudur. Ne var ki bu, hadım elde ettikleri tek kaynağın Doğu Afrika olduğu anlamına gelmiyordu. Abbasi sarayının işleyişi ve teşrifat kuralları hakkında bir eser kaleme alan tarihçi ve kâtip Hilal Sabi'ye (969-yak. 1056) göre sarayda 11.000 hadım vardı; bunlardan 7.000'i "siyahi"ydi, 4.000'i ise Müslüman Endülüs'ün hadımlarının da geldiği ana kaynak olan, Sakalibe (Saklebiler) diye adlandırılan Slavlardandı.[7] Tarihçi ve muhaddis Taberi'nin (838-923) kaydettiği, efsanevi halife Harun Reşid'in büyük oğlu Halife Emin'in (h. 809-813), saray hadımlarını siyahlar ve beyazlar diye iki gruba ayırması ilginçtir. Bunun Osmanlılardaki kara ağalar ve ak ağalar ayrımına benzediği açıktır ama Abbasilerde iki grubun görevleri arasında önemli bir fark bulunmadığı anlaşılıyor. Ayrıca Emin'in kısa halifelik devrinin ardından terk edilen bu ayrımın Osmanlılar üzerinde etkisi olduğunu gösteren hiçbir kanıt yoktur.[8]

Hadım kullanan toplumların, askeri görev yapan (İslam dünyasında memlûk veya gulam adı verilen) köleler de kullandıkları şeklindeki Ayalon'un yaptığı genellemeye Abbasiler aykırı bir örnek oluşturmamaktadır. Orta Asya Türklerinin 9. yüzyılın ortalarından itibaren Abbasilerin memlûk olarak hizmetinde bulundukları bilinen bir gerçektir.[9] Kökeni konusunda bilgi bulunmayan bir hadım, Abbasi halifesinin sarayını koruyan, hadım edilmemiş genç gulamların başında bulunurdu. Ayalon'un oluşturduğu şemada, cinsel suiistimalleri önlemek için hadımlara düşen tipik bir

---

7 Hilal al-Sabi, *Rusum dar al-khilafa: The Rules and Regulations of the 'Abbasid Court*, çev. Elie A. Salem, Beyrut, 1977, s. 14; David Ayalon, "On the Eunuchs in Islam", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 1 (1979): 110-114, 123; Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans*, s. 349-352; Eliyahu Ashtor, *The Jews of Moslem Spain*, Philadelphia, 1973 (yeniden basım: 1992), I: 290, II: 69 vd., 105; Jane Hathaway, "Eunuchs", *EI*[3], http://referenceworks.brillonline.com./entries/encyclopaedia-of-islam-3/eunuchs-COM_27821?s.num=19.

8 Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans*, s. 128-131.

9 Matthew S. Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Military of Samarra, A.H. 200-275/815-889 C.E.*, Albany, NY, 2001; David Ayalon, "The Muslim City and the Mamluk Military Aristocracy", *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities* 2 (1968): 311-29.

roldü bu.[10] Hadımlar ayrıca halifeye sırdaşı olarak hizmet eder ve oğullarının yetiştirilmesiyle ilgilenir, hanedan mensupları arasında gizli mesajlar taşırlardı.[11] Abbasi sarayını yakından tanıyan Taberi'nin klasik eserinde İranlı ve Orta Asyalı Türk kökenli hadımlar da karşımıza çıkar.[12] Bunlar sadece saraya hizmet etmiyor, orduda da kumandan olarak da görev yapıyorlardı.

Abbasi topraklarına 9. yüzyılın ortalarından itibaren hâkim olan neredeyse bütün bölgesel güçler Türk memlûklerin yanı sıra gerek Afrikalı gerek Afrikalı olmayan hadımlar kullanmıştır.[13] Bu bölgesel güçler arasında Afrikalı hadım istihdam etmediği anlaşılan tek devlet Anadolu Selçuklularıdır. Anadolu Selçukluları, Türk ve başka memlûklerin –veya Selçukluların kullandığı terimle gulamların– yanı sıra Rum ve Ermeni hadımlar istihdam etmişti[14] ama Afrikalı köleleri kullandıklarına ilişkin herhangi bir kayıt yoktur. Bunun nedeni muhtemelen topraklarının Afrika'nın fazla kuzeyinde yer alması ve arada hasım devletlerin arazilerinin bulunmasıdır.

Abbasi halifelerine –sadece dolaylı olarak da olsa– hizmet eden belki de en ünlü hadım, Nübyeli Ebü'l-Misk Kâfur el-İhşidi'ydi. Abbasilere tabi olarak Mısır'da hâkimiyet kuran İhşidi hanedanı-

---

10 Al-Sabi, *Rusum dar al-khilafa*, s. 14, n. 1; Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans*, s. 45-46.

11 Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans*, s. 39-42, 71-103.

12 Muhammad b. Jarir al-Tabari, *The History of al-Tabari*, c. 31: *The War between Brothers: The Caliphate of Muhammad al-Amin, A.D. 809-813/A.H. 193-198*, çev. Michael Fishbein, Albany, NY, 1992, s. 14, 57, 178, 188, 242.

13 Örneğin bkz. Milton Gold, çev., Tarikh-e Sistan (Roma, 1976), s. 206, 208, 224, 270-272; C. Edmund Bosworth, "The Army of the Ghaznavids", Jos J. L. Gommans ve Dirk H. A. Kolff, ed., *Warfare and Weaponry in South Asia, 1000-1800*, Yeni Delhi, 2001, s. 153-184; *Encyclopaedia Iranica*, "Eunuchs, III. The Early Islamic Period", C. Edmund Bosworth; Donald S. Richards, ed. ve çev., *The Annals of the Saljuq Turks: Selections from al-Kamil fi'l-Ta'rikh of 'Izz al-Din Ibn al-Athir*, Londra, 2002, s. 44, 48, 206; Kenneth Allin Luther, çev., *The History of the Seljuq Turks from the Jami' al-Tawarikh, an Ilkhanid Adaption [sic] of the Saljuq-nama of Zahir al-Din Nishapuri*, ed. C. Edmund Bosworth, Richmond, Surrey, 2001, s. 77-78, 110, 116; Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans*, s. 39-41, 47-48, 153-173, 163-164, 169-173, 176-190, 274, 286-287, 323, 326-329, 343-344.

14 Speros Vryonis, Jr., "Seljuk Gulams and Ottoman Devishirmes", *Der Islam* 41 (1965): 224-52.

nın son iki hükümdarına vasi olmuş hatta ülkeyi hükümdar gibi yönetmişti. Bir Türk memlûk tarafından kurulan bu hanedanın hükümdarları Soğdça "prens" anlamına gelen "İhşid" ("Akşit") unvanını taşırdı. 14. ve 15. yüzyıllarda yaşamış tarihçi Makrizi, Kâfur hakkında şunları yazmıştır: "Tayin eder ve azlederdi, ihsan eder veya ihsanlarını esirgerdi, bütün minberlerde cuma hutbelerinde adı okunurdu."[15] Kâfur önemli bir kumandandı: Ordusunun başında, İsmaili halifenin izinden giden ve Mısır'ı batıdan ele geçirmeye çalışan Fatımileri yenilgiye uğratmış, emellerine ulaşmalarını engellemişti. Ne var ki ölümünden kısa bir süre sonra, yaşanan iç karışıklıklardan faydalanan Fatımiler Mısır'ı ele geçirdi.[16]

Fatımiler, Mısır'a hâkim oldukları iki yüz yıl (969-1171) boyunca Sudan'dan çok sayıda köle getirdi. Çok uzun süre Fatımi halifesi olan Müstansır-Billah'ın (h. 1036-1094) annesi Sudanlı bir cariyeydi. Halife belki de annesinin etkisi altında, Sudanlı köle askerlerden bir alay oluşturdu. Bu alay, kökleri Orta Asya Türklerine dayanan memlûklerdan oluşan mevcut askeri birliklere karşı şiddetli çatışmalara girdi.[17] İhşidiler ve başka bölgesel hanedanlar gibi Fatımiler de daha sonra Afrikalı köleleri askeri hizmete aldı ama bildiğimiz kadarıyla Sudanlı savaşçılarının hiçbiri hadım değildi. Buna karşılık Abbasi halifesine tabi kimi devletlerde Etiyopyalı ve Nübyeli hadımlar kumandanlık yapıyordu.[18]

Ancak Fatımiler gerek Afrikalı gerek Afrika dışından çok sayıda hadımı istihdam etmiştir. 1171'de Fatımi Devleti yıkıldığında Kahire'deki sarayda binlerce hadım bulunuyordu. Aslına bakılırsa, sarayın hadım olmayan sakinleri hanedanın fertlerinden ibaretti. Abbasi sarayındaki hadımlar gibi oradakiler de hem Doğu Afrikalılardan

---

15 Al-Maqrizi, akt. Lewis, ed. ve çev., *Islam...*, c. 1: *Politics and War*, Oxford, 1974 (1987), s. 44-45.

16 Lewis, ed. ve çev., *Islam...*, I: 43-46; Bernard Lewis, *Race and Slavery in the Middle East: An Historical Enquiry*, New York, 1990, s. 59-60; Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans*, s. 340.

17 Yaacov Lev, "Army, Regime, and Society in Fatimid Egypt, 358-487/968-1094", *International Journal of Middle East Studies* 19 (1987): 340-342, 347-351, 357.

18 Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans*, s. 160-161, 184, 188-190, 343; Luther, çev., *History of the Seljuq Turks*, s. 121; *Encyclopaedia Iranica*, "Eunuchs, III. The Early Islamic Period", Bosworth.

hem *Sakalibe*'den oluşuyordu.[19] Saraydaki hadımların görevleri arasında bir yandan Fatımilerin savaşlarda elde ettiği tutsaklar arasındaki erkek çocukların, bir yandan da vefat eden komutanların ve idarecilerin oğullarının asker olarak iyi yetiştirilmesini denetlemek bulunuyordu. Yine asker adayı delikanlıların cinselliğini kontrol altında tutmakla yükümlüydüler.[20] Fatımiler devrinin önde gelen hadım ağaları, halifelerin sırdaşı ve musahibi, imparatorluk hazinesinin hazinedarı, vali ve kumandan olarak hizmet verdi.[21] Fatımi sarayının haremi hakkında çok az şey bilinse de harem idaresinin hadım ağalarının elinde olduğu kuşku götürmez. Bu hadımların bazıları, belki de çoğu Doğu Afrika kökenliydi. Oysa Fatımilere kara ve deniz birliklerinde komutan olarak hizmet eden hadımların çoğu *Saklebi*, yani Slav asıllıydı. Bunlar arasında, Mısır'ı fethedip Kahire'yi kuran meşhur kumandan Cevher es-Sıkılli de bulunuyordu.[22]

Genel olarak, bütün bu Ortaçağ İslam hanedanlarının harem görevi için başka etnik-bölgesel kökenden gelen hadımlar yerine Afrikalı olanları tercih ettiğini söyleyebiliriz. Yalnızca Afrikalılara erişim imkânı bulunmadığı zaman Afrikalı olmayan hadımları, esas olarak *Sakalibe*'yi ve nadiren Hintlileri kullanmışlardır.[23] Osmanlıların topraklarını en fazla genişlettikleri tarihlerde, Hindistan'a hâkim olan Sünni Babür İmparatorluğu'nda ve İran'a hâkim olan Şii Safevi İmparatorluğu'nda da aynı olguyu görüyoruz. Her iki imparatorlukta da Doğu Afrika'dan getirilen hadımlar harem ağası olarak istihdam edilmiştir. Onlara ilave olarak Safeviler Gürcüleri, Babürlüler ise Bengallileri kullanmıştır.[24] Birçok

---

19 Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans*, s. 139.

20 *A.g.e.*, s. 21, 49-54.

21 *A.g.e.*, s. 141-143, 340-342.

22 Delia Cortese ve Simonetta Calderini, *Women and the Fatimids in the World of Islam*, Edinburgh, 2006, s. 37, 74, 78, 80, 81, 82, 84-85, 88, 162; *EI*², "Djawhar al-Sikilli", Hussein Monés.

23 *Encyclopaedia Iranica*, "Eunuchs, III. The Early Islamic Period", Bosworth; Gold, çev., *Tarikh-e Sistan*, s. 282; Richards, çev., *Annals of the Saljuq Turks*, s. 284.

24 Gavin Hambly, "A Note on the Trade in Eunuchs in Mughal Bengal", *Journal of the American Oriental Society* 94, 1 (1974): 125-130; Jessica Hinchy, "Eunuchs and the East India Company in North India", Almut Höfert ve diğ., ed., *Celibate and Childless Men in Power: Ruling Eunuchs and Bishops in the Pre-Modern World*, Londra, 2018, 149-74; *Encyclopaedia Iranica*, "Eunuchs, IV. The Safavid Period", Kathryn Babayan.

İslam devletinde, Afrikalı olmayan az sayıda hadımın haremde Afrikalıların yanı sıra istihdam edildiği doğrudur. Ama eğer yeterli sayıda Afrikalı hadım düzenli olarak temin edilebiliyorsa, bu devletlerin alternatif harem ağası kaynaklarından kayda değer bir şekilde yararlandığı görülmemiştir. Memlûk olarak Türklerin kullanımıyla bir kıyaslama muhtemelen hatalı olmayacaktır: Kabaca 9. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar söz konusu devletlerin birçoğunda, Orta Asyalı Türkler tercih edilen memlûklerdi. Sadece Endülüs'teki İslam devletleri gibi, Orta Asya bozkırlarından çok uzakta olup yüksek sayıda Türk memlûk getirtemeyecek devletlerin başta *Sakalibe* olmak üzere başka nüfus gruplarından memlûk devşirdiğini görüyoruz. Türklerin olağanüstü askeri yeteneklerine pek çok gözlemci işaret etse de başka hiçbir halkın memlûk çıkartmaya uygun olmadığı kuşkusuz söylenemez.[25] Aslında söz konusu yüzyıllarda memlûklerin otomatik olarak Türklerle özdeşleştirildiği bir süreç yaşanmıştı: Orta Asya bozkırlarından göç eden Türklerin çok kalabalık bir nüfus oluşturması, Abbasilerin ve vasallarının doğuya doğru ilerlerken bu Türklerin birçoğuyla karşılaşması sürecin şekillenmesinde etkiliydi. Ayrıca Abbasilerin ve vasallarının Türkleri memlûk olarak hizmetlerine alması da temel bir örnek oluşturacaktı. Benzer şekilde, harem hizmeti yapan hadım ağalar 15. yüzyıla gelindiğinde artık otomatik olarak Doğu Afrikalılarla özdeşleştiriliyordu. Bunun altında yatan temel nedenler de yine erişim kolaylığı ve köklü emsallerdi. Ama bölümün sonunda anlatılacak türden önyargılar ve stereotipler de söz konusu süreçte belli bir rol oynamış olsa gerektir.

Memlûk Sultanlığı Modeli. Bahsi geçen bütün bu Ortaçağ İslam devletleri –en başta, aşağı yukarı aynı coğrafyayı paylaştıkları Anadolu Selçukluları– Afrikalı olan ve olmayan, hadım edilmiş ve edilmemiş kölelerin istihdamı konusunda, kuruluş devrinde Osmanlıları etkilemiştir. Ama 15. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, bu konuda model alınan İslam imparatorlukları içinde artık Memlûk Sultanlığı'nın iyiden iyiye öne çıktığı iddia edilebi-

25 Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans*, s. 349-352.

lir: Memlûklerin köle kullanımı açısından Osmanlılar üzerinde en dolaysız ve en kapsamlı etkilerde bulundukları neredeyse tartışma götürmez.

Memlûk Sultanlığı, adını devletin kurucularından, Eyyubilere hizmet eden Türk memlûklerden (kölemenlerden) alır. (Eyyubi Hanedanı Haçlılarla savaşlarda büyük şöhret kazanan Selahaddin Eyyubi tarafından 1171'de kurulmuştu.) Memlûk Devleti'nin hükümdarlarının çoğu, azat edilmiş memlûklerdi. Ayrıca memlûkler bu devletin ordularının subay kadrosunda ve elit birliklerinde büyük bir ağırlık taşıyordu.[26] (Memlûkler de onlardan önce Mısır ve Suriye'ye hâkim olan Eyyubiler de Fatımilerin Doğu Afrikalılardan köle asker devşirme geleneğini sürdürmemiştir.)

1453'te yani Osmanlıların Konstantinopolis'i fethettiği tarihte, Memlûk Sultanlığı asker kölelerinin ezici çoğunluğunu Kafkaslar'dan, özellikle Çerkesya ya da Çerkezistan'dan temin ediyordu. Bu köleler Karadeniz'in güney kıyıları takip edilerek İstanbul'a getiriliyor, oradan deniz yoluyla veya karadan, Anadolu'nun içinden Memlûklere götürülüyordu. Kuruluş devrinde Osmanlılar bu köle trafiğinin doğal olarak farkındaydı hatta bu trafiği kontrol etmek istiyorlardı.[27] Osmanlılar 15. yüzyılın sonlarında Anadolu'nun güneydoğusunda Memlûklerle çarpışmaya başladıktan[28] ama özellikle 1516-1517'de Memlûk Sultanlığı'nı kendi topraklarına kattıktan sonra bu köle temini sistemini yakından tanıdılar. Ayrıca Osmanlı devlet kurumlarının gelişimi üzerinde de Memlûk idare mekanizmasının çok derin bir etkisi söz konusuydu. 17. yüzyıla gelindiğinde artık Osmanlıların kendileri Çerkes ve Gürcü memlûkler getirtiyordu. Osmanlılar Balkanlar'da ve Anadolu'da Hıristiyan uyruklarından devşirip Müslüman yaptıkları, Yeniçeri Ocağı'nda veya Enderun'da yetiştirip devlet hizmetine aldıkları

26 Robert Irwin, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate, 1250-1382*, Londra, 1986, özellikle s. 1-61.

27 *EI²*, "Mamluk", David Ayalon; Halil İnalcık, "The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans", İnalcık, *Essays in Ottoman History*, İstanbul, 1998, s. 416-445, özellikle s. 424, 426, 431-432, 434-435, 441, 443-444.

28 Shai Har-El, *The Struggle for Domination in the Middle East: The Ottoman-Mamluk War, 1485-91*, Leiden, 1995.

"asi" saray kölelerine yahut "kullar"a alternatif bulmak için bu yola başvuruyorlardı.[29]

Benzer şekilde, Memlûk Sultanlığı'nın hadımları istihdam şekli Osmanlı İmparatorluğu için esas model işlevi görmüştür. Kuşkusuz, Osmanlıların ilgili konuda, Müslüman olsun gayrimüslim olsun başka devletlerden de etkilenmediği anlamına gelmez bu. Memlûk Sultanlığı'nda Doğu Afrika'dan, Rumlar başta olmak üzere Balkan halklarından ve Hindistan'dan getirilen hadımlar yalnızca kadınların haremlerinde değil, yeni devşirilen acemi memlûklerin eğitim görüp yaşadıkları koğuşlarda da muhafızlık yapıyorlardı. Böylece o koğuşlarda yaşı daha büyük olan memlûklerin acemi gençlere yönelik cinsel suiistimallerine engel olunmaya çalışılıyordu.[30] Aslında bu düzen Abbasilerde, Fatımilerde ve onlara tabi çeşitli devletlerde gördüğümüz, hadımların şehzadeleri eğittiği, yetiştirilmekte olan askerleri ve iç oğlanlarını denetim altında tuttuğu sistemin büyük ölçüde devam ettirilebilmesinden ibaretti. Osmanlılar kendi asker koğuşlarına hadım ağalar yerleştirmemiştir ama ak ağalar saraydaki iç oğlanlarını kontrol etmekle görevlendirilmiş, Afrikalı hadımlar (kara ağalar) da şehzadelerin yetiştirilmesi hizmetinde kullanılmıştır. Bütün bu örneklerde, eğitim gören, hadım edilmemiş delikanlıların cinsel açıdan denetim altında tutulması işinde hadımların kullanılması Ayalon'un işaret ettiği örüntüye uymaktadır.

Memlûkler devrinde Kahire Kalesi'ndeki sultan dairesinin girişinde daima hadım muhafızlar bulunurdu.[31] Topkapı Sarayı'nda Arz Odası'nın önündeki Babüssaade'de (Ak Ağalar Kapısı'nda) ak ağalardan oluşan benzer bir muhafız grubu beklerdi. Daha da

29 Jane Hathaway, "The 'Mamluk Breaker' Who Was Really a Kul Breaker: A Fresh Look at Kul Kıran Mehmed Pasha, Governor of Egypt 1607-1611", Jane Hathaway, ed., *The Arab Lands in the Ottoman Era: Essays in Honor of Professor Caesar Farah*, Minneapolis, MN, 2009, s. 93-109; Jane Hathaway, "The Evlad-i 'Arab ('Sons of the Arabs') in Ottoman Egypt: A Rereading", Colin Imber ve Keiko Kiyotaki, ed., *State, Province, and the West*, c. 1, Londra, 2005, s. 203-216.

30 Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans*, s. 41-42, 54-57, 309; Marmon, *Eunuchs and Sacred Boundaries*, s. 11-12.

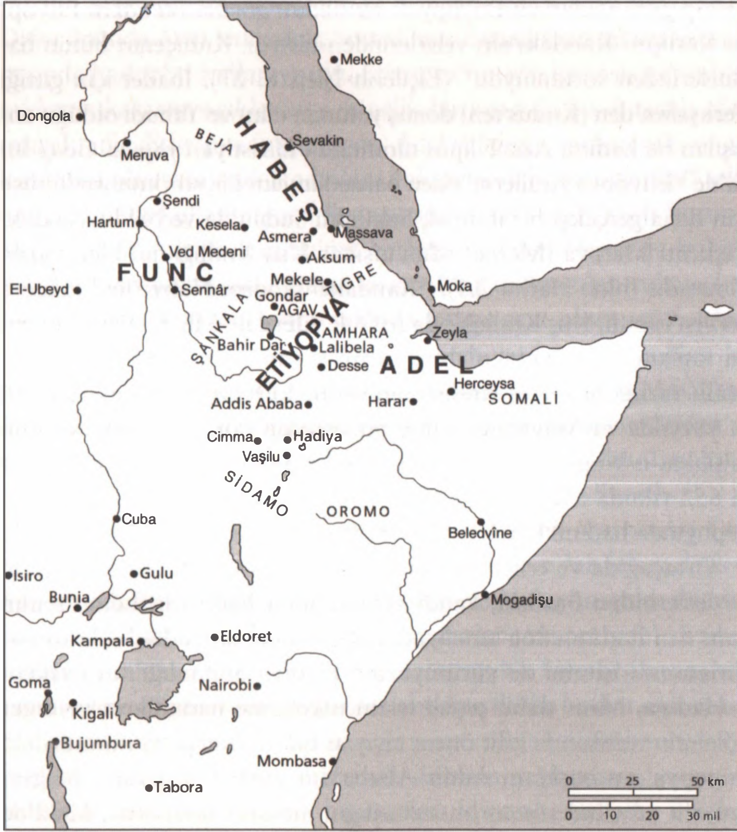
31 Marmon, *Eunuchs and Sacred Boundaries*, s. 10-13.

dikkat çekici bir emsal şudur: Hadımlar Kahire'de Memlûk sultanlarının türbelerinde, Medine'de de Hz. Muhammed'in türbesinde (Hücre-i Saadet'te) muhafızlık yaparlardı. Bu ikinci geleneğin kökenleri bir sır perdesi altındadır ama Eyyubiler veya Zengiler devrinde ortaya çıktığı düşünülmektedir. Daha 1184 yılında yani Medine'nin Eyyubilerin eline geçmesinden 13 yıl önce Endülüslü seyyah İbn Cübeyr bu konu hakkında şunları yazıyordu: "Türbedarlar Habeş ve Slav hadımlardır. Zarif, şık bir görünümleri vardır, üstlerine başlarına, hallerine tavırlarına özen gösterirler."[32] Eyyubiler devrinde olduğu gibi Memlûkler devrinde de türbedar hadım ağalar yalnız Afrikalılardan oluşmuyordu; Hintli, Rum ve başka Balkan halklarından üyeleri de vardı.[33] Osmanlılar devrinde 20. yüzyıla kadar Medine'de türbe hizmetinde yalnızca Afrikalı hadım ağaları bulunmuştur.

Afrika'da Afrikalı Hadımlar

İslam imparatorluklarının Doğu Afrika'dan cariye ve hadım edilmemiş erkek kölelerin yanı sıra hadım temin etmeye çalışması, Doğu Afrika'nın yalnızca böyle bir insan gücü sağlayan edilgin bir kaynak olduğu anlamına gelmiyordu. Osmanlıların Afrika kıtasında fetihlere başlamasından çok önce, Afrika'nın doğusunda bölgenin kendi iç dinamikleriyle hadım elde edilmesine ve dağıtımına yönelik bir altyapı oluşturulmuştu. Bereketli Hilal'deki devletlerden farklı olarak Afrika'da saray hadımları istihdamının geçmişinin kıtanın en eski medeniyetlerine uzanmadığı anlaşılmaktadır. Firavunlar devrinde Mısır'da hadımların kullanıldığını gösteren inandırıcı kanıtlar bulunmamaktadır. Hadımlık müessesesi Mısır'a, anlaşılan, Büyük İskender'in MÖ 331'de ülkeyi ele geçirmesinin ardından girdi. İskender'in generali I. Ptolemaios'un kurduğu ve MÖ 30 yılındaki Roma istilasına kadar Mısır'ı yöneten hanedanın devrinde hadımlar saray kültürünün ayrılmaz bir parçası haline geldi. Roma ve Bizans imparatorluklarının Mısır'ı

32 Ibn Jubayr, Rihla, akt. Marmon, *Eunuchs and Sacred Boundaries*, s. 131.
33 Marmon, *Eunuchs and Sacred Boundaries*, s. 15-77.

Harita 2.1 Etiyopya ve komşu bölgeleri. Haritada belli başlı etnik-bölgesel gruplar gösterilmektedir.

egemenliği altında aldıkları dönemlerde de bu gelenek devam etti. Ne var ki bu hadımlar genellikle Avrupalı veya Asyalı oluyordu.[34]

Bir Afrika sarayında Afrikalı bir hadıma en eski atıf *Yeni Ahit*'te "Elçilerin İşleri"ndeki meşhur hikâyede karşımıza çıkar: "Filipus da

34 Frans Jonckheere, "L'Eunuque dans l'Égypte pharaonique", *Revue d'Histoire des Sciences* 7, 2 (1954): 139-155; Gerald E. Kadish, "Eunuchs in Ancient Egypt?" *Studies in Honor of John A. Wilson* (Chicago, 1969), s. 55-62; John Cameron, "The Anatomy of the Mummies", Margaret Alice Murray, ed., *The Tomb of Two Brothers*, Manchester ve Londra, 1910, s. 33-47, özellikle s. 33.

kalkıp gitti. Giderken Etiyopyalı bir hadım gördü. Bu adam Etiyopya Kraliçesi Kandaki'nin vezirlerinden biriydi. Kraliçenin bütün hazinelerinden sorumluydu" (Elçilerin İşleri 8: 27). İbadet için gittiği Yeruşalim'den (Kudüs'ten) dönüş yolunda olan ve Yahudi olduğu anlaşılan bu hadım, Aziz Filipus tarafından Hıristiyan yapılır. Gerçi İncil'de "Etiyopya Kraliçesi"nden bahsedilmektedir, söz konusu kraliçe için daha gerçekçi bir ihtimal, bugünkü Sudan'da ve Nil kıyısındaki başkenti Meruva (Meroe) adını taşıyan Kuş Krallığı'nın hükümdarı olmasıdır (bkz. Harita 2.1). "Kandake" kadim Nübye'de kraliçeye verilen isimdi, Kuş Krallığı'nda MÖ 4. yüzyıl ile MS 4. yüzyıl arasında toplam 11 "kandake" hükümdarlık yapmıştır.[35] Böyle bir hikâyenin varlığı bile, Kuş Krallığı'nın yerine kurulan üç küçük devletin 6. yüzyılda Hıristiyanlığı kabul etmesinden çok önce, söz konusu krallıkta o bölgeden hadımlar kullanıldığına işaret ediyor.[36] Demek ki 652 yılında Müslümanlar Hıristiyan Nübye'yle ilk antlaşmalarını yaptığında hadımlık müessesesi orada çoktan yerleşmiş durumdaydı.

Ortaçağ'da ve erken modern dönemde Doğu Afrika'daki İslam devletlerinden bazıları, kendi saraylarında hadım istihdamlarının yanı sıra hadım etme ameliyatlarının yapılması ve hadımların pazarlanması işlerini de yürütüyordu. Hadiya Sultanlığı'nın başkenti Hadiya, Mısır dahil çeşitli İslam ülkelerine hadımların ve diğer kölelerin temininde kilit önem taşıyan bir merkezdi. Günümüzdeki Etiyopya'nın başkenti Addis Ababa'nın güneybatısındaki bölgeyi onlarca yıl elinde tutan bu sultanlığın merkezi olan kent, 1332'de Etiyopya Krallığı'nın topraklarına katılacaktı.[37] Bu tarihten önce hadım etme operasyonları da Hadiya Sultanlığı'nın topraklarında,

---

35 James Bruce, *Travels to Discover the Source of the Nile in the Years 1768, 1769, 1770, 1771, 1772, and 1773*, Dublin, 1790-91, II: 115; J. Spencer Trimingham, *Islam in Ethiopia*, Londra, 1965, s. 38, n. 1; László Török, *The Kingdom of Kush: Handbook of the Napatan-Meroitic Civilization*, Leiden, 1997, s. 443, 452, 455-456, 459, 484; David M. Goldenberg, *The Curse of Ham: Race and Slavery in Early Judaism, Christianity, and Islam*, Princeton, NJ, 2003, s. 17-25.

36 Laurence Kirwan, *Studies on the History of Late Antique and Christian Nubia*, ed. Tomas Hägg ve diğ., Aldershot, Hampshire, 2002.

37 Richard Francis Burton, *First Footsteps in East Africa, or, An Exploration of Harar*, ed. Isabel Burton, Londra, 1894, II: 2-3. Ayrıca bkz. Trimingham, *Islam in Ethiopia*, s. 182; Taddesse Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, Oxford, 1972, s. 135-137, 155, 173.

Hadiya şehrinin güneyinde, Vaşilu diye bir kasabada yapılıyordu.[38] Daha doğuda Adel Sultanlığı, Somali'nin Zeyla liman şehrindeki sarayında hadımlar kullanıyordu. Etiyopya'nın söz konusu sultanlığa saldırma kararını açıklamaya yönelik bir kıssa da bu durumu göstermektedir: Etiyopya imparatoru, Adel sultanını suçlayarak, onun için "olsa olsa sarayında kadınlara bakabilecek bir hadım gibi" şeklinde bir ifade kullanmıştır.[39] Beş asır sonra Richard Francis Burton, 16. yüzyılda Adel Sultanlığı'nın başkenti yapılan Harar'da bulunduğu şunları yazmıştır: "Hasta ve zayıf bir hadım olan sultan, beş emire hizmet ettikten sonra sarayda kalma izni almıştır."[40] 1768 ile 1773 yılları arasında bölgede kapsamlı geziler yapmış olan İskoç seyyah James Bruce'un yazdıklarına bakılacak olursa, 1505'ten 1821'e kadar bölgesel ticareti kontrol eden devletlerini Sudan'ın doğusundaki başkentleri Sennar'dan yöneten Func sultanları, eşlerinin yaşadığı haremlerde "siyah köleler" istihdam ediyordu.[41]

Batı Sudan'da ise Darfur Sultanlığı'nın ülkenin batısında, Çad Gölü'nün etrafında ve Nijerya'nın kuzeyinde kurulan İslam devletlerinin, özellikle Kânim-Bornu, Bagirmi ve Veday'ın geleneklerini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bütün bu devletlerde saraydaki hadım ağalarından oluşan son derece uzmanlaşmış bir hiyerarşik yapı söz konusuydu. Hiyerarşinin tepesinde yer alan iki-üç hadım ağa, askeri seferler düzenlenmesi, diplomatik misyonların yürütülmesi, vergi toplanması, taşra idaresi, haremde düzenin sağlanması, prens ve prenseslerin terbiyesi, saray hazinesinin kontrolü ve saray ihtiyaçlarının temini gibi görevlere bakıyordu.[42] Bu geleneklerin etki alanı batıda Songay Sultanlığı'na dek genişlemişti. Songay Sultanlığı 14. yüzyılın başlarından 16. yüzyılın sonlarına kadar Batı Afrika'da bugünkü Nijerya'dan Atlas Okyanusu'na kadar uzanan geniş bir

38 Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, s. 86, 87 ve s. 86-87'de n. 6, s. 136-137; Trimingham, *Islam in Ethiopia*, 66-67; Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans*, s. 305-306; Humphrey Fisher, *Slavery in the History of Muslim Black Africa*, New York, 2001, s. 280.

39 Bruce, *Travels*, II: 228; Burton, *First Footsteps*, II: 3 (burada Adel ile Hadiya birbirine karıştırılmıştır).

40 Burton, *First Footsteps*, II: 34-35.

41 Bruce, *Travels*, V: 110.

42 Fisher, *Slavery in the History of Black Africa*, s. 281, 285-90, 292-93.

coğrafyada hüküm sürmüştü.[43] Bu devletlerde hadımlar güneydeki animist topluluklardan, savaş esirlerinden ve bir tür hukuki ceza olarak iğdiş edilen suçlulardan temin ediliyordu.[44] Hem Bagirmi Sultanlığı hem Bornu Sultanlığı Mekke'ye, Mescid-i Haram'a hadım gönderiyordu. Ayrıca söz konusu iki sultanlık ve Veday Sultanlığı, Osmanlı sarayına da zaman zaman hadımlar hediye etmiştir.[45]

Aslında Orta ve Batı Afrika'da hadım kullanılması sadece İslam devletlerinde görülen bir olgu değildi. 14. yüzyılda animist Yoruba halkının kurduğu ve 18. yüzyılın sonlarına kadar Kuzey ve Batı Nijerya'da hüküm süren Oyo İmparatorluğu'nun hükümdarı çok geniş bir hadım kadrosunu hizmetinde bulunduruyor ve hukuki, dini ve idari görevleri en yüksek seviyedeki üç hadıma bırakıyordu.[46] Komşu bir bölgede 16. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar varlığını koruyan İgala Krallığı'nda da hadımlar benzer görevleri üstleniyordu. Burada hadım temininde kullanılan ana kaynak, krala isyan eden ve başka suçlar işleyen uyruklardı.[47]

Etiyopya. Etiyopya bütün bu Afrika devletleri arasında resmi dininin Hıristiyanlık olmasıyla benzersiz bir konumdaydı. Bu ülkede Hıristiyanlık daha 4. yüzyılda kök salmıştı. Ortaçağ'da genellikle krallığın coğrafi merkezindeki Amhara topluluğuna mensup bir Hıristiyan elit, bir kısmı animist, giderek artan bir bölümü de Müslüman olan çok çeşitli etnik-bölgesel gruplardan bir ahaliyi yönetmiştir. Etiyopya Kilisesi'nin köle ticaretine resmen karşı olmasına rağmen Etiyopya çok uzun bir elit köleliği geleneğine sahipti ve bu tür kölelerin büyük çoğunluğu krallığın periferisindeki Hıristiyan olmayan nüfustan devşiriliyordu.

Öte yandan imparatorun Etiyopya Kilisesi'nin hadım etme yasağını az çok katı denebilecek şekilde uyguladığı anlaşılıyor.[48]

---

43 *A.g.e.*, s. 282.

44 *A.g.e.*, s. 281-284, 298.

45 *A.g.e.*, s. 292; Bruce, *Travels*, V: 248.

46 Fisher, *Slavery in the History of Black Africa*, s. 293; J. S. Eades, *The Yoruba Today*, Cambridge, 1980, s. 20-21.

47 J. S. Boston, *The Igala Kingdom*, Ibadan, 1968, s. 21, 54, 93, 105, 163-75, 197-99, 209-13.

48 Burton, *First Footsteps*, II: 25, n. 1; Trimingham, *Islam in Ethiopia*, s. 67, n. 1; Harold G. Marcus, *A History of Ethiopia*, Berkeley, CA 1994, s. 55.

Bunun sonucunda Etiyopya sarayı ancak nadiren hadım istihdam etmiştir. Yine de sarayda hükümdarın yakın hizmetlerinin görülmesini sağlayan bir hiyerarşik yapı, başka toplumlarda çoğunlukla hadımların üstlendiği görevlere paralel bir makamlar silsilesi vardı. James Bruce'a göre, aşağıdan yukarıya doğru bu makam sahipleri, hükümdarın yatak odası hizmetine bakan görevliden törenlerde kullanılan atkının bakımını yapan şahsa ve hükümdarın hane halkının işlerinden sorumlu hane başına kadar uzanıyordu.[49] Bu yetkili aynı zamanda Etiyopya'nın bütün valilerini denetliyor ve onlardan vergi toplanması işine bakıyordu.[50]

Söz konusu makamlar hükümdarla düzenli yakın teması, hatta onun mahremiyetine girmeyi gerektirir ve çok güvenilen kişilere emanet edilirdi; yani tam da Batı Afrika krallıklarında, Bizans'ta, Çin'de ve çeşitli İslam imparatorluklarında hadım ağaların üstlendiği türden konumlardı bunlar. Osmanlılarda bu tür görevlerden Enderun'un ak ağaları sorumlu olurdu, yalnızca III. Murad hareme taşınınca yatak odasındaki hizmetleri yaşlı cariyeler yapmaya başlamıştı (bkz. 3. Bölüm). Etiyopya'da ise genellikle kölelerin görevlendirildiği bu makamlara ancak ender olarak hadımlar getirilmiştir. Bruce, hükümdarın hane halkının işlerinden sorumlu altı kişiden bahseder, bunlardan yalnızca birinin, 17. yüzyılın başlarında görev yapan Kefla Wahad'ın hadım olduğunu kesin olarak söyleyebiliyoruz.[51] Bu makamdaki diğer kişiler arasında hükümdarın akrabalarından biri hatta ileride tahta oturacak bir şahıs da bulunuyordu.[52]

Aslında Etiyopya norma aykırı düşen bir örneği temsil ediyordu: Hadımların yaygın kullanıldığı devletlerde karşımıza çıkan bütün makamların, görevlerin ve kariyer patikalarının bulunduğu ama hadımların çok ender olarak istihdam edildiği bir toplumdu bu. Bruce, hükümdarın "kabul odası"nın kapısında nöbet bekleyen –yine hadım olduklarını söylemediği– "siyah hizmetkârlar"dan bahseder. Bu

---

49 Bruce, *Travels*, III: 273, 596; Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, s. 104-105, 269-275.

50 Bruce, *Travels*, III: 273; Samuel Johnson, *A Voyage to Abyssinia*, ed. Joel L. Gold, Fransızcadan çeviri, New Haven, CT, 1985, s. 44.

51 Bruce, *Travels*, III: 518.

52 *A.g.e.*, III: 142, 144, 273-274, 291-292, 418-419; IV: 696.

hizmetkârlar, ister istemez, Topkapı Sarayı'nda Babüssaade önünde nöbet tutan ak ağaları akla getirmektedir. Bruce, Etiyopya sarayının köle olarak aldığı genç erkeklere ve kızlara defalarca değinir.[53] Etiyopya'nın komşusu olanlar dahil o dönemdeki başka devletlerde bu genç erkekler büyük bir ihtimalle hadım edilirlerdi. Erken modern dönemdeki pek çok imparatorluğun mantığına göre, hadım edilmeleri hanedana sadakatlerini artıracak bir operasyondu. Bruce ayrıca 17-18 yaşının altındaki erkek ve kız kölelerin Hıristiyan yapıldıkları ve hükümdar tarafından eğitildikleri bir sistem betimler. Bu sistemde söz konusu gençler daha sonra "Habeşistan'ın saygın hanelerine" hizmete gönderilirlerdi; en seçkinleri ise hükümdarın şahsi hizmetkârları olurdu.[54] Bu usul de Osmanlılarda Afrikalı bir hadımın, padişah hizmetine sunulmadan önce Mısır valisinin veya Mısır'ın önde gelen hanelerinden birinin hizmetinde bulunması âdetini hatırlatır.[55] Ne var ki Bruce genç erkek kölelerin hadım edildiğine dair hiçbir imada bulunmamaktadır. Kilisenin bu konudaki yasağını dikkate alarak, gerçekten de hadım edilmediklerini varsayabiliriz.[56]

Etiyopya'da hadım etme operasyonu yapılmadığına göre, Etiyopya sarayında hizmete giren bütün hadımların başka yerlerde operasyon geçirdiklerini varsaymamız gerekir. Kefla Wahad gibi hadımlar Func Sultanlığı'ndan veya Osmanlıların Habeş eyaletinden esir alınmış, daha önce hadım edilmiş kişiler olabilir. Etiyopya Kilisesi'nin köleliği resmen yasaklamasına rağmen, Etiyopya İmparatorluğu, Müslüman komşularına saldırılar düzenleyip aldığı çok sayıda esiri köle yaptığı uzun bir tarihe sahipti.[57]

---

53 *A.g.e.*, II: 480-481, 489; III: 52, 56, 156, 172, 213.

54 *A.g.e.*, III: 156.

55 Jane Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdağlıs*, Cambridge, 1997, s. 158, 160-64; Jane Hathaway, *Beshir Agha, Chief Eunuch of the Ottoman Imperial Harem*, Oxford, 2006, s. 25-26.

56 Profesör Ralph Lee'ye ve Profesör Glen Bowersock'a bu konuda beni aydınlattıkları için teşekkür ederim.

57 Alice Moore-Harell, "Economic and Political Aspects of the Slave Trade in Ethiopia and the Sudan in the Second Half of the Nineteenth Century", *International Journal of African Historical Studies* 32, 2 (1999): 407, 409, 412; Bruce, *Travels*, II: 489, III: 242, 263; J. H. Arrowsmith-Brown, ed. ve çev., *Prutky's Travels in Ethiopia and Other Countries*, Londra, 1991, s. 152.

Ayrıca Etiyopya başka birçok devlette görülen örüntüye uygun olarak, imparatorluğun periferisindeki topraklarında yaşayan topluluklara sürekli baskınlar düzenleyip köle devşirirdi. Söz konusu toplulukların neredeyse hiçbiri Hıristiyan değildi, çoğu da şu ya da bu türde animistti. Çoğu zaman bu toplulukların Etiyopya imparatoruna karşı isyanları çok sayıda esir-köle alınmasını sağlayan cezalandırılma harekâtları yapılması için gerekçe olarak kullanılıyordu. Bruce iki sayfada, genellikle aşağılayıcı bir terimle "Falaşa" diye anılan, kadim Yahudi topluluğuna ve yine aşağılayıcı bir terimle "Galla" olarak adlandırılan Oromo halkından iki farklı gruba karşı 17. yüzyılın başlarında akınlar düzenleyen bir Etiyopya hükümdarından bahseder. Bütün bu saldırılarda hükümdar kuvvetleri hayatta kalanları Hıristiyanlığa geçmeye zorlamış, kadın ve çocukları da tutsak edip köle olarak satmıştı.[58] Aynı hükümdar Etiyopya'nın en güney ucundaki animist Narea Prensliği'ni istila edip ahalisini Hıristiyanlığa geçirmeden önce Oromo savaşçıları bölgeye sürekli baskınlar düzenler, aldıkları esirleri Müslüman köle tüccarlarına satarlar, bu tüccarlar da söz konusu esirleri Etiyopya'nın o zamanki başkenti Gondar'da satışa çıkarırlardı.[59]

17. yüzyılda başka Etiyopya imparatorları Bruce'un ülkenin kuzeydoğu dağlarında mağaralarda yaşayan, "Nil Nehri'ne ve belirli bir ağaca tapan" "siyah paganlar" diye nitelediği Şankala halkından köle temin etmişti.[60] Şankala arazilerine komşu vilayetlerin valilerinin her birinden imparatora her sene belirli sayıda köle göndermeleri isteniyordu; saray kölelerinin birçoğunun bu kaynaktan geldiği anlaşılıyor.[61] Öte yandan Bruce'a göre Şankala kabileleri de köle elde etmek için Nil'in kaynağına yakın yerlerde yaşayan geniş bir animist konfederasyonu olan Agavlara saldırılar düzenlerdi.[62]

---

58 Bruce, *Travels*, II: 401 vd., 480-81, 550-551.

59 Bruce, *Travels*, II: 501-504; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, Ankara, 1974 (2. basım: 1996), s. 72-73.

60 Bruce, *Travels*, II: 22; III: 39, 56, 149, 158-167.

61 *A.g.e.*, 479; III: 155-156, 506-507, 590; IV: 336; Henry Salt, *A Voyage to Abyssinia, and Travels into the Interior of That Country*, Philadelphia, PA, 1816, s. 293-295; Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, s. 91-92, 136, 173.

62 Bruce, *Travels*, II: 248; III: 40; IV: 320, 437, 675; Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, s. 8, 25-29, 37, 196, 201-202; Marcus, *History of Ethiopia*, s. 5-6, 10-11, 32.

Agav kabilelerinden erkekler de Bruce'un ülkede olduğu yıllarda, yani 1760'ların sonlarında ve 1770'lerin başlarında imparatorluk ordusunda görev yapıyordu.[63] Bu arada Oromo halkından köleler hanedanın özel süvari birliğine hizmet veriyor, Falaşa denen topluluktan kişiler de imparatorun muhafız alayında yer alıyordu.[64]

Bu köleler Etiyopya sarayında hizmete hazırlanırken hadım edilmiyorlardı ama eğer savaş sonucunda veya Etiyopyalı ve komşu halklardan tüccarların yürüttüğü köle ticareti yüzünden, Etiyopya'ya komşu ve hadım istihdam eden devletlerin eline düşerlerse böyle bir kaderle karşılaşabilirlerdi. Ortaçağ'da Etiyopyalı tüccarlar imparatora sözde tabi olan Adel Sultanlığı'na kaya tuzu karşılığında sürekli köle temin etmişti.[65] 17. yüyılın başlarında, yukarıda bahsi geçen animist Narea Prensliği'nden erkek ve kadın esirler Müslüman tüccarlar tarafından yalnızca Gondar'da değil, "İstanbul'da, Hindistan'da ve Kahire'de" de satılıyorlardı.[66] Müslüman tüccarlar Şankalaların esir aldığı Agav köleleri de satın alıyordu.[67] Bruce'un Etiyopya'da bulunduğu yıllarda, kuzeydeki Tigre eyaletinin güçlü valisi ateşli silahlar karşılığında "Arabistan"a –kastedilen, muhtemelen Osmanlı idaresindeki Hicaz'dır– köle satıyordu. Bu köleler arasında yalnızca Gondar'daki esir pazarında satılan "paganlar" bulunmuyordu, kaçırılmış yüzlerce Hıristiyan çocuk da vardı. Hatta bizzat vali oradan geçen bütün köleler arasında önce kendi beğendiklerine el koyuyordu.[68]

Dahası, ülke nüfusunun çekirdeğini oluşturan Amharalar dahil Etiyopyalı Hıristiyanlar baskınlar düzenleyen düşmanlar tarafından sık sık esir alınıyor ve Müslüman köle tüccarlarına satılıyorlardı. Bu köle tüccarları onlardan bazılarını Kızıldeniz'den Hicaz'a ve Yemen'e, karadan da Mısır'a gönderiyordu. Mısır'dan da yine deniz yoluyla Anadolu'ya ve Suriye'ye getirildikleri oluyordu. 14. yüzyılda güçlü Etiyopya hükümdarı, Adel sultanlarının ve komşu

63 Bruce, *Travels*, III: 320, 323.
64 *A.g.e.*, 206, 219, 272; Marcus, *History of Ethiopia*, s. 43.
65 Burton, *First Footsteps*, II: 3; Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, s. 87.
66 Bruce, *Travels*, II: 503.
67 *A.g.e.*, III: 40.
68 *A.g.e.*, 582.

İslam devleti Mora'nın emirlerinin açıkça "Etiyopyalı çocukları köleliğe sürüklemek" amacıyla ülkesine savaş açmasından yakınıyordu.[69] Daha sonra Adel Sultanlığı'nın başkenti yapılan Harar şehrinin valisi Etiyopya köylerini birer bütün halinde Arabistan'a, Hindistan'a ve "Asya'nın dört bir yanına" satmakla suçlanıyordu.[70] Osmanlıların Mısır'ı fethinden (1517) sonraki yıllarda, Kudüs'e kutsal mekânları ziyarete giden Etiyopyalı Hıristiyan kafileleri defalarca Osmanlı askerlerinin saldırısına uğramış, en azından bir seferinde kafiledeki yaşlılar öldürülmüş, gençler de esir alınıp köle olarak satılmıştı.[71] 16. yüzyılın ilerleyen döneminde Osmanlı'nın Habeş valisi Etiyopya topraklarını sürekli akınlar düzenlemiş, aldığı esirleri Masavva köle pazarlarına göndermişti.[72] 1751 yılında imparator tarafından Etiyopya'ya bir misyon yönetmek üzere davet edilen Bohemyalı Fransisken Rahip Remedius Prutky sınır bölgelerine baskınlar düzenleyip Etiyopyalı kız ve erkek çocukları kaçıran Araplardan bahseder. Ona göre bu Araplar çocukları köle tüccarlarına satıyor, köle tüccarları da onları Mısır'a, Hicaz'a, Yemen'e ve "dünyanın başka yerlerine" gönderiyordu.[73]

Bundan yaklaşık 20 yıl sonra, Bruce'un Etiyopya'da bulunduğu yıllarda, imparator ile Tigre valisi arasında patlak veren iç savaş korkunç sonuçlar doğurdu: Etiyopyalı Hıristiyanlar bile kendi dindaşlarından çaldıkları çocukları Müslüman köle tüccarlarına satıyordu. Daha sonra onlar da çocukları Arabistan ve Hindistan'dan gelen tüccarlara satmak üzere Masavva'ya götürüyordu. Tigre ve Begmender eyaletleri arasındaki sınır üzerinde bulunan, Hıristiyan-Müslüman karışık bir nüfusun yaşadığı bir şehir olan Desi'de bu tür olaylar yaşanıyordu. Tigre valisi eyaletinin rahiplerine, kendisine Habeş'ten ateşli silah temin etmeleri karşılığında bu ticaretle uğraşma izni vermişti.[74] Her iki taraftan "başıboş kalmış askerler

---

69 *A.g.e.*, II: 200-201; III: 419-20; Burton, *First Footsteps*, I: 50, yazar, burada İtalyan seyyah Ludovico di Varthema'nın (Bartema) (1503) yazdıklarını aktarıyor.

70 Bruce, *Travels*, II: 294-295, 306, 308; Burton, *First Footsteps*, II: 3-4.

71 Bruce, *Travels*, II: 340.

72 *A.g.e.*, 416.

73 Arrowsmith-Brown, ed. ve çev., *Prutky's Travels in Ethiopia*, s. 178-179.

74 Bruce, *Travels*, III: 416-418.

Türklere çok düşük bir fiyata satmak üzere" Hıristiyan kadın ve çocukları kaçırıyordu.[75]

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere, Doğu Afrika köle ticaretinin pençesine düşen Etiyopyalıların birçoğu 15 ve daha küçük yaş grubundaki çocuklardı. Bu grup tam da hadım edilenler havuzunu oluşturuyordu. Kaçırılan erkek çocukların önemli bir kısmının, hayatının geri kalan kısmında şu ya da bu sarayda veya şu ya da bu itibarlı hanenin konağında bulunduğunu varsayabiliriz. İmparatorun ve oğlunun bir cilt hastalığını tedavi etmek üzere Kahire'den Gondar'a giden Fransız eczacı Charles Jacques Poncet adeta bu noktayı iyice belirgin bir hale getiren bir olay anlatır: Kahire'ye dönüş yolculuğunda kendisine eşlik eden bir Ermeni tüccarın satın aldığı bir Etiyopyalı erkek çocuk, Poncet ve tüccar Nil'in Bulak Limanı'nda gemiye binerken yeniçeriler tarafından el koyularak bölüklerinin kethüdasına, 18. yüzyılın sonlarında Mısır'da egemenlik kuracak ailenin kurucusu Mustafa Kazdağlı'ya getirilir.[76] Eğer bu çocuk önceden hadım edilmediyse, kısa sürede kaderinin bu olacağı kesindi; çünkü 8. Bölüm'de anlatılacağı üzere Kazdağlılar Etiyopyalı köleleri öteden beri hadım olarak kullanıyordu.

Kısacası Etiyopya komşu devletlere ve Osmanlı İmparatorluğu'na hadım temin eden bir kaynak haline gelmişti. Aslında böyle bir misyona gönüllü olduğu veya bu niyetle hareket ettiği söylenemez. Hindistan'a gönderilen Etiyopyalı kölelere yapılan çok sayıda referansa dayanarak, Hindistan'daki Türk-Moğol devletlerinin hadım temin ettiği yerlerden birinin Etiyopya olduğunu söyleyebiliriz. Belki aynı şey Safeviler için de geçerliydi.[77] Bu "Etiyopyalı" hadımlar arasında pekâlâ, ülkenin çekirdek nüfus grubundan olanlar yani Amharalar da bulunuyor olabilir ama büyük bir çoğunluğu kuşkusuz Etiyopya'nın periferik nüfus gruplarına mensuptu. Toplam hadım nüfusu içinde temsil edilen çeşitli halkların oranları konusunda bugün olsa olsa spekülasyon yapabiliriz ama 19. yüz-

---

75 *A.g.e.*, IV: 92-93.

76 Sir William Foster, ed., *The Red Sea and Adjacent Countries at the Close of the Seventeenth Century, as Described by Joseph Pitts, William Daniel, and Charles Jacques Poncet*, Londra, 1949, s. xxix; Bruce, *Travels*, III: 92.

77 Hindistan'da Dekken sultanlıkları adıyla anılan devletler, ordularında hadım olmayan Etiyopyalı köleleri komutan olarak görevlendirmiştir. Bkz. Omar H. Ali, *Malik Ambar: Power and Slavery across the Indian Ocean*, Oxford, 2016.

yıldaki ve 20. yüzyılın başlarındaki ağırlıklarına dayanarak, Oromoların büyük bir oran sahibi olduğunu rahatlıkla varsayabiliriz.

Func Sultanlığı ve Osmanlı'nın Habeş Eyaleti

Osmanlıların Memlûk topraklarını fethetmesinden önce Etiyopya'nın Mısır ve Doğu Akdeniz'deki çeşitli Müslüman hükümdarlarla ilişkileri çoğunlukla dolaylı nitelikteydi. Bu bölgelerdeki köle tüccarları Etiyopyalı köleleri büyük bir çoğunluğunu doğrudan Etiyopya'dan değil aracılardan alıyordu. Söz konusu aracı tüccarlar da genellikle, günümüzde Somali, Eritre ve Cibuti'ye ait yerlerdeki Müslüman sahil emirliklerinin veya bugünkü Sudan topraklarındaki çeşitli sultanlıkların uyruklarıydı.

Koşullar 16. yüzyılın başlarında değişmeye başladı. Bu değişimde Osmanlıların Mısır'ı ve Kızıldeniz bölgesini fethetmesinin yanı sıra Sudan'da Func Sultanlığı'nın ortaya çıkışı da etkili oldu. Kökenleri son derece gizemli olan ve bugünkü Sudan'ın en güneyinden geldiği düşünülen Funclar kuzeye doğru ilerleyip 1504-1505'te Mavi Nil üzerindeki Sennar'ı başkent yaptı. Sonraki onyıllarda, 1500 tarihi civarında bir Arap kabile konfederasyonunun istila ettiği kadim Kuzey Nübye Hıristiyan Krallığı'nın toprakları dahil, Sudan'ın güneydoğusundaki ve ortasındaki çok geniş bir bölge üzerinde hâkimiyeti ele aldılar. Ayrıca Sudan'ın batısındaki güçlü Darfur Sultanlığı dahil komşu sultanlıklarla ve emirliklerle ittifaklar kurdular.[78] Önceleri animist olan Funclar, Sudanlı bir sufi âlimin etkisiyle 1520'lerde İslam dinine geçti.[79]

Func sultanları ve 1761'den itibaren saltanat naipliği yapan Hamac kabilesinden güçlü kişiler[80] dört asır boyunca, köle ker-

78 P. M. Holt, ed. ve çev., *The Sudan of the Three Niles: The Funj Chronicles, 910-1288/1504-1871*, Leiden, 1999, s. 4, 34, 155, 163 n. 13; P. M. Holt ve M. W. Daly, *A History of the Sudan from the Coming of Islam to the Present Day*, 5. Baskı, Harlow, Essex, 2000, s. 24-27, 31-32; P. M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent: A Political History, 1516-1922*, Ithaca, NY, 1966, s. 53-54; Bruce, *Travels*, II: 487-489; Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 73-75.

79 Holt, ed. ve çev., *Sudan of the Three Niles*, s. 4; Holt ve Daly, *History of the Sudan*, s. 28-29.

80 Holt, ed. ve çev., *Sudan of the Three Niles*, s. 19, 72-73, 76, 184-185; Holt ve Daly, *History of the Sudan*, s. 33-35.

vanlarının yola çıkış noktalarının bulunduğu topraklara egemen oldu. Func Sultanlığı, Orta ve Güney Sudan'ın büyük bir bölümünü fiilen birleştirdiği için, onların varlığı gerek Etiyopyalı kölelerin gerek Nübye'den ve Doğu Afrika'nın başka yerlerinden gelen kölelerin Osmanlı topraklarına geçişini lojistik açısından kolaylaştırdı. Bu aktif işbirliği olmasa binlerce Afrikalı kölenin Sudan üzerinden Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır'a geçmesi mümkün olmazdı. Üstelik Osmanlılarla 16. yüzyılın ikinci yarısında yaşadıkları sürtüşmeler bile bu işbirliğini sekteye uğratmamıştır.

Func Sultanlığı'yla hasmane ilişkiler içinde olan Etiyopya Krallığı, Funcların köle elde etmek için sürekli akınlar düzenledikleri ve Etiyopyalı bir topluluğun yaşadığı, Güneydoğu Sudan'daki sınır bölgesini geçerek sultanlık topraklarında bir dizi istila girişiminde bulundu.[81] Sultanlığın kendi içinde üretilmiş, tarihiyle ilgili bilgi veren tek kaynak olan Func kronikleri 18. yüzyılın öncesinde sultanlığın Etiyopya'yla ilişkileri konusunda suskundur ama 1740'lardaki bir Etiyopya istilasını kaydederler, ayrıca 1830'lu ve 1840'lı yıllarda Etiyopyalıların sınırı geçip sadırılarda bulunduklarını da anlatırlar. Bu arada daha 1820'li yıllarda Func toprakları Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın hâkimiyeti altına girmişti. Etiyopyalıların bütün bu saldırıları püskürtülmüş ve ordularından esir alınanlar da köleleştirilmişti.[82]

Func Sultanlığı'nın ortaya çıkışı Etiyopyalı kölelerin Osmanlı İmparatorluğu'na götürülmesini lojistik açıdan nasıl kolaylaştırmışsa, eski Memlûk emirlerinden Özdemir Paşa'nın etkileyici fetihlerinin ardından esas olarak bugünkü Eritre topraklarında 1560 yılında Osmanlı Devleti'nin Habeş eyaletinin kurulması da[83] düzenli bir şekilde köle teminini garanti altına almıştır. Özdemir Paşa'nın zaferlerinin yalnızca 20-30 yıl sonra, dahası Os-

81 Holt, ed. ve çev., *Sudan of the Three Niles*, s. 14; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. 10, ed. Seyit Ali Kahraman ve diğ., İstanbul, 2007, s. 438-439, 462, 519.

82 Holt, ed. ve çev., *Sudan of the Three Niles*, s. 15-16, 100, 106, 108-109, 116; Bruce, *Travels*, III: 242-245, 263.

83 Giancarlo Casale, *The Ottoman Age of Exploration*, Oxford, 2010, s. 107-108; Holt ve Daly, *History of the Sudan*, s. 26-27; Holt, *Egypt and the Fertile Crescent*, s. 52-54; Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 31-42, 93-128.

manlıların Kızıldeniz'de önemli harekâtlara giriştiği bir dönemde, Topkapı Sarayı'nda istihdam edilen Etiyopyalı ("Habeş") hadım sayısının zirve noktasına, belki de 400'e ulaşması tamamen tesadüf olamaz. Ne var ki Etiyopya Krallığı'nın Func Sultanlığı'na ve Habeş valisine karşı askeri açıdan üstünlüğü ele geçirdiği dönemlerde bile köle ticareti olanca hızıyla devam etmiştir. Bu da Etiyopya'nın kendisinin de bu ticarette belirli bir çıkarının olduğuna işaret etmektedir: Etiyopya içindeki köle tüccarları –esas itibarıyla ülkenin periferi bölgelerinden, çoğunlukla Hıristiyan olmayan ahaliden elde edilen– kölelerin bir kısmını Sudan kervan yollarına ve Kızıldeniz köle ticaretine yönlendirmiş olabilir. Bu uluslararası pazara getirilen köleler arasında kuşkusuz gelecekteki hadım ağaları da bulunuyordu.

Köleleştirilme ve Hadım Edilme

Köle Ticareti Yolları. Yukarıda belirtildiği üzere Doğu Afrikalı hadımlar Afrika'dan Osmanlı topraklarına getirilen çok daha geniş bir köle nüfusunun parçasıydı. 16. ile 19. yüzyıllar arası dönemde her yıl Etiyopya'dan, Nübye'den ve Sudan'ın güneyinden binlerce köle Kahire'deki esir pazarına getiriliyor,[84] yüzlercesi de buradan İstanbul'a ve başka Osmanlı merkezlerine taşınıyordu. Söz konusu kölelerin büyük çoğunluğu, her yıl Sudan'dan yola çıkan köle kervanlarıyla Kahire'ye ulaşıyordu. Bu kervanların büyükleri 2000'lerin başında korkunç olayların yaşandığı Darfur'un batısından yola çıkarak binlerce köleyi Mısır'a getirmiştir. Güneydoğu Sudan'daki Func Sultanlığı'nın başkenti Sennar'dan ve Sudan'ın pek çok ticaret merkezinden hareket eden daha küçük kervanların yolu Mısır sınırında kesişiyordu. Bu kervanlar da yüzlerce köle getiriyordu.[85] Yolculuk şartları inanılmaz derecede kötüydü çünkü açgözlü köle tüccarları yolculuk masraflarını ola-

84 Jean Carlier de Pinon, *Relation du voyage en Orient de Carlier de Pinon* (1579), ed. Edgar Blochet, *Revue de l'Orient latin* 12 (1911), s. 412-413 ve s. 413, n. 2.

85 Burckhardt, *Travels in Nubia*, s. 38, 58-59, 217; P. S. Girard, *Mémoire sur l'agriculture, l'industrie et le commerce de l'Égypte, Description de l'Égyptec.* 17, 2. baskı, Paris, 1824, s. 278-296; Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 100-102, 130.

bildiğince kısmak için genellikle yiyecek, su ve barınak sağlama konusunda çok cimri davranıyordu.[86]

Gelgelelim İsviçreli arkeolog John Lewis (Johann Ludwig) Burckhardt'ın yazdıklarına bakılırsa, 19. yüzyılın başlarında artık, Sudan'dan kuzeye sevk edilen köleler arasında Etiyopyalı köle pek bulunmuyordu çünkü "Arabistan'da ve Mısır'da Habeş köleler, Cidde'de satış yapan Masavvalı Ceberti tüccarlardan daha ucuza alınabiliyordu."[87] Nübye'den, Darfur'dan ve Sudan'ın başka batı bölgelerinden köleler Mısır'a karadan getirilirken, Etiyopyalı kölelerin büyük çoğunluğu alternatif bir güzergâhla Osmanlı İmparatorluğu'na ulaştırılıyordu, yani Masavva Limanı'ndan ve Habeş eyaletindeki diğer limanlardan gemilerle, Kızıldeniz aşılarak, Mekke'nin de kullandığı liman olan Cidde'ye getiriliyorlardı.[88] Deniz yolunu kullanan köle tüccarları "Ceberti" diye anılan Etiyopyalı Müslümanlardı. Deniz yolu taşımacılığı genel olarak kervanlarla yolculuktan çok daha hızlıydı, dolayısıyla gemilerle götürülen köleler yolculuk sırasında daha az yıpranmış olabilir. Öte yandan bu kölelerden bazıları Cidde'de Mısırlı alıcılara satılırsa, Kızıldeniz yoluyla Süveyş'e, daha sonra da karadan Kahire'ye veya başka bir şehre götürülmeleri gerekirdi. Bu da Masavva ve Cidde limanlarında uzun bekleyişlerin zorunlu olduğu anlamına geliyordu; tabii o şehirlerin köle pazarlarındaki beklemeleri hiç hesaba katmıyoruz. Bu bekleme süreleri toplamda aylara ulaşabiliyordu, yani Güneydoğu Sudan'dan kalkan kervanların karayoluyla Mısır sınırına varması için gerekli zamana denk olabiliyordu.

Hangi yoldan götürülürse götürülsünler, geleceğin hadım ağalarının da aralarında bulunduğu bu Doğu Afrikalı köleler Mısır'a getirilenlerle ortak bir kaderi paylaşıyorlardı: Yerleri ve efendileri defalarca değişiyor, belirli bir hanenin hizmetine yerleştirilmeden önce aylarca, hatta yıllarca esaret altında oradan oraya sürükle-

86 Louis Frank, "Memoir on the Traffic in Negroes in Cairo and on the Illnesses to Which They Are Subject upon Arrival There", (çev. Michel LeGall) Shaun E. Marmon, ed., *Slavery in the Islamic Middle East*, Princeton, NJ, 1999, s. 73-74.

87 Burckhardt, *Travels in Nubia*, s. 276-279, 288, 290.

88 Frank, "Memoir on the Traffic in Negroes in Cairo", s. 77; Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 102.

niyorlardı.[89] Gözden kaçırılmaması gereken bir nokta, bütün bu güzergâhların Doğu Afrikalı köleleri Doğu Akdeniz'e egemen olan İslam güçlerine satmak için oluşturulmuş olmasıdır. Ender olarak Çad Gölü bölgesinden köle getiren bir kervanın bugünkü Libya'dan Kahire'ye geldiği de olurdu[90] ama Kuzey Afrika'nın batı ucu hariç Batı Afrika hiçbir zaman Osmanlı İmparatorluğu'na ve daha önceki İslam imparatorluklarına köle sağlayan önemli bir kaynak olmamıştı.[91]

Doğu Afrika'da ve Mısır'da Hadım Etme Operasyonları. Mevcut kaynaklar, en azından Abbasilerden beri İslam devletleri hizmetine alınan hadımların büyük çoğunluğunun radikal bir iğdiş etme operasyonundan geçtiğine işaret etmektedir; yani penis ve testisleri dahil cinsel organları tamamen alınıyordu. Söz konusu hadımlar ister Afrika'dan, ister Anadolu'dan, ister Balkanlar'dan, ister Kafkaslar'dan getirilmiş olsun bu durum değişmiyordu, operasyonun nerede yapıldığı da herhangi bir değişikliğe yol açmıyordu.[92] Dahası, radikal kastrasyon sadece harem ağaları için değil, ister hükümdarın nedimi ve musahibi, ister acemi oğlanlarını eğitmekle görevli, ister orduya kumandan olsunlar bütün hadımlar için normdu. Bu âdet Çin imparatorluğundaki geleneklere benzemektedir. Hatta Abbasilerin ve imparatorluğun doğusunda Abbasilere tabi bölgesel güçlerin bu Çin geleneğinden etkilenmiş olduğu da pekâlâ düşünülebilir ama bunu gösteren herhangi bir kesin kanıt yoktur.

Öte yandan radikal kastrasyon aslında hadım istihdamı dahil pek çok İslam kurumu için model sağlayan Bizans âdetlerine aykırıdır. Bizans'ta hadımların genellikle testisleri alınır ama penislerine dokunulmazdı. 9. yüzyılın ünlü yazarı Cahiz, Bizanslıların bu konudaki "gevşek" tutumlarını şiddetle eleştirir. "Adeta" diye yazar, hadım ettikleri ve kiliseye verdikleri "çocukların, kadınlarını ve rahibelerini hamile bırakmalarından nefret ediyorlar da başka bir

89 Burckhardt, *Travels in Nubia*, s. 291, 293.
90 Frank, "Memoir on the Traffic in Negroes in Cairo", s. 75.
91 Lewis, *Race and Slavery*, s. 51; R.W. Beachey, *The Slave Trade of Eastern Africa*, New York, NY, 1976, s. 172.
92 Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans*, s. 304-314; Carlier de Pinon, *Relation du voyage en Orient*, s. 414 (Bulgar kökenli Hadım Mesih Paşa hakkında).

meseleyi umursamıyorlar."[93] Cahiz'e ve modern öncesi dönemin birçok başka Müslüman yazarına göre, daha basiretli olan tavır hadımlar ile saraydaki diğer kişiler –harem kadınları, hükümdar ve şehzadeleri veya eğitim gören acemi askerler– arasında herhangi bir cinsel ilişki ihtimalini ortadan kaldırmak veya hiç değilse asgariye indirmekti. Böylece, gayrimeşru çocukların doğması engellenmekle kalmaz, saraydaki genç kızların ve oğlanların masumiyeti de korunmuş olurdu, bu arada hadım ağaların hükümdara saygısının ve sadakatinin hiç azalmadan sürmesi sağlanırdı.[94]

Doğu Afrika'da radikal kastrasyona ilişkin anlatılarda daha ziyade ihracat için hadım edilme üzerinde durulur. Bu süreçte 14. yüzyılın öncesinde Hadiya Sultanlığı'nın ve Hadiya şehrinin güneyindeki Vaşilu kasabasının rolüne daha önce değinilmişti. 16. yüzyılın sonlarında Portekizli bir rahip, Somali'nin Mogadişu liman kentine yakın bir yerde, belki de Kızıldeniz'in ötesine göndermek için kendi erkek çocuklarını hadım ettiğine inanılan bir kabileyle karşılaşmıştır.[95] Ama Mısır'a, kuzeye ve doğuya gönderilen Etiyopyalı, Nübyeli ve Sudanlı kölelerin çoğu, köle kervanlarıyla veya Kızıldeniz gemileriyle yolculuklarını tamamladıktan sonra Yukarı Mısır'da hadım ediliyordu çünkü yaraları tamamen iyileşmeden onları yolculuğa sevk etmek çok tehlikeli olurdu.[96] Nitekim Burckhardt da Sudan'dan başka ülkelere gönderilecek köleler üzerinde hadım etme operasyonunun Yukarı Mısır'da yapıldığını belirtir. Yalnızca Darfur'un batısında, Borgo'da (Veday) az sayıdaki köleye bu amaçla söz konusu operasyon yapılıyordu, o köleler de daha sonra ya Mısır'a götürülüyor ya da "zenci hükümdarlar tarafından Sevakin yoluyla Mekke ve Medine'deki büyük camilere hediye olarak yollanıyordu."[97]

İslam çağları boyunca hadım etme operasyonları, anlaşılan, Orta Nil kıyısındaki Asyut şehri yakınlarında icra ediliyordu. Napoléon'un seferinin hemen öncesinde bütün Mısır'ı gezen Fransız

---

93 Akt. Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans*, s. 305.
94 Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans*, s. 309.
95 Beachey, *Slave Trade of Eastern Africa*, s. 170.
96 Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans*, s. 306.
97 Burckhardt, *Travels in Nubia*, s. 294.

hekim Louis Frank'a (1761-1825) göre, Fransız işgalinden (1798-1801) önceki dönemde kastrasyon merkezi Ebu Tig kasabasıydı.[98] Ne var ki ondan yaklaşık 20 yıl sonra eserini kaleme alan Burckhardt, Osmanlı İmparatorluğu için Afrikalı hadımların üretildiği "büyük imalathanenin", yakınlardaki Kıpti Hıristiyan köyü Zaviyetü'd-Deyr olduğunu yazar. Burckhardt'ın bölgede kaldığı dönemde, yani 1813-1814'te operasyonu icra edenler "iki Kıpti keşişti; bunların, ustalıkları bakımından bütün seleflerini geride bıraktıkları söyleniyordu. Bu keşişlerin, kurbanlarını operasyon için götürdükleri bir evleri de vardı."[99] Asyut'a bir köle grubu getirilince, seçilen oğlanlar operasyon için hemen keşişlerin evine götürülüyordu. Hadım edilecek kölelerin nasıl seçildiğini bilmiyoruz. Köle tüccarları belirli bir yılda padişahın sarayında, ayrıca çeşitli vezirler ve valiler için kaç hadıma ihtiyaç olduğunu muhtemelen biliyorlardı. Burckhardt'a göre, her sene kabaca 150 hadım üretiliyordu. 19. yüzyıldan önce bu sayı daha yüksek olsa gerektir çünkü Burckhardt şunları da yazar: "Hem Mısır'da hem Suriye'de hadım istihdam etme âdeti önemli ölçüde azalmış."[100] Ayrıca, henüz ergenlik çağına girmemiş, genellikle 8 ile 12 yaş arası oğlanlar kastrasyon için tercih ediliyordu çünkü sakallarının çıkmasına, seslerinin kalınlaşmasına ve cinsel arzu duymalarına yol açacak hormon değişikliklerini yaşamamış oluyorlardı.[101]

Etiyopyalı, Nübyeli veya Sudanlı bir çocuğun yaşadığı şaşkınlığı ve dehşeti tasavvur edin: Bir köle kervanıyla aylarca yürütülen veya Kızıldeniz'de bir gemide haftalarca sıkıntılar çeken bir çocuk, sonunda doğrudan esir pazarına götürülmüyor, Yukarı Mısır'da bir köye yollanıyor ve orada hayatını değiştirecek acılı bir operasyona tabi tutuluyordu. Hadım etme işleminde iki temel usulden biri uygulanıyordu. Bu usulleri Müslüman coğrafyacı ve seyyah Makdisi (yak. 945-1000) daha 10. yüzyılda tasvir etmişti. Birinci usulde penis ve testis torbası tek bir bıçak darbesiyle kesilip atılı-

98 Frank, "Memoir on the Traffic in Negroes in Cairo", s. 74.
99 Burckhardt, *Travels in Nubia*, s. 294.
100 *A.g.e.*, s. 294-295.
101 *A.g.e.*, s. 295.

yordu. İkinci usulde ise testis torbası kesilip açılıyor, testisler çıkarılıyor, sonra, kökünden kesilen erkeklik organının altına bir tahta parçası yerleştiriliyordu.[102] Her iki usulde de operasyon yapılan bölge iyileşirken yara izi kalmasını önlemek amacıyla idrar yoluna kurşun bir çubuk yerleştiriliyordu (Belli ki Vaşilu'da bu tedbire başvurulmuyordu, orada idrar yolu tıkanıklığı ve enfeksiyonu son derece sık görülen vakalardı). Makdisi'den yaklaşık yedi yüz yıl sonra Evliya Çelebi, Mısır'daki "esnaf-ı cerrâh-ı cellâb"ı, yani "kara esirler" cerrahları loncasını anlatırken benzer işlemlerden bahseder. Gerçi Evliya Çelebi'nin anlatısında çok büyük ölçekte yürütülen bir cerrahi operasyon (muhtemelen Burckhardt'ın bahsettiği iki kişiden çok daha fazla "cerrah") söz konusudur: Yüz-iki yüz Afrikalı çocuğun, ilaç içirildikten sonra "ustura ile zeker ve hayâların"ın kesildiğinden bahseder.[103] 19. yüzyılda Avrupalı gözlemciler de esas itibarıyla aynı işlemleri anlatır (hemen ilave etmek gerekir ki içlerinden pek azı gerçekten bu olayı gözlemlemiştir), başlıca tehlike olan enfeksiyon ve idrar yolu tıkanıklığına yönelik tekniklere dair çarpıcı birkaç detay da aktarırlar.[104]

Henüz antibiyotikler bulunmadığı için bu tür enfeksiyonlardan ölüm oranının çok yüksek olduğu varsayılabilir. Bu konuda yazarlar farklı gözlemler aktarmaktadır. İbn Fazlullah el-Ömeri'ye (1301-1349) göre, şartları son derece sağlıksız ve idrar yollarını korumaya yönelik herhangi bir çaba gösterilmeyen Vaşilu'da operasyon geçiren çocuklardan ölenler sağ kalanlardan daha fazlaydı.[105] Benzer şekilde Evliya Çelebi de 1670'li yıllarda, yani Mısır'da her yıl yüzlerce hadımın "üretildiği" bir dönemde kaleme aldığı eserinde, Mısır'daki "esnaf-ı cerrâh-ı cellâb"ı anlatırken, cerrahi müdahaleye uğrayan çocuklardan yarısının öldüğünü ima eder,

102 El-Makdisî, akt. Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans*, s. 304-305, ayrıca bkz. 219-220.

103 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, X: 205.

104 Burckhardt, *Travels in Nubia*, s. 295; John Lewis Burckhardt, *Notes on the Bedouins and the Wahabys, Collected during His Travels in the East*, Londra, 1831, II: 329; Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans*, s. 306-307; Frank, "Memoir on the Traffic in Negroes in Cairo", s. 74.

105 Akt. Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans*, s. 306.

birçoğunun da korkunç acılar çekerek can verdiğini söyler.[106] Evliya Çelebi'den yaklaşık 250 yıl sonra eserini kaleme alan Alman hekim Gustav Nachtigal'a (1834-1885) göre, Çad Gölü'nün güneydoğusundaki Bagirmi Sultanlığı'nda cerrahi müdahale yapılan 100 çocuğun üçte birinden daha azı hayatta kalıyordu.[107] Eserini 1840'lı yıllarda yazan, "Clot Bey" adıyla da tanınan Fransız hekim Antoine Clot ise Zaviyetü'd-Deyr'de, çok usta olduğu söylenen keşişlerin cerrahi müdahalede bulunduğu çocuklar arasında bile ölüm oranının % 25 olduğunu söyler.[108] Oysa Burckhardt'a göre, 1813 sonbaharında aynı yerde operasyon geçiren 60 çocuktan sadece ikisi ölmüştür; bu oran da 18. yüzyılın sonlarında Frank'ın bildirdiği ölüm oranına yakındır.[109] Zaviyetü'd-Deyr'de hadım etme operasyonları genellikle sonbaharda yapılıyordu. Bu sayede, başka mevsimlerde yapılan operasyonlara kıyasla ölüm oranı daha düşük oluyordu.[110] Çünkü sonbahar mevsiminde hava, enfeksiyona yol açan bakterilerin etkisini kıracak kadar serin oluyordu, ayrıca kış soğuğundan kaynaklanan riskler sonbaharda görülmüyordu. Bütün bunlardan belki de şöyle bir sonuç çıkarmak yanlış olmayacaktır: Hadım etme operasyonlarının yapıldığı yerdeki şartlara göre ölüm oranları değişiklik gösteriyordu; operasyonların standart usullerle yapıldığı ve ortamın nispeten sağlıklı olduğu köklü merkezlerde, söz konusu oranlar en düşük seviyedeydi.

Hadım edilen çocuk, operasyondan sağ kurtulsa bile hormon eksikliğinden veya dengesizliğinden kaynaklanan çeşitli fiziksel anormallikler yaşıyordu. Boyu alışılmadık ölçüde uzuyor, buna karşılık başı bedenine oranla küçük kalıyor, yüzü fazla geniş, kolları ve bacakları orantısız uzun oluyordu. Ya obeziteye ya da aşırı zayıflığa yatkınlık gösteriyordu. Burckhardt Hicaz'da karşılaştığı hadımların (bunlar Medine'de Mescid-i Nebevi'de ve Mekke'de

106 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, X: 205.

107 Akt. Fisher, *Slavery in the History of Muslim Black Africa*, s. 282-283; ayrıca bkz. s. 284.

108 Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans*, s. 307, 315.

109 Burckhardt, *Travels in Nubia*, 294-295; Frank, "Memoir on the Traffic in Negroes in Cairo", s. 74-75; Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans*, s. 314.

110 Ayalon, *Eunuchs, Caliphs, and Sultans*, s. 315.

Kâbe'de muhafızlık yapan hadımlar olsa gerek) inanılmaz derecede zayıf olduğunu yazar.[111] Belki de bu bir rastlantıdır, ziyareti Mekke'de ve Medine'de çok zayıf hadımların ağırlıkta olduğu bir tarihe rastlamıştır. Ergenliğe erişmeden hadım edilen kişilerin sakalları çıkmıyor, çoğunun yüzü aşırı buruşuk oluyordu.[112] Ayrıca sesleri de hiçbir zaman kalınlaşmıyor, hatta yıllar geçtikçe daha tiz hale geliyordu: Eğer 60 yaşlarına ulaşırlarsa (ki birçoğunun ulaştığını biliyoruz), sesleri tiz çığlıklar atan kadınlarınkine benziyordu.[113]

Kronik tıbbi şikâyetler de küçük yaşta hadım edilmenin sık rastlanan sonuçlarından biriydi. Birçok hadım osteoporoz hastalığından mustaripti çünkü testosteron seviyesinin artmasıyla kemiklerin güçlendiği bir ergenlik geçirmemiş oluyorlardı.[114] Radikal kastrasyona uğramış hadımlarda idrar yolu enfeksiyonları, üretralarının kısaltılmış olması nedeniyle çok sık görülüyordu. Çin halk deyimlerinden olan "bir hadım gibi kokmak", çoğu İslam imparatorluğunda olduğu gibi radikal kastrasyonun norm olduğu Çin imparatorluğunda pek çok hadımda görülen kalıcı idrar kokusuna işaret eder.[115]

Irk ve Cinsellikle İlgili Stereotipler

Etiyopya'nın Osmanlı topraklarına yakınlığı, öteden beri kullanılan köle kervanı yollarının bilinmesi ve köklü hadım etme merkezlerinin varlığı gibi nedenlerin dışında, "Habeş" kölelerin Osmanlı İmparatorluğu'nda rağbet görmesinin bir nedeni de pozitif vasıflarının bulunduğuna dair yaygın kanaatti. 1813-1814'te, yani Mehmed Ali Paşa'nın 1821'de Sudan'ı işgalinin köle ticareti koşullarını kökten değiştirmesinden önce Mısır'ı ve Nübye'yi gezen John Lewis Burckhardt söz konusu vasıfları teker teker sıralar. Burckhardt'ın bildirdiğine göre, "Habeşli" erkekler "sadakatle-

---

111 Burckhardt, *Travels in Nubia*, s. 295.
112 Patterson, *Slavery and Social Death*, s. 320.
113 *A.g.e.*
114 Ringrose, *Perfect Servant*, s. 1.
115 Taisuke Mitamura, *Chinese Eunuchs: The Structure of Intimate Politics*, çev. Charles A. Pomeroy. Rutland, VT, 1970, s. 42.

riyle tanınır, mükemmel ev hizmetkârları olurlar, sık sık kâtipliğe getirilirler çünkü zekâları siyahlarınkinden kesinlikle çok daha yüksektir."[116] Burckhardt "siyah" derken muhtemelen, Nübyelilerden ve Afrika Boynuzu'nda yaşayanlar hariç Doğu Afrika'nın yerli halklarından oluşan, "Zenc" diye anılan nüfusu kastediyordu. Nübyeliler ise hem iyi huylu hem bedenen Habeşlilerden daha kuvvetli yapıda oldukları için ağır işlerde çalıştırılmak üzere tercih ediliyorlardı.[117] Burckhardt çeşitli Doğu Afrika halklarından bahsederken, Etiyopya kraliyet ailesinin çoğunluğunun mensup olduğu etnik grup olan Amharaların "yumuşak başlı mizaçlarıyla dikkat çektiklerini" belirtir.[118] Bütün bunlar tabii ki herhangi bir nesnel gerçeklikten ziyade öznel deneyimlere ve kulaktan kulağa dolaşan inanışlara dayanan köle pazarı dilini yansıtmaktadır. Şu var ki Burckhardt'ın aktardığı stereotipler Ortaçağ'da kaydedilmiş olanlarla tutarlıdır.[119] Eğer Habeşli erkeklerin hem ev hem kâtiplik işlerine uygun, zeki ve güvenilir olduklarına dair yaygın bir inanış varsa, o zaman saray hadım ağaları olarak tercih edilen bir insan havuzu haline gelmeleri hiç de şaşırtıcı değildir. Kastrasyonun ve ulaşım süreçlerinin karmaşıklıklarının yanı sıra bu pozitif vasıflara sahip olduklarına dair inanışlar da Kahire köle pazarında, Doğu Afrikalı hadımların hadım edilmemiş Afrikalı kölelere kıyasla niçin iki-üç kat pahalı fiyatlara satıldığını açıklamaya yardımcı olabilir.[120]

Söz konusu tutumlar dünyadaki ve özellikle Doğu Afrika'daki çeşitli nüfus gruplarının sahip olduğu vasıflara ilişkin Osmanlı İmparatorluğu'nun çekirdek nüfusunun köklü varsayımlarını yansıtır. Bu varsayımlar günümüzde Kuzey Amerika'da ve Batı Avrupa'da yaygın türden ırk ve renk önyargılarıyla kuşkusuz özdeş değildir ama Osmanlı toplumunda köleleştirilmiş Afrikalıların deneyimlerini şekillendiren bir tür "yerli ırkçılık" oluşturduklarını da söylemek gerekir. Afrikalı nüfus grupları söz konusu olduğunda, Osmanlıların kategorileştirmeleri kaçınılmaz olarak Ortaçağ'daki edebi se-

116 Burckhardt, *Travels in Nubia*, s. 278-279.
117 *A.g.e.*.
118 *A.g.e.*, s. 293, ayrıca bkz. s. 277.
119 Örneğin bkz. İbn Butlan (1001-1038), Lewis, çev., *Islam...*, II: 245-251.
120 Girard, *Mémoire sur l'agriculture, l'industrie et le commerce*, s. 293.

leflerine dayanıyordu. Gelgelelim Osmanlıların farklı halklara ve deri rengine yönelik tutumlarını, 17. yüzyılın ikinci yarısından önce imparatorluğun bir "Rumi" elit tarafından yönetilmiş olması da derinden etkilemiştir. İmparatorluğun merkez topraklarına, yani daha önceleri Bizans veya Roma İmparatorluğu'nun egemenliğinde olan İstanbul ile çevresini, Balkanlar'ı ve Batı Anadolu'yu kapsayan topraklara "Rum"/"diyar-ı Rum" ("Roma") deniyordu, dolayısıyla söz konusu elit de "Rumi" diye anılıyordu. Hüseyin Yılmaz'ın, Metin Kunt'un çalışmasını hatırlatır bir şekilde işaret ettiği gibi, "Rumi" etnik-bölgesel kimliği Osmanlı idari ve entelektüel elitinde idealdi.[121] Bu elit mensupları başka nüfus gruplarına ilişkin söz konusu ideale göre hüküm verme eğilimindeydi. Osmanlı entelektüelleri Ortaçağ'daki seleflerinin izinden giderek, "Afrikalı" gibi aşırı genellemeci bir kategori kullanmıyor, böylece ilgili halkları kocaman bir Pan-Afrika nüfus kitlesine ait saymadıklarını göstermiş oluyorlardı. Ne var ki "Zenc" diye bir kolektif kategori kullanıyorlardı. Bugünkü Türkçede biraz küçümseyici bir çağrışım uyandıran "zenci"nin kökeni olan bu kelime Sahra'nın güneyindeki bir dizi nüfus grubunu kapsıyor ama genellikle "Habeşi" terimiyle anılan Afrika Boynuzu bölgesindeki halkları içine almıyordu. "Habeşi" terimi de Amhara halkları, Oromolar, Şankalalar gibi birçok etnik grubu içine alıyordu. Şunu da belirtmek gerekir ki Osmanlı yazarları "Zenc" kategorisini her zaman kullanmıyor, Nübyeliler (Nubiler) ve Sudanlılar (Sudaniler) gibi, bu kategori içindeki alt grupların farklılıklarına da zaman zaman işaret ediyorlardı. Osmanlıların merkez bölgelerinde yaşayanların nispeten çok az teması olduğu Batı Afrikalılar için ise çoğu zaman, kadim bir Gana imparatorluğundan gelen "Takruri" terimini kullanmışlardır.

Deri rengi söz konusu olduğunda, "Rumi" entelektüeller Doğu Afrikalı köleler için "siyah" veya –daha seyrek olarak– "kara" (Arapça *esved*) sıfatını kullanıyorlardı ama yine bu sıfat da bugün-

121 Hüseyin Yılmaz, *Caliphate Redefined: The Mystical Turn in Ottoman Political Thought*, Princeton, NJ, 2018, s. 10-14; Metin Kunt, "Ethnic-Regional (*Cins*) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment", *International Journal of Middle East Studies* 5 (1974): 233-239.

kü Kuzey Amerika'da veya Batı Avrupa'da taşıdığı yan anlamların aynısını taşımıyordu. Söz konusu sıfatın, koyu tenli bireyleri, daha özgül olarak Osmanlı'nın merkez topraklarındaki Rumilerden daha koyu tenli olanları betimlemek için kullanıldığı anlaşılıyor. Yalnızca Doğu Afrikalılar değil, imparatorluğun "periferi" bölgelerinde, özellikle Arap eyaletlerinde yaşayanlar da bu "Rumi standardı"yla değerlendiriliyor ve genellikle "standart altı" bulunuyordu. Örneğin Gelibolulu Mustafa Âli, 16. yüzyılın sonlarında kaleme aldığı *Hâlâtü'l-Kahire mine'l-Âdati'z-Zâhire* adlı eserinde "evlâd-ı Arab" dediği yerli Mısır ahalisine karşı küçümseyici bir yaklaşım sergiler, onlardan açıkça üstün gördüğü "Rum oğlanı"yla aralarında bir karşıtlık kurar.[122] (Farklı bir nüfus kompozisyonunun olduğu Arap eyaletlerindeki "yerli" aydınların benimsedikleri norm biraz daha değişik olabiliyordu.)[123] Kanımca, Osmanlıların "siyahi" Doğu Afrikalılara karşı tutumlarını bu genel etnik-bölgesel şovenizm bağlamında değerlendirmek gerekir. "Evlâd-ı Arab"ın yanı sıra çeşitli "cins"leri (Türkçedeki "cins"in kökeni Latince *genus* kelimesine dayanmaktadır; cins, Osmanlıcada bugünkü "etnik grup" kavramına yakın bir anlam taşıyordu), yani Habeşileri, Nubileri, Sudanileri, Takrurileri içine alan geniş bir kategori yelpazesinin bir parçasıydı, aslında söz konusu yelpazede Doğu Anadolular, Kürtler ve Kafkaslar'daki çeşitli nüfus grupları da yer alıyordu.

Sekiz yüzyıl önce, Abbasi devrinde, koyu renkli insanların meziyetleri üzerine bir risale kaleme alan Cahiz, Rumi elit arasında görülen tutumlardan bazılarını pekâlâ tanıyabilirdi: O da derisi daha açık renkli insanların daha koyu derili insanlardan tabiatları gereği üstün olduğunu, dolayısıyla (nispeten) kuzey bölgelerinin insanlarının da daha güneyli insanlardan üstün olduğu varsayımını ele alıyordu. Nuh'un oğlu Ham'a beddua ettiğine dair Kitab-ı

122 Mustafa Ali, *Hâlâtü'l-Kahire mine'l-Âdati'z-Zâhire*, Süleymaniye Kütüphanesi, MS Fatih 5427/14, var. 46b, 53b; MS Esad Efendi 2407, var. 13b; Mustafa Ali, *Mustafa Ali's Description of Cairo of 1599*, ed. Andreas Tietze, Viyana, 1975, 40 ve resim 24 ve 43; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, X: 438-439 (burada Evliya Çelebi "Rum"u "beyaz"la eşanlamlı kullanır).

123 Örneğin bkz. Abdurrahman el-Cebertî, *'Acâ'ibü'l-âs_âr fi't-terâcim ve'l-aḫbâr*, ed. Shmuel Moreh, Kudüs, 2013, I: 454.

Mukaddes'te geçen ve ilk İslam ilahiyatçıları tarafından değişik bir biçimi üretilmiş olan kıssanın Osmanlı entelektüelleri tarafından kullanımı, yani Afrika halklarının "geriliğine" ve "ahlaki düşkünlüğüne" bu kıssayla açıklama getirilmesi, aslında kendisi de Afrikalı bir kölenin torunu olan Cahiz'in muhtemelen anlamlı bulacağı bir tavırdı.[124] (Cahiz'in risalesi ta 17. yüzyıla kadar benzer eserlere esin kaynağı olmuştur.)[125]

Aslında bu şovenizmin Rumi elitte öteden beri bulunduğu söylenemez. Söz konusu şovenizm, imparatorluğun 16. yüzyılda hızla genişlemesinin ardından Osmanlıların Bedeviler, Kürtler, Etiyopyalılar, Berberiler, Kafkasyalılar gibi çok çeşitli halklarla karşılaşması sürecinde şekillenmiştir. Ayrıca 17. yüzyılın başlarında yaşanan, Anadolu'da köylülerin köyleri terk etmesi, Suriye ve Irak'ta kabile göçleri ve Mısır'ın kırsal kesimlerinden ulemanın Kahire'ye akın etmesi gibi dramatik demografik değişimler de bu şovenizmi şiddetlendirmiştir.[126] Çok farklı halklarla karşı karşıya gelmenin yarattığı ilk "şok" çoğunlukla, bugün ABD'de gördüğümüz türden şovenist bir tepki halini alır.

Cinsellikle ilgili stereotipler bu tür bir tepkinin iç karartıcı ama öngörülebilir bir parçasıdır. Osmanlı'nın merkez topraklarındaki Rumi entelektüeller ve Arap eyaletlerindeki anadili Arapça olan entelektüeller, etnik açıdan "farklı" halkların aşırı ve/veya sapkın diye nitelenebilecek şehvet düşkünlükleri olduğunu tasavvur etmiştir. Örneğin Mısırlı tarihçi Ahmed Çelebi 1730'larda kaleme

---

124 Goldenberg, *Curse of Ham*, s. 1-6, 74-75; Jane Hathaway, "Out of Africa, into the Palace: The Ottoman Chief Harem Eunuch", Christine Isom-Verhaaren ve Kent F. Schull, ed. *Living in the Ottoman Realm*, Bloomington, IN, 2015, s. 230. *Kitab-ı Mukkades*'teki ilgili bölüm için bkz. "Tekvin" 9: 20-27.

125 El-Câhiz, *Fahrü's-Sûdân ale'l-Bîzân*, Abdüsselâm Muhammed Hârûn, ed. *Resâ'ilü'l-Câhiz*, Kahire, 1385/1965, I: 173-226; Lewis, *Race and Slavery*, s. 31-33; Akbar Muhammad, "The Image of Africans in Arabic Literature: Some Unpublished Manuscripts", John R. Willis, ed., *Slaves and Slavery in Muslim Africa*, c. 1: *Islam and the Ideology of Enslavement*, Londra, 1985, s. 47-65; Baki Tezcan, "Dispelling the Darkness: The Politics of 'Race' in the Early Seventeenth-Century Ottoman Empire in the Light of the Life and Work of Mullah Ali", *International Journal of Turkish Studies* 13, 1-2 (2007): 85-91.

126 Jane Hathaway, *The Arab Lands under Ottoman Rule, 1516-1800*, katkıda bulunan: Karl K. Barbir, Harlow, Essex, 2008, s. 63-64, 66-67, 175-176, 178-180, 183-186.

aldığı bir eserinde, 1711 yılında meydana gelen bir olayı anlatırken "Türk taifesini" şiddetle eleştirir. "Türk" kelimesiyle Anadolu kökenli, "dağdan inmiş" askerleri kasteder, "mim ile nun arasındaki farkı bile bilmediklerini" söyler; bu da kaba, homofobik bir cinsel hakarettir.[127] Bu arada bugün bile, mastürbasyonla ilgili Türkçe argoda "Abaza" ("Abhazyalı") kelimesinin kullanıldığına işaret edelim. Afrikalılara gelince, onların cinselliğiyle ilgili hem pozitif hem negatif stereotipler çok yaygındı. Hiperseksüalite atfının çok sık kullanıldığı görülür. Örneğin 15. yüzyılda yaşamış Mısırlı yazar İbşihi şöyle yazar: "Derler ki siyah köle karnı doyunca gider zina eder."[128] Üç yüzyıl sonra tarihçi Ceberti, mensup olduğu Amhara halklarına övgüler düzse de bir Amhara kadınının "gizli olan yumuşaklık" sorulduğu zaman "Ama niçin sorarsınız, Amhara soyundanım" dediği bir şiir aktarır.[129]

Popüler stereotiplere göre, Doğu Afrikalı erkekler köle yapılıp hadım edilmiş olsalar bile hâlâ cinsel dürtülere sahipti; üstelik bunlar tam olarak kontrol altına alınamayacak dürtülerdi. 18. yüzyılda Afrikalı harem ağalarına karşı Topkapı Sarayı'ndaki bir teberdar tarafından yazılmış bir metinde saraydan iki cariyenin hikâyesi anlatılır. Cariyeler yazarın birliğinden askerlerle evlendirilmiş ama çok geçmeden kocalarından boşanmışlar: "Siyah hadımların verdiği zevki sizden alamadık" demişler.[130] Bu tür saçma fanteziler, gayet açık ki, haremin yakınından bile geçmemiş erkeklerin oradaki gerçeklikler konusundaki cehaletini yansıtıyordu, ayrıca –biraz daha az bariz bir şekilde– rollerin tersine dönmesine ilişkin çok derinlerdeki bir korkunun dışavurumuydu. Tıpkı Amerikan İç Savaşı

127 Ahmed Çelebi b. Abdülganî el-Hanefî, *Evdahu'l-işârât fî men tevellâ Mısri'l-Kahire mine'l-vüzerâ' ve'l-bâşât*, ed. A. A. Abdürrahim, Kahire, 1978, s. 253. Bu ifade, yaygın bir biçimde, modern anlamda Türk karşıtı bir tavrın göstergesi olarak yanlış yorumlanmıştır.

128 Şihabüddin Ahmed el-İbşîhî, *Kitabü'l-Müstetraf fî Külli Fennin Müstezraf*, Kahire, 1902, II: 68; Lewis, ed. ve çev., *Islam...*, II: 256, daha sonraki bir baskıdan aktarır.

129 El-Cebertî, *'Acâ' ibü'l-âs_âr*, I: 454; Thomas Philipp ve Moshe Perlmann, ed., *Al-Jabarti's History of Egypt: 'Aja'ib al-athar fi-l-tarajim wa-l-akhbar*, Stuttgart, 1994, I: 648, çev. Charles Wendell ve Michael Fishbein.

130 Derviş Abdullah Efendi, *Risâle-i Teberdâriye fi Ahvâl-i Darüssaade*, İstanbul, Köprülü Kütüphanesi, MS II/233, var. 92b, ayrıca bkz. var. 91b.

öncesinde ABD'nin güneyinde sürekli köle isyanı çıkması korkusu içinde yaşayan köle sahipleri gibi, hadımların efendileri hatta yaşadıkları toplumların mensupları –bir başka ifadeyle Eski Dünya'nın modern öncesi toplumlarının çoğundaki bireyler– hadımların bir sihirle cinsel güç kazanmaları korkusu içinde yaşamıştır. Güneylilerin korkularının tersine bu "gerçekçi" değil, çok daha müphem, belki de bilinçdışı bir korkuydu. Bir tarafta en varlıklı, en güçlü ve birçok bakımdan en arzu edilir kadınların daima hemen yanı başında bulunan, onların cinselliğinin bekçiliğini yapan, hadım edilmiş "egzotik" erkeklerin, bir tarafta da o kadınların yanlarına bile yaklaşamayan "gerçek" erkeklerin bulunması gibi bir paradoks, bu korkuyu ve ilintili stereotipleri doğurup büyütmüştü. Benzer paradokslar kuşkusuz günümüzde de harem ve hadımlarla ilgili stereotiplerin beslendiği zemini oluşturmaktadır.

Sonuç

Mısır'da, Arap Yarımadası'nda ve Doğu Akdeniz'de hüküm süren imparatorlukların kölelik ve "siyasi hadım kullanma" gelenekleri Doğu Afrika'da kadim kölelik örüntüleri, jeopolitik rekabet ve etnik-bölgesel çeşitlilikle bir araya gelmiş, Doğu Afrikalı hadım ticareti için uygun koşulları yaratmıştı. Bu ticaret Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygın hadım istihdamıyla zirve noktasına ulaştı. İslam'ın bölgeye gelişinden önce Afrika devletlerinde Afrikalı hadım kullanımının ne ölçüde yaygın olduğu konusunda kesin bilgiler bulunmamakla birlikte, İslam imparatorluklarının Doğu Afrika'ya hadım istihdamını dayattığının söylenemeyeceği aşikâr görünüyor. Ayrıca eğer İslam imparatorluklarının bölgeye genişlemesi öncesinde Doğu Afrika'da hadım kullanımı çok yaygın değilse bile, köle ticareti konusunda daha önce mevcut altyapı, nispeten uzakta olan büyük imparatorluklar ve yerel krallıklar için hadım teminini kolaylaştırmıştı. Öte yandan bu tür imparatorluklardan gelen talebin bir sonucu olarak köle ticaretinin arttığı da kuşku götürmez, bu arada yeni hadım ihtiyacı şu ya da bu düzeyde karmaşıklık gösteren "hadım imalatı sektörlerini" ortaya çıkardı.

Bu bağlamda Etiyopya özel bir vaka oluşturur. Etrafındaki İslam devletleriyle sık sık düşmanca ilişkiler içinde olan kadim bir Hıristiyan krallığı, çok çeşitli İslam imparatorluklarının harem ağaları ihtiyacının karşılanmasında başvurulan gözde kaynak haline geldi. Etiyopya kökenli harem ağalarının kullanımı açısından bu imparatorluklar arasında Osmanlılar zirve noktasını temsil eder. Etiyopya'nın Hıristiyan olmayan halklarını hedefleyen kendi gelişkin köle ticareti, evrim geçirerek büyük İslam imparatorluklarına hizmet sunan bölge-aşırı bir ticaret ağının parçası oldu. Dahası Etiyopya içindeki köle ticareti kısmen, krala yakın hizmet verecek görevliler hiyerarşisini doldurmaya yöneldi. Söz konusu makamlar, en azından modern öncesi dönemde genellikle hadım olmayan kişiler tarafından doldurulsa da İslam devletlerinde hadımların getirildiği makamlara büyük bir benzerlik taşımaktadır. Bir başka deyişle, Etiyopya'nın elit köleler temini ve istihdamı konusundaki daha önce mevcut gelenekleri, ülkenin Osmanlı İmparatorluğu ve daha eski İslam devletleri için başlıca hadım havuzuna dönüşmesini bir dereceye kadar kolaylaştırdı.

Ayrıca Osmanlıların istihdam ettiği Etiyopyalı hadımlar ırk ve cinsiyetle ilgili bir dizi stereotipe uygun düşüyordu. Bu stereotipler Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuşundan çok öncesine dayanıyordu ama 16. ve 17. yüzyıllarda imparatorluğun karşılaştığı demografik baskılar sonucunda daha da yoğunlaşmıştı. Dahası söz konusu demografik baskılar, bir sonraki bölümde ele alınacak saray hayatının tamamını etkileyecekti.

III

Ak Ağalar, Kara Ağalar

Osmanlı Sarayında Hadımlar

Darüssaade ağası (veya kızlar ağası) Topkapı Sarayı'ndaki hadım ağaların başıydı. Yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nda değil bütün İslam imparatorluklarında, dahası gayrimüslim imparatorlukların neredeyse tamamında, çoğu hadım ya hükümdar sarayında ya da yüksek devlet görevlilerinin ve zengin seçkinlerin saraylarında veya konaklarında istihdam edilmiştir. Çok zengin olmayan kişilerin ekonomik güçleri, ev hizmetinde kullanılan "sıradan" kölelerden çok daha pahalı –hatta genellikle kıyas bile kabul etmeyecek kadar pahalı– hadımları kullanmaya kesinlikle yetmezdi.

Bütün bunları göz önünde tutarak bu bölümde, Darüssaade ağasının kariyerinin şekillendiği Osmanlı sarayını inceleyeceğiz. Önceliğimiz Osmanlıların sistematik bir şekilde hadımları, özellikle harem ağası hadımları kullanmaya ne zaman başladıklarını, bunun ne derece yaygın olduğunu tespit etmek olacak. Daha sonra sarayın fiziksel gerçekliğini inceleyerek, çeşitli Osmanlı saraylarının mekânsal düzenlemesinin, hem kızlar ağasının hem haremde

bulunsun bulunmasın diğer hadım ağaların görevlerini ve çalışma tarzını nasıl şekillendirdiği üzerinde duracağız. Sarayın büyüklüğü ve karmaşıklığı, Harem-i Hümayun ile padişahın Has Oda'sı arasında, ayrıca bu mekânlar ile sarayın kamusal alanları arasında Darüssaade ağasının dolaşma imkânlarını ister istemez etkiliyordu.

İlk Osmanlı saraylarından günümüze ne yazık ki neredeyse yok denecek kadar az şey kalmıştır. Bundan dolayı harem ağalarının amirinin 15. yüzyılın ortalarından, yani Topkapı Sarayı'nın inşasından önce yaşadığı mekânın evriminin izini sürmek güçtür ama Topkapı Sarayı'nda hadım ağaların yaşadığı mekânın geçirdiği evrimi rahatlıkla izleyebiliriz. Bu bölümde göreceğimiz üzere saraydaki haremin hikâyesi gitgide büyüyen bir mekânsal karmaşıklığın hikâyesidir; harem ağalarının, özellikle sarayda başka hizmetlerde bulunan hadım ağalara kıyasla istikrarlı bir şekilde artan nüfuzunu yansıtacak şekilde çoğalan bir karmaşıklığın hikâyesi.

Osmanlılarda İlk Hadımlar

Osmanlı Devleti 13. yüzyılın sonunda Anadolu'nun kuzeydoğusunda, iyiden iyiye küçülmüş Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırında küçük bir beylik olarak kuruldu.[1] Kuruluş aşamasında Bizans kurumlarının etkisinin büyük olması şaşırtıcı değildir. Özellikle etkili bir kurum saray hadımlarıydı. 2. Bölüm'de gördüğümüz İslam devletlerinde hadımların üstlendiği hükümdar nedimliği, hükümdar çocuklarına eğitmenlik, kadınlar hareminde muhafızlık, orduda komutanlık gibi işlevlerin çoğunu Bizans sarayında da saray hadımları yerine getiriyordu. (1. Bölüm'de işaret edildiği üzere Bizans'ta hadımlar kilisede papaz ve şarkıcı olarak önemli roller oynuyorlardı; hadımların din adamı olması İslam dünyasına geçmiş bir âdet değildir.) Bizanslı hadımlar muhtemelen Osmanlıların ilk gördüğü, ayrıca ilk istihdam ettikleri hadımlardı. Bizans'ta ha-

1 Caroline Finkel, *Osman's Dream: History of the Ottoman Empire*, Londra, 2005, 1-2. bölümler; Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power*, New York, 2002 (2. basım: 2009), s. 3-24. Her iki eserde de Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna ilişkin tartışmaları içeren kaynaklara referans verilir.

dımların çoğu, imparatorluğun periferisinden, özellikle de Bizanslıların Paphlagonia dediği, Sinop ve Kastamonu şehirlerini de içine alan bir sahil bölgesinden geliyordu.[2]

Osmanlı Beyliği'nin kurulduğu ve ilk fetihlerinin yapıldığı tarihlerde hadımlar dahil Bizanslı köleler Anadolu'da çok yaygındı. 13. yüzyılın ortalarındaki Moğol istilasının ardından Anadolu Selçuklu Devleti'nin gücünü iyiden iyiye kaybetmesiyle Anadolu'nun özellikle batısına egemen olan beyliklerin hepsinde Bizanslı köleler mevcuttu. 14. yüzyılın meşhur Faslı seyyah ve âlimi İbn Battuta (1304-1368), 1333'te Anadolu'nun batısını gezmiş ve Aydınoğlu beyinin Birgi'deki sarayında karşılaştığı Rum hadımların fiziksel güzelliğine hayran olmuştur:

> Hükümdar şehre girince biz de arkasından, sarayın kapısına kadar onunla birlikte ilerledik. Orada müderris efendiyle beraber medreseye yöneldik ama sultan bizi çağırıp saraya gelmemizi emretti. Büyük kapıdan geçip sarayın girişine yanaştığımızda karşımızda yirmi kadar hizmetçi gördük. Bunlar boylu poslu yakışıklı gençlerdi. Üzerlerinde ipek elbiseler vardı, saçları ikiye ayrılmıştı. Tenleri kırmızıya çalan bir beyazlıktaydı. Müderris fakihe sordum:
> "Bu civan yiğitler de neyin nesi?" Cevap verdi:
> "Bunlar Rum delikanlılarıdır (*fityan*)."[3]

Bu Rum "delikanlılar"ın savaş sırasında Bizanslılardan ele geçirildiği neredeyse kesindir. İbn Battuta onları *fityan* (kelime anlamı "delikanlılar") diye adlandırır; bu, hadımlar için tutarlı bir şekilde kullandığı terimdir.[4] Ayrıca Aydınoğlu sarayının girişinde muhafızlık etmeleri, yani yaygın olarak hadımlara verilen bir görevi yapmaları da bu Rumların kimliğine ilişkin bir kanıt sayılabilir.

---

2 Tougher, *The Eunuch in Byzantine History and Society*, s. 60-64, 103, 135, 136, 141-144, 146, 149, 151-155, 159, 164-166, 168.

3 İbn Battuta, *Rihletü İbn Battuta*, Beyrut, 1964, 301-302; Lewis, ed. ve çev., *Islam...*, II: 103. Lewis "fityan" kelimesini *pages* şeklinde tercüme etmiştir. (Elinizdeki çeviride alıntı şu kaynaktan yapılmıştır: Ebû Abdullah Muhammed İbn Battuta Tancî, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul, 2004, c. 1, s. 422.)

4 Örneğin bkz. İbn Battuta, *Rihletü İbn Battuta*, s. 344, 491, 644.

Aydınoğlu Beyliği'nin kuzeydoğusunda bulunan ve hızla büyüyen Osmanlı Beyliği'nin de hadım istihdam ettiği, 1324 senesinde Orhan Bey için hazırlanmış bir vakfiyeden anlaşılıyor. Bu Farsça vakfiyede Orhan Bey şunları söylüyor: "Hududu ile Mekece nahiyesinin tamamını sırf Allah rızası için (vakfettim)... azatlı kölem Tavaşi Şerefeddin Mukbil'i mütevelli-i vakıf tayin ettim."[5] Mekece, Osmanlı Beyliği'nin kurulduğu yerlere yakın ve Orhan Bey'in bir zaviye yaptırdığı bir kasabadır. Vesikada Orhan Bey'in kasabanın tevliyetini önce, vakfa hizmet eden bendelerin çocuklarına verdiği, daha sonra "tevliyete hizmet etmek, gelene gidene sarf etmek ve elinden geldiği kadar hizmet etmek üzere" Şerefeddin Mukbil'e bıraktığı ifade ediliyor. Şerefeddin Mukbil'in vefatından sonra tevliyet yine, vakfa hizmet eden bendelerin çocuklarına geçecekti.

Şerefeddin Mukbil vakıf mütevellisi olan Osmanlı hadımlarının ilkiydi. Hadımların bu konumda yükselişlerinin zirve noktası, İslam'ın kutsal şehirleri Mekke ve Medine için tahsis edilen vakıfların mütevellileri olmalarıdır. Şerefeddin Mukbil hakkında, vakfiyede yazanlar dışında ne yazık ki hiçbir bilgimiz yok. Yine de muhtemelen, Bizanslıların hadım temin ettiği yerlerden geldiği söylenebilir. 1326'da kadim Bizans şehri Prusa'nın (Bursa) fethinden önce Osmanlı sarayında iyi bir mevkide bulunduğu açıktır. Orhan Gazi başkenti yeni fethedilen şehre taşıdıktan sonra, çok daha fazla sayıda hadımın bu sarayda hizmet ettiği düşünülebilir. Eserini 17. yüzyılda kaleme alan Evliya Çelebi'ye göre saray Bursa kalesinin içindeydi; bu bilgi kırıntısı dışında yapı hakkında hiçbir şey bilmiyoruz.[6]

İbn Battuta'nın Aydınoğlu Beyliği'ne ilişkin yazdıklarından, bu beylikte hadımların esas olarak beyin nedimi ve kendisine erişimi denetim altında tutan muhafızlar olarak hizmet ettikleri anlaşılıyor. Orhan Bey'in hadım ağası Mukbil de benzer hizmetlerde kullanılmış olabilir, gerçi daha ziyade mali işlerle ilgili görev üstlenmiş görünüyor. Anadolu beyliklerinde hadım ağaların haremlerde

---

5 Heath W. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State*, Albany, NY, 2003, s. 75-77. Türkçe metin için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi", *Belleten* 5 (1941): 277-288.

6 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II: 10-11; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 9.

muhafızlık ettiğine ilişkin bir kanıt yoktur. Hatta bu beyliklerdeki haremlerin 250 yıl sonra Topkapı Sarayı'nda karşımıza çıkan muazzam büyüklükte, karmaşık ve çok dikkatli korunan haremle herhangi bir benzerlik taşıdığına ilişkin bir bilgi de elimizde bulunmuyor. Aslında İbn Battuta 1333'te (Bizans'ta Nicaea ismini taşıyan) İznik kasabasını ziyaret ettiği zaman, Orhan Bey'in eşi Bilun (Nilüfer) Hatun tarafından kabul edilmiştir. Orhan Bey, Bursa'daki sarayından beyliğinin işlerini yürütürken Bilun Hatun bu mütevazı kasabayı idare ediyordu.[7]

Orhan Bey'in oğlu I. Murad (salt. 1362-1389), 1360'ların başında Edirne'yi Bizanslılardan aldı.[8] Şehir o tarihten itibaren onlarca yıl alternatif bir payitaht olarak kullanıldı, nihayet 15. yüzyılın başlarında devletin daimi merkezi olarak Bursa'nın yerini aldı.[9] İstanbul'un fethi sonrasında bile Edirne ta 18. yüzyılın başlarına dek alternatif payitaht konumunu sürdürdü. I. Murad yaklaşık 200 sene sonra Selimiye Camii'nin yapılacağı yerde bir saray inşa ettirdi. Bu saraydan (Saray-ı Atik) bugüne hiçbir kalıntı kalmamıştır.[10] Hünkâr Bahçesi Sarayı ve Edirne Sarayı adlarıyla da anılan ve çok daha büyük bir üne kavuşan Saray-ı Cedid'i ise II. Murad (salt. 1421-1444, 1446-1451), ölümünden kısa bir süre önce yaptırmıştır. Tunca Nehri kenarında inşa edilen saray başlangıçta birkaç köşkten ibaretti. 18. yüzyılın başlarına kadar tahta geçen hükümdarlar tarafından ilave inşaatlarla genişletildi. II. Murad'ın yaptırdığı ve II. Mehmed'in (salt. 1444-1446, 1451-1481) tamamlanmasına katkıda bulunduğu yapının ilk halinde Cihannüma Kasrı yahut Has Oda Köşkü'nden ve Enderun dairelerinden ayrı bir harem bulunuyordu. Ancak daha sonraki yıllarda gördüğümüz saray mekânının karmaşık bir şekilde ayrıştırıldığı düzen henüz mevcut değildi.[11] Arz Odası'nın hemen önünde bulu-

7 İbn Battuta, *Rihletü İbn Battuta*, s. 309; *a.g.e.*, s. 9.

8 Halil İnalcık, "The Conquest of Edirne, 1361", *Archivum Ottomanicum* 3 (1971): 185-210.

9 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 10.

10 *A.g.e.*, 11-12; Tosyavizade Rifat Osman, *Edirne Rehnüması*, İstanbul, 1994, s. 86-87.

11 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 10-12; Osman, *Edirne Rehnüması*, s. 87-88; Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power*, s. 6, 93.

nan ana girişte ak ağalar nöbet tutuyordu. Bu da hem Aydınoğlu Beyliği'ndeki hadımların hem Topkapı Sarayı'ndaki ak ağaların işlevini hatırlatır.

Edirne Sarayı ne yazık ki 1877-1878 Rus-Osmanlı Harbi'nde silah ve cephane deposu olarak kullanılmış, Ruslar Edirne üzerine ilerleyince Osmanlı birlikleri depoları kasten havaya uçurmuş, bu arada külliye yapılarının çoğu yıkılmıştır. Kazı ve restorasyon çalışmaları tam anlamıyla ancak 2009 yılında başlamış ama iklim koşulları ve lojistik sorunları bu çalışmaların ilerlemesine ciddi bir engel oluşturmuştur.[12] Hem bu olaya hem 1500 yılından önceki döneme ait arşiv malzemesi kıtlığı yüzünden, II. Murad ve II. Mehmed devirlerinde Saray-ı Cedid'de istihdam edilen hadımların sayısı hakkında fikir sahibi olmak güçtür. Gerek I. Murad devrinde gerek II. Murad'dan önceki diğer Osmanlı hükümdarları zamanında Saray-ı Atik'te hizmet eden hadımların sayısı hakkında ise elimizde hiçbir ipucu bulunmuyor. Bütün bu hükümdarların, aşina oldukları Bizans kaynaklarından hadım teminini sürdürdüklerini rahatlıkla varsayabiliriz. Gerçi Osmanlı toprakları genişledikçe, hadım elde edilebilecek nüfus grupları da benzer bir genişleme göstermiştir. Muhtemelen 14. yüzyılın sonlarında veya 15. yüzyılın başlarında devşirme sisteminin getirilmesiyle hadım temini daha düzenli ve öngörülebilir hale gelmiştir.[13] Belli ki En-

12 Mustafa Özer, "Edirne Sarayı Kazıları'nda Son Bulgular", *İstanbul Araştırmaları Enstitüsü*, 26 Kasım 2015, www.iae.org.tr/Aktivite-Detay/Edirne-Sarayi-Kazilarinda-Son-Bulgular-Mustafa-Ozer/53; Özüm İtez, "Osmanlı Arkeolojisinin Daha Sağlam Temeller Üzerinde Gelişmesine Öncüllük Etmek İstiyoruz", *Arkitera*, 24 Mart 2016, www.arktitera.com/soylesi/831/osmanli-arkeolojisinin-daha-saglam-temeller-uzerinde-gelismesine-onculluk-etmek-istiyoruz; Ayşegül Parlayan, "Osmanlı'nın Kayıp Sarayı: Edirne Sarayı'nda Arkeoloji, Koruma, ve Restorasyon", *Atlas Tarih* 45 (2017): 80-91. Bu kaynaklardan beni haberdar eden Amy Singer'a teşekkür borçluyum. Ayrıca bkz. "Ottoman Palace Suffers from Flooding, Neglect", *Hürriyet Daily News*, 31 Ocak 2012.

13 J. A. B. Palmer, "The Origin of the Janissaries", *Bulletin of the John Rylands Library* 35 (1952-53): 448-481; Paul Wittek, "Devshirme and Shari'a", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 17 (1955): 271-278; V. L. Ménage, "Sidelights on the Devshirme from Idris and Sa'duddin", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 18 (1956): 181-183; *EI²*, "Devshirme", Ménage; H. A. R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*, c. 1, kısım 1, Londra, 1950, Ek A.

derun'a alınacak oğlanlardan küçük bir bölümü hadım ediliyordu ama bu seçimin nasıl yapıldığı hâlâ açıklığa kavuşmuş değildir.[14]

Edirne Sarayı'nın Babüssaade Kapısı'nı bekleyen ak ağaların muhtemelen çoğu savaş esiriydi, belki içlerinde Osmanlı Balkanlar'ından ve Anadolu'nun Rum ahalisinden devşirilenler de vardı (Daha sonraki yüzyıllarda bu ak ağalar havuzu genişleyecek, Habsburg idaresindeki Macaristan'dan alınan esirleri ve Kafkaslar'dan satın alınan köleleri de içine alacaktır). Hiç değilse II. Murad devrinde, saraydaki hadım ağalar arasında sınırlı sayıda da olsa Doğu Afrikalılar bulunduğunu ve bunların daha önceki İslam imparatorluklarında olduğu gibi harem muhafızlığını üstlendiğini varsaymak makul görünüyor. Osmanlı Devleti henüz çok sayıda Afrikalı hadım temin edecek konumda değildi çünkü Memlûk Sultanlığı, Sudan'a ve Afrika Boynuzu'na doğrudan erişimini engelliyordu. Buna karşılık, Osmanlı devlet görevlileri hacca gittikleri zaman Hicaz'da Afrikalı hadımlar satın almış olabilir. Ayrıca birkaç hadım, padişaha hediye olarak sunulmuş olabilir. Bilhassa Memlûklerle diplomatik temaslar sırasında bu tür hediyeler alınmış olması mümkündür.[15]

İstanbul'un Fethi Sonrası Dönem

II. Mehmed'in 1453'te Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'i fethetmesi Osmanlı sarayındaki hadımların tarihinde dönüm noktasını teşkil eder. Fatih'in devlet merkezi yaptığı şehir, 1920'lerde Osmanlı Devleti tarih sahnesinden silinene kadar payitaht olarak kalacaktı. Kalıcı bir payitaht, hanedanın uzun yıllar hatta yüzyıllar boyunca yaşayacağı büyük sarayların yapımı açısından yeni fırsatlar sunuyordu.

---

14 Osmanlı sadrazamlarından bazıları hadım devşirmelerdi: Hadım Ali Paşa ya da diğer adıyla Atik Ali Paşa (Boşnak, sadrazamlık dönemi 1501-1503 ve 1506-1511); Hadım Mesih Paşa (Bulgar, 1585-1586) ve Hadım Hasan Paşa (muhtemelen Arnavut, 1597-1598) bunlar arasındadır. Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1947-1962), II: 538-539; III, kısım 2, s. 346, 357-358.

15 Memlûk sarayına hediye olarak verilen memlûkler için bkz. Cihan Yüksel Muslu, *The Ottomans and the Mamluks: Imperial Diplomacy and Warfare in the Islamic World*, Londra, 2014, s. 88, 98.

İstanbul'un fethinden hemen bir yıl sonra, Bizans imparatoru Theodosius'un (salt. 379-395) forum alanında, yani şehrin kurucusu I. Constantinus'un (salt. 306-337) Forum Tauri'sinde ("Boğa Meydanı"nda) bir saray inşaatı başladı. Sarayın yapıldığı alanda bugün İstanbul Üniversitesi bulunmaktadır. Topkapı Sarayı'nın yapımından sonra Saray-ı Atik veya Eski Saray adıyla anılan saray tek bir binadan ibaret değildi; çok çeşitli yapıların, bahçelerin ve avlakların bulunduğu, etrafı duvarlarla çevrili geniş bir külliyeydi. Dolayısıyla Eski Saray'ın eski Bizans payitahtının ortasında bir iç kale gibi göründüğü söylenebilir. Edirne Sarayı'nda olduğu gibi, İstanbul'daki Eski Saray'da da bir harem, bir Has Oda, devlet işlerinin yürütüldüğü daireler, mutfaklar, ahırlar, hazine dairesi ve şehrin ortasındaki iç kale görünümüne uygun olarak saray muhafızlarının kaldığı daireler bulunurdu.[16] Haremi koruyanlar Afrikalı hadımların da aralarında bulunduğu hadım ağalardı ama tam sayıları ve içlerindeki farklı kesimlerin oranları hakkında bilgi sahibi değiliz. Hiçbir padişahın bu sarayı daimi ikamet yeri olarak kullanmamış olması ironiktir. Fatih bile bu sarayın yapımı ile Topkapı Sarayı'nın yapımı arasında geçen dört yıl boyunca Eski Saray ile Edirne Sarayı arasında gidip gelmiştir.[17]

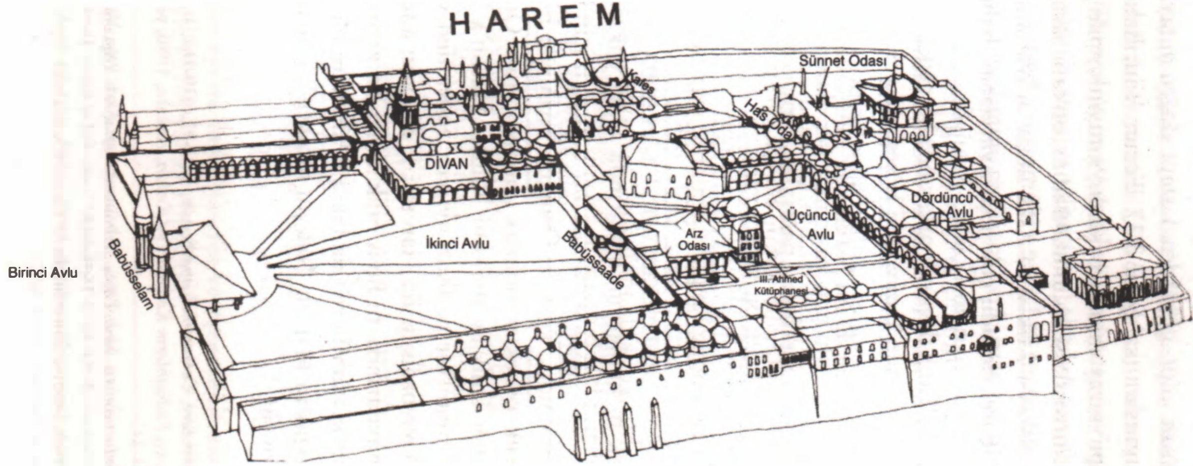
1458 yılında Fatih, Boğaz'ın, Haliç'in ve Marmara Denizi'nin kesiştiği alanda, eski Bizans akropolü üzerinde büyük bir yeni saray inşa ettirmeye başladı. Bu yeni saray 19. yüzyılda Topkapı Sarayı diye anılmaya başlandı. Bu ismi, kadim akropole açılan, artık kaybolmuş Bizans sahil surlarındaki anıtsal kapıdan alıyordu. Fatih buraya, Boğaz'ın Haliç'le birleştiği noktayı gören yere, 40 adet top yerleştirmişti.[18] Eski Saray ve Edirne Sarayı gibi Topkapı Sarayı da bahçeler içindeki çeşitli yapılardan oluşan bir külliyeydi. Arazisinin etrafını çeviren sur ancak 1478'de yapılmıştır.

---

16 Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power*, s. 3-4, 93; Çiğdem Kafescioğlu, *Constantinopolis/Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*, University Park, PA, 2009, s. 22-23.

17 Kafescioğlu, *Constantinopolis/Istanbul*, s. 23.

18 Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power*, s. 4-10, 13, 51, 200-201, 208, 221; Kafescioğlu, *Constantinopolis/Istanbul*, s. 56-59, 60-66.

Görsel 3.1 Topkapı Sarayı'nın Planı.
Robert Hillenbrand, *Islamic Architecture: Form, Function, and Meaning* (Edinburgh, 2000), s. 458. Edinburgh University Press'in izniyle yayımlanmıştır. Açıklamalar bu kitap için ilave edilmiştir.

Buna karşılık Topkapı Sarayı'nın planı kendine özgüdür. 1460'lı yıllarda tamamlanan yapı, güneyden kuzeye doğru yatay ilerleyen üç avludan oluşuyordu (bkz. Şekil 3.1). Birinci Avlu, Bab-ı Hümayun'dan Orta Kapı'ya uzanıyordu ve kamuya en açık yerdi. Orta Kapı'nın arkasında İkinci Avlu'da, yeniçeriler ve sarayda görevli diğer birlikler toplanır, sadrazam da Divan-ı Hümayun'a başkanlık ederdi. Sarayda girilmesi en zor alan, Arz Odası'nın önünde bulunan Babüssaade ile İkinci Avlu'dan ayrılan Üçüncü Avlu'ydu. Gülru Necipoğlu'nun gösterdiği gibi, Fatih devrinde arkasında bir açık alan bulunan Has Oda, Üçüncü Avlu'nun kuzeydoğu köşesinde yer alıyordu, yakınında iç oğlanlarının koğuşları vardı. (Daha sonra Dördüncü Avlu diye alınan yer Üçüncü Avlu'nun kuzeyinde yer alan asma bahçeleriydi.) Has Oda'nın batı tarafında, padişahın cariyelerinin yaşadığı, etrafı tamamen çevrili, küçük bir harem vardı.[19] Padişahın kızları ve çocuklarının anneleri dahil diğer saray kadınlarının çoğu, Edirne'de veya Eski Saray'da kalıyordu.[20] Eski Saray gelecek 75 yıl boyunca Harem-i Hümayun'un temel mekânı olarak işlev görecekti.

Kadın ve erkek mekânlarının aralarında aşağı yukarı üç kilometre bulunan iki ayrı alana ayrılması bir hanedan için kuşkusuz alışılmadık bir durumdu. Yine de Osmanlı tarihinde bile bunun önceli sayılabilecek örnekler bulmak mümkündür: Orhan Bey, Bursa'ya yerleşirken İznik'in idaresini Nilüfer Hatun'a bırakmıştı. Ayrıca, sefere çıkan bir padişah aylarca eşlerinden ve cariyelerinden uzakta kalıyordu; gerçi Harem-i Hümayun kadınlarının seferin çeşitli aşamalarında orduya eşlik ettiği de zaman zaman görülmüştür.[21] İleriki yüzyıllarda da taşra âyanından birinin hanımının, kocasınınkinden ayrı bir "harem mesken"de ikamet ettiği örneklere rastlanacaktı.[22]

---

19 Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power*, s. 91-92, 159-161.

20 M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara, 1980; yeniden basım: 1985, 1992, s. 18-21.

21 Örneğin bkz. Abdurrahman Abdi Paşa, "Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'name'si: Tahlil ve Metin Tenkidi, 1058-1053/1648-1682", ed. Fahri Çetin Derin, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1993, s. 163; Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, İstanbul, 1928, I: 573-574, 717; II: 6, 566-67; Betül İpşirli Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan, 1640-1715*, İstanbul, 2014, s. 89.

22 Hathaway, *Politics of Households*, s. 126.

Yeni inşa edilen Topkapı Sarayı'nda bulunan bu küçük haremi Afrikalı hadım ağalar koruyordu.[23] Bu ağalar muhtemelen, hizmet ettikleri kadınlarla birlikte Eski Saray'dan buraya gelmişti. Topkapı Sarayı'nın yapımının hemen ardından gelen onyıllarda Afrikalı hadım ağaların sayısı azdı: 1475'te, *balyo* diye anılan Venedik elçisi Yeni Saray'da yaşayan 150'den fazla cariyeye 25 ağanın muhafızlık yaptığını kaydeder. (O sırada Eski Saray'da 250 kadın bulunmaktadır.) Harem ağalarının büyük çoğunluğu Afrikalı olsalar da amirleri, Babüssaade'den girişi denetleyen ve saraydaki iç oğlanlarının eğitimine nezaret eden ak ağaydı. Necipoğlu'nun işaret ettiği gibi, Üçüncü Avlu başlangıçta padişahın hane halkı kölelerinin eğitim göreceği bir mekân olarak tasarlanmıştı: bir yanda iç oğlanları, bir yanda da cariyeler.[24] Daha 1475 senesinde, kapı ağası veya Babüssaade ağası diye anılan ak ağalar amirinin Eski Saray'daki harem ağalarından daha üst mevkide olduğunu biliyoruz.[25]

Bir başka ifadeyle, Topkapı'ya ilişkin başlangıçtaki mekânsal ve işlevsel tasavvur, Osmanlı saray hadımlarını birbirini dışlayan iki gruba, harem ağaları ile Enderun ağalarına ayıran ve Edirne Sarayı'nda da mevcut olan sınıflandırmayı pekiştirmişti. Sonunda bu ayrım Afrikalı hadımlar (kara ağalar) ile beyaz hadımlar (ak ağalar) ayrımıyla eşanlamlı hale gelecekti. Ama bu erken aşamada iki hadım grubu arasında etnik-bölgesel farklılaşma henüz mutlak seviyede değildi: Özellikle Balkanlar'dan ve Anadolu'dan gelen hadım ağalar hâlâ haremde de hizmet veriyorlardı. Harem ve Üçüncü Avlu hadım ağalarının eğitim gören köleleri denetleme sorumluluğunu ortak taşıdığı ve her iki grubun da amirinin Babüssaade ağası olduğu dönemde, bu tür bir karışım beklenebilecek bir şeydi. Bu bağlantı 16. yüzyılda Harem-i Hümayun'un Topkapı Sarayı'na taşınmasıyla ve eşzamanlı olarak haremin genişlemesiyle yavaş yavaş kopacaktı.

---

23 Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power*, s. 162.

24 *A.g.e.*, s. 161; Ottaviano Bon, *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato*, ed. Luigi Firpo, c. 13: *Costantinopoli* (1590-1793), Torino, 1984, s. 78, 80-81; Carlier de Pinon, *Relation du voyage en Orient*, s. 333.

25 Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power*, s. 160; krş. Carlier de Pinon, *Relation du voyage en Orient*, s. 196 ve 335-337, n. 1.

Hürrem Sultan'ın Topkapı Sarayı'na Taşınması (yak. 1530)

Eğer İstanbul'un fethi ve Topkapı Sarayı'nın inşası Osmanlı saray hadımlarının tarihinde bir dönüm noktası oluşturuyorsa, aynı ölçüde önemli bir dönüm noktası da 16. yüzyılda, hanedan kadınları daha önce cariyelerin kaldığı Topkapı haremine taşındığı zaman meydana gelmiştir. Bu taşınmada katalizör rolünü Kanuni'nin eşi Hürrem Sultan (yak. 1502-1558) oynamıştır. Belki de müphem "Rus" kökenleri dolayısıyla Batı Avrupa'da Roxelana adıyla tanınan Hürrem Sultan muhtemelen bugünkü Ukrayna topraklarından cariye olarak Osmanlı sarayına getirilmiştir. Kanuni'yi kendisine nasıl bağladığı, bu sayede tek nikâhlı eşi olduğu, hatta bu bağlılık yüzünden padişahın cariyelerini nasıl terk ettiği hakkında yığınla hikâye anlatılmıştır.[26]

Kanuni'nin büyük tutkusu düşünülürse, Hürrem'in artık saray kadınları için iyiden iyiye bir "harem mesken" haline gelen Eski Saray'dan eşinin yanında yaşayabileceği Topkapı'ya taşınması aslında çok doğal bir gelişmedir. Gülru Necipoğlu'nun araştırması, 1541'de Hürrem Sultan'ın Eski Saray'daki dairesinde çıkan bir yangının kendisinin Topkapı'ya gönderilmesine neden olduğu, bu değişikliğin de dairesinde yangının izleri silinene kadar geçerli olmak üzere yapıldığı şeklindeki çok eski bir iddianın temelsiz olduğunu göstermiştir.[27] Daha 1534'te Venedik *baylo*'sunun raporunda Hürrem Sultan'ın yeni sarayda bulunduğu belirtilmektedir, dolayısıyla Topkapı'ya taşınmanın olağanüstü bir durum karşısında alınmış geçici bir tedbirin beklenmedik bir şekilde kalıcı hale gelmesi gibi bir şey değil, tam tersine ince hesaplara dayanan bir stratejinin sonucu olduğu anlaşılmaktadır.

Hürrem Sultan, Topkapı'ya çok geniş bir maiyetle taşınmıştır. Maiyetinde yüz cariye-hizmetkâr[28] ve birtakım hadım ağalar bu-

---

26 Peirce, *Imperial Harem*, s. 58-60, 61-63.

27 Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power*, s. 163; Peirce, *Imperial Harem*, s. 62.

28 Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power*, s. 163; Peirce, *Imperial Harem*, s. 62.

lunuyordu. O sırada harem ağaları arasında etnik-bölgesel geçişliliğin hâlâ devam ettiği, yani söz konusu hadımların hem kara ağaları hem ak ağaları içerdiği anlaşılmaktadır.[29] Yine de bu yeni hadım ağaların sayısı Üçüncü Avlu'nun muhafızlığını yapan ak ağalarınkinden azdı. Kanuni'nin yerine tahta geçen (Hürrem'den olma, ikinci oğlu) II. Selim'in devrinde haremde sadece 18 hadım ağa görev yapıyordu, buna karşılık Üçüncü Avlu'nun muhafızlığıyla görevli hadım ağa sayısı 35'ti.[30] Ne olursa olsun Topkapı haremi artık sadece cariyelerin hizmete hazırlandığı bir mekân değildi, hanedan otoritesinin odak noktasıydı; dolayısıyla bu haremde hizmet gören hadım ağalar da sadece cariyelerin muhafızı ve eğiticisi değil, en azından potansiyel olarak hanedan gücünün uzantısıydı. Bu değişen koşullarda Babüssaade ağasının harem ağalarından daha üstün otorite sahibi olması artık mantıklı sayılmazdı; gerçi Babüssaade ağalarının bu konumu daha onyıllarca sürmüştür.

Hürrem Sultan, Topkapı Sarayı'na geçtikten sonra, belki ömrünün sonuna doğru tıbbi bakım görmek için ayrılması hariç, burayı hiç terk etmedi.[31] O dönemdeki şehzade annelerinin tersine, Osmanlı töresi uyarınca devlet idaresini öğrenmek üzere sancakbeyliğine gönderilen (hayatta kalmış olan) üç oğlunun hiçbirinin yanında onlarla gitmemişti, yalnızca onları zaman zaman ziyaret etmişti.[32] Böylece kuşkusuz bir emsal oluşturdu: Onun ardından padişahların kadınları Topkapı Sarayı'nda yaşadı ve doğum yaptı; küçük çocukları da onlarla birlikte haremde kaldı. III. Murad devrinde (1574-1595) Topkapı Sarayı yalnızca padişah kadınlarının değil Valide Sultan'ın da yaşadığı mekân haline geldi.

Harem-i Hümayun, içinde yaşayanların sayısının gitgide artması nedeniyle 16. yüzyılın son çeyreğinde enikonu genişletilmiş, Üçüncü Avlu'nun batısında mütevazı bir yapı olmaktan çıkarak kasırların, dairelerin, koğuşların ve kabul odalarının bulunduğu koca bir komplekse dönüşmüştü.[33] Artık Harem-i Hümayun'da

29 Penzer, *The Harem*, s. 135.
30 Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power*, s. 163.
31 Peirce, *Imperial Harem*, s. 63.
32 *A.g.e.*, s. 60-61. Hürrem Sultan'ın oğulları Topkapı'ya taşınmasından önce doğmuştu.
33 Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power*, s. 164-74.

1.200 kadın yaşıyordu ve harem ağalarının sayısı buna paralel olarak artmış, onlu sayılardan birkaç yüze ulaşmıştı.[34] Hadım teminine yönelik bu talep yeni bir arz kaynağından karşılanıyordu: Yavuz ve Kanuni devirlerinde Mısır'ın, Sudan'ın kuzeyinin ve Somali sahil şeridinin ele geçirilmesiyle birlikte, artık daha önce hiç olmadığı seviyede Afrikalı hadım temin etme imkânı doğmuştu. Bu iki gelişmeyle birlikte, Topkapı'nın yapımından beri yavaş yavaş kendini gösteren bir ayrım, yani kara ağalar ile ak ağalar arasındaki ırksal/mekânsal ayrım tamamlanmış olacaktı.

Harem'in Kara Ağaları ve Kapı'nın Ak Ağaları

Harem artık Üçüncü Avlu'dan tamamen ayrı bir alandı. İkinci Avlu'nun kuzeybatı köşesindeki Divan-ı Hümayun'un hemen batısında ayrı bir girişi bulunuyordu. Böylece, Harem'de hizmet veren hadım ağalar Enderun'da iç oğlanlarını eğiten ve Arz Odası'nın önünde nöbet tutan hadım ağalardan daha da ayrışmış oldu. Kanuni devrinden itibaren Babüssaade'nin ak ağalarından büsbütün farklı, neredeyse tamamen (henüz bütünüyle değil) Afrikalı harem ağalarından oluşan bir gruptan bahsedebiliriz. Mekân açısından kara ağalar ve ak ağalar sarayın ayrı kısımlarıyla, yani sırasıyla Harem-i Hümayun ve Üçüncü Avlu'yla ilişkilendiriliyordu ama daha özgül olarak iki farklı kapıyla birlikte anılıyorlardı: Ak ağalar Üçüncü Avlu'yu İkinci Avlu'dan ayıran Babüssaade'yle, büyük çoğunluğu Afrikalı olan ağalar Harem-i Hümayun'a girişte bulunan Darüssaade'yle birlikte anılıyordu. Demek ki iki zümre de İkinci Avlu'nun daha kamusal alanı ile çok daha mahrem birer mekân arasındaki sınırı koruyordu.[35] Söz konusu mekânlar, hükümdara ve iç oğlanlarına tahsis edilmiş Üçüncü Avlu ile saray kadınlarına ve onların küçük çocuklarına (tabii ki buraya gelmeyi tercih ettiği zaman hükümdara) ayrılmış Harem-i Hümayun'du.

Hadım Ağalarında Hiyerarşi. Her iki hadım ağa sınıfında katı birer hiyerarşik yapı mevcuttu. Bu yapılar bir yandan Has Oda'nın

34 Penzer, *The Harem*, s. 132.
35 Marmon, *Eunuchs and Sacred Boundaries*, s. 3-30.

iç oğlanları arasındaki hiyerarşiye, diğer yandan da haremdeki hiyerarşiye paralellik gösteriyordu. Bütün bu hiyerarşik yapılarda yaşa ve tecrübeye dayanan kıdem anahtar rolü oynuyordu. Kapı ağası, ağalar hiyerarşisinin merdivenlerini birer birer tırmanarak bu en üst makama ulaşıyordu. Kapı ağalığına getirilmeden önce "hazinedarbaşı", hatta "hasodabaşı" olarak hizmet etmiş olabilirdi.[36] Benzer şekilde harem ağalarının amiri de ömrünün olgunluk dönemine, belki 50'li veya 60'lı yaşlarına erişmiş, harem hizmetine 30-40 sene önce alınmış ve derece derece yükselmiş bir kişi olurdu.[37] Artık eski padişahların dul eşlerinin, kızlarının ve evlenmemiş kız kardeşlerinin yaşadığı Eski Saray'da da bir süre hizmet vermiş olabilirdi. Kızlar ağası Topkapı Sarayı'nda daha genç ve daha az kıdemli harem ağalarının amiri konumundaydı. Söz konusu hadım ağaları arasında ileride kendisinin yerine geçecek kişi de bulunuyordu. 16. yüzyıl için haremdeki hadım ağaların rütbelerini belirlemek hayli güçtür; daha düzenli bir hiyerarşik organizasyon, aşağıdaki bölümlerde göreceğimiz üzere 17. yüzyılın sonlarında bariz bir şekilde ortaya çıkacaktır.

Yaşa dayalı bu hiyerarşi yalnızca senelerce sadakatle verilen hizmeti ödüllendirmeye yönelik değildi, harem ağalarının tam anlamıyla yetişmiş, saray hayatının tecrübe derslerini almış olarak önemli makamlara gelmesini sağlamak amacıyla da oluşturulmuştu. Harem-i Hümayun'un ana hedefinin hanedan soyunun devam ettirilmesini denetim altında tutmak olduğu gözden kaçırılmazsa, bu tür bir yetişme/tecrübe kazanma sürecinin önemi daha kolay anlaşılır. Leslie Peirce'ın araştırması Harem-i Hümayun'un o dönemde Avrupa'da yaygın stereotiplerin tersine "padişahın oyun bahçesi" olmadığını ortaya koymuştur. Harem daha ziyade bir kızlar yurduna benziyordu. Buradaki cariyelerden ancak küçük bir kısmı padişahın iltifatına mazhar olup hamile kalmak üzere hazırlanıyordu, her birinin de ideal olarak bir erkek evlat sahibi olması arzulanıyor-

36 Penzer, *The Harem*, s. 120-121; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 340-342, 354-357; Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power*, s. 102, 113-114, 118-119, 134-135.

37 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 174.

du.[38] Bu şartlar altında haremdeki bütün genç kadınların cinselliğinin dikkatle kontrol edilmesi gerekiyordu; bu görev de başta valide sultan olmak üzere haremin kıdemli kadınlarına ve harem ağalarına düşüyordu. Genç, tecrübesiz bir hadım ağanın bu sorumlulukla başa çıkması beklenemezdi, ayrıca böyle bir görevi yerine getirmesi için haremin kıdemli kadınlarıyla kurması gereken karmaşık ittifaklar ağını oluşturması da söz konusu olmazdı. Harem ağalarının bu sorumluğu, Enderun ağalarından kıdemli olanların saraydaki iç oğlanları arasında gayrimeşru cinsel ilişkiler yaşanmasını önleme görevine benzetilebilir. Yine Memlûk Sultanlığı'nda hadım ağaların yeni memlûklerin yaşça büyük olanlarca cinsel suiistimalini önleme sorumluluğu da bu bağlamda düşünülebilir.

Rekabet. Haremdeki hadım ağalar ile Enderun'un hadım ağaları arasındaki rekabet belki de kaçınılmazdı. Bu rekabetin hedefinin padişaha erişim olması da aynı ölçüde kaçınılmaz sayılabilir. Kanuni özellikle Habsburglara karşı sık sık çıktığı seferler yüzünden çok zaman Topkapı'da bulunamıyordu, yine de saray içinde hükümdarın kendini tecridi konusunda zaten mevcut geleneği iyiden iyiye pekiştirmişti.[39] Topkapı Sarayı'nda bulunduğu zamanlarda, alışılmadık bir yakınlık içinde olduğu İbrahim Paşa[40] (sadrazamlık dönemi 1523-1536) hariç sadrazamlar ve yeniçeri ağası bile ona ulaşmakta güçlük çekerdi çünkü hemen hemen her zaman Üçüncü Avlu'da veya Harem-i Hümayun'da olurdu. Gerçekten 16. yüzyılın büyük bir bölümünde Osmanlı padişahlarının, sarayda oldukları günlerde vakitlerini bu iki mekânda geçirdiklerini söyleyebiliriz, tabii ki bu mekânlara eşit süre ayırmadıklarını da belirtmeliyiz. İlk mekânda padişahla temas tekeline iç oğlanları ve Enderun'un hadım ağaları sahipti; ikinci mekânda ise aynı ayrıcalığı saray kadınları ve harem ağaları ellerinde tutuyordu. Padişah Topkapı Sarayı'ndayken haremi ne sıklıkta ziyaret ederse etsin, en azından II. Selim devrine (salt. 1566-1574) kadar Has Oda'da "yaşaması"

---

38 Peirce, *Imperial Harem*, s. 3-10, 42-45.

39 *A.g.e.*, s. 10-12, 172-177; Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power*, s. 23.

40 Ebru Turan, "The Sultan's Favorite: Ibrahim Paşa and the Making of the Ottoman Universal Sovereignty", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Chicago Üniversitesi, 2007.

ve uyuması, Üçüncü Avlu'nun ve haremin etkisi, dolayısıyla söz konusu mekânlardaki ayrı hadım ağa sınıflarının nüfuzu açısından bir denge yaratıyordu.

III. Murad'ın Hareme Taşınması

Bu denge III. Murad'ın (salt. 1574-1595) "ikamet mekânını" hareme taşımasıyla bozuldu. III. Murad, Venedik kökenli güçlü bir valide sultan olan annesi Nurbanu Sultan'a derinden bağlıydı. Nurbanu Sultan da yeni emsale uygun olarak Topkapı Sarayı'nın hareminde yaşamıştır. 1574'te tahta çıkışının ardından oğlunu gören ilk kişilerden biri de oydu.[41] III. Murad'ın padişah olmasının ardından, hasekisi Safiye Sultan da Topkapı haremine alındı.[42] Safiye Sultan da Nurbanu Sultan gibi çok güçlü bir saray kadınıydı. Arnavut kökenli olmasına rağmen, Arnavut nüfusunun yoğun yaşadığı bugünkü Yunanistan anakarası ve Dalmaçya Venedikliler tarafından ele geçirildiği için bir Venedik muhitinde yetişmişti. Bundan dolayı Venedikli bir grubu himaye etme ve Venedik Cumhuriyeti'yle dostane ilişkiler kurulmasını destekleme şeklindeki Nurbanu Sultan'ın izlediği stratejiyi sürdürmüştür.[43]

Bu Venedikli dayanışmasının Harem-i Hümayun'u böylesine güçlü bir politik nüfuz kaynağı haline getiren bu iki saray kadını ile kapı ağaları arasında çok uzun süren bir bağlantı yaratması gayet ironiktir. Hem Nurbanu Sultan'ın hem Safiye Sultan'ın yakın adamları arasında nüfuzlu kapı ağası Gazanfer Ağa da bulunuyordu. Bu Venedikli hadım ağa Kanuni devrinde erkek kardeşi, iki kız kardeşi ve annesiyle beraber korsanların saldırısına uğramış ve esir alınmıştı. Annesi fidyeyle onu ve kızlarını kurtarmayı başarmıştı; ne var ki Gazanfer ile kardeşi köle olarak kaldılar. Daha sonra iki kardeş, daha şehzadelik zamanında II. Selim'in kapısına alındı, mu-

---

41 Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power*, s. 164; Benjamin Arbel, "Nur Banu (yak. 1530-1583): A Venetian Sultana?" *Turcica* 24 (1992): 241-259.

42 Safiye Sultan'ın sonunda III. Murad'ın nikâhlı eşi olduğuna dair kanıtlar için bkz. Maria Pia Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy", *Turcica* 32 (2000): 17-19.

43 A.g.m., s. 11-12, 16; Peirce, *Imperial Harem*, s. 94, 222-224.

sahibi oldu. II. Selim, Kanuni'nin ölümünün ardından tahta çıkınca, meşhur hikâyeye göre Gazanfer ve kardeşi Cafer padişahın yanında kalabilmek için hadım edilmeye razı olmuşlardı. Osmanlı sarayında hanedan soyundan olmayan, hadım edilmemiş hiçbir erkeğin padişahla böyle yakın bir temas içinde kalmasına izin verilmiyordu. Yaygın hikâyede Cafer'in bu hadım edilme operasyonundan sağ kurtulamadığı anlatılır, oysa Maria Pia Pedani'nin araştırması operasyon sonrasında uzun yıllar yaşadığını, hatta III. Murad devrinde hasodabaşı olduğunu göstermiştir. Bu arada Gazanfer kapı ağalığına yükselmiş ve 1582 senesinde kardeşi vefat edince hasodabaşılık makamını da üzerine almıştır.[44] Nihayet annesi, kız kardeşlerinden biri ve onun iki oğlu da Topkapı Sarayı'nda kendisine katılacaktı. Gazanfer Ağa'nın kız kardeşi, Venedik elçisi ile Osmanlı sarayı arasında kilit önem taşıyan bir aracı olarak hizmet etmiştir.[45]

Nurbanu ve Safiye'nin, harem ağası zümresinin rakibi olan kapı ağalarının başı Gazanfer Ağa'ya yakınlığı beklentilere aykırı görünebilir ama hem her iki valide sultanın hem Gazanfer Ağa'nın yetiştiği Venedik kültürel çevresinin sağladığı ortak payda belli ki saray içindeki konumlarının getirdiği mekânsal uzaklığı aşmıştır. Kapı ağaları zümresinde en üst üçüncü rütbede bulunan saray ağasının[46] da Venedik egemenliğindeki Dalmaçya'da Zara (bugünkü Hırvatistan'daki Zadar) şehrinden gelmiş ve Safiye Sultan'ın çevresine mensup olması bu izlenimi güçlendirmektedir.[47] Kaldı ki Gazanfer Ağa, "kapı ağası" unvanı taşıdığı için, en azından III. Murad devrinin ilk yıllarında harem ağalarının da teknik açıdan amiri konumundaydı.

Bütün bunlar bu Venedik bağlantısı nedeniyle III. Murad devrinde kapı ağalarının konumunun zayıflamadığını, tersine güçlendiğini işaret eder gibi görünebilir. Ama Nurbanu ve Safiye sultanlar ile Gazanfer ve diğer kapı ağaları arasında bölgesel-kültürel bir bağ olması, söz konusu iki valide sultanın Topkapı hareminde

---

44 Pedani, "Safiye's Household", s. 14-15.
45 A.g.m., s. 21, 25-27.
46 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 356-357.
47 Pedani, "Safiye's Household", s. 20-21.

geçirdikleri yıllarda harem ağalarıyla güçlü ilişkiler kurmadığı anlamına gelmez. Ayrıca padişahın harem ağalarından ziyade kapı ağalarına itibar ettiği de söylenemez. Tam tersine III. Murad harem ağalarının başı olan ve 4. Bölüm'ün esas konusunu oluşturan Habeşi Mehmed Ağa'yla çok yakın bir ilişki kurmuştur. Safiye ve Nurbanu sultanlara bağlılığının yanı sıra bu da tahta çıktıktan kısa bir süre sonra haremde yaşamayı tercih etmesinin bir nedeni olabilir. Zaten babası II. Selim geceleri Üçüncü Avlu'daki Has Oda yerine haremde uyumaya ondan önce başlamıştı.[48] III. Murad, Harem-i Hümayun'da yatak odası olarak kullanmak üzere kubbeli bir kasır (III. Murad Odası) inşa ettirdi; bugün bu kasır harem turlarının gözde bir durağıdır. Ayrıca seleflerinin yatağının önünde dört iç oğlan nöbet tutarken, onun yatağının önünde, yaşı daha ileri olan saray kadınları birbiri ardına değişerek nöbet tutuyordu.[49] III. Murad haremde uyanık olduğu zamanı geçireceği bir kubbeli Hünkâr Sofası yapımını emretmiş, bu bina 1585'te tamamlanmıştı; onuna yanına da yeni bir Hünkâr Hamamı yaptırdı.[50]

Bu devirde Harem-i Hümayun hem fiziksel boyutları itibarıyla hem içinde yaşayanların sayısı bakımından çok büyüdü.[51] III. Murad annesi ve Safiye Sultan için geniş yeni daireler yaptırdı. Ayrıca sayıları 40 civarında olan cariyelerinin de kendi daireleri bulunuyordu.[52] Bu arada, ileride padişahın iltifatına mazhar olmak üzere yetiştirilen cariyelerin ve kadın hizmetkârların sayısı artık 1.200'e ulaşmıştı.[53] Söz konusu hizmetkârlar, cariyelerin amiri olan "kethüda kadın"dan[54] (veya "kâhya kadın") eğitmenlere, aşçılara, çamaşırcılara, terzilere, sütninelere ve natırlara kadar geniş bir yelpazeyi kapsardı. Bu sayılardaki artış, III. Murad devrinde cariyelerin görülmedik sayılara ulaşmasının etkisini yansıttığı gibi, padişahın kendisinin haremde sürekli bulunmasının da sonucuydu. Padişah

48 Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power*, s. 163.
49 *A.g.e.*, s. 170-71.
50 *A.g.e.*, s. 172-73.
51 *A.g.e.*, s. 23, 164-165, 173-174.
52 *A.g.e.*, s. 164-165.
53 Penzer, *The Harem*, s. 132.
54 Pedani, "Safiye's Household", s. 23-24.

haremdeyken ihtiyaçlarını kadın hizmetkârların ve hadım ağaların karşılaması gerekiyordu. Dolayısıyla III. Murad devrinde harem ağalarının sayısı da zirve noktasına erişmiş, belki de 300-400'e varmıştı.[55] Artık harem ağalarının sayısı saraydaki diğer hadım ağalarınınkinin kabaca on katıydı.

III. Murad'ın hareme çekilmesi şu anlama geliyordu: Harem ağaları nüfuzları gitgide artan saray kadınlarına zaten kolayca erişebiliyordu, artık padişaha erişme imkânları da daha önce hiç görülmedik seviyelere ulaştı. Bu şartlar altında Darüssaade ağası, Gazanfer Ağa'nın ve başka kapı ağalarının artan nüfuzuna rağmen kapı ağasından daha üstün bir otoriteye kavuşacak konumdaydı. Gelecek bölümde göreceğimiz üzere III. Murad'ın tahta çıkışından 14 sene sonra tam da bu yönde bir düzenleme yapıldı.

55 Penzer, *The Harem*, s. 132. Penzer'in verdiği 600-800 sayısını, diğer verileri göz önüne alarak çok yüksek buluyorum. Yukarıda işaret edildiği üzere 1475'te 150 harem kadını için 25 hadım ağa olduğu belirtiliyordu, Ignatius Mouradgea d'Ohsson, 18. yüzyılın sonlarında 200 hadım ağa olduğunu söyler: *Tableau général de l'Empire othoman*, Paris, 1787-1820, VII: 54.

IV

Darüssaade Ağalığı Makamının Doğuşu ve Habeşi Mehmed Ağa

3. Bölüm'de gördüğümüz üzere 1574'te babasının ölümünün ardından tahta çıkan III. Murad, Topkapı Sarayı'nın haremini özel yaşam mekânı olarak benimseyen ilk Osmanlı padişahıydı. Hareme sadece geceleri uyumaya giden ve orayı ara sıra ziyaret eden seleflerinin âdetlerini bir kenara bırakmıştı. Ayrıca yine seleflerinin yaptığının tersine seferlere çıkmamış, bu işi sadrazamlarına bırakmayı tercih etmişti (böylece halefleri için çok önemli bir emsal oluşturmuştu), bu sayede haremde geçirecek bol zamanı olmuştu. Hareme çekilmesi aslında daha büyük bir örüntünün, adım adım ilerleyen kendini tecrit sürecinin bir parçasıydı; yukarıda işaret ettiğimiz gibi bu tecrit daha dedesi Kanuni'nin devrinde kendini göstermişti. III. Murad söz konusu tecrit sürecini mantıksal sonucuna götürmüştü: Saraydan çok ender olarak çıkmış, saraydayken de kendisine ulaşılması en güç olan kısma çekilmişti.

Harem tercihi, Murad'ı Üçüncü Avlu'da –veya diğer adıyla Enderun'da– bulunan "erkek haremi"ndeki iç oğlanlarından ve ak

ağalardan uzaklaştırmış, siyasi otoritenin belirleyici mekânı olarak Enderun'un yerini haremin almasını sağlamıştır. Saraydaki siyasi hizipler artık harem içinde oluşuyor (bkz. Tablo 4.1), ortama göre hem haremden hem Enderun'dan hiziplere eleman devşiriliyordu. Eskiden hem Enderun'un hem haremin amiri olan kapı ağası bile artık nüfuzunu korumak için harem hiziplerinden birine katılmak zorundaydı. Bu yeni gerçeklik Harem-i Hümayun ile Enderun arasında bir gerilim yaratmıştı. Söz konusu gerilim de en azından 18. yüzyılın başlarına dek sürmüştür.

Osmanlı kaynaklarında genellikle "taraf"[1] diye anılan bu tür saray hizipleri aile bağlarının da içine karıştığı himaye ilişkileri ağına dayanırdı. Bu hizipler aslında son derece geçici tipte bir grup oluşumuna işaret ediyordu: Hizbin ömrü liderinin ömrüyle veya kariyeriyle sınırlıydı. Harem-i Hümayun söz konusu olduğunda, valide sultan veya başhaseki sultan (başkadın efendi) yahut böyle bir güçlü saray kadını yoksa, Darüssaade ağası lider rolünü üstlenirdi. Modern öncesi ve erken modern dönemlerde birçok ülkede görülen ve toplum genelinde de yaygınlık kazanan siyasi hiziplerin aksine, Osmanlı'daki saray hizipleri kamusal simgeleriyle ve ritüelleriyle köklü birer kurumsal kimlik taşıyan, değişmez, monolitik birer blok değildi.[2] Habeşi Mehmed Ağa'nın Topkapı Sarayı'na girdiği dönemde tam da hizip siyasetinin bu türü egemen konuma geliyordu. Mehmed Ağa da bu siyaset tarzının en usta oyuncularından biri olarak tarihe geçecekti.

III. Murad hareme taşınmadan önce harem ağalarının amiri saray hiyerarşisinde düşük bir konumdaydı, kapı ağasının altında yer alıyordu, dolayısıyla vakanüvislerin ve Avrupalı gözlemcilerin her zaman kayda değer saydığı bir kişi değildi. Bundan ötürü III. Murad devrinden önceki harem ağalarının amirleri hakkında çok az şey biliyoruz hatta çoğunun ismini bile bilmiyoruz. Oysa III. Murad'ın hükümdarlığı öncesinde ve sırasında öne çıkan pek çok kapı ağası ve önemli roller üstlenen başka Enderun ağaları adlarıyla san-

---

1 Örneğin bkz. Mustafa Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, ed. Mehmet İpşirli, Ankara, 2007, III: 1325, 1333.

2 Jane Hathaway, *A Tale of Two Factions: Myth, Memory, and Identity in Ottoman Egypt and Yemen*, Albany, NY, 2003, özellikle 2. Bölüm.

Tablo 4.1 III. Murad devrinde haremin ve Enderun'un ileri gelenleri[a]

Harem		Enderun	
		Kapı Ağası *Gazanfer*	
Valide Sultanlar *Nurbanu (III. Murad'ın annesi)* *Safiye (III. Mehmed'in annesi)*	Darüssaade Ağası *Habeşi Mehmed*	**Babüssaade**	**Has Oda**
		Hazinedar Başı	Hasodabaşı
		Saray Ağası	Silahdar
	Musahip *Habeşi Mehmed*	Kapı Oğlanı *Habeşi Mehmed*	Çuhadar
			Rikabdar
			İç oğlanları Ferhad Nâsuh

[a] İtalikler bu bölümde adı anılan kişilere işaret etmektedir.

larıyla tarihe geçmiştir. Hatta yaptırdıkları önemli hayır eserlerini de tespit edebiliyoruz.[3] Buna karşılık III. Murad öncesi devirlerdeki harem ağaları hakkında bu tür bir bilgiye sahip değiliz.

Bütün bunlar III. Murad'ın 1574'te Habeşi Mehmed Ağa'yı harem ağalarının başına getirmesiyle ve 1580'lerin sonuna doğru Evkaf-ı Haremeyn nazırlığını kendisine vererek Darüssaade ağalığı makamını *de facto* (fiilen) kurmasıyla kökten değişti. Bu bölümde Habeşi Mehmed Ağa'nın kökenleri, hayat hikâyesi ve kariyeri incelenecek, ayrıca kendisinden sonra gelen Darüssaade ağaları için oluşturduğu emsaller üzerinde durulacak. Aşağıda hemen görüleceği üzere, Habeşi Mehmed Ağa'nın büyük bir otorite kazanmasında, kızlar ağası olmadan önce biriktirdiği servet ve elde ettiği

3 Örneğin bkz. Hillary Sumner-Boyd ve John Freely, *Strolling through Istanbul: The Classic Guide to the City*, gözden geçirilmiş yeni baskı, Londra, 2010 (1972), s. 32, 415; Emine Fetvacı, *Picturing History at the Ottoman Court*, Bloomington, IN, 2013, s. 49, 53; Gülru Necipoğlu, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*, Londra, 2005, s. 489-490.

nüfuzun da hiç küçümsenmeyecek bir payı vardır. Bir başka deyişle makamın kendisine sağladığı kurumsal güç ile kişisel gücünün beraber düşünülmesi gerekir.

Habeşi Mehmed Ağa'nın Kariyerinin İlk Dönemi

Habeşi Mehmed Ağa'nın hayat hikâyesinin erken dönemi hakkındaki kesin bilgilerin çok sınırlı olması, ne kadar önemli bir şahsiyet haline geldiği düşünülürse doğrusu şaşırtıcıdır. Gelgelelim elimizde, nasıl köle edildiğine dair, muhtemelen ağanın kendisinin aktardığı çarpıcı bir hikâye de var. Bu anlatıya Osmanlı ulemasında ender gördüğümüz "Habeşi" unvanını taşıyan bir âlimin meşhur bir eserinin derkenarında rastlıyoruz. Metinde Habeşi Mehmed'in Müslüman olduğu ifade ediliyor çünkü "Habeşistan evladı Peygamber zamanında İslamı kabul etmiştir." Hikâyeye bakılırsa "Habeşi" hadımların çoğunun aksine, Mehmed Ağa Avrupalılar tarafından kaçırılıp köle yapılmıştır. Bir "Frenk" ticaret gemisi Habeşistan'a uğramıştı; "[tüccar] emti'a-ı Ḥabeşe ile sefînesini mâlâmâl itdikden ṣonra [gemisini ağzına kadar Habeş malıyla doldurduktan sonra] benimle iki ağaları daḫi ṣatûn alub, Frenkistân cânibine revâne oldı." Gemi denizde bir hafta yol aldıktan sonra, birden bir Müslüman kadırgasının saldırısına uğramıştı:

> Ve sabâhdan vakit-i 'asıra dekin 'azîm cenk idüb, Müslümanlar bizim gemimizi [...] feth eyleyüb, gâlib oldılar. Ol kâfir kimi bir bahâdır mel'ûn olmuş ki kendü nefsiyle şeyh-i Müslümanları şehîd eyledi. Ama gördik ki mecâl yok. Kadırganın zevrâkına zevrâkına [sic] gelüb, ve bir "âh" serd eyleyüb, bizim yanımıza oturdı. Ve ol hâlde iyken karşudan bir fındık gelüb, göğüsünden urub, arkasından çıkdı, ve can cehenemme ısmarladı. Ve Müslümanlar, ol gemi bi-cümle feth idüb, ve içinde olan mahfi kıssımet itdiler, ve bizi getürüb Mısır paşasına virdiler. Ve Mısır paşası dahi bizi Sultân Selîm Hân ibni Süleymân Hân'a getürdi.[4]

4 "Sabahtan öğle namazı vaktine kadar büyük bir çarpışma yaşandı. Müslümanlar muzaffer olup gemimizi ele geçirdi. Ama o kâfir Frenk melun, cesur biriydi. Müslümanların liderini [*şeyh*] tek başına şehit etti. Ama artık gücünün kalmadığını görüyorduk. Cankurtaran sandalına geldi, derin bir nefes alıp yanımıza oturdu. O anda bir misket

Bu heyecan dolu hikâye bir köken efsanesinin izlerini taşıyor. Sanat tarihçisi Emine Fetvacı'ya göre, Habeşi Mehmed'in bir Frenk tüccarı tarafından satın alınması İslam hukukundaki hadım etme yasağının arkasından dolanmanın bir yolu olarak hikâyeye katılmış olabilir.[5] Bu olağanüstü hikâyeyi bir kenara bıraksak bile, Habeşi Mehmed'in 1517'de Mısır'ın alınmasından, ardından Sudan'da ve Afrika Boynuzu'nda yapılan fetihlerden sonra Osmanlı hizmetine giren, giderek artan sayıdaki Etiyopyalı ("Habeşi") hadımlardan biri olduğu açıktır. Hikâyenin doğru görünen kısmı, hadım ağanın Osmanlı sarayına gelmeden önce Mısır valisine sunulmasıdır. Mısır'da kaldığı zaman zarfında Mehmed Ağa yalnızca Mısır valisiyle değil, 16. yüzyılın ikinci yarısında pek çoğu Osmanlı sarayıyla sıkı ilişkilere sahip eyalet ileri gelenleriyle de bağlantılar kurma fırsatı elde etmiş olsa gerek.[6]

Yukarıdaki hikâyede anlatıldığı üzere, Habeşi Mehmed Ağa, Mısır valisinin kendisini II. Selim'e –müstakbel padişah henüz şehzadeyken– takdim edişiyle Osmanlı sarayına girmiştir.[7] II. Selim 1524'te doğduğuna ve Kanuni'nin ölümünün ardından 1566'da tahta çıktığına göre, bu olay arada geçen 42 yıl içinde herhangi bir tarihte yaşanmış olabilir. Hadım ağaların –idam edilmeyenlerinin– çok ileri yaşlara ulaştığını göz önüne alıp Mehmed Ağa'nın, vefat ettiği Ocak 1591'de en azından 80 yaşında olduğunu varsayarsak, 1530'lar makul bir tahmin gibi görünüyor. Üstelik II. Selim o yıllarda henüz İstanbul'dan ayrılıp Anadolu'ya sancakbeyliğine gitmediği için, bu daha da yüksek bir ihtimal haline geliyor. Mehmed Ağa, Topkapı Sarayı'na gelince Babüssaade ağasının hizmetine girdi, Enderun'daki "kapı oğlanları"ndan biri oldu.[8] Bu da hadım ağaların kariyerinde tipik olmayan bir gelişme değildi çün-

topu geldi, göğsünden girip sırtından çıktı, canını cehenneme yolladı. Müslümanlar gemiyi zapt ettiler, içinde gizlenen her şeyi kendi aralarında pay ettiler. Bizi alıp Mısır valisine verdiler, Mısır valisi de Selim Han bin Süleyman Han'a verdi": Ali bin Abdurraûf el-Habeşî, *Râfi'ü'l-Gubûş fî Fezâ'ilü'l-Hubûş* İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, MS Fatih 4360, var. 9b. Bu yazmanın bir nüshasını bana sağladığı için Günhan Börekçi'ye şükran borçluyum.

5 Fetvacı, *Picturing History*, s. 150.

6 Hathaway, "The Mamluk-Breaker Who Was Really a Kul-Breaker", s. 97-102.

7 Fetvacı, *Picturing History*, s. 150.

8 *A.g.e.*; el-Habeşî, *Râfi'ü'l-Gubûş*, var. 9b; Peirce, *Imperial Harem*, s. 104.

kü o sırada harem ağaları Enderun'un hadım ağalarına tabiydi. Yıllar sonra, artık tahta çıkmış olan II. Selim bu Babüssaade ağasını idam ettirdi, malına mülküne el koydurdu; mülkler arasında Habeşi Mehmed Ağa da vardı.

Habeşi Mehmed Ağa, II. Selim'e takdim edilip saray hizmetine girmişti ama tarihteki asıl yerini, II. Selim'in oğlu III. Murad devrinde aldı. Mehmed Ağa, III. Murad'ın annesi olan Venedik kökenli güçlü Nurbanu Sultan'a yakındı. Nurbanu Sultan'ın maiyetine muhtemelen II. Selim tarafından kapı ağasının mülkü olarak "müsadere" edildiği zaman girmişti.[9] Bu konum sayesinde, 3. Bölüm'de annesine bağlılığını kaydettiğimiz Şehzade Murad'la sık temasta bulunmuş olmalıdır; en azından Şehzade'nin Manisa sancakbeyliğine atanıp İstanbul'dan ayrılmasına kadar bu temaslar sürmüştür. Hürrem Sultan'ın yarattığı emsali takip eden Nurbanu Sultan oğluyla beraber Manisa'ya gitmeye yanaşmamış, II. Selim'in saltanat devri (1566-1574) boyunca Topkapı Sarayı'nda yaşamaya devam etmişti;[10] Habeşi Mehmed Ağa da Nurbanu Sultan'ın maiyetinde kaldı. Onun yerine, geleceğin Babüssaade ağası Gazanfer Ağa, Şehzade Murad'la Manisa'ya gitti.[11] Böylece "ya harem ağaları ya Enderun'un hadım ağaları" gibi ikili bir seçeneğin daha o zamandan mevcut olduğu kanıtlanmış gibidir.

Habeşi Mehmed Ağa, Şehzade Murad'la Manisa'ya gitmediyse de kendisiyle muhtemelen daha tahta çıkmadan iyi ilişkiler kurmuştu. Bu sayede, ayrıca Nurbanu Sultan'ın yakın adamı olduğu için, III. Murad padişah olunca harem ağalarının amirliği için doğal aday konumuna gelmişti. Sultan I. Ahmed'in (salt. 1603-1617) vakanüvisi Mustafa Safi Bey, Habeşi Mehmed Ağa'yı III. Murad'ın musahibi olarak niteler, onunla aşağı yukarıda aynı dönemde yaşayan Hasan Beyzade'nin tarihinde de ağadan "padişahın yakını" ("mukarreb-i padişah") diye bahsedilir.[12] O yıllarda bir harem ağa-

---

9 Necipoğlu, *Age of Sinan*, s. 498.

10 Peirce, *Imperial Harem*, s. 55, 261.

11 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, Kısım 2, s. 44.

12 Mustafa Sâfî, *Mustafa Sâfî'nin Zübdetü't-Tevârih'i*, ed. İbrahim Hakkı Çuhadar, Ankara, 2003, I: 248; Hasanbeyzâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, ed. Şevki Nezihi Aykut, Ankara, 2004, II: 338, 339.

sının padişahın bu kadar yakını olması hâlâ çok ender rastlanan bir durumdu. Bu hem III. Murad'ın hareme yönelik yoğun ilgisinin hem Habeşi Mehmed Ağa'nın padişah üzerindeki nüfuzunun açık bir göstergesiydi.

Kızlar ağası tayininin padişahın tahta çıkışına rastlaması da ender görülen bir durumdu. Bu, III. Murad'ın hareme yoğun ilgisinin bir başka göstergesi sayılabilir: III. Murad hareme o kadar büyük önem veriyordu ki babasının seçtiği harem ağaları amirinin görevde kalmasına razı olmamış, tahta çıkar çıkmaz, belki de annesinin tavsiyesine uyarak kendi belirlediği kişiyi bu göreve getirmeyi uygun bulmuştu. Ayrıca tahta geçince, başhaseki Safiye Sultan da Topkapı haremine geldi. Venedik kültürel mirasını paylaşmak gibi bir ortak noktaları olmasına karşın bu iki kadın geçinemiyor ve III. Murad üzerinde daha fazla nüfuz sahibi olmak için birbiriyle rekabet ediyordu.[13] Bu rekabet Safiye Sultan'ın Gazanfer Ağa'yı niçin himayesi altına aldığını açıklamamıza yardımcı olur. Aşağıda göreceğimiz üzere Gazanfer Ağa çok geçmeden Habeşi Mehmed Ağa'nın rakibi haline gelecekti.

Habeşi Mehmed Ağa, Topkapı'da haremin hemen girişinde bulunan resmi dairesinin yanı sıra Eski Saray'ın yakınlarında, III. Murad'ın kendisine ihsan ettiği bir konağın da sahibiydi. Fetvacı'nın belirttiği gibi, saray dışında bir konut veya konak sahibi olmak harem ağaları için hayli alışılmadık bir durumdu.[14] Bu, Habeşi Mehmed Ağa'nın padişaha ne denli yakın olduğunu gösteren bir başka kanıttır. Bu yakınlığın altını çizmek istercesine, Kanuni'nin sadrazamlarından birinin kızı ile nişancının [Nişancı Feridun Bey'in] evlendiği, 1582'de yapılan düğünde padişah vekili olarak bulunmuştur.[15]

Ne var ki Habeşi Mehmed Ağa'nın harem ağalarının amiri olarak ilk yılları, III. Murad'ın sarayındaki herkesin hayatı gibi, inanılmaz bir iktidar sahibi olan Sokollu Mehmed Paşa'nın gölgesinde geçer. Bosnalı Sırp bir devşirme olan Sokollu 1565'te, yani

---

13 Peirce, *Imperial Harem*, s. 91, 94, 281; Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 40, 43.

14 Fetvacı, *Picturing History*, s. 152; Necipoğlu, *Age of Sinan*, s. 499.

15 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, ed. Mehmet İpşirli, İstanbul, 1989, I: 131.

Kanuni'nin ölümünden bir yıl önce sadrazamlığa atanmış, özellikle Kanuni'den sonra tahta çıkan II. Selim ve III. Murad devirlerinde imparatorluğu fiilen padişah gibi yönetmiştir. Bu durum 1579 senesine, yani bilinmeyen kişilerin düzenlediği bir suikasta kurban gidene kadar sürmüştür. Habeşi Mehmed Ağa kızlar ağası olduğu sırada Sokollu böyle bir gücün sahibiydi ama ağa onun müntesibi değildi. Tam tersine, Habeşi Mehmed Ağa'yı himaye eden Nurbanu Sultan, Sokollu'ya hasımdı. Nurbanu Sultan'ın rakipleri Safiye Sultan ve Gazanfer Ağa da Sokollu'nun hasımları arasındaydı.[16] Sokollu cinayeti sarayda büyük bir boşluk bıraktı ve Nurbanu Sultan, Safiye Sultan ve iki hadım ağa bu boşluğa doldurmak için hemen birbiriyle rekabete girdi. Habeşi Mehmed Ağa bu cinayetten iki yıl sonra ısmarladığı minyatürlü bir yazma eserde Sokollu'nun kanını yerde bırakmayan kişi olarak gösterilir, daha önemlisi saraydaki işleri asıl yürüten devlet adamı olarak temsil edilir, dolayısıyla onun bu rekabetten muzaffer çıktığı söylenebilir. 11. Bölüm'de bu yazma eser ve Habeşi Mehmed Ağa'nın ısmarladığı diğer eserler üzerinde etraflıca duracağım.

Evkaf-ı Haremeyn

Gerçekte kızlar ağası Habeşi Mehmed Ağa'nın otoritesini güçlendiren asıl gelişme Evkaf-ı Haremeyn'in yani İslam'ın kutsal şehirleri Mekke ve Medine'ye tahsis edilmiş vakıfların nezaretini üstlenmesi oldu. 1580'lerin sonuna doğru III. Murad bu vakıfların nezaretini kudretli Babüssaade ağası Gazanfer Ağa'dan alarak Habeşi Mehmed Ağa'ya verdi.[17] Gazanfer Ağa'nın muazzam nüfuzu göz önüne alındığında bu kararın ne kadar olağanüstü bir hamle olduğu anlaşılır. O tarihe kadar harem dahil padişahın ailesinin ve hane halkının işlerine Gazanfer Ağa bakıyordu. Aynı tarihte Habeşi Mehmed Ağa, "Ağa-yı Darüssaade" unvanını aldı. Bu da

16 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II: 552; III, kısım 1, s. 49-54; *EI*², "Sokollu Mehmed Pasha", Gilles Veinstein.

17 Mustafa Güler, *Osmanlı Devlet'inde Haremeyn Vakıfları (XVI.-XVII. Yüzyıllar)*, İstanbul, 2002, s. 213-15; BOA, MD 62, no. 563, s. 249 (2 Recep 996/28 Mayıs 1588); Necipoğlu, *Age of Sinan*, s. 498; *TDVİA*, "Darüssaade", Ülkü Altındağ.

Darüssaade ağalığı makamının Evkaf-ı Haremeyn'le ayrılmaz bir bağının olması anlamına geliyordu.

Vakıflar konusuna bir parça açıklama getirmek yerinde olur. Vakıf (Arapça *vakf*) kurumu 9. yüzyılda yaratıldığından beri Mekke'ye ve Medine'ye tahsis edilen vakıflar mevcuttu. Vakıf kurucusu –genellikle hanedanın bir üyesi, güçlü bir devlet adamı veya zengin ve nüfuzlu bir din adamı veya tüccar– belli bir arazinin veya mülkün gelirlerini veya gümrük gibi kentsel bir işletmeden elde edilen gelirleri cami, aşevi veya medrese gibi hayır kurumlarını desteklemeye ayırırdı.

Memlûk sultanları Mısır'daki ve –daha sınırlı ölçüde– Suriye'deki topraklarında belirli arazilerden ve mülklerden elde edilen gelirleri Mekke'de ve Medine'de, bir de hac kervan yolu üzerindeki yerlerde cami, medrese, darülkurra, imaret, hastane, kuyu gibi hayratın inşası ve idamesi için vakfetmişti. Ayrıca, belki de daha önemlisi, Hicaz'da tahıl yetiştirilemediği göz önüne alınarak Mısır'daki, özellikle Yukarı Mısır'daki belirli köylere bu vakıflar için buğday ve arpa sağlama yükümlülüğü getirilmişti. 15. yüzyılda Memlûk sultanları tam da bu ihtiyacı karşılamak üzere "deşişet-i kübra"yı[18] oluşturmuştu.[19] Osmanlılar II. Mehmed devrinde Anadolu'nun güneydoğusunda toprak kazanmaya başlayınca, Haremeyn vakıflarına gelir sağlayan bu arazilerden bir kısmını da ele geçirdiler ve o arazilerin vakıf gelirlerini yine Kahire'ye gönderdiler.[20] Bu, savaşla ele geçirilen toprakların bir kısmından elde edilen gelirlerin yenilen devlete gönderilmesi anlamına geliyordu. Aslında durum ilk bakışta göründüğü kadar ironik değildi. Zaten başta Çelebi Mehmed (salt. 1413-1421) olmak üzere daha önceki Osmanlı padişahları da gelirleri Mekke ve Medine'ye tahsis edilen kendi vakıflarını kurmuşlardı.[21]

---

18 *Deşîşet-i kübrâ*: İri parçalar halinde dövülerek öğütülen buğday ve arpa anlamına geliyordu -ç.n.

19 D'Ohsson, *Tableau général*, III: 223-224; Burckhardt, *Travels in Arabia*, s. 141; Doris Behrens-Abouseif, "Sultan Qaytbay's Foundation in Medina: The Madrasah, the Ribat, and the Dashisha", *Mamluk Studies Review* 2 (1998): 61-72; Güler, *Haremeyn Vakıfları*, s. 38.

20 Yüksel Muslu, *Ottomans and Mamluks*, s. 160.

21 *A.g.e.*, s. 105-106.

Osmanlılar 1517'de Mısır'ı fethettikten sonra, geniş "deşişet-i kübra" vakıflarını korudu hatta onlara yeni vakıflar ilave ettiler: Kanuni'nin haseki sultanı Hürrem Sultan'ın kurduğu Hasekiye; III. Murad'ın (salt. 1574-1595) kurduğu ve bazen "deşişet-i suğra" diye de anılan Muradiye; IV. Mehmed'in (salt. 1648-1687) kurduğu Mehmediye.[22] 1678'de IV. Mehmed'in başhasekisi Rabia Gülnuş Emetullah Sultan, Mekke'de kurduğu bir hastaneye gelir sağlamak üzere –daha sonra "Valide Vakfı" adıyla anılan– bir vakıf kurdu (Bu vakıf 8. Bölüm'de incelenecek). Bunlar Osmanlı devrinde Evkaf-ı Haremeyn'i oluşturan beş ana vakıftır, gerçi Habeşi Mehmed Ağa Darüssaade ağası olduğu zaman sadece ilk ikisi mevcuttu.

Bu "beş büyük" vakıf dışında, Mekke'ye veya Medine'ye çeşitli hizmetleri sağlamak üzere daha mütevazı ve sınırlı hedefleri bulunan vakıflar da özellikle hanedana mensup kadınlar tarafından kurulmuştur. Darüssaade ağası bunlara da nezaret etmekle yükümlüydü. Hatta Haremeyn ile ilintisi olmayan vakıflara da nezaret ediyordu. Örneğin III. Murad'ın kızı Ayşe Sultan (ö. 1604) vakıf kurarak, kendisinin ve eşinin türbesinde vefatından sonra Kuran okunmasını, bir medrese ve bir muallimhane yaptırılıp giderlerinin karşılanmasını şart koşmuştur. Vakfiyede "her kim Darüssaade ağası olursa" onun vakfa nezaret etmesi gerektiği de yazılıdır.[23]

Memlûk devri Evkaf-ı Haremeyn'i esas olarak Mısır'a yoğunlaşmıştı: Ne de olsa Memlûk Sultanlığı'nın merkez toprakları burasıydı. Ayrıca İslam'ın kutsal şehirlerine nispeten yakın olduğu ve çok büyük miktarlarda tahıl ürettiği için Mısır onlarla tarihsel bir bağa da sahipti. Osmanlılar devrinde de Evkaf-ı Haremeyn açısından merkezi konumunu korudu. Artık vakıf gelirleri Kahire yerine İstanbul'a aktarılıyordu ama vakfedilen arazilerin büyük bir çoğunluğu Mısır'da bulunuyordu.

---

22 *EI*², "Wakf, II. In the Arab Lands, 1. Egypt", Doris Behrens-Abouseif; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, s. 177-183; Güler, *Haremeyn Vakıfları*, s. 172-180; Jane Hathaway, "The Role of the Kızlar Ağası in 17th-18th Century Ottoman Egypt", *Studia Islamica* 75 (1992): 141-142.

23 Tülay Duran, *Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar: Hanım Sultan Vakfiyyeleri*, İstanbul, 1990, s. 33-60; Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 45.

Peki, Evkaf-ı Haremeyn nazırı ne gibi görevleri yerine getiriyordu? Evkaf-ı Haremeyn nazırı bütün imparatorluktaki vakfedilmiş arazilerin, mülklerin ve işletmelerin gelirlerinin ve ilgili topraklarda üretilen tahılın her sene İstanbul'a veya doğrudan doğruya kutsal şehirlere gönderilmesini sağlamak zorundaydı. Evkaf-ı Haremeyn'e vakfedilmiş Mısır topraklarının taşıdığı ağırlıktan dolayı, bu ülkeyle güçlü bağları bulunan bir nazırın tercih edileceği açıktı. Harem ağaları çoğunlukla Mısır'dan saraya gönderildiği ve bu eyaletin valileriyle ve ileri gelenleriyle sağlam ilişkiler kurmuş olduklarından, Darüssaade ağası Evkaf-ı Haremeyn nezareti için doğal bir aday sayılabilir.

Gelgelelim Osmanlıların Mısır'ı fethini ve Evkaf-ı Haremeyn'in kontrolünü üstlenmesini izleyen 65 yıl boyunca bu konum kapı ağasına (Babüssaade ağası) aitti. Bunun gerekçesini anlamak için, 16. yüzyılın sonlarına dek padişah hanesinin resmi başının kapı ağası olduğunu, Evkaf-ı Haremeyn'in aslında hanedan mensuplarının çeşitli sultanların şahsına ait vakıflar olduğunu hatırlamak gerekir. Ayrıca Hürrem Sultan'ın vakfı, ardından III. Murad'ın kızı Ayşe Sultan'ın vakfı, Evkaf'ın genişlemesinde artık hanedan kadınlarının önemli bir rol oynayacağına işaret ediyordu. Gerçekten de sonraki yüzyıllar boyunca padişahların kendilerinin vakfettiklerinin yanı sıra kadınlarının, kız kardeşlerinin ve kızlarının vakıflar kurduğunu görüyoruz. Dahası Hindistan'daki Babürlü sultanları gibi Osmanlı padişahları da hangi gerekçelere dayandığı yıllardır tartışma konusu olan bir tutumla hiçbir zaman hacca gitmezken, hanedana mensup bazı kadınların Mekke'yi ziyaret edip hacı olduklarını biliyoruz.[24] Demek ki Evkaf-ı Haremeyn'in hiç değilse Kanuni devrinden itibaren Harem-i Hümayun'la doğal bir bağlantısı vardı ve kapı ağası da haremin baş sorumlusu olduğu için Evkaf nezaretinin kendisine verilmesi mantıklı bir karardı.

III. Murad, Habeşi Mehmed Ağa'yı Evkaf-ı Haremeyn nazırlığına getirirken, kapı ağasının Harem-i Hümayun denetimi görevine de son vermişti. Habeşi Mehmed Ağa'nın "Darüssaade ağası"

24 Suraiya Faroqhi, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans*, Londra, 1994, s. 129.

unvanını niçin ancak Evkaf-ı Haremeyn nazırı olunca kazandığına da bu şekilde açıklık getirilebilir. Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanından gelen nakit gelirlerin toplandığı Evkaf hazinesi, Üçüncü Avlu'nun arka tarafındaki hazine odalarından harem ağalarının koğuşlarının bulunduğu, haremin hemen girişinde Kara Ağalar Taşlığı'ndaki Dolaplı Kubbe'ye taşındı.[25] Habeşi Mehmed Ağa çok geçmeden haremin İkinci Avlu'ya açılan kapısının (Arabalar Kapısı/Kızlar Kapısı) önünde haftalık toplantılar düzenleme geleneği başlattı. Darüssaade ağasının nüfuzuna ender görülen doğrudan bir epigrafik referansın bulunduğu kapı üzerindeki kitabede, Mehmed Ağa'nın tam da bu amaçla sunduğu talep üzerine kapının genişletilmiş olduğu belirtilir. Söz konusu toplantılarda vakıflarla ilgili meseleler tartışılırdı.[26]

Hem Evkaf-ı Haremeyn'in hem harem idaresinin bu şekilde yeniden yapılandırılması Gazanfer Ağa'nın gücüne ağır bir darbe indirdi. Gazanfer Ağa iki nüfuz kaynağının bir anda elinden alındığını gördü. Ne var ki daha 1574'ten yani III. Murad'ın tahta çıkışından itibaren gücünün eridiğini seziyor olmalıydı. Padişahın Habeşi Mehmed Ağa'ya yakınlığından veya ikamet yerini hareme taşıma kararından herhalde başka sonuç çıkaramazdı. Ne olursa olsun Gazanfer Ağa dikkate alınması gereken bir kuvvet olmayı sürdürdü. Venedik kökenlerinden faydalanarak III. Murad'ın başhaseki sultanı Safiye Sultan'la bağlarını sıkılaştırdı, ayrıca kendi müntesip çevresini genişletti.[27] Müntesipleri arasında Afrikalı harem ağaları da vardı çünkü hareme nezaret ettiği yıllar boyunca bu hadım ağalardan bazılarıyla güçlü bağlar kurmadan kalıcı olması olanaksızdı. Müstakbel Darüssaade ağalarının kendi müntesipleri arasından tayin edilmesini sağlamaya çalıştı.[28] Bir başka deyişle, Babüssaade ağası Gazanfer saray mekânındaki ve politik nüfuz sahalarındaki sınırları aşarak Harem-i Hümayun'da himaye ağlarını

25 D'Ohsson, *Tableau général*, II: 541; Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power*, s. 180.
26 Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power*, s. 174; Fetvacı, *Picturing History*, s. 152.
27 Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy", s. 14-22.
28 A.g.m., 15; Penzer, *The Harem*, s. 50.

korumak istiyordu. Siyasi güç gitgide Harem-i Hümayun'a kayarken, nüfuzunu muhafaza etmeye yönelik oluşturduğu çok akıllıca bir stratejiydi bu.

Habeşi Mehmed Ağa'nın Adamları: Ferhad ve Nasuh Paşalar

Ama Habeşi Mehmed Ağa da aynı iktidar oyununu oynamayı biliyordu. Enderun'da, daha doğrusu Has Oda'da görev yapan iç oğlanları arasında onun da kendi adamları vardı ve bu kişilerin sadrazamlık dahil en yüksek makamlara tırmanmasına yardım edecekti. Darüssaade ağalarının hayat hikâyelerinden oluşan *Hamiletü'l-Kübera* adlı bir eser kaleme alan, 18. yüzyıl devlet adamlarından Ahmed Resmi Efendi şöyle der: "Kapısından çıkan, himaye ettiği adamların çoğu vezir oldu."[29] Bu devlet adamları arasında bilhassa dikkat çeken iki isim Ferhad Paşa (sadrazamlık dönemi 1591-1592, 1595) ve Nasuh Paşa'dır (sadrazamlık dönemi 1611-1614). Bu iki sadrazamın kariyerlerine kısa bir bakış, ortaya çıkmakta olan himaye ve karşı himaye oyununda bahislerin neler olduğu hakkında bize ipuçları sağlayacaktır.

Ferhad Paşa. Arnavut devşirmesi olup Enderun'da yetişen Ferhad Paşa, 1566'da Sigetvar seferinde Kanuni'nin vefatı üzerine padişahın naaşının İstanbul'a getirilmesine nezaret etmek gibi bir görev üstlendi (Bu arada Sokollu Mehmed Paşa, II. Selim tahta çıkana kadar Kanuni'nin ölümünü kimseye duyurmamaya çalışıyordu). Daha sonra, Safeviler üzerine düzenlenen seferlerde iki defa (1583 ve 1586) serdar tayin edildi, ardından da iki defa sadrazam oldu.[30]

Safeviler üzerine düzenlenen seferde verilen serdarlık çok zorlu ve tehlikeli bir görevdi. Bu görev Ferhad Paşa ile Habeşi Mehmed Ağa arasında bir gerilim yaratmıştı. 1586'da ikinci kez İran se-

29 Ahmed Resmî Efendi, *Hamîletü'l-Küberâ*, ed. Ahmet Nezihî Turan, İstanbul, 2000, s. 45, 87.

30 İbrahim Peçevi Efendi, *Peçevi Tarihi*, ed. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara, 1981, II: 79-80, 98-100, 112-113, 153; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, Kısım 2, 347-49; *EI*^{2}, "Ferhad Pasha", V. J. Parry.

ferine serdar tayin edildiği haberine şaşırıp üzülen Ferhad Paşa, emrin geri alınması için Habeşi Mehmed Ağa'ya başvurdu ama bir sonuç elde edemedi.[31] Bu hareketi onun Habeşi Mehmed Ağa'nın müntesibi olduğuna güçlü bir kanıttır, ayrıca kızlar ağasının daha Evkaf-ı Haremeyn nezaretini üstlenmeden önce ne denli büyük nüfuz sahibi olduğunu ortaya koymaktadır. Habeşi Mehmed Ağa yaptığı hamlenin işe yarayacağını hesaplamış olsa gerek: Dört yıl süren seferde Serdar Ferhad Paşa, Azerbaycan'ın kuzeybatısındaki stratejik Gence Kalesi'ni almış, ardından Azerbaycan'ın 1606'ya kadar Osmanlı kontrolünde kalmasını sağlayan bir barış antlaşmasının imzalanmasında önemli bir rol oynamıştır.

Ne var ki Ferhad Paşa sonunda III. Murad'ın başhaseki sultanı ve III. Mehmed'in (salt. 1595-1603) annesi Safiye Sultan'ın başını çektiği saray hizbinin entrikalarının kurbanı oldu. Habeşi Mehmed'in 1591'de, III. Murad'ın 1595'te ölmesinin ardından Safiye Sultan ile müttefikleri geniş bir manevra alanı kazanmıştı. Bu hizbin içinde Habeşi Mehmed Ağa'nın baş rakibi Babüssaade ağası Gazanfer Ağa'nın ve kendisinin baş rakibi Koca Sinan Paşa'nın bulunması Ferhad Paşa için işleri iyice zorlaştırıyordu. 1590'lı yıllarda sadaret makamı Arnavut asıllı bir devşirme olan Koca Sinan Paşa ile Ferhad Paşa arasında el değiştirdi. III. Mehmed tahta çıkınca önce Ferhad Paşa'yı Sinan Paşa'nın yerine sadarete getirdi (16 Şubat 1595) ama yaklaşık beş ay sonra da görevden azledip hakkında idam kararı çıkardı (7 Temmuz 1595). Ferhad Paşa, Safiye Sultan'ı ikna ederek ölümden kurtuldu ve çiftliğinde yaşamasına izin verildi. Ne var ki bu da uzun sürmedi: Tekrar sadaret makamına geçmiş olan Sinan Paşa, hakkında yeniden ölüm fermanı çıkmasını sağladı. Ferhad Paşa çiftliğinden alınıp Yedikule Zindanları'na götürüldü ve Ekim 1595'te boğdurularak idam edildi.[32]

Nasuh Paşa. Ferhad Paşa gibi Nasuh Paşa da devşirmedir ama tarihçiler Arnavut mu yoksa Rum mu olduğu konusunda görüş

31 Hasanbeyzâde, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, II: 339; Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, IV: 1924; Peçevi, *Peçevi Tarihi*, II: 99 (Peçevî, Mehmed Ağa'dan bahsetmez).

32 Peçevi, *Peçevi Tarihi*, II: 156-58; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, Kısım 2, s. 348-349; Fetvacı, *Picturing History*, s. 225, 230, 246; Hasanbeyzâde, *Hasan Bey-zâde Târîhi, II: 339*, II: 374.

birliği içinde değildir. Ferhad Paşa'nın tersine, Habeşi Mehmed Ağa'nın ölümünden önce sadaret veya vezaret gibi yüksek bir makama gelmedi. Kariyerinin ilk evresinde, sarayda iç oğlanıyken Habeşi Mehmed Ağa'nın himayesini görmüştür. Hem François-Thomas Delbare'ye hem sıkça alıntılanan, müellifi meçhul bir Fransızca mektuba göre, küçük yaşta devşirildikten sonra Habeşi Mehmed Ağa'ya satılmış, onun hizmetine girmiş, yine onun gözetimi altında Eski Saray'da yetiştirilmeye başlanmıştır.[33] Söz konusu anonim mektuba bakılırsa, Habeşi Mehmed Ağa "hain ve zalim tabiat"ının farkına varana kadar kendisini saraya takdim etmemiş.[34] Nüfuzunu kullanarak dairelerini III. Murad'ın genişlettiği haremin hemen dışında bulunan Zülüflü Baltacılar zümresine aldırmış (Baltacıların, gözleri harem kadınlarına kaymasın diye zülüf bıraktığı söylenir). Aslında Habeşi Mehmed Ağa, 1586-1587'de Zülüflü Baltacıların koğuşlarının yenilenmesinden ve genişletilmesinden sorumluydu.[35] Nasuh anlaşılan hareme bu yakınlıktan istifade etmiş ve Safiye Sultan'la bir bağlantı kurmuştu. Belli ki çok genç olmasına rağmen, o tarihlerde bile sarayın içindeki siyasi durumu okumakta ustalaşmış, Safiye Sultan'ın hizbinin yükselmekte olduğunu kavramıştı.

Habeşi Mehmed Ağa 1591'de vefat ettikten sonra Nasuh saraydan müteferrikalıkla "taşra çıkmıştı". Müteferrika sınıfı çoğunlukla önemli devlet adamlarının erkek evlatlarından oluşan seçkin saray hizmetlileri taifesiydi.[36] Nasuh Ağa bu rütbeyle dokuz sene Zile (Tokat) voyvodalığında bulundu, ardından Topkapı Sarayı'na alındı, Has Oda'da görevlendirildi. O sırada tahtta III. Mehmed bulunuyordu ve annesi Safiye Sultan'ın nüfuzu zirve noktasınday-

33 François-Thomas Delbare, *Histoire des ministres-favoris, anciens et modernes*, Paris, 1820, s. 321; Anonim, *Coppie d'une lettre escrite de Constantinople à un Gentil-homme François, contenant la trahison du Bascha Nassouf, sa mort estrange, & des grandes richesses qui luy ont esté trouees* [*sic*], Paris, 1615, s. 4-5; *TDVİA*, "Nâsuh Paşa", Ömer İşbilir. Bu Fransızca kaynaklara dikkatimi çeken Günhan Börekçi'ye teşekkür ederim.

34 *Coppie d'une lettre*, 4.

35 Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power*, s. 74, 174; Tommaso Alberti, *Viaggio a Costantinopoli di Tommaso Alberti (1620-1621), pubblicato da Alberto Bacchi della Lega*, Bologna, 1889, s. 49.

36 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 428-431.

dı. Bu devirde Darüssaade ağası, Safiye Sultan'ın eski baş ağasıydı ve Safiye Sultan ile Gazanfer Ağa'nın tam kontrolü altındaydı. Safiye Sultan, III. Mehmed'in ölümünden sonra, yani torunu I. Ahmed devrinde (salt. 1603-1617) de sarayda nüfuz sahibiydi.[37] Nasuh, Safiye Sultan'ın desteğiyle sarayda kapıcılar kethüdalığı ve küçük imrahorluk gibi iki önemli makama getirildi.[38]

Gazanfer Ağa'nın idamına yol açan ayaklanmanın ardından Nasuh saraydaki görevinden alındı. 1603'te Halep beylerbeyi yapıldı ve daha sonra da çeşitli üst düzey kumandanlıklarda bulundu. Celali tenkiliyle uğraştı, ayrıca Şah I. Abbas'ın idaresinde yayılmacı bir siyaset güden Safevilere karşı mücadele etti.[39] 1611'de sadrazam oldu. Zalim ve açgözlü, askeri açıdan da başarısız olduğunu öne süren hasımları onu devirmek için her fırsatı kullandı. Nihayet Nasuh Paşa'nın 1612 yılında Şah Abbas'la imzaladığı, Kafkaslar'ın Safevilere geçmesini öngören antlaşmayı kullanan rakipleri, izlediği barış siyasetiyle Şah Abbas'ın saldırganlığını dizginsizce sürdürmesine fırsat verdiği fikrini yaymayı başardılar.[40] Nasuh Paşa Kasım 1614'te sadrazamlıktan indirilip idam edildi.

Habeşi Mehmed Ağa, Ferhad ve Nasuh'la himaye ağını, sarayda bir siyasi nüfuz merkezi haline gelen, böylece Harem-i Hümayun'un potansiyel rakibi olan Has Oda'ya kadar genişletmişti. Mehmed Ağa Has Oda'daki iç oğlanlarını kendi tarafına alarak, bütün Enderun'u denetleyen Gazanfer Ağa'nın ve müttefiki Safiye Sultan'ın himaye ağlarını sarsmış oluyordu. Tabii ki aynı zamanda Safiye Sultan'ın yardımlarını alan Gazanfer Ağa da Habeşi Mehmed Ağa'nın nüfuzunu kırmak için, haremde kendi tarafına

---

37 Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy", s. 15; Peirce, *Imperial Harem*, s. 197, 210, 228.

38 Delbare, *Histoire des ministres-favoris*, s. 322.

39 Mustafa Safi, *Zübdetü't-tevarih*, II: 315-24; Rhoads Murphey, "Mustafa Safi's Version of the Kingly Virtues as Presented in His *Zübdetü't-tevarih*, or Annals of Sultan Ahmed, 1012-1023 A.H./1603-1614 A.D.", Imber ve Kiyotaki, ed., *Frontiers of Ottoman Studies*, I: 14, 24; Peçevi, *Peçevi Tarihi*, II: 318-320; Delbare, *Histoire des ministres-favoris*, s. 322-337; *Coppie d'une lettre*, s. 4-5; *TDVİA*, "Nasuh Paşa", İşbilir; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, Kısım 1, s. 66-68, 103; Kısım 2, s. 365-367; *EI*^{2}, "Nasuh Pasha", Franz Babinger.

40 Delbare, *Histoire des ministres-favoris*, s. 328, 330-333.

çektiği hadım ağalarla ittifaklar oluşturuyordu. Kısacası Topkapı Sarayı'nın mahrem alanlarında kurulan iki hizip vardı, her ikisinin de kolları hem Harem-i Hümayun'a hem Enderun'a uzanıyordu.

Ferhad ve Nasuh paşaların kariyerleri Habeşi Mehmed Ağa'nın ölümünden sonra, Safiye Sultan'ın yıldızının parladığı dönemde Nurbanu Sultan'ın ve Safiye Sultan'ın hizipleri arasında değişen güç dengelerini göstermektedir. Kariyerinin büyük bir bölümünde Habeşi Mehmed Ağa tarafından himaye edilen Ferhad Paşa, Nurbanu Sultan'ın eski hizbiyle birlikte hareket etmiş, sonunda hamisinin ölümünün ardından Safiye Sultan'ın adamlarının tertiplediği entrikaların kurbanı olmuştu. Nasuh Paşa ise Habeşi Mehmed Ağa'nın kolları altında saraya girdiği halde tam da Safiye Sultan'ın güçlendiği sırada o hiziple bağ kurmuştu. Ama onun idam edildiği tarihte, bir sonraki bölümde göreceğimiz üzere hizip denklemi yeniden değişiyordu.

Gazanfer Ağa'yla Rekabet: Gelibolulu Mustafa Âli'nin Hikâyesi

Habeşi Mehmed Ağa, Darüssaade ağalığı döneminde başlıca profesyonel rekabeti Babüssaade ağası Gazanfer Ağa'yla yaşamıştı.[41] Bu da pek çok açıdan gayet doğaldı çünkü onun yükselmesi büyük ölçüde Gazanfer Ağa'nın gücünün azalması anlamına geliyordu. Mehmed Ağa'nın Evkaf-ı Haremeyn nazırı ve Darüssaade ağası olarak tayini, kuşkusuz Gazanfer Ağa'nın nüfuzuna indirilmiş bir darbeydi. Makamlardaki bu değişiklikler, iki hadım ağa için taşıdıkları anlamın ötesinde hizip nüfuzunun mekânı olarak Harem-i Hümayun'un Enderun'a karşı hâkimiyetinin pekiştirilmesini temsil ediyordu. Bu gelişme söz konusu iki ağanın himayesindeki kişiler açısından da ciddi sonuçları beraberinde getiriyordu. Hizip rekabeti, Ferhad Paşa'nın ve Nasuh Paşa'nın kariyerlerinde o kadar belirgin bir şekilde göze çarpmasa da 16. yüzyılın ünlü siması Gelibolulu Mustafa Âli'nin (1541-1600) eserinde bir intikam hissiyle apaçık kendini gösterir. Uzun kariyerinde İstanbul ve

41 Fetvacı, *Picturing History*, s. 194, 264.

eyaletlerde kilit önem taşıyan birtakım mali ve idari makamlarda bulunan Gelibolulu Âli, Gazanfer Ağa'nın hizbine mensuptu. II. Selim'in sancakbeyliğinde kapı halkının bir üyesi olarak onunla karşılaşmıştı, daha sonra Manisa'da sancakbeyiyken III. Murad'ın hizmetinde bir araya gelmişlerdi.[42]

Gelibolulu Âli, Cidde sancakbeyi tayin edilince hayatının bu son görevine giderken, 1599'da yolu üzerinde bulunan Kahire'de konaklamış, buradaki gözlemlerine dayanarak kaleme aldığı, Kahire ve Mısır'a ilişkin değerlendirmelerini aktardığı *Hâlâtü'l-Kahire mine'l-Âdâti'z-Zâhire* adlı eserini Gazanfer Ağa'ya ithaf etmiştir. Âli, kariyerinin başlarında, 1567'de de Kahire'de kısa bir müddet kalmıştı. O sırada Yemen'deki Zeydi isyanını bastırma görevi verilen Vezir Lala Mustafa Paşa'nın maiyetinde bulunuyordu.[43] İlk ziyaretinden 1599 yılına dek geçen zaman zarfında Mısır'da şartların belirgin bir şekilde kötüleştiğini, bu bozulmanın müsebbiplerinin başında da Afrikalı harem ağalarının geldiğini düşünüyordu. Âli, eserinin sonlarına doğru, yüksek maaşlarla Kahire'ye gelen ve sayıları gitgide artan "Nubi (Nübyeli) ve Habeşi ağalara" sert eleştirilerde bulunur:

> İmdi, bu satırların yazıldığı gayret dolu zamanda, o taife Kahire'de çoğalmıştır ve birbirine yardımcı olup en aşağı konumdakileri âlâdan âlâ vazifeler ve [atları için] arpa ve buğday istihkakları almıştır. Vukuf sahibi ve tarafsız olmalarıyla tanınan bazı ihtiyarlar bize şunları anlattılar: Sultan [I.] Selim'in Mısır'ı fethettiği zamandan Sultan Üçüncü Murad devrine gelinceye kadar, Mısır'da hiçbir zaman hadım sayısı yirmi-otuzdan fazla olmamıştır. Onların içinde en saygın olanı, Veziriazam Rüstem Paşa'nın [sadaret süreleri: 1544-53, 1555-61] eşinin saray ağası olan Mahmud Ağa idi. Bu ağa bile, yetmiş akçe günlük maaş alırdı, maaşı yüz akçeye çıkarılacak kadar yüz bulmamıştır. Diğerlerine beşer onar akçe verilirdi. Hepsinin maaşlarının toplam tutarı üç-dört yüz akçe ancak var idi. Şimdi ise siyah yüzlü ağalar sayılamayacak kadar çok. En alt seviyedekilere kırkar-ellişer akçe günlük maaşlı vazifeler ve dolgun arpa ve buğday

42 *A.g.e.*, s. 242.

43 Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)* (Princeton, NJ, 1986); Hathaway, *A Tale of Two Factions*, s. 85-86.

> istihkakları veriliyor. Saygın konumda olanlar ise, istedikleri gibi itibar görmedikleri gibi, onar-on ikişer altın günlük maaş ile Mısır'a gelmiştir. Daha sonra, beylerbeylerinin sınırsız inayetleriyle konumları yükseltilmiş, sadrazamların izinleri ile nice nice terfilere kavuşmuşlardır.[44]

Burada Âli, olumsuz durum için, Afrikalı harem ağalarını himaye eden Mısır valilerini suçlar gibi görünüyor. Ama bu satırların hemen ardından gelen pasajda Habeşi Mehmed Ağa'nın hedefte olduğu anlaşılıyor:

> Halen devlet kapısında ağalık rütbesine erişmiş olanı yoktur. Bu zümrenin çoğu kapı oğlanlığından gelmiş iken, onlara bu denli riayet olunması çoktan çoktur. Buna rağmen, yine de kanaat etmeyip deşişe vakıflarını arpalık olarak alıp gelirlerini heba etmişlerdir.[45]

Yukarıda gördüğümüz üzere Habeşi Mehmed Ağa, kariyerine Babüssaade ağasının emrinde bir kapı oğlanı olarak başlamıştı. *Hâlâtü'l-Kahire* kaleme alınmadan 11 yıl önce, Âli'nin hâmisi Gazanfer Ağa'nın yetkilerini elinden alarak Evkaf-ı Haremeyn nazırı olmuştu. Haremeyn vakıfları arasında *deşîşet-i kübrâ* önemli bir yer tutuyordu.

---

44 "İmdi hâletü't-tahrir olan târih-i gayret-maşirde ol tâ'ife dârü'l-mülk-i Kâhirede çoğalmışdur ve birbirine mu'in u zahir olub en ednası a'lâdan a'lâ vazifeler ve 'alik u cirâyeler almışdur. Bazı ehl-i vukuf ve bi-garazluğ-ıla mevsuf olan kudemadan menkûldurki Sultan Selim Han feth-i Mısr-ile kâmran olduğı zamandan bu âne gelince yani-ki Sultan Murad Han-ı sâlis saltanat etdügi êvana vâsıl olınca mülk-i Mısrda yigirmi otuz tavâşi bir yere gelmemişdür. Anlarun dâhi en vâcibü'r-riâyesi ki vezir-i a'zam Rüstem paşa sultanınun saray ağası Mahmud ağa idi, yetmiş akça yevmiye ile gelüb yüz akça itdürecekleyin yüz bulmamışdur. Gayrılar ise beşer onar akçaya mutasarrıflar idi. Cümlesinün yevmiyesi üç dört yüz akça ancak var idügi mukarrer idi. Şimdi ise siyah-rü ağalar zümresi sayılmakdan kalmışdur. En ednâlara kırkar ellişer akça vazifeler ile külli 'alik u ciraye almışdur. Vâcibü'r-riâye nâmına olanlar ise murâd üzre riâyet olunduktan gayri onar onikişer altun yevmiyeler ile Mısra gelmişdür. Ba'dehü beglerbegilerün mezid-i inayetinden riâyetleri ve sadr-i a'zam olan sâhib-sa'adetlerün müsamaha vu ruhsatları ile nice nice terakkilere dahi pençe salmışdur"; Mustafa Ali, *Mustafa Ali's Description of Cairo of 1599*, s. 81-82.

45 "Halen-ki der-i devletde ağaluk rütbe-i râtibesine vâsıl olmuşu yokdur ve bu zümrenün ekseri kapu oğlanluğından gelmiş iken anlara bu denlü riâyet olunmak çokdan çokdur. Ma'a zâlik yine de kanâ'at etmeyüb evkâf-ı Deşişe arpaluk yerine temellük idüb 'â'idesini heba etmişlerdür"; *a.g.e.*

Kuşkusuz *Hâlâtü'l-Kahire*, sadrazamlık gibi çok yüksek makamlara ulaşma girişimleri sürekli boşa çıkan, artık yaşı da hayli ilerlemiş bir devlet görevlisinin hayal kırıklığını ve öfkesini yansıtır. Üstüne üstlük, bir de hâmisinin nüfuzunun giderek eridiğine tanık olmuştur. Oysa 18 yıl önce telif ettiği *Nushatü's-Selâtîn* adlı eserinde Âli, Mısır'da ve başka eyaletlerde maaş almaya layık olanlar arasında hadım ağaları da sayar.[46] Eserinin birçok yerinde rastlanan şiirlerinden birinde, benzer şekilde, "Ey bilgili kişi! [Padişahın] nimetine şükretmeye rağbet, yalnız harem ağalarında kaldı" diye yazar.[47] Ama burada kastedilen, muhtemelen, Babüssaade ağaları, özellikle Gazanfer Ağa'dır.

Gelibolulu Mustafa Âli, *Hâlâtü'l-Kahire*'yi Habeşi Mehmed Ağa'nın ölümünden sekiz yıl sonra, hamisi Gazanfer Ağa'nın parladığı bir dönemde kaleme almıştı. Ne var ki Evkaf-ı Haremeyn nezareti, bir daha Babüssaade ağasına geçmemiş, hep Darüssaade ağasının görevi olarak kalmıştı. Bu arada kariyerlerinin sonunda Mısır'a sürgüne gönderilen Afrikalı hadım ağaların sayısı da giderek artıyordu (Bu konuyu 8. Bölüm'de ele alacağız). Bu yeni gerçeklikler Mustafa Âli'nin öfkesinin kaynağını oluşturuyordu. Gazanfer Ağa, Habeşi Mehmed Ağa'dan daha uzun yaşamış, kendisinin ölüm tarihi olan 1603'e kadar haremde hâkimiyet kurmuş olabilirdi ama Habeşi Mehmed Ağa'nın bu kadar yükselmesini sağlayan kurumsal değişiklikleri ortadan kaldırması, eski düzene dönülmesi söz konusu değildi.

Mimari Anıtlar

Gazanfer Ağa Medresesi. Gazanfer Ağa'nın güç kaybına uğradığının belki de en iyi göstergesi İstanbul'da çok sınırlı sayıda mimari anıt yaptırabilmiş olmasıdır, oysa rakibi Habeşi Mehmed Ağa çarpıcı sayıda devasa projeyi hayata geçirmişti. Gazanfer Ağa'ya haksızlık etmemek için, özellikle görünür konumu sayesinde haklı bir üne ka-

46 Mustafa Ali, *Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581: Edition, Translation, Notes*, ed. ve çev. Andreas Tietze (Viyana, 1979-1982), II: 39. Lisa Balabanlılar'a bu pasajlara dikkatimi çektiği için şükran borçluyum.

47 "Harem ağalarında kaldı hemân/Rağbet-i şükr-i i'met, ey dânâ"; *a.g.e.*, I: 34.

vuşmuş bir medrese yaptırdığını da belirtmek gerekir. Mimar Sinan'ın yerine Hassa başmimarlığına getirilen Davud Ağa (görev süresi 1588-1598) tarafından 1596'da yapılan medrese, Saraçhane semtinde, Doğu Roma imparatoru Valens'in (salt. 364-378) inşa ettirdiği sukemerinin (Bozdoğan Kemeri) Haliç'e bakan tarafında bulunmaktadır. Bizanslıların tören alaylarının geçtiği bu mekân, Osmanlı törenlerinde de alayların geçiş güzergâhları üzerinde yer alıyordu. 1989'dan 2010'a kadar Karikatür ve Mizah Müzesi olarak (herhangi bir ironik kasıt taşımadan) kullanılan külliyede Gazanfer Ağa'nın türbesi de bulunur.[48] Medresenin inşası sırasında bölgede, nüfusun çoğunluğunu oluşturan Rumların yanı sıra Fatih'in İstanbul'un fethinin ardından şehir nüfusunu artırmak için Orta Anadolu'daki Aksaray'dan sürgünle getirdiklerinin torunları da dahil kritik bir Müslüman ahali de yaşıyordu (Söz konusu sürgünler Gazanfer Ağa Medresesi'nin hemen güneybatısındaki Aksaray semtine adını vermiştir.).

Çarşamba'daki Habeşi Mehmed Ağa Külliyesi. Gazanfer Ağa Medresesi'nin daha yapımına başlanmadan, Habeşi Mehmed Ağa çoktan İstanbul'a hayır eseriyle damgasını vurmuş, Saraçhane'nin kuzeybatısındaki bir semte bir külliye inşa ettirmişti (bkz. Harita 4.1). Fatih ilçesinin Çarşamba semtindeki bu külliye de Davud Ağa'nın eseriydi.[49] Davud Ağa'nın hâlâ Mimar Sinan'ın yardımcısı olduğu 1584-1585'te inşa edilen külliye, cuma camii, medrese (darülhadis), çifte hamam, çeşme, Mehmed Ağa'nın türbesi ve tekkeden oluşmaktaydı (Tekke üzerinde 9. Bölüm'de daha etraflıca duracağım). Bu yapılardan cami, hamam ve türbe hâlâ ayaktadır. Cami çok büyük olmasa da etkileyici, görkemli bir yapıdır, içi İznik çinileriyle kaplıdır (bkz. Görsel 4.1). Caminin güneydoğusunda yer alan Habeşi Mehmed Ağa Türbesi, görece yakın geçmişte yapılan restorasyon girişimlerinden zarar görmüştür. Türbenin sağ kenarında kullanılmış ve Bizans devri öğelerini andıran tuğlalar ve sütun yapının diğer öğelerine benzememektedir.

48 *TDVİA*, "Gazanfer Ağa Medresesi", Semavi Eyice; Fetvacı, *Picturing History*, s. 253-256. Bugün Gazanfer Ağa Medresesi Eğitim ve Kültür Merkezi, din eğitimi ve benzeri hizmetler sunan bir yapıdır.

49 Hafız Hüseyin Ayvansarayi, *The Garden of the Mosques: Hafız Hüseyin Ayvansarayî's Guide to the Muslim Monuments of Ottoman Istanbul*, çev. ve notlandıran Howard Crane (Leiden, 2000), s. 218-219; Necipoğlu, *Age of Sinan*, s. 497-501.

Harita 4.1. Darüssaade ağalarının vakıflarının bulunduğu semtler, İstanbul.

Necipoğlu caminin konumuna, Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne çok yakın bir semtte yapılmasına dikkat çekmiştir. Aslında Habeşi Mehmed Ağa külliye inşaatı için yer açmak maksadıyla, bölgede yaşayan Rumların evlerini satın almıştı.[50] Söz konusu semt eski Bizans başkentinde merkezi bir tepedeydi: Tepenin hemen aşağısında, 1081'den İstanbul'un Osmanlılarca fethine kadar Bizans imparatorlarının kullandığı Blakhernai Sarayı bulunuyordu.[51] Caminin, darülhadisin ve tekkenin yapımı semte devletin benimsediği Osmanlı Sünni İslam'ının damgasıyla yeni bir hüviyet kazandırmak açısından etkili olmuştur. Bu arada hamam, nüfusu çoğunlukla Ortodoks Rumlardan oluşan bir semtte artan Müslüman nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak üzere tasarlanmıştı.[52] Vakfiye gereği evli çiftlere kiralanan odaların ve dükkânların gelirleri

50 Necipoğlu, *Age of Sinan*, s. 499.

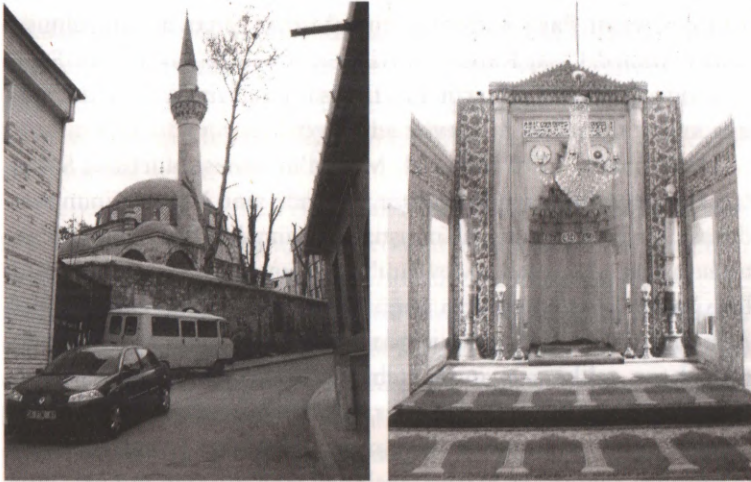
51 John Julius Norwich, *A Short History of Byzantium* (New York, NY, 1997), s. 301, 304, 318, 380.

52 Jane Hathaway, "Habeşi Mehmed Agha: The First Chief Harem Eunuch (Darüssaade Ağası) of the Ottoman Empire", Asad Q. Ahmed ve diğ., ed., *The Islamic Scholarly Tradition: Studies in History, Law, and Thought in Honor of Professor Michael Allan Cook* (Leiden, 2011), s. 179-195; André Raymond, "Les bains publics au Caire à la fin du XVIIIe siècle", *Annales islamologiques* 8 (1969): 129-150.

gibi hamamdan elde edilecek gelirler de cami, darülhadis ve tekke için harcanacaktı.[53]

Habeşi Mehmed Ağa Külliyesi bölgenin dinsel görünümünü değiştirmeye yönelik inşaatlar serisindeki üçüncü büyük eserdi: II. Mehmed güneybatıda 1463 ile 1470 arasında Fatih Camii ve Külliyesi'ni yaptırmıştı. Yavuz Sultan Selim Camii ve Külliyesi de 1522'de bölgenin doğusunda tamamlanmıştı.[54] Selaniki Mustafa Efendi, Habeşi Mehmed Ağa'nın cenazesinden bahsederken bu üç külliye arasındaki topografik bağlantıya işaret eder: Mehmed Ağa'nın cenazesi daha Çarşamba'daki türbesine getirilmeden Fatih Camii'nin hareminde namazının kılındığını kaydeder.[55]

Habeşi Mehmed Ağa, Topkapı Sarayı'na daha yakın bir yerde, Divanyolu üzerinde bir medrese ve iki sebil-mektep yaptırmıştır (Söz konusu yapıları 9. Bölüm'de ele alacağız). Çarşamba'daki külliyesiyle birlikte düşünüldüğünde bütün bu yapılar, yani Habeşi Mehmed Ağa'nın yaptırdığı hayır eserleri, İstanbul'un Bizans

Görsel 4.1. Habeşi Mehmed Ağa'nın İstanbul, Çarşamba'da yaptırdığı cami (Yazarın çektiği fotoğraf).

53 Necipoğlu, *Age of Sinan*, s. 499.
54 Hathaway, "Habeşi Mehmed Agha", s. 189.
55 Selânikî, *Tarih-i Selânikî*, I: 229-230.

başkenti olarak hizmet vermiş ana bölgesine bir Osmanlı damgası veya daha genel olarak Sünni İslam damgası vurmuştur. Yaptırdığı binaların konumlarına teker teker bakınca hangi kaygıyla hareket ettiği rahatlıkla anlaşılır: İstanbul'un yalnızca (Topkapı Sarayı'nın ve Eski Saray'ın da etkisiyle artık Osmanlı hanedanını akla getiren) merkez bölgelerinde değil, daha ziyade Bizans'ın ve Rum Ortodoks Kilisesi'nin gücüyle zihinlerde yer etmiş semtlerinde de eserler yaptırarak yeni siyasi ve dini gerçekliği gözler önüne serme isteği söz konusuydu.

Üsküdar'daki Yapılar. Bu arada Üsküdar'da Habeşi Mehmed Ağa'nın inşa ettirdiği yapılar, 16. yüzyılın ortalarında ve ikinci yarısında gerek sahil şeridinde gerek semtin içine ve doğusuna doğru saray kadınlarının ve devlet görevlilerinin yaptırdığı bir dizi esere ekleniyordu. 1540'larda Kanuni'nin kızı Mihrimah Sultan (1522-1578), Üsküdar sahilinde Mimar Sinan'a bir cami ve külliye yaptırmıştı. Onun hemen kuzeyinde, Şemsi Ahmed Paşa (1492-1580) tarafından 1580'de cami, medrese ve türbeden ibaret küçük bir külliye (Şemsi Paşa Külliyesi) yine Mimar Sinan'a yaptırılmıştı. Şemsi Ahmed Paşa, Kanuni devrinde Rumeli beylerbeyi, II. Selim devrinde Kubbealtı veziri olmuş, III. Murad devrinde de sadrazamlığa kadar yükselmiş bir devlet adamıydı.

Daha sonra, 1570'lerde, III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultan tarafından, sahile inen bir yamaç üzerinde yine Mimar Sinan eseri devasa bir külliye tamamlanmıştır. 18. yüzyılda III. Ahmed'in annesinin Üsküdar İskele Meydanı'nda yaptırdığı Yeni Valide Külliyesi'nden ayırt etmek için günümüzde Eski Valide veya Valide-i Atik diye anılan külliyenin içinde cuma camii, medrese, kütüphane, aşhane, tekke, sıbyan mektebi, darülkurra ve darüşşifa vardı; ayrıca bu hayır kurumlarına gelir sağlamak amacıyla külliyeye bir hamam ve kervansaray da eklenmişti.[56] Nurbanu Sultan bu vakfın mütevellisi olarak da Habeşi Mehmed Ağa'yı tayin etmişti. Nurbanu Sultan'ın 1583'teki ölümünden sonra Mehmed Ağa camiyi genişletmiş ve vakfa ilave gelir elde etmek için külliyenin yakınla-

---

56 https://archnet.org/resources "İskele Camii", "Şemsi Pasa", ve "Atik Valide Külliyesi"; Necipoğlu, *Age of Sinan*, s. 284-92.

rındaki kendisine ait bir bahçeyi bağışlamış ve o civarda pek çok çeşme yaptırmıştır.[57]

Bütün bu yapılar Bizans başkentinin parçası olmayan ama büyük stratejik önem taşıyan bir semte Osmanlı mührü vurmaya hizmet ediyordu. 14. yüzyılın ilk yarısında Bizanslılar, Üsküdar'ı sürekli ilerleyen Osmanlıların saldırılarını savuşturmak için bir savunma ileri karakolu olarak kullanmıştı. Osmanlılar için ise Üsküdar, Memlûklere karşı girişilen savaşlar ve Safevilere karşı hiç bitmeyen mücadeleler dahil padişahın doğuda çıktığı seferlerin başlangıç noktası olarak hizmet ediyordu. Ayrıca Mekke'ye her yıl giden hac kervanlarının hareket yeriydi. Bu amaçla yapılan törenler Osmanlı padişahlarının İslam'ın kutsal şehirleri Mekke ile Medine'nin koruyucusu statüsünü iyice görünür kılmaya yarıyordu. Kısacası Üsküdar, Osmanlı hanedanının meşruiyetini güçlendirme çabalarında hiç de küçümsenmeyecek bir rol oynuyordu. Padişahların aksine zaman zaman hacca giden ve gerek hac güzergâhındaki yerlere gerek Mekke ve Medine'ye yönelik çeşitli hayır işlerine vakıflar tahsis eden saray kadınları açısından Üsküdar'ın daha da özel bir önem taşıdığı söylenebilir. Bu arada Evkaf-ı Haremeyn nezaretiyle bağlantılı olarak Mekke ve Medine'nin refahıyla da ilgilenmesi, Habeşi Mehmed Ağa'nın gözünde de Üsküdar'ın önemini artırmış olsa gerek.

Habeşi Mehmed Ağa, Atik Valide Külliyesi'ne ilavelerinin yanı sıra Üsküdar sahilinden içerde birtakım mütevazı yapıları vakfetti. Belki de amacı, yerleşimin hâlâ nispeten sınırlı olduğu bir bölgede gitgide büyüyen Müslüman nüfusa hizmet sağlamaktı. Bütün bu yapıların 20. yüzyılın ilk yarısında kentsel gelişime yer açmak için yıkılmış olması tarihin bir cilvesidir. Söz konusu yapılar arasında iki mescit de bulunuyordu. Bunlardan biri sıbyan mektebine bitişikti. Gelirlerini çeşitli dükkânlardan ve bir fırından sağlayan diğer mescit ise 18. yüzyılın başlarında ünlü Darüssaade ağası Hacı Beşir Ağa tarafından genişletilip bir cuma camiine dönüştürülmüştür. Ama bu bile söz konusu yapıyı 200 sene sonraki yıkımlardan

57 Necipoğlu, *Age of Sinan*, s. 285 ve 499; Hathaway, "Habeşi Mehmed Agha", s. 189-191; www.uskudar.bel.tr/tr/main/erehber/tarihi-mekanlar/39.

kurtaramamıştır. Habeşi Mehmed Ağa mescitlerin yanına birer de çeşme yaptırmıştı.[58]

İsmail Geçidi. Habeşi Mehmed Ağa'nın en büyük hayır işi, Tuna'nın Karadeniz'e karıştığı Tuna Deltası'nda, bugün Ukrayna'nın güneyinde yer alan ve İzmail adını taşıyan İsmail Geçidi kasabasında yürüttüğü projeydi. II. Selim, Habsburgların veya Rusların tecavüzlerinden bölgeyi korumak amacıyla bu stratejik noktaya 1569 yılında Nogay Tatarlarını yerleştirmişti. Kasabanın etrafındaki kırsal alan tahıl yetiştirilen çok önemli bir bölgeydi. Hem devşirme sistemi yürürlükteyken hem daha sonrasında bu bölgeden Osmanlı ordularına düzenli olarak asker alınırdı. 18. yüzyılın sonlarındaki Rus-Osmanlı savaşlarına kadar düşman eline geçme tehlikesi olmamasına rağmen bu kasaba Habsburglara ve Ruslara karşı seferlerde Osmanlı ordularına erzak sağlanmasında, ayrıca İstanbul'un zahire ihtiyacının karşılanmasında kritik bir rol oynamıştı.

İsmail Geçidi'nin Habeşi Mehmed Ağa için başlıca cazip yanı muhtemelen, gerek tahsis edilmiş olduğu Evkaf-ı Haremeyn gerek İstanbul için tahıl kaynağı olmasıydı. III. Murad'a bir arzda bulunarak orada Tuna boyunca nehir trafiğinin güvenliğini sağlamak üzere yeni bir yerleşim yeri inşa etme izni istemesi bu şekilde açıklanabilir.[59] Kurucusundan dolayı resmi ismi Bağdad-ı Mehmedabad olan bu yeni kasaba müstahkem bir kale çevresinde kurulmuştu. Habeşi Mehmed Ağa kale içinde bir cuma camii inşaatı siparişi verdi. Onun vefatının (1591) ardından, İsmail Geçidi vakfından elde edilen gelirler bir sıbyan mektebi, bir kervansaray, bir hamam ve kasabanın gelir üretme potansiyelini artırmak amacıyla birtakım dükkânların yapımı için kullanıldı.[60] Bu arada vakıf, Darüssaade ağasının nezaretinde kaldı.[61]

Habeşi Mehmed Ağa'nın İsmail Geçidi'ne ilgisi kuşkusuz rastlantı sonucu oluşmuş değildi. Kasabada yaptırdığı inşaatlar hem bölgede ticaret güvenliğinin sağlanmasına katkıda bulundu hem

---

58 Ayvansarayi, *Garden of the Mosques*, s. 504-505, 515; Hathaway, "Habeşi Mehmed Agha", s. 189-190.

59 Necipoğlu, *Age of Sinan*, s. 499.

60 *A.g.e.*

61 Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, III: 1442.

kendisinin sorumlu olduğu vakıflara kaynak aktarılmasına yardımcı oldu. Dahası Habeşi Mehmed Ağa, kasabayı tahkim ederek bir emsal oluşturdu. 7. Bölüm'de göreceğimiz üzere, 150 yıl sonra Hacı Beşir Ağa, İsmail Geçidi'nin doğusunda, Tuna Deltası'nda bulunan Sünne (bugünkü Romanya'da Sulina) ve yine Tuna üzerinde, 200 kilometre güneybatıda bulunan Zıştovi (günümüzde Bulgaristan'da, Sviştov) kasabalarına benzer bir ilgi gösterecekti.[62]

Demek ki Gazanfer Ağa'nın tersine Habeşi Mehmed Ağa, İstanbul'un çeşitli yerlerinde pek çok hayır işine ve ekonomik projeye girişmişti hatta payitahttan çok uzak bir yerde, İsmail Geçidi'nde de bu tür işleri yürütmüştü. Kuşkusuz Evkaf-ı Haremeyn nazırı olması böylesine yüklü miktarlar gerektiren projeler yaptırmasına imkân tanıyordu çünkü söz konusu yapıların çoğu Evkaf-ı Haremeyn'e tahsis ediliyordu. Projelerin parçası olan mülkler ve işletmeler de yalnızca yerel hayır kurumlarına değil Mekke'ye ve Medine'ye de gelir ve hububat sağlıyordu. Dolayısıyla Habeşi Mehmed Ağa'nın hamiliğini yaptığı mimarlık projeleri ile Gazanfer Ağa'nın hamiliğindeki mimarlık projeleri arasındaki büyük fark, Mehmed Ağa'nın Evkaf-ı Haremeyn nezaretinde bulunmasından kaynaklanıyordu. Zaten iki ağa arasındaki rekabetin temel çıkış noktasını da bu nezaret oluşturuyordu.

İstanbul'un şehir topografyasını şekillendiren ve Tuna Deltası'nda kalıcı izler bırakan Habeşi Mehmed Ağa'nın hayrat mirası büyüyen bir imparatorluğun yapısına uygundu. İstanbul çok uzak olmayan bir geçmişte neredeyse tamamen Rumların yaşadığı ve birçok yeri boş bir şehirdi oysa artık bu şehrin çeşitli yerlerinde büyüyen bir Sünni nüfus söz konusuydu. İşte Habeşi Mehmed Ağa'nın hayrat yapıları bu nüfusa hizmet veriyordu. İsmail Geçidi'ndeki yeni yerleşim birimi ise daha önce böyle bir şeyin mevcut olmadığı bir yöreye Sünni-İslami bir altyapı getirmişti. Toplu olarak bakıldığında, Mehmed Ağa'nın mimari projeleri muzaffer bir şekilde genişleyen, bu arada iyi yönetilip uyruklarını da koruyan güçlü bir Sünni-İslam imparatorluğu imgesi sunuyordu. Bu arada

62 Hathaway, *Beshir Agha*, s. 100.

Darüssaade ağası hanedana destek oluyor, hatta Sokollu'nun öldürülmesinin ardından görüldüğü gibi iktidar boşluğunu doldurmak için devreye giriyor, hanedanın yükümlülüklerini yerine getirmesini sağlıyordu. Bu mesajın daha güçlü bir versiyonu, 11. Bölüm'de göreceğimiz üzere, Habeşi Mehmed Ağa'yı yücelten resimli kitaplardaki imgelerle aktarılacaktı.

Sonuç

Habeşi Mehmed Ağa, Darüssaade ağalığının neredeyse tamamını III. Murad devrinde geçirmiştir. Aslında bu ağalık devresi, dört seneyi bir kenara bırakırsak III. Murad'ın saltanat devriyle eşzamanlıdır. Gerçekten Mehmed Ağa'nın kariyeri III. Murad'ın saltanat devriyle ve o devirdeki saray hizipleriyle ayrılmaz bir şekilde iç içe geçmiştir. İmparatorluğun dizginlerini elinde tutan Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın ölümünün (1579) ardından Habeşi Mehmed Ağa, III. Murad'ın başhasekisi Safiye Sultan'ın ve Babüssaade ağası Gazanfer Ağa'nın başını çektiği hizbe karşı III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultan'ın liderliğindeki hizip içinde yer almıştı. Ayrıca Enderun'da kendisine taraftarlar edinmiş, bu kişiler daha sonra Osmanlı askeri-idari mekanizmasının en üst basamaklarına tırmanmıştır. Hamiliğini yaptığı mimari projeler bir ölçüde bu hizip önceliklerini yansıtır ama aynı zamanda Osmanlılara ilişkin bir yandan askeri zaferler kazanırken, bir yandan da adalet ve huzur sağlayan dindar bir hanedan, hatta ilahi bir iradeyle seçilmiş bir soy imgesi yaratır.

Demek ki Habeşi Mehmed Ağa'nın kendine özgü, seçkin kariyeri, bir bakıma hizip siyaseti oyununu çok ustaca oynamasının bir sonucuydu. Ama çok daha geniş bir bakış açısından değerlendirildiğinde bu kariyer Osmanlıların Mısır ve Hicaz fetihlerinin çok gecikmiş bir sonucu olarak da görülebilir. Söz konusu fetihlerle Osmanlı padişahı İslam'ın kutsal şehirlerinin koruyucusu unvanını kazanmış, ayrıca bu şehirlere kaynak aktaran vakıflar da onun kontrolüne geçmişti. Dahası bu fetihlerle Osmanlılar hadımların Osmanlı topraklarına getirildiği Doğu Afrika köle ticareti güzergâ-

hına tam erişim elde etmişti. Tabii ki bu, Habeşi Mehmed Ağa'nın yıllar içinde biriktirdiği servete, Mısır bağlantıları dahil oluşturduğu himaye ağlarına ve nüfuza, herhangi bir harem ağasının veya Osmanlı sarayından herhangi bir kimsenin kolayca erişebileceği anlamına gelmez. Bu servet, nüfuz ve himaye ağaları olmasaydı, Habeşi Mehmed Ağa, Evkaf-ı Haremeyn nezaretini ele geçiremeyebilirdi. Evkaf-ı Haremeyn nezareti kendisinden sonra gelen Darüssaade ağalarına bıraktığı en büyük mirastır.

Başta Darüssaade ağasının saraydaki hizip çekişmelerine katılması ve Babüssaade ağalarıyla ya da daha genel olarak Enderun ağalarıyla rekabet etmesi gibi Mehmed Ağa'nın miras bıraktığı emsal teşkil eden hareket tarzları, 1600'lerin başlarında yaşanan kriz yıllarında, yani art arda çocuk yaşta padişahların tahta geçtiği, üstelik hükümdarların çoğu zaman vâris bırakmadan veya çok küçük yaşta vârisler bırakarak öldüğü dönemde, çok geniş kapsamlı sonuçlar doğuracaktı. İşte bu kriz dönemi gelecek bölümün konusunu oluşturuyor.

V

17. Yüzyılda Kriz Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyılın sonlarında çokboyutlu bir krize girdi ve 17. yüzyılın ilk yarısı boyunca krizin pençesinden kendisini kurtaramadı. Söz konusu kriz aynı anda iklim, ekonomi, demografi, askerlik ve hanedanla ilgili meseleleri içeriyordu. 17. yüzyılın başlarında Küçük Buz Çağı'nın getirdiği kuraklık, imparatorluğun tahıl ambarı Orta Anadolu'yu kasıp kavurdu; yüz binlerce, belki de milyonlarca köylü çiftini çubuğunu terk etmek zorunda kaldı.[1] Yaşadıkları sıkıntı, tırmanan enflasyonla iyice ağırlaştı. 1489 ile 1605 yılları arasında hem tarımsal ürünlerin hem mamul malların fiyatları % 400 ile % 600 arasında artmıştı.[2] Gerçi 1593-1606 Osmanlı-Habsburg Savaşı sırasında birçok genç köylü erkek orduya yazılmış, yeniçerilerin yanına yardımcı kuv-

---

1 Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire* (Cambridge, 2011), özellikle Kısım 2; Michael A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600* (Londra, 1972); Leila Erder ve Suraiya Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620", *Middle Eastern Studies* 15 (1979): 322-345.

2 Ömer Lutfi Barkan, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", çev. Justin McCarthy, *International Journal of Middle East Studies* 6 (1975): 3-28, özellikle s. 5-6, 9-12, 15-16, 22, 26; Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire* (Cambridge, 2000), 7. Bölüm.

vet olarak katılmıştı ama köylerine döndükleri zaman kuraklık ve enflasyon yüzünden çiftliklerinin harap olduğunu gördüler. Bunun üzerine ellerindeki tüfekleri başka amaçlar için kullanır oldular: Ticaret kervanlarını durdurmaya, yolcuları soymaya veya özellikle işsiz kalan paralı askerlerin kurduğu eşkıya çetelerine katılmaya başladılar. Yerleşmiş denebilecek tarihsel yaklaşıma göre, bu hoşnutsuz kitle söz konusu yıllarda Anadolu'yu kaosa sürükleyen Celali isyanlarının zeminini oluşturdu.[3]

Bu bölümde söz konusu krizin hanedanla ilgili boyutuna, yani Darüssaade ağasının ve genel olarak harem ağalarının hareket tarzlarını doğrudan etkileyen boyutuna odaklanacağız. Aslında hanedan krizi de genel kriz bağlamı dışında anlaşılamaz yani krizin diğer boyutlarıyla ayrılmaz bir şekilde iç içe geçmiştir. Tırmanan enflasyon yeniçerilerin ve sipahilerin maaşlarını eritiyor, her şeyden önce maaşların tağşiş edilmiş sikkelerle ödenmesine yol açıyordu. Habsburglara ve Celalilere karşı yürütülen bitmek bilmeyen seferlerin yarattığı gerilimler ile bu mali sıkıntılar, iki ocağın isyanlarının çarpıcı bir şekilde artmasının nedenleri arasındaydı. Ayrıca enflasyon, olağanüstü kalabalıklaşan hadım kadrosuyla büyüyen Harem-i Hümayun'un idamesini iyiden iyiye pahalı hale getirmişti. Dahası Osmanlı ekonomisi gitgide parasallaştığı için, enflasyon her sektörü etkiliyor, her türlü mal ve hizmet alımı mali açıdan daha zorlayıcı hale geliyordu. Parasallaşma kısmen uluslararası ticaretin artışından kaynaklanıyordu. Osmanlı eyaletlerine saraydan tayin edilen devlet görevlileri uluslararası ticarette yer alma konusunda çok istekliydi, ticaret yollarının güvenliğini sağlamak için parayla askeri birlikler oluşturuluyordu. Böylece söz konusu devlet görevlileri hem saraya dayanmayan yeni bir gelir kaynağı hem yeni bir askeri güç kazanmış oluyorlardı. Bu yolla elde ettikleri gelirleri, merkezi otoriteye karşı isyanları finanse etmekte de kullanabilirlerdi.[4] 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde asi "Celali valiler" Osmanlı Devleti için ciddi bir tehdit oluşturmaya başlamıştı.

3 Mustafa Akdağ, *Celâlî İsyanları (1550-1603)* (Ankara, 1963); William J. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion, 1000-1020/1591-1611* (Berlin, 1983).

4 Tezcan, *Second Ottoman Empire*, 1. Bölüm ve s. 141-145.

Tablo 5.1 Kriz döneminde haremin ve Enderun'un ileri gelenleri[a]

Harem		Enderun	
		Kapı Ağası *Beyazi Mustafa (aynı anda Darüssaade ağası)* *Malatyalı İsmail (aynı anda Darüssaade ağası)*	
Valide Sultanlar	Darüssaade ağaları	**Babüssaade**	**Has Oda**
Kösem (IV. Murad'ın ve İbrahim'in annesi)	*Server/Sümbül*		
	Osman		Hasodabaşı
Turhan (IV. Mehmed'i annesi)	*Abdürrezzak*	Hazinedar Başı	
	Cevher		Silahdar
	Hacı Mustafa		*Siyavuş*
	Süleyman	Saray Ağası	
	İdris		Çuhadar
	(Çaçu) İbrahim	Kapı Oğlanları	
	Sümbül		Rikabdar
	Taşyatur Ali		
	Lala Süleyman		İç oğlanları
			Gürcü Mehmed

[a] İtalikler bu bölümde adı anılan kişilere işaret etmektedir.

Saraya gelince, hanedanla ilgili kriz III. Murad devrinde görünür hale gelen siyasi trendlerden bazılarını daha da kuvvetlendirdi. Harem artık tartışma götürmez bir şekilde sarayda siyasi nüfuz mücadelesinin odak noktasını oluşturuyordu. Rakip siyasi hizipler, sarayın ve toplumun başka kesimlerinden de taraftar toplasalar da esas olarak hareme dayanıyorlardı (Tablo 5.1). Ayrıca saray hizipleri arasındaki rekabet iki ocak, yani sipahiler ve yeniçeriler farklı tarafların arkasında durdukları için yeni ve tehlikeli bir askeri mahiyet kazanmıştı.

Bu bölümde önce hanedanla ilgili krizin niteliği ve krizle değişen hizipleşme biçimlerini incelenecek. Ardından kriz döneminde görev yapan önemli dört Darüssaade ağasının kariyerlerinde bu farklı hizipleşme biçimlerinin etkileşimi üzerinde durulacak. Osman Ağa'nın kariyerinde, temsil ettikleri iki zümre arasında süregelen sürtüşmeye rağmen, Darüssaade ağası ile Babüssaade ağasının nasıl ittifak kurduğunu göreceğiz. Bölümün odağında yer alan Hacı Mustafa Ağa'nın uzun görev süresi, Darüssaade ağasının hi-

maye ağının güçlü harem kadınlarının liderliğinde hizipler olmadığı zaman nasıl genişleyebileceğini göstermektedir. Sümbül Ağa'nın deniz yolculuğu sırasında başına gelenler, hizip siyaseti oyununda kaybetmenin yaratabileceği jeopolitik tehlikelere işaret etmektedir. Nihayet Lala Süleyman Ağa'nın kısa ama fırtınalı dönemi, 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde harem temelli hizipçiliğin nasıl şiddete bulandığını ortaya koyuyor.

Hanedanla İlgili Kriz ve Harem

Hanedanla ilgili krizin kökünde Osmanlı tahtına çıkacak yetişkin erkek vâris sıkıntısı bulunuyordu. III. Murad'ın oğlu ve halefi III. Mehmed (salt. 1595-1603) devrinde bu konudaki rahatsızlık bariz bir şekilde hissedilir. Daha önceki padişahların tersine III. Mehmed devlet idaresinde tecrübe kazanmaları için oğullarını, Ahmed ve Mahmud'u Anadolu'ya sancakbeyliğine göndermemiştir.[5] Bunun yerine iki şehzade, dedelerinin özel yaşam alanı olarak benimsediği haremde yetiştirildi. Küçük yaşlarından itibaren kara ağalar dairelerinin bulunduğu kısımda yapılan bir mektepte (Şehzadeler Mektebi'nde) bir hocadan ders aldılar.[6]

Haziran 1603'te III. Mehmed kendisini tahttan indirmeye yönelik bir komplo hazırladığı kuşkusuyla büyük oğlu Mahmud'u öldürttü.[7] Altı ay sonra da kendisi ölünce birdenbire 13 yaşındaki Ahmed'e taht yolu açıldı. Daha çocuk sahibi olacak yaşta olmayan Ahmed birkaç ay sonra tehlikeli bir çiçek hastalığı geçirdi, hayati tehlike atlattı.[8] Hayatını kaybetseydi, Osmanlı hanedanının erkek nesli sona ermiş olacaktı. Ama hastalıktan kurtulan I. Ahmed daha sonra üç erkek evlat sahibi oldu, onların her biri de tahta çıkacaktı.

---

5 Peirce, *Imperial Harem*, s. 97-103; Günhan Börekçi, "Factions and Favorites at the Courts of Ahmed I (r. 1603-1617) and His Immediate Predecessors", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ohio State University, 2010, s. 81-89; Fetvacı, *Picturing History*, s. 44.

6 Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power*, s. 164; Fetvacı, *Picturing History*, s. 34.

7 Hasan Beyzâde, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, III: 765; Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, I: 228; Börekçi, "Factions and Favorites", s. 65-68.

8 Börekçi, "Factions and Favorites", s. 83-84.

Bu da tahta çıkma usulünde can alıcı bir değişikliğe işaret ediyordu: Artık yeni padişahın, isyan çıkmasın diye hayatta olan erkek kardeşlerini katletmesi usulü terk ediliyordu. Bundan sonra şehzadeler Topkapı Sarayı'nda Harem-i Hümayun'da yaşamaya devam etti; erişkinlik çağına geldikleri zaman da haremin arka tarafında, kafes dairesi denen bir daireye taşındılar. Buradaki kapı halkını bir tür kâhyalık ve muhasebecilik görevi yapan düşük rütbeli bir hadım ağa idare ediyordu.[9]

Gelgelelim I. Ahmed'in haleflerinin kaderleri Osmanlı hanedanının geleceğine ilişkin korkuları daha da artırdı. 40 yıl boyunca tahta sadece yaşı küçük olanlar yahut 20'li yaşlarda tecrübesiz kişiler ve/veya akli dengesi konusunda soru işaretleri bulunanlar çıktı. Bu şartlar altında harem kadınları ve hadım ağalar Osmanlı sarayında kaçınılmaz bir şekilde kendini gösteren iktidar boşluğunu doldurdu; vezirleri tayin ettiler veya en azından onayladılar, politikalar belirlediler. I. Ahmed'in hasekisi, IV. Murad'ın ve İbrahim'in annesi Mahpeyker Kösem Sultan saray kadınları arasında aşırı güç kullanmasıyla en fazla şöhret yahut kötü şöhret kazanan valide sultanlardan biridir. Aslında Kösem Sultan, diğer saray kadınları gibi, etkileri giderek artan harem ağalarıyla, tabii ki Darüssaade ağasıyla işbirliği içinde hareket etmiştir. Kısacası kriz, valide sultanı ve Darüssaade ağasını o zamana dek görülmedik bir güç sahibi yapmıştır.

Kriz Döneminde Sarayda Hizipleşme

Krizin yarattığı baskılarla birlikte sarayda rakip hamilik ağları arasındaki hizipleşme daha da yoğun ve karmaşık hale geldi. Kriz döneminde kendini gösteren dört hizipleşme tipinden veya katmanından bahsedebiliriz. Vakanüvisler ve saray personeli açısından en görünür olan hizipleşme tipi, kökleri hareme dayanan rakip himaye ağları arasındaki rekabetti. Bu tür rekabet hiziplerin başını valide sultanın ve başhaseki sultanın çektiği zamanlarda en şiddetli halini alıyordu. Nurbanu Sultan ve Safiye Sultan hizipleri

9 Bon, *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato*, XIII: 92; Penzer, *The Harem*, s. 128.

arasındaki çekişme bunun örneğidir. Söz konusu çekişme Habeşi Mehmed Ağa'nın kariyerine de damgasını vurmuştu ve aşağıda göreceğimiz üzere, temel aktörlerinin ölümünden çok sonraları bile bu çekişmenin etkileri hâlâ hissediliyordu. Yukarıda bahsi geçen Mahpeyker Kösem Sultan ile Deli İbrahim'in hasekisi ve IV. Mehmed'in annesi Hatice Turhan Sultan arasındaki rekabet çok daha kanlıydı. Bu tür nüfuzlu kadınlar olmayınca Darüssaade ağasının kendi himaye ağı ön plana geçebiliyordu. Hacı Mustafa Ağa'nın hizbi buna bir örnek teşkil eder. Yine Mustafa Ağa örneğinde göreceğimiz, söz konusu hiziplerin liderleri Harem-i Hümayun'dan, Enderun'dan ve sarayın tamamen dışında müntesipler devşirebiliyordu. Kriz döneminde saraydaki hizipleşme çok daha kutuplaşmış ve tehlikeli bir hizipleşmeyle yakınlaşmaya, hatta iç içe geçmeye başladı. Sarayda görevli iki askeri zümre, yeniçeriler ile sipahiler arasında öteden beri ciddi bir rekabet söz konusuydu. Her iki ocak da kapıkullarından oluşuyordu (Bu terimdeki kapı, Topkapı Sarayı'nın Birinci ve İkinci avlularını ayıran büyük, çifte kuleli Orta Kapı'ya işaret eder). Kapıkulları düzenli maaş, kıyafet ve erzak alırlardı (Osmanlı eyaletlerindeki sipahilerin tersine, merkezdeki kapıkulu sipahileri timar sahibi olmazlardı). Yeniçeriler de sipahiler de padişaha hizmetle yükümlü maaşlı askerler olmalarına rağmen, iki zümre arasında çok çeşitli toplumlarda piyadeler ile süvariler arasında görülen türden bir rekabet, hatta bazen açık husumete dek giden sert bir rekabet vardı. Husumetleri o kadar derindi ki yeniçeriler bir saray hizbini desteklerlerse, sipahilerin öteki hizbi desteklemesi neredeyse kaçınılmazdı.

İki ocak arasındaki rekabeti şiddetlendiren bir unsur da genel olarak saraydaki kul taifesine yönelik yükselen tepkiydi. Kulların askeri yeterliliğine ilişkin kuşkular, onların yanında kul taifesinden olmayan birlikler oluşturma gayretleri, kul taifesinden birlikler (yani hem yeniçeriler hem sipahiler) arasında huzursuzluk yaratmış, çıkarlarını korumak için hızla şiddete başvurma eğilimlerini güçlendirmişti. Yaşanan bütün bu süreç nihayet, 1622 yılında Sultan II. Osman'ın (Genç Osman'ın) kul taifesi tarafından öldürülmesine kadar gitmişti.

Bu olaydan çok önce, iki ocak haremde birbiriyle rekabet eden saray hizipleriyle ittifak kurmaya başlamıştı. Bu şekilde taraf seçerek saray hiziplerini fiilen militarize etmiş oluyorlardı. Artık hizip liderleri baskı veya tehdit unsuru olarak kullanabilecekleri silahlı güçlere kavuşmuştu. Bu tür silahlı güçlerin devreye girmesi hizip rekabetinde tehlikeli bir belirsizlik ortaya çıkarmıştı çünkü rekabet bir anda silahlı çatışmaya dönüşebilirdi. Kriz yıllarında Darüssaade ağaları ya ocaklardan biriyle ittifak kurmuş ya da ocakları birbirine karşı kullanmaya çalışmıştır.

İki ocağın mensuplarının ortak bir davayı benimsediği ender durumlarda ise Darüssaade ağası ölümcül bir tehlikeyle karşı karşıya kalıyordu. Aşağıda göreceğimiz gibi, birtakım Darüssaade ağaları bu şiddete kurban gitmiştir.

Kul taifesine tepki Metin Kunt'un etnik-bölgesel diye nitelediği bir üçüncü tür hizipçilik yaratmış, "doğulular" ile "batılılar" arasında bir çekişme başlamıştı.[10] Bu bağlamda "batılılar" kul taifesiydi yani hepsi olmasa bile büyük çoğunluğu Balkanlar'dan, belki bir kısmı da Batı Anadolu'dan gelen devşirmelerdi.[11] Celali isyanlarını çıkaran, Anadolu'dan gelen köylü paralı askerler ise kul taifesine karşı "doğulu" bir alternatifi temsil ediyordu, ayrıca saraydaki iç oğlanlarının gitgide daha çok öne çıkan bir kaynağı olarak Kafkaslar'dan getirilen "gulamlar" ("memlûkler") da bu zümrenin bir parçasıydı. Asi "Celali valilerin" birçoğu Kafkasyalı, özellikle Abhazyalı gulamlardı. Kafkasyalı gulam yöneticiler başta Hacı Mustafa ve Lala Süleyman olmak üzere Darüssaade ağalarının adamları arasında gitgide görünür hale gelmiştir. Bu "doğulular" ile "batılı" kullar arasındaki rekabet 17. yüzyılın ortalarına kadar saray çevrelerinde dikkat çekmemiştir. Gelgelelim "doğulular"la bağlarını sıkılaştıran Darüssaade ağaları, kulların giderek daha büyük zorlukla elde ettikleri desteklerine bağımlı olmaktan kurtulmaya çalışmıştır.

Harem hizipleri arasındaki veya ocaklar arasındaki çekişmelere benzer türde, "derin" bir sürtüşme kaynağı da Topkapı Sa-

10 Kunt, "Ethno-Regional (*Cins*) Solidarity".
11 Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, II: 146, 148, 152, 162-168.

rayı'nda ak ağalar ile kara ağalar arasında yahut –mekânlar üzerinden söylersek– (hizmetini gördükleri Has Oda dahil) Enderun ile Harem-i Hümayun arasında öteden beri mevcut olan geçimsizlikti. Bu dördüncü tür hizipleşme harem temelli himaye ağlarına mensup olanların rekabeti veya yeniçeriler ile sipahiler arasındaki çekişme gibi kesin çizgilerle ayrılmış iki kampa dayanmıyor yahut o kadar şiddet içermiyordu. Yukarıda Habeşi Mehmed Ağa'nın Gazanfer Ağa'yla rekabetinde gördüğümüz üzere, Darüssaade ağalarının da kapı ağalarının da "rakip sahadan" kendi hizbine taraftar devşirmesi olağan bir durumdu. Yine de iki hadım ağa zümresi arasındaki bölünme gerçek bir rekabet yaratmıştı hatta sarayın mahrem alanlarındaki mekânsal ve mesleki bölünmeleri anlamak ve bir çerçeveye oturtmak için bir mecaz gibi kullanılıyordu. Afrikalı harem ağalarını şiddetle eleştiren Mustafa Âli, Selaniki ve Derviş Abdullah gibi tarihçi ve yazarların veya harem ağalarının faziletlerini öven, *Râfi'ü'l-Gubûş* müellifi gibi yazarların eserlerindeki ifade tarzlarında açıkça görülür (Bütün bu yazarlarla ilgili atıflar ve değerlendirmeler 2. ve 4. bölümlerde yer alır). Ak-kara ikiliği, 11. Bölüm'de ele alınacak minyatürlerle gelecek kuşaklara aktarılmıştır. Bu minyatürlerde ak ağalar ve kara ağalar ya sarayın iki "tarafı" olarak tasvir edilir ya da bir kara ağa ile bir ak ağa bir ikili gibi sunulur. Bütün bunlar başka bir yerde incelediğim, iki kampa dayalı hizipçiliğin[12] birer unsurudur: Tarafları gösteren renkler, ritüeller, hikâyeler bu tür hizipleşmenin ayrılmaz birer parçasıdır. Toplu olarak değerlendirildiklerinde, nesnel gerçekliğin çok ötesine geçen bir tür retorik hizipçilik oluşturdukları söylenebilir.

Doğulular-batılılar çekişmesi de kara ağalar-ak ağalar sürtüşmesi de Harem-i Hümayun hizipleri arasındaki veya ocaklar arasındaki rekabetle neredeyse hiçbir zaman tam olarak örtüşmüyordu. Dolayısıyla diyelim bir valide sultan/harem ağaları/sipahiler/doğulular hizbi ile bir haseki sultan/kapı ağaları/yeniçeriler/batılılar hizbi arasındaki bir mücadeleden bahsedemeyiz.

12 Hathaway, *A Tale of Two Factions*, s. 27-41.

Aslında harem ağaları-kapı ağaları rekabeti arka planda kalmış, saray hiziplerinin oluşumuna katkıda bulunmuş ama o hizipleri hiçbir zaman tam anlamıyla belirlememiştir. Yine de bu rekabet Harem-ı Hümayun ile Enderun arasındaki daha genel gerilimi besleyen kaynaklardan biriydi. Sarayın bu kısımlarında bulunanların neredeyse hepsi böyle bir gerilimin içinde yer alıyordu. Gerilim hem ırka hem mekâna dayanıyordu. Irk bakımından, tabii ki, Afrikalı harem ağaları ile Afrikalı olmayan kapı ağaları karşıtlığı söz konusuydu. Mekân bakımından padişaha erişmeye yönelik rekabet vardı. Enderun, kuşkusuz, özellikle haremden çok ender olarak ayrılan küçük yaştaki padişahlar devrinde bu mekânsal rekabetin kaybeden tarafıydı. Ama bu Enderun ağalarının, özellikle kapı ağasının ve Has Odalıların birdenbire önemsiz konuma düştüğü anlamına gelmiyordu. Bazı Has Odalılar sadrazamlığa kadar yükselebiliyordu, bundan dolayı saray hiziplerinin gözleri onların üzerindeydi, onları kendi taraflarına çekmeye çalışırlardı. Darüssaade ağasına ve müttefiklerine başkaldırdıkları, bu şekilde öne çıkmaya çalıştıkları da olurdu. Eserini 18. yüzyılın başlarında kaleme alan Naima bir Harem-Has Oda rekabetinden bahseder;[13] yazdıkları, gerçekten meydana gelen bir hizip çekişmesi vakasından ziyade, sürekli varlığını yansıtan derin gerilimi yansıtıyor olabilir. Naima bu rekabetten bahsederken, kara ağa-ak ağa sürtüşmesi için kullanılan ikili karşıtlıklara başvurur.

Demek ki bu kriz döneminde Darüssaade ağasının bu dört tür hizipleşmeye de –değişen derecelerde– katıldığını söyleyebiliriz. Hizip çekişmelerine merkezdeki askerlerin de katılmasıyla şiddet artık her an kendini gösterebilecek bir tehlikeydi. İki Darüssade ağası, bir kapı ağası ve bir padişah hizip rekabetindeki şiddetin kurbanı olarak can vermiştir. Kaldı ki sürgünde veya sürgün yolunda şiddete uğrayıp hayatını kaybeden Darüssaade ağalarını burada hesaba katmıyoruz. Bu bölümde bahsi geçecek son Darüssaade ağasının bir valide sultanı kendi elleriyle öldürdüğü söylenir.

13 Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, III: 1325, 1532-1537.

Osman Ağa veya Gazanfer Ağa Ara Faslı

1591'de Habeşi Mehmed Ağa ölünce Darüssaade ağasının statüsü bir ölçüde belirsiz hale geldi. Ne de olsa Habeşi Mehmed Ağa, Evkaf-ı Haremeyn nezaretini ve başka yetkileri esas olarak kişisel nüfuzu sayesinde elde etmişti. Yerine geçen Darüssaade ağaları onun yüksek statüsünü otomatik olarak miras almıyordu. Habeşi Mehmed Ağa sahneden çekilince, Babüssaade Ağası Gazanfer Ağa merhumun hemen ardından makamına geçenlerin zararına olacak şekilde kendi nüfuzunu artırdı. O dönemin tarihçisi Selaniki Mustafa Efendi belli ki bunu ak ağalar ve Enderun'un iç oğlanları hesabına bir tür zafer sayıyordu. Selaniki, tarihinde, Server Ağa'nın aşağı yukarı iki yıl Darüssaade ağalığı makamını işgal ettikten sonra Mısır'a sürgün edilmesinin sebebini şöyle açıklar: İç oğlanlarının "taşra halkıyla", yani İstanbul'un sivil ahalisiyle iş yapmasını yasaklamış, onların bu tür işlerden kazandığı gelirlere el koymuştur. Darüssaade ağaları hayat hikâyeleri hakkında 18. yüzyılda bir eser kaleme alan Ahmed Resmi Efendi de Server Ağa'nın ak ağalara karşı gösterdiği hasmane tavır yüzünden azledildiğini söyler.[14]

Topkapı Sarayı'ndaki kara ağalar ile ak ağalar arasında öteden beri süren gerilime ilişkin ilk net ifade budur. Gazanfer Ağa'nın bu gerilimi daha da kızıştırdığını muhtemelen varsayabiliriz. Bir sonraki Darüssaade ağasının Bosnalı bir devşirme, Beyazi Mustafa Ağa olması anlamlı görünmektedir. Beyazi Mustafa Ağa bir Boşnak taifesiyle Yemen'e gönderilmiş, oradayken Yemen valisiyle sıkı bir bağ kurmuştu. Vali tarafından, İstanbul'a dönerken saraya, ak ağalar sınıfına yerleştirilmiştir. Çeyrek asır sonra da Ahmed Resmi Efendi'nin belirttiği gibi, "âdete mugayir" olarak Darüssaade ağası tayin edilmiştir. Selaniki'ye göre bu tayinle ak ağalara, önlerine engeller ve güçlükler çıkararak kara ağaları dizginleme emri veril-

---

14 Selânikî, *Tarih-i Selânikî*, I: 229-30, I: 281; Ahmed Resmî, *Hamîletü'l-Küberâ*, s. 46. Bazı kaynaklar Server Ağa'nın yerine Sümbül Ağa'nın geçtiğini kaydeder ama bu ikisinin aynı kişi olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. *Defter-i Ağayan-i Darüssaade*, Türk Tarih Kurumu Arşivi, MS Y 86, *Hamîletü'l-Küberâ*'ya ek olarak yayınlanmıştır, s. 164; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî* (İstanbul, 1308-1315/1890-1897; yeniden basım: Westmead, Farnborough, Hampshire, 1971), IV: 724 vd.

mişti. Ne var ki üç sene sonra Beyazi Mustafa gözünün görmemesi ve bozulan sağlığı nedeniyle Darüssaade ağalığından alındı.[15]

Bir sonraki Darüssaade ağası Osman Ağa oldu. Kara ağalardan olan Osman Ağa kuşkusuz Gazanfer Ağa'nın müttefik çevresinin bir parçasıydı. Gazanfer Ağa gibi o da III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan'ın hizbinde yer alıyordu; Darüssaade ağası olmadan önce Safiye Sultan'ın baş ağası olarak hizmet vermişti.[16] Nurbanu Sultan'ın ve müttefiki Habeşi Mehmed Ağa'nın eski hizbi kendilerini rahatsız edemeyeceğine göre, Safiye Sultan'ın ve Gazanfer Ağa'nın hareketlerini dizginleyen herhangi bir unsur artık yoktu. Yine de Gazanfer Ağa'nın Evkaf-ı Haremeyn nezaretini yeniden ele geçirmesinin söz konusu olmadığı anlaşılıyor. Tam tersine Osman Ağa, makamda kaldığı on yıl içinde Darüssaade ağasının vakıflara nezaretini genişletmiş ve pekiştirmiştir. Selaniki, adını ilk andığı yerde onu Evkaf-ı Hümayun'la ilişkilendirir: "Ve Dârüssa'âde kapusında nezâret-i evkâf-ı Medine-i münevvere ile hidmet eden Dârüssa'âde ağaları makamına gelen Osman Ağa..."[17]

Selaniki'nin tarihinde tam bu noktada, H.1004 Ramazan ayının başlarında/M.1596 yılının Nisan sonlarında Osman Ağa'nın adından ilk kez bahsedilmesine vesile olan olay, hem Evkaf-ı Haremeyn'in hem Mekke ve Medine'yle bağlantısı olmayan başka selatin vakıflarının mali idaresinin yeni baştan düzenlemesiydi. Osman Ağa bütün bu vakıfların defterlerini tek bir muhasebecinin (Evkaf-ı Haremeyn muhasebecisinin) denetimi altına sokmuştu.[18] 1598 yılı Mayıs ayının başında Fatih'in, II. Bayezid'in, I. Selim'in ve Kanuni Sultan Süleyman'ın vakıfları da dahil olmak üzere, İstanbul'daki büyük selatin vakıflarının nezaretini üzerine aldı. Hemen bu vakıfların mütevellilerini değiştirdi, kendisinin kişisel güvenini kazanmış kumandanları mütevelli olarak tayin etti.[19]

İki yıl sonra Safiye Sultan'ın Eminönü'nde yaptırdığı cami ve imaret de içeren külliyeye başka bir kumandanı "emin" tayin etti;

15 *Hamîletü'l-Küberâ*, s. 46; Selânikî, *Tarih-i Selânikî*, I: 281; II: 568.
16 *Hamîletü'l-Küberâ*, s. 46.
17 Selânikî, *Tarih-i Selânikî*, II: 594.
18 *A.g.e.*, II: 594.
19 *A.g.e.*, II: 740, 741-742.

külliyenin vakıf işlemleriyle her türlü meselede Safiye Sultan'ın vekili olarak hizmet verdi. Bugün Yeni Cami Külliyesi diye tanınan bu muazzam külliyenin inşaatı, 1603'te III. Mehmed'in ölümü üzerine terk edilecek, inşaata çok sonra tekrar başlanacak ve külliyenin yapımı ancak 1665 yılında tamamlanacaktı.[20] Külliyenin emini ise Osman Ağa'nın kethüdası olmuş, ayrıca Ayasofya Camii'nin yakınlarındaki II. Selim ve III. Murad türbelerinin de mütevellisi tayin edilmişti.[21]

Bu yıllarda Evkaf-ı Haremeyn muhasebecisi olarak hizmet veren Selaniki bu değişiklikler konusunda kuşkusuz en yetkin kaynaktır. Yine de konuya ilişkin yorumlarını ihtiyatla karşılamak gerekir çünkü Osman Ağa, hatta anlaşılan bütün kara ağalar hakkında çok olumsuz bir tavrı vardır. 1591'de Habeşi Mehmed Ağa'nın ölümünü kaydederken "Bu dünyadan gitti o kara bela" anlamına gelen Farsça bir mısra aktarır.[22] Osman Ağa'nın selatin vakıflarına yeni mütevelli tayinlerini anlatırken, Darüssaade ağasına, liyakatsiz kişilere rüşvet karşılığında mütevellilik verme, kazancını artırmak için makam sahiplerini sık sık değiştirme suçlamalarını yöneltir. Selaniki'ye göre, bu şartlardan dolayı vakıfların tahsis edildiği binalar harabeye dönüşmüştü, hayır işleri de ayakta kalma mücadelesi veriyordu.[23] Bu arada Osman Ağa'nın Safiye Sultan Külliyesi'ne tayin ettiği eminin bu göreve hiç de layık olmadığını belirtir: Söz konusu kişi cahil, dar kafalı, kendini beğenmiş, kanunlara göre iş yapmaktan aciz biridir.[24]

Selaniki'nin hayatı ve kariyeri hakkında, Evkaf-ı Haremeyn muhasebeciliği gibi görevlerine ilişkin kendisinin verdiği bilgiler dışında çok az biliyoruz. Yine de aşağı yukarı aynı dönemde yaşayan Gelibolulu Âli gibi onun da Darüssaade ağasının sürekli artan siyasi ve ekonomik nüfuzundan son derece rahatsız olduğunu

20 Marc David Baer, "The Great Fire of 1660 and the Islamization of Christian and Jewish Space in Istanbul", *International Journal of Middle East Studies* 36 (2004): 166-170.

21 Selânikî, *Tarih-i Selânikî*, II: 849-850.

22 *A.g.e.*, I: 229-230; Necipoğlu, *Age of Sinan*, s. 498.

23 Selânikî, *Tarih-i Selânikî*, II: 740, 741-742 ve Mehmet İpşirli'nin "Giriş"i, I: xvi.

24 *A.g.e.*, II: 849-850.

muhtemelen söyleyebiliriz. Selaniki, Osman Ağa'nın vakıf idarelerini müntesipleriyle doldurmaya yönelik hamlelerini kendi istihdam imkânlarına yönelik bir tehdit olarak görmüş olabilir. Dahası Darüssaade ağasının bu hamlelerini daha genel bir çerçevede değerlendirerek, bütün selatin vakıflarının kontrolünü tekeline alma çabası olarak da yorumlamış olabilir.

Vakıf idaresindeki bu değişikliklerin Safiye Sultan'ın ve müttefiki Gazanfer Ağa'nın rızasıyla, hatta belki de teşvikiyle yapıldığını düşünebiliriz. Dönemin gözlemcilerine göre, Osman Ağa, Gazanfer Ağa'nın, dolayısıyla Safiye Sultan'ın herhangi bir tür rakibi olmak şöyle dursun, onların ekibinin alt düzey bir mensubuydu. 1590'larda ve 17. yüzyılın ilk yıllarında Gazanfer Ağa'nın ne kadar büyük bir nüfuz sahibi olduğu ortadadır: Bu dönemde birçok sadrazamın tayinini ve azlini ayarlamıştı hatta 1598 yılı Nisan ayında sadece altı aydır sadaret makamında bulunan Hadım Hasan Paşa'nın azlini ve idamını sağlamıştı.[25] Venedik *baylo*'su Agostino Nani 1600 yılındaki raporunda her şeyi Gazanfer Ağa'nın ve Safiye Sultan'ın idare ettiğini söyler.[26] Venedikli başka gözlemciler ise valide sultan etrafında daha geniş bir saray kliğinin var olduğuna işaret eder.[27]

Demek ki Gazanfer Ağa zamanında Babüssaade ağası ile Darüssaade ağası işbirliği yapmış, hatta bir tür ekip oluşturmuştu. Ama onların işbirliği, Enderun'daki devşirme askerlerle genellikle ortak bir davayı benimseyen yeniçeriler ile kapıkulu sipahileri arasındaki sürtüşmeleri hiçbir şekilde azaltmamıştır. Gazanfer Ağa ve Safiye Sultan gibi Darüssaade Ağası Osman Ağa da sipahilere karşı yeniçerilerin tarafını tutmuştur. Habsburglara karşı uzayıp giden savaşlardan zaten usanmış sipahiler bu yıllarda, Safiye Sultan'ın hizbini hedef alan bir dizi isyan çıkardı. 1600 yılında, Harem-i Hümayun'a lüks mallar satan Yahudi tüccar kadın, Safiye Sultan'ın *kira*'sı Esperanza Malchi'yi katletmeyi başardılar. Safiye Sultan'ın güvenini kazanan Malchi sarayda hayli nüfuz sahibi olmuş, genellikle sipa-

25 Hasan Beyzâde, *Hasan Bey-zâde Tarihi*, II: 374; III: 518-520, 537-539, 566-572, 690.
26 Agostino Nani, *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato*, XIII: 37-39.
27 Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy", s. 15.

hilere tahsis edilen birtakım gelirleri saraydaki kendi dostlarına aktarmanın yollarını bulmuştu.[28] Selaniki bu olayı şöyle anlatır:

> Çavuşbaşı Kira karıyı bulup çıkarıp bir semerli beygire bindirip, Paşa Hazretleri [Sadrazam Damat İbrahim Paşa] kapısına getirdi. Kira attan merdivenle inerken sipahi taifesi hiç beklemeden hançerle üzerine saldırdı; parça parça ettiler, ve leşinin ayağına ip takıp sürüyerek At Meydanı'nda bıraktılar. Orada büyük bir kalabalık [sipahi], Kuran-ı Kerim'e el basıp yemin etti: "Yarın bütün çocuklarını ve akrabalarını da buraya getirelim."[29]

Gerçekten Kira'nın büyük oğlunu öldürdüler; küçük oğlu İslam dinine geçerek canını kurtardı.

Ertesi yıl isyan eden sipahiler bizzat Gazanfer Ağa'yı hedef aldılar. Onu teslim etmezse III. Mehmed'i tahttan indirecekleri tehdidinde bulundular. Gazanfer Ağa sadrazamın ve kaymakamının araya girmesiyle son dakikada kurtuldu.[30] Bu olayda yeniçeriler ile sipahiler arasındaki rekabet ağanın işine yaradı, iki ocağın her biri tek başına hareket ettiğinde kendisini alaşağı edecek kadar güçlü değildi.

Gelgelelim Ocak 1603'te, bir yandan bitmek bilmeyen Avusturya seferi, bir yandan merkezi otoritenin Celali isyanlarıyla başa çıkamaması iki ocağı bir araya getirdi. Avusturya cephesinden dönen askerler Anadolu'da Celalilerin yarattığı tahribatın inanılmaz seviyelere ulaştığını, yerinden yurdundan edilen köylülerin akın akın İstanbul'a geldiğini gördüler. Celalilere karşı başarısızlığın su-

---

28 Selânikî, *Tarih-i Selânikî*, II: 854-856; Henry Lello, *The Report of Lello, Third English Ambassador to the Sublime Porte*, ed. Orhan Burian (Ankara, 1952), s. 5-7; Hasan Beyzâde, *Hasan Bey-zâde Tarihi*, III: 618; Baki Tezcan, "Searching for Osman", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, 2001, s. 349; Börekçi, "Factions and Favorites", s. 48-50.

29 "Çavuşbaşı Kira karıyı bulup çıkarup, bir semerlü bârgire bindirüp, Paşa hazretlerü kapusına getürüp, nerdüban ayağında atdan inerken, sipâh tâ'ifesi ârâm itmeyüp hançer üşürüp, pâre pâre idüp ve cifesinün [leşinin] ayağına ip takup sürüyüp, leşin At meydanında bırağup, anda dahi cem'iyyet-i azim üzre ahdleşip Mushaf-ı şerife el urup, muhkem yeminleşüp 'Yarın cümle evlâd ve ensâbın dahi buraya getürelüm' diyüp..."; Selânikî, *Tarih-i Selânikî*, II: 855.

30 Hasan Beyzâde, *Hasan Bey-zâde Tarihi*, III: 640-641; Nani, *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato*, XIII: 40; Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy", s. 25; Tezcan, "Searching for Osman", s. 348; Börekçi, "Factions and Favorites", s. 51-53.

çunu, tayinini Gazanfer ve Osman Ağaların ayarladığına inandıkları Hadım Hüsrev Paşa gibi liyakatsiz kumandanlara yüklediler. Büyük bir öfkeyle Babüssaade'ye yürüdüler, sonra Gazanfer ve Osman ağaları getirtip öldürdüler, Kâtip Çelebi'nin ifadesiyle kafaları padişahın ayağına "mühre-i sefedi ve siyah" gibi[31] yuvarlandı.[32]

Osman Ağa'nın yerine geçen Abdürrezzak Ağa da Safiye Sultan'ın ve Gazanfer Ağa'nın himayesindeki biriydi. Osmanlı vakanüvisleri onu bilhassa, III. Mehmed'in oğlu Şehzade Mahmud'un 1603'te idam edilmesinde oynadığı rolle öne çıkarır. Hasan Beyzade'ye göre, fal bakan bir şeyhin, şehzadenin tahta çıkacağını, babasının yerini alınca oğlunun büyük işler göreceğini söylediğini padişaha Osman Ağa haber vermişti. Bu haber üzerine III. Mehmed 1603 yılı Haziran ayında Şehzade Mahmud'u boğdurttu.[33] Abdürrezzak Ağa da I. Ahmed aynı yılın Aralık ayında tahta çıkınca azledildi. Yeni padişah belki de Abdürrezzak Ağa'yı Safiye Sultan'ın bir piyonu gibi görüyordu, zaten aynı anda Safiye Sultan'ı Eski Saray'a göndermişti. Abdürrezzak Ağa Kasım 1604'te idam edildi.[34]

Hacı Mustafa Ağa

Abdürrezzak Ağa'nın yerine geçen Cevher Ağa 1604 yılının başlarından 1605 sonbaharına kadar Darüssaade ağalığı görevinde kaldı.[35] Onun ardından bu makama, Osmanlı tarihindeki en

31 "beyaz ve siyah birer boncuk gibi" -ç.n.

32 Katib Çelebi, *Fezleke* (İstanbul, 1286-87/1869-71), I: 185-186. Bu referansı bulmamdaki yardımları için Maria Pia Pedani'ye teşekkür ediyorum. Ayrıca bkz. Hasan Beyzâde, *Hasan Bey-zâde Tarihi*, III: 682; Peçevi, *Peçevi Tarihi*, II: 239-240; Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, I: 216-217, 220; Ahmed Resmî, *Hamîletü'l-Küberâ*, s. 46-47; Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy", s. 27; Börekçi, "Factions and Favorites", s. 27-41.

33 Hasan Beyzâde, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, III: 765; Abdurrahman Sağırlı, "Mehmed B. Mehmed Er-Rûmî'nin (Edirneli) *Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr*'ı ve *Târîh-i Âl-i Osman*'ı (Metinleri, Tahlilleri)", Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2000, s. 595; Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, I: 228; Börekçi, "Factions and Favorites", s. 65-66.

34 Hasan Beyzâde, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, III: 740; Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, I: 265; Ahmed Resmî, *Hamîletü'l-Küberâ*, s. 47.

35 Cevher Ağa'dan şu kaynaklarda bahsedilir: Mustafa Safî, *Zübdetü't-Tevârih*, I: 81; Topkapı Sarayı Arşivleri, D 34, var. 235a (14 Şaban 1012/17 Ocak 1604); D 4124, s. 2 (evasıt-ı Muharrem 1014/Mayıs'ın sonları-Haziran'ın ilk günleri, 1605); D 2025, var. 6b, 7a, 7b, 8a (1011-16/1603-8); E 7737/5 (11 Cemaziyülevvel 1013/5 Ekim

güçlü Darüssaade ağalarından Hacı Mustafa Ağa geçti. 1602 yılında hacca giden –böylece "hacı" unvanını alan– Mustafa Ağa uzun zaman Kahire'de yaşamıştı. 1604 yılının sonlarında payitahta çağrıldı. İstanbul'da bir yıl I. Ahmed'in musahipliğinde bulunduktan sonra Darüssaade ağası oldu. Bu makamı I. Ahmed'in saltanat devri boyunca ve sonrasında elinde tutacaktı.[36] I. Ahmed'in güvenini kazanmasında konumunu ne Safiye Sultan'a ne Gazanfer Ağa'ya borçlu olmasının payı büyük olsa gerek. Hacı Mustafa Ağa, 1603'te Gazanfer Ağa'nın idamı ve 1604'te Safiye Sultan'ın Eski Saray'a gönderilmesiyle doğan iktidar boşluğunu doldurmayı başardı. Venedik *baylo*'su Cristoforo Valier'in onun hakkında şu satırları yazması hiç de şaşırtıcı değildir: "Kızlar ağası o kadar büyük ve etkileyici bir güç kazandı ki hali tavrı, kılık kıyafeti ve yaptığı işler bakımından bir krala benziyor, kimin gerçekten kral olduğu konusunda kuşkuya hiç yer bırakmıyor."[37]

Ayrıca Hacı Mustafa Ağa'nın Mısır'la, Mekke ve Medine'yle zaten mevcut olan bağlantıları, Darüssaade ağalığı makamı için kendisini muhtemelen cazip bir aday haline getiriyordu. Unutmamak gerekir ki Darüssaade ağası Evkaf-ı Haremeyn nazırı olarak da görev yapıyordu. Mısır her yıl Mekke'ye ve Medine'ye gönderilen hububatın üretildiği yerdi ve Evkaf-ı Haremeyn'in gelirlerinin çoğu burada elde ediliyordu. 8. Bölüm'de göreceğimiz üzere Hacı Mustafa Ağa, Darüssaade ağalığı öncesinde, sırasında ve sonrasında Kahire'nin kentsel gelişiminde büyük bir rol oynadı, ayrıca Mekke'de önemli bir külliye yaptırmıştı. Ama payitahtın dinsel altyapısına katkıları da çok önemlidir.

Sultanahmet Camii. Hacı Mustafa Ağa, bugün İstanbul'un belki de en ünlü mimari eseri olan Sultanahmet Camii'nin yapılması-

---

1604); E 7737/7 (evasıt-ı Rebiülevvel 1014/Temmuz'un sonları-Ağustos'un ilk günleri, 1605); BOA, Maliyeden Müdevver D 169, p. 2 (1013/1604-5). Bu arşiv belgelerine dikkatimi çektiği için Günhan Börekçi'ye teşekkür borçluyum. Daha sonraki birçok kaynağın listesinde Reyhan Ağa ismi vardır fakat dönemin kaynaklarında ondan bahsedilmez.

36 Mustafa Safi, *Zübdetü't-Tevârih*, I: 80-81.

37 Cristoforo Valier (görev dönemi 1612-1616), *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato*, XIII: 302-303.

na katkıda bulunmuştu. 1609 yılı Ağustos ayında I. Ahmed bu son derece görkemli projeyi başlattı. Büyük hayranlık duyduğu ceddi Kanuni'den beri, bir Osmanlı padişahının payitahtta yaptıracağı ilk cami külliyesiydi bu.[38] Caminin Süleymaniye'den daha büyük olması tasarlanmıştı. Süleymaniye'de dört minare bulunurken, Sultanahmet Camii'nde altı minare olacaktı. Mimarı, Sinan'ın yetiştirdiği önemli kişilerden Mimarbaşı Sedefkâr Mehmed Ağa'ydı. At Meydanı'nın (hipodromun) güney ucunda, kadim Ayasofya'nın ve Topkapı Sarayı'nın karşısında inşa edildi. Boğaz'ın Marmara'yla karıştığı bir manzarayı görüyordu; neredeyse saray kadar stratejik bir noktadaydı. Hemen kuzeyinde medrese, sıbyan mektebi, darülkurra, darüşşifa, imaret, tabhane ve çeşme yaptırılmıştı. Daha sonra Sultan I. Ahmed'in türbesi de buraya inşa edildi.[39]

Bu caminin yapımında Hacı Mustafa Ağa, daha önce hiçbir Darüssaade ağasının bir selatin camiinin yapımında oynamadığı bir rol oynadı. Darüssaade ağasının bir selatin camii vakfına nezaret etmesi alışılmadık bir şey değildi: Osman Ağa, Evkaf-ı Haremeyn'in yanı sıra pek çok selatin vakfından sorumluydu, bizzat Mustafa Ağa da yıllar sonra, 1600'de Safiye Sultan'ın yaptırmaya başladığı Yeni Cami Külliyesi'nin nazırı ve mütevellisi olarak hizmet etti.[40] Ama Darüssaade Ağası'nın hayatta olan bir padişahın vakfına nazır olması görülmemiş bir durumdu. Mustafa Ağa'nın caminin inşasına da fiilen katıldığı anlaşılıyor. O dönemin tarihçileri Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi ve Hasan Beyzade'ye göre, Mustafa Ağa başından itibaren inşaatın ilk eminiyle çok yakından çalışmıştı.[41] Yedi yıl sonra Topçular Kâtibi, Sedefkâr Mehmed Ağa'nın, Mustafa Ağa ve onun yardımcısı, 1025/1616'da "inşaat emini" olarak tayin edilen İdris Ağa için çalıştığını kaydeder.[42] (İdris Ağa 1624'te Darüssaade ağası olacaktı ve muhtemelen Mustafa Ağa'nın himayesinde olan

38 Börekçi, "Factions and Favorites", s. 109.

39 Ayvansarayi, *Garden of the Mosques*, s. 21-22; Zeynep Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası* (İstanbul, 1975); https://archnet.org/resources, "Sultan Ahmet"; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I: 132.

40 Topçular Kâtibi, *Topçular Kâtibi Tarihi*, I: 653-654.

41 *A.g.e.*, I: 561; Hasan Beyzâde, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, III: 884-85; Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, II: 402.

42 Topçular Kâtibi, *Topçular Kâtibi Tarihi*, I: 647-648.

bir kişiydi.) Caminin Topkapı Sarayı'na bakan cephesindeki bir kitabede Mustafa Ağa "nazır" olarak kaydedilmiştir (bkz. Görsel 5.1).[43] Bu, Osmanlı tarihinde bir selatin camiinin kitabesinde bir Darüssaade ağasının adının geçtiği tek örnektir.

II. Osman. 1617 yılında I. Ahmed 27 yaşında koleradan öldü. Padişah vefat ettiği sırada Hacı Mustafa Ağa haremdeydi ve haberi hemen sadrazama ulaştırdı. I. Ahmed'in en büyük oğlu Osman henüz 14 yaşında olduğu için, merhum padişahın küçük kardeşi Mustafa 25 yıllık ömrünün çoğunu geçirdiği kafes dairesinden alınıp tahta çıkarıldı. Hacı Mustafa Ağa, Osman'a yakın olmasına rağmen (aslında Kasım 1604'te doğum haberini o duyurmuştu),[44] I. Mustafa'nın barışçıl bir şekilde tahta çıkmasına yardımcı oldu. Tabii ki I. Mustafa'nın ruh sağlığının pek iç açıcı durumda olmadığını da biliyordu.

Bundan sonra yaşanan olaylar Gabriel Piterberg, Baki Tezcan ve başkaları tarafından etraflı bir şekilde incelenmiştir.[45] I. Mustafa'nın ruhsal sorunları, hayli garip hareketlerde bulunmasına yol açtı. Hacı Mustafa Ağa, I. Mustafa'nın hastalığının kamuya duyurulmasında rol oynadı ve devletin üst düzey görevlilerini onu tahtta bırakmanın tehlikeleri konusunda uyardı.[46] I. Mustafa üç ay boyunca dengesiz davranışlar gösterdikten sonra, Hacı Mustafa Ağa'nın hizbi onu tahttan indirdi ve yerine Genç Osman'ı geçirdi. Yeni padişah, yaşının küçük olmasına rağmen Osmanlı idaresinde ıslahat için birtakım fikirler taşıyordu: Padişahın otonomisini artırmayı ve ezici çoğunluğu devşirme kökenli olan ve son 20-30 yıldır isyanlarda öne çıkan kul taifesinin nüfuzunu kırmayı hedefliyordu. Mustafa Ağa, II. Osman'ı tahta çıkararak bu yönde ıslahata örtük destek vermiş oluyordu. Islahatların hiçbiri hayata geçiri-

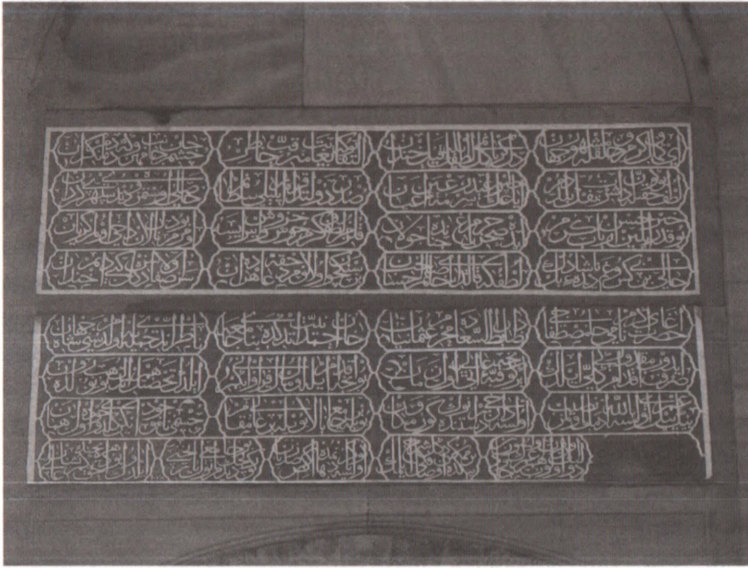
---

43 Bu noktaya dikkatimi çektiği için Günhan Börekçi'ye şükran borçluyum. Kitabenin metni için bkz. www.ottomaninscriptions.com/verse.aspx?ref=list&bid=2974&hid=4616.

44 Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, I: 289.

45 Piterberg, *An Ottoman Tragedy*, özellikle s. 16-29, 82-85, 93-98, 108-109; Tezcan, "Looking for Osman"; Baki Tezcan, "The 1622 Military Rebellion in Istanbul", Jane Hathaway, ed., *Mutiny and Rebellion in the Ottoman Empire* (Madison, WI, 2002), s. 25-27.

46 Hasan Beyzâde, *Hasan Bey-zâde Tarihi*, III: 919; Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, II: 440-441; Piterberg, *An Ottoman Tragedy*, s. 15-16, 93-98.

Görsel 5.1 Sultanahmet Camii'nin Topkapı Sarayı'na bakan cephesindeki kitabede Hacı Mustafa Ağa'nın ismi "nazır" olarak geçer (Fotoğraf: Günhan Börekçi).

lemeden, Hacı Mustafa Ağa yeni sadrazam İstanköylü Güzelce Ali Paşa tarafından Mısır'a sürgüne gönderildi. Naima'ya göre, Güzelce Ali Paşa, II. Osman'a kıymetli hediyeler sunarak onun gözüne girdi, hatta o kadar güçlendi ki genç padişahın tahta geçmesinde büyük rol oynayan Hacı Mustafa Ağa makamından oldu. Güzelce Ali Paşa, Darüssaade ağasına "ihanet" etti, malını mülkünü müzayedede sattı ve kendisini de Kahire'ye yolladı.[47] Öyle anlaşılıyor ki bu, Darüssaade ağası takımına açılan daha büyük bir kampanyanın bir parçasıydı çünkü Güzelce Ali Paşa aşağı yukarı aynı tarihlerde Hacı Mustafa Ağa'nın himayesindeki kişilerden en azından birine de aynı şeyleri yapmıştı.[48]

Yine de Hacı Mustafa Ağa'nın yerine Darüssaade ağası olarak, himaye ettiği kişilerden biri, Süleyman Ağa tayin edildi; Mustafa

47 Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, II: 450-451; Hasan Beyzâde, *Hasan Bey-zâde Tarihi*, III: 926; Piterberg, *An Ottoman Tragedy*, s. 16, 97.
48 Tezcan, "1622 Military Rebellion", s. 32-33.

Ağa'nın saraydaki nüfuzunun ne kadar geniş bir çevreye yayıldığını gösteren bir durumdu bu.[49] 1620 yılına gelindiğinde tam 15 yıldır Darüssaade ağalığı makamında bulunuyordu ve anlaşılan haremdeki ağaların üst kadrosunu bütünüyle kendisi atamış ve yetiştirmişti. Selefinin bıraktığı yerden meseleleri ele alan Süleyman Ağa da padişahın ıslahat programını destekledi. II. Osman, Kanuni devrindeki aktif, kamunun önüne çıkan hükümdar figürünü diriltmek istiyordu. O devirde hükümdar, tahta çıkınca kardeşlerini katlettirir ve ordunun başında sefere çıkardı. II. Osman da 1621'de, bugün Ukrayna'nın batısında bulunan Hotin'e sefere gitti, büyük bir bozgun yaşadı; ordusunun kabaca üçte biri, yani 40.000 asker bu savaşta öldü. Ayrıca kardeşi Mehmed'in katlini emretti ama iki kardeşine, I. Ahmed'in Kösem Sultan'dan olma iki oğluna dokunmadı.

Genç Osman kul taifesinin gücünü kırmaya da niyetliydi. Hotin'de bozguna uğrayan ordunun ezici çoğunluğunu kullar oluşturuyordu. Bu arada payitaht, devşirme kökenli olup hem statüyle ilgili hem etnik-bölgesel temelde çarpıcı bir dayanışma gösteren iç oğlanlarının, askerlerin ve vezirlerin iktidar oyunlarının arenası haline gelmişti. Bundan dolayı Genç Osman, devşirmelerin hâkim olduğu Yeniçeri Ocağı'nın yanı sıra Anadolu'nun Müslüman ahalisinden asker toplayıp bir ordu kurmayı tasarlamıştır. Osmanlı başkentini de imparatorluğun Asya topraklarına, yani kul taifesinin çoğunun geldiği bölgelerin dışına taşımak istemiştir: Bursa'yı, Şam'ı ve belki de 1607 ile 1611 arasında Osmanlı valisinin kul taifesinin gücünü kırdığı Kahire'yi payitaht olarak düşündüğü söylenir.[50] Süleyman Ağa bu tasarıları desteklemekle kalmıyor, kullara karşı harekete geçmesi için padişaha –hünkâr hocasının yanı sıra– akıl hocalığı ediyordu çünkü kulların askerlik açısından iyiden iyiye işe yaramaz hale geldiğine inanıyordu; Hotin bozgunundan sonra bu görüşe itiraz etmek de kolay değildi.[51] Askerler payitah-

---

49 Topçular Kâtibi, *Topçular Kâtibi Tarihi*, II: 701-702; Derviş Abdullah, *Risale-i Teberdariye*, var. 55b-58a.

50 Piterberg, *An Ottoman Tragedy*, s. 22-25; Tezcan, "1622 Military Rebellion", s. 26-27; Hathaway, "The 'Mamluk-Breaker' Who Was Really a Kul Breaker", s. 97, 99-102, 105.

51 Piterberg, *An Ottoman Tragedy*, s. 22-24, 83-84, 108-109; Topçular Kâtibi, *Topçular Kâtibi Tarihi*, II: 706, 711, 723, 726, 740-741.

tı Kahire'ye taşımak konusunda Genç Osman'ı yine Süleyman Ağa'nın ikna ettiğini düşünüyordu.[52] (Darüssaade ağalığı makamının Mısır'la bağları göz önüne alındığında, varsayımlarının pek de şaşırtıcı olmadığını söylemek gerekir.)

Meselenin özüne bakarsak, genç padişahın Darüssaade ağasının aktif desteğiyle kul taifesinin başını ezmeye çalıştığını söyleyebiliriz. 1622 Mayıs'ında, I. Mustafa'nın annesi ve kendi çocuklarının tahta geçmesini isteyen Kösem Sultan tarafından desteklenen ve gitgide artan bir tehlikeyle karşı karşıya olduklarını gören yeniçeriler bir karşı darbe düzenledi. Harem-i Hümayun'u işgal ettiler ve I. Mustafa'yı kafes dairesinden çıkardılar. II. Osman asileri yatıştırmak amacıyla o sıradaki sadrazamı Dilaver Paşa'yı ve talihsiz Darüssaade ağası Süleyman Ağa'yı onlara kurban olarak teslim etti ama yeniçeriler I. Mustafa'yı yeniden tahta çıkarma ısrarlarından vazgeçmedi. Sadece 17 yaşında olan II. Osman önce Yedikule Zindanları'na atıldı, ardından boğduruldu. Bu olayda I. Mustafa'nın annesinin ve yeni sadrazamın büyük rolü vardı.[53] Haremdeki ağalar ile kapı ağaları arasındaki gerilim, bu kargaşada belirleyici bir rol oynamadıysa da olaylar içinde belli bir rol oynadı. Haremdeki ağalar Süleyman Ağa'nın idamından Babüssaade ağasını sorumlu tuttu, intikam maksadıyla vücudunu parça parça ettiler.[54]

Saraya Dönüş. Bu şartlar altında, tahta yeniden geçen I. Mustafa'nın saraydaki taraftarlarının haremdeki kara ağalara kuşkuyla yaklaşması şaşırtıcı değildir; ne de olsa Babüssaade ağasını onlar linç etmişti. I. Mustafa'nın kısa süren ikinci saltanat devrinde Darüssaade ağalığı ve Babüssaade ağalığı birleştirilerek bu göreve kapı ağalarından biri tayin olundu: Malatya'dan getirilmiş bir devşirme olan İsmail Ağa. Harem-i Hümayun'u idare eden son ak ağa o oldu. Kendisine ün kazandıran temel eser, Üsküdar'da yaptırdığı ve hâlâ ayakta duran camidir (Malatyalı İsmailağa Camii).[55]

---

52 Peçevi, *Peçevi Tarihi*, II: 355.

53 *A.g.e.*, II: 354-63; Hasan Beyzâde, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, III: 940-942, 945; Piterberg, *An Ottoman Tragedy*, s. 25-28; Tezcan, "1622 Military Rebellion", s. 27, 28.

54 Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, II: 495.

55 Ayvansarayi, *Garden of the Mosques*, s. 510; www.uskudar.bel.tr/tr/main/erehber/camiiler/8/aga-camii-malatyali-ismail-aga-camii/14.

Ne var ki Genç Osman'ın tahttan indirilmesi I. Mustafa'nın ruhsal dengesizlik sorunlarına çözüm getirmiyordu. Padişahın birinci saltanat devrinde olduğu gibi ikinci saltanat devrinde de bu konuda ciddi sıkıntılar yaşandı. Bir buçuk yıl tahtta kaldıktan sonra tahttan indirildi. Yerine geçen IV. Murad (salt. 1623-1640), kul taifesini gücünü kırma meselesini Genç Osman'ın düşündüğü şekilde halletmeyi büyük ölçüde başardı. Yeni düzenin kurulduğunun ilk işaretlerinden biri, Darüssaade ağalığı makamına bir daha geçmek üzere Hacı Mustafa Ağa'nın Kahire'den çağrılmasıydı.[56] Bu sefer vefatına, yani Temmuz 1624'e kadar bu makamda kaldı. Artık I. Ahmed'in hasekisi Kösem Sultan, Osmanlı tarihindeki en hırslı valide sultanlardan biri olarak dizginleri ele almıştı. Kösem Sultan ile Mustafa Ağa, Genç Osman Vakası'nda farklı taraflarda yer almıştı ama artık bu valide sultanın kendi oğlu tahta çıktığı için müttefik olarak hareket etmeye başladılar. Çeyrek asır önce Safiye Sultan ile Gazanfer Ağa'nın kurduğu ortaklığa benzer bir ittifak kurdular.

Mahmiler ve Düşmanlar. Habeşi Mehmed Ağa gibi Mustafa Ağa da pek çok kişiyi himayesi altına almıştı. Müntesipleri ve mahmileri arasında sadrazamlık dahil en yüksek makamlara ulaşanlar vardı. Ne var ki bu himaye ağı dönemin etnik gerilimlerini ve doğulu-batılı hizip çatışmasını yansıtıyordu. Bu ağın içinde yalnızca I. Ahmed'den önce Osmanlı idare mekanizmasına egemen olan devşirmeler değil, "kullara" kıyasla o sırada isyan potansiyelinin daha düşük olduğu düşünülen Kafkasyalı memlûkler de vardı.

Nasuh Paşa. Hacı Mustafa Ağa ile Habeşi Mehmed Ağa'nın himayesindeki en nüfuzlu kişilerden biri olan Nasuh Paşa arasında derin bir husumetin oluşması ironiktir. 4. Bölüm'de gördüğümüz gibi, Nasuh Paşa'nın kariyeri Habeşi Mehmed Ağa'nın ölümünden çok sonra parlamaya başlamıştı; aslına bakılırsa en önemli makamlara Hacı Mustafa Ağa Darüssaade ağasıyken gelmişti. Ama bütün bu başarılarını kısmen I. Ahmed'in babaannesi Safiye Sultan'la kurduğu bağlantılara borçluydu. Hem I. Ahmed hem onun Darüssaade ağası, Safiye Sultan'ın adamlarına kuşkuyla bakıyordu. Yine de Nasuh Paşa padişahın çok yakını oldu, 1611'de sadrazamlığa

56 Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, II: 536-537.

getirildikten birkaç ay sonra onun kızıyla evlendi. Yaklaşık bir yüzyıl sonra eserini kaleme alan Naima, bu dönemi anlatırken, Nasuh Paşa ile Mustafa Ağa'nın I. Ahmed'in gözüne daha çok girmek için birbiriyle rekabet ettiği, Nasuh Paşa'nın Sultanahmet Camii'nin yapımında Mustafa Ağa'nın büyük bir rol oynamasından rahatsız olduğu izlenimi verir.[57] I. Ahmed'in sarayında görev yapan Hasan Beyzade ise şunları yazar: "Müfti [...] ile ağa-yı Dârü's-sa'âde, Vezirin mekr ü kininden [hile ve garaz] emin olmayup her birü havf u hatar mahallinde [korku ve tehlike halinde] ..." [Nasuh'un] padişaha ihanet edeceğine inanıyorlardı. 4. Bölüm'de gördüğümüz gibi, Safevilerle barış görüşmelerine işaret ederek düşmanla işbirliğine girdiği iddiasıyla idam edilmesini sağladılar.[58]

Kemankeş Ali Paşa. Nasuh Paşa'nın dışında, Mustafa Ağa'nın hem başlıca rakipleri hem en önemli mahmileri, kariyerinin ikinci evresinde yani 1622'deki Genç Osman Vakası'ndan sonra saraya dönmesinin ardından ortaya çıktı. Habeşi Mehmed Ağa'nın oluşturduğu örüntünün bir anlamda dışına çıkan Hacı Mustafa Ağa padişaha erişim için doğrudan doğruya pek çok sadrazamla rekabet etti. 1620'de Mustafa Ağa'nın görevinden alınıp Mısır'a sürgün edilmesi sonucunu doğuran Güzelce Ali Paşa'yla yaşananlardan, ağa bir ders çıkarmış gibidir. Üç yıl sonra IV. Murad'ın sadrazamı Kemankeş Ali Paşa, Mustafa Ağa'yı Mısır'dan geri getirtip yeniden Darüssaade ağası olmasını sağladı. Oysa bu sırada, Mustafa Ağa'nın sıkıntı yaratacağı konusunda kendisine uyarılarda bulunulmuştu. Naima, Kemankeş Ali Paşa'ya adamlarından birinin yaptığı uyarıyı şöyle anlatır:

> Ol mahal telhiscisi Kabasakal Ali Ağa ki, emekdarlarından, bir hayırhah küstah adam idi, paşayı levmedip [çekiştirip]: "Niçin Mustafa ağayı getirdirsin, ol ta'ayün ü istiklâli [baş olmayı, müstakil hareket etmeyi] öğrenmiştir. Sana mutî ve sözüne râm olmaz [itaat edip sözünü dinlemez]. Nice veziri azl ü nasba me'lûf olmuş adam senden havf etmez [tâyin ettirmiş olan bir adam, senden korkmaz].[59]

---

57 *A.g.e.*, II: 402.
58 Hasan Beyzâde, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, III: 886-888; Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, II: 415.
59 Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, II: 536-537; Ahmed Resmî, *Hamîletü'l-Küberâ*, s. 48.

Kemankeş Ali Paşa, Mustafa Ağa'nın saraya dönüşünden kısa bir süre sonra idam edildi ama bu idamın altında yatan nedenler bir Darüssaade ağasının "itaatsizliği"nden çok daha karmaşıktı. Kemankeş Ali Paşa sadrazamlığa büyük mücadeleler sonucunda ulaşmış, bu süreçte de rakip güçlü vezirler ve şeyhülislam dahil pek çok düşman edinmişti. Ama en büyük hatası, Şah Abbas'ın 1624'te Bağdat'ı almasına imkân vermesi, ardından da bu gerçeği 12 yaşındaki yeni padişahtan ve daha önemlisi annesi, kudretli Kösem Sultan'dan gizlemesiydi. Nasuh Paşa'nın da daha önce tecrübe ettiği gibi, bu yıllarda Şah Abbas'ı yatıştırmaya yönelik herhangi bir adım atılması idam için yeterli gerekçe sayılıyordu. Yukarıda anlatılan yeni ittifak kompozisyonuna uygun olarak, Kösem Sultan ve Mustafa Ağa işbirliği yaparak sadrazamı azlettirip boğdurttu.[60]

Mısır Valileri. Öte yandan Hacı Mustafa Ağa "himaye ağını kullanarak adam yerleştirme" denebilecek alışıldık oyununu sürdürüyordu: Himayesinde bulunan, içlerindeki devşirme ve memlûk oranı birbirine kabaca eşit olan adamlarını vezaret gibi yüksek makamlara, hatta mümkün olduğunda sadrazamlığa getirmeye çalışıyordu. Mısır valiliğiyle özel olarak ilgileniyordu; bu da orada geçirdiği yıllar ve eyaletin Evkaf-ı Haremeyn'e öteden beri sağladığı katkılar düşünüldüğünde hiç şaşırtıcı değildir. Kendisi Kahire'deyken, Darüssaade ağalığı makamına tayininden hemen önce, himaye ağında yer alan, hadım ağalardan Gürcü Mehmed Paşa Mısır valisi oldu. Gürcü Mehmed Paşa, Eylül 1604'ten Temmuz 1605'e kadar bu makamda kaldı. Kariyerine "saraç" olarak başlamıştı: Aslında bu, muhafızlığa denk bir görevdi; Darüssaade ağasının şahsi "memlûk"ü olduğuna güçlü bir işaret sayılabilir.[61] 1622 Eylül'ünde sadrazamlığa getirildi ama beş ay sonra idam edildi. İdam edilmesinin altında yatan sebep, büyük bir ihtimalle, tahttan indirilen II. Osman'ın idare kadrosunda bulunanlara yönelik genel bir tepkiydi.[62]

---

60 Hasan Beyzâde, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, III: 980-987; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, Kısım 2, s. 379.

61 Hathaway, *Politics of Households*, s. 55, 57-58, 63.

62 Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, II: 603-604; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, Kısım 2, s. 402.

Mısır'ın daha sonraki valilerinden biri, 1628-1630 arasında görev yapan Tabanıyassı Mehmed Paşa, memleketi Drama'dan (bugün Yunanistan'da) devşirme olarak İstanbul'a getirildiği zaman Hacı Mustafa Ağa'nın hizmetine girmişti. Darüssaade ağası bu genç Arnavut'u önce müteferrika sınıfına yerleştirmişti.[63] Tabanıyassı Mehmed Paşa da sadrazam oldu, 1632'den 1637'ye kadar sadarette kaldı. Bu arada öteki vezirler için Naima şöyle der: Sultan Ahmed zamanında "[...] vüzerâ ve defterdarlık mansıbı üzerine muhârebe ve mukâtele edip taraf-ı saltanata bî-had pişkeş nisâr ve takdiminden mâ-adâ Dârüssa'âde Ağası Mustafa Ağa şefâ'ati ve veziria'zamların himmetiyle vücuda gelirdi."[64]

Melek Ahmed Paşa. Tabanıyassı Mehmed Paşa'nın kariyer çizgisi Hacı Mustafa Ağa'nın himaye ettiği kişilerin, kendisinin vefat tarihi olan 1624 senesinden çok sonra da Osmanlı idare teşkilatındaki çevreler üzerinde etkisini sürdürdüğünü gösteren bir örnektir. IV. Mehmed'in (salt. 1648-1687) ilk sadrazamlarından biri, Ağustos 1651'de üç hafta sadaret makamında kalan Melek Ahmed Paşa bile, kariyerine Mustafa Ağa'nın himayesine girerek başlamıştı. Melek Ahmed Paşa, Abhazyalı bir memlûkün oğlu olarak İstanbul'da doğdu ama kuzey Kafkasya halklarında yaygın görüldüğü gibi, ata yurdunun âdetlerine uygun bir şekilde yetiştirilmek üzere Abhazya'ya gönderildi. Abhazya'da iyi bir şekilde yetiştirildikten sonra kuzeniyle birlikte I. Ahmed'in sarayına takdim edildi. Kuzeni Sarây-ı Âmire kuyumcubaşısıyla evlendirildi, ünlü seyyah Evliya Çelebi'nin annesi olarak tarihe geçti. Melek Ahmed ise Hacı Mustafa Ağa sayesinde Enderun Mektebi'ne alındı.[65] Çok kısa süren sadrazamlığının yanı sıra önemli valiliklerde ve kumandanlıklarda bulundu, I. Ahmed'in kızıyla evlendi.[66]

---

63 Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, II: 635.

64 "kaderi yüksek vezirler, defterdarlık makamını elde etmek içün birbirleriyle boğuşup, pâdişâh tarafına, hadsiz hesabsız hediye takdiminden başka Dârüssaâde ağası Mustafa ağanın şefaati ve veziri âzamların himmetiyle defterdarlığı elde edebilirlerdi";*a.g.e.*, IV: 1642, ayrıca bkz. *a.g.e.*, II: 376-377.

65 Silahdar, *Silahdar Tarihi*, I: 256-57; Robert Dankoff, çev., *The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Pasha (1599-1662) as Portrayed in Evliya Çelebi's Book of Travels*, giriş: Rhoads Murphey (Albany, NY, 1991), s. 5 (Murphey), s. 49.

66 Dankoff, çev., *Intimate Life of an Ottoman Statesman*, birçok yerde.

Kırım Hanı. Hacı Mustafa Ağa'nın makam kazandırma kudreti zaman zaman sadrazamlığın bile ötesine geçebiliyordu. 1624'te, Kırım hanlığını tekeline almış güçlü bir Tatar hanedanının mensubu olan III. Mehmed Giray, kardeşi Canıbek'in Hacı Mustafa Ağa'nın nüfuzuyla haksız bir şekilde han olduğunu iddia etmişti.[67] Kırım hanedanının diğer mensupları gibi III. Mehmed Giray da saraydaki hizip rekabetinden faydalanmış, Hacı Mustafa Ağa'nın düşmanı olan eski bir sadrazamın desteğini kazanarak hanlığı elde etmişti. Dört yıl süren çok fırtınalı bir hanlık dönemi geçirdi, Kırım'a saldıran Rus Kazaklarla çarpışma sırasında öldü.[68]

Kırım hanları ve topladıkları Tatar süvariler Osmanlıların Habsburglara ve Ruslara karşı çarpışmalarında kritik önem taşıyordu. Yine Tatarlar, Ukrayna bozkırlarına ve Kafkaslar'a yaptıkları akınlar sayesinde İstanbul'a ve Osmanlı eyaletlerine çok sayıda köle sağlıyordu. Bu memlûkler tam da o sıralarda bütün imparatorlukta gitgide önem kazanan bir insan gücüydü. Kırım'ın bu özellikleri, İstanbul'a bu kadar uzak bir hanlığın başına kimin geçeceği meselesine Hacı Mustafa Ağa'nın niçin önem verdiğini açıklamak için muhtemelen yeterlidir. Ayrıca Kırım hanının toprakları Habeşi Mehmed Ağa'nın kurduğu ve ondan sonraki Darüssaade ağalarının sürdürdüğü vakfa dayanan bir müstahkem kasaba olan İsmail Geçidi'nin bulunduğu bölgeye komşuydu. Söz konusu bölgeden Karadeniz yoluyla Osmanlı topraklarına, özellikle İstanbul'a tahıl gönderiliyordu. Kırım'ın bu hassas konumu da Darüssaade ağasının oradaki istikrara öncelik tanımasının ve Kırım'da tahta geçecek Tatar hanına önem vermesinin sebeplerinden biridir.

Darüssaade Ağasının Kamusal Görünürlüğü. Darüssaade ağası, Hacı Mustafa Ağa'nın bu makamda bulunduğu dönemde, daha önce hiç olmadığı kadar kamusal alanda görünür olmuştu. Yukarıda gördüğümüz üzere, ilk Darüssaade ağası Habeşi Mehmed Ağa harem kapısının önünde, selatin vakıflarıyla ilgili meseleleri tartışmak için haftada bir toplantı düzenlerdi. Hacı Mustafa Ağa da İstanbul'da ve Edirne'de düzenlenen tören alaylarına düzenli

67 Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, II: 563-564.
68 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, kısım 2, s. 10-12.

katılmıştı. Eski payitaht Edirne, Osmanlıların Habsburglara karşı seferleri için bir ileri üs konumundaydı ve 17. yüzyılda gerçek bir ikinci başkent haline gelmişti.

Saltanat otoritesini gösteren bu tür törenlere aşina bir asker tarihçi olan Topçular Kâtibi'nin bildirdiğine göre, Hacı Mustafa Ağa, Şubat 1612'de I. Ahmed'in kızı ile Nasuh Paşa'nın nişan düğününde harem ağalarının başında tören alayına katıldı. Bu törende, ilginç bir biçimde harem ağaları ile kapı ağaları at üzerinde ikili gruplar oluşturmuştur yani bir kara ağa ile bir ak ağa törende yan yana ilerleyerek geçmiştir.[69] Bu, bir alayda hadım ağaların kara-ak ikililer oluşturarak geçtiği ilk tören olmayabilir. Yine de daha sonraki yıllarda böyle bir örüntü oluşmasına katkıda bulunmuştur. Bir on yıl sonra hem Harem-i Hümayun'daki hem Babüssaade'deki hadım ağaların başına kısa süreliğine bir ak ağa geçecek de olsa, kara ağaların Harem-i Hümayun'la, ak ağaların da Babüssaade'yle özdeşleşmesi artık iyice netleşmiş oluyordu. Yine Topçular Kâtibi, Hacı Mustafa Ağa'nın 1614'te Edirne'de benzer bir törene harem ağalarının başında katıldığını belirtir.[70] Harem ağalarının 1596 Eğri ve 1612 Tebriz seferlerinde veya 1636 Revan ve 1638 Bağdat zaferlerinde olduğu gibi ordunun uğurlandığı ve zaferin kutlandığı törenlere katılmaları da bundan böyle yaygın hale geldi.[71]

Hacı Mustafa Ağa'nın Vefatı ve Türbesi. Hacı Mustafa Ağa, 1624 yılı Temmuz ayı ortalarında makamındayken vefat etti. Ölüm tarihinde yaşı bilinmemekle birlikte, Darüssaade ağalarının çoğu gibi yaşının ilerlemiş, belki 70'li veya 80'li yaşlara ulaşmış olması muhtemeldir. Hacı Mustafa Ağa ölümüyle bile önemli bir emsal oluşturdu: İstanbul'un surları dışında büyüyen mezarlığın (Eyüp Sultan Mezarlığı'nın) ortasındaki Ebu Eyyub el-Ensari Türbesi'nin yanına gömüldü (Söz konusu mezarlık ve Hacı Mustafa Ağa'nın türbesi hakkında 11. Bölüm'de daha fazla bilgi verilecektir).

---

69 Topçular Kâtibi, *Topçular Kâtibi Tarihi*, I: 596-598, 601 n., 622-623; II: 1023, 1025, 1076; Mustafa Safî, *Zübdetü't-Tevârih*, I: 138-139; Mehmed bin Mehmed, *Nuhbe*, 244; Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, II: 93.

70 Topçular Kâtibi, *Topçular Kâtibi Tarihi*, I: 617.

71 *A.g.e.*, I: 145, 607; II: 892, 1023, 1025, 1072-1073, 1076.

Bu semt I. Ahmed'in tahta çıkışının ardından yeni bir önem kazanmıştı. Yeni padişah tahta çıktıktan sonra Eyüp Sultan Türbesi'ni ziyaret etmiş, peygamberin kılıcını veya dinsel-tarihsel önem atfedilen bir başka kılıcı kuşanmıştı. Kılıç kuşatan, ya şeyhülislam ya hanedanın kurucusu Osman Gazi'nin kayınpederi Şeyh Edebali'nin soyundan gelen bir kimseydi. O tarihten itibaren imparatorluk sona erene kadar bir istisna hariç her yeni padişah için böyle bir kılıç kuşanma merasimi yapılmıştı.[72] Hacı Mustafa Ağa'nın kabir yeri olarak bu mekânı seçmesi, tören alaylarına katılması gibi kendisinin artan kamusal görünürlüğüne işaret ediyordu.

İdris Ağa. Hacı Mustafa Ağa'nın vefatının ardından, kendisiyle Sultanahmet Camii'nin yapımında yakın çalışma fırsatı bulmuş, himayesindeki kişilerden İdris Ağa Darüssaade ağası oldu. Hacı Mustafa Ağa nasıl I. Ahmed'in musahibi idi ise İdris Ağa da IV. Murad'ın musahibiydi. 1640'ta Sultan İbrahim tahta çıkınca görevinden alındı ve kısa süre sonra öldü. Ahmed Resmi Efendi'ye göre, haremin dışındaki işlere izin olmadan karışmadığı için mizacı ve yapıp ettikleri tarihçiler tarafından konu edilmemiştir.[73] Ama 18. yüzyılda bu satırları yazan Ahmed Resmi Efendi'nin sözleri pek inandırıcı değildir çünkü İdris Ağa en azından Sultanahmet Camii'nin "bina emini" olarak görev yapmıştı.

Darüssaade ağalığı makamında Hacı Mustafa Ağa'nın 20 yıl, İdris Ağa'nın 16 yıl bulunmasının ardından yerlerine geçen pek çok Darüssaade ağasının görev süresi çok kısa görünmektedir. 17. yüzyılın sonlarında Darüssaade ağası tayin edilen Yusuf Ağa hariç hiçbiri beş yıldan uzun bir süre bu makamda kalmamıştır. Aşağıdaki örneklerde göreceğimiz gibi, bu kısa görev süreleri Darüssaade ağalarının güç ve nüfuz sahibi olmadığı anlamına gelmiyordu.

---

72 Mustafa Safî, *Zübdetü't-Tevârih*, I: 15-16; Cemal Kafadar, "Eyüp'te Kılıç Kuşanma Törenleri", Tülay Artan, ed., *Eyüp: Dün, Bugün* (*Sempozyum, 11-12 Aralık 1993*) (İstanbul, 1994), s. 54-55; Tezcan, *Second Ottoman Empire*, s. 121 ve n. 31; Piterberg, *An Ottoman Tragedy*, s. 10-11; Douglas S. Brookes, "Of Swords and Tombs: Symbolism in the Ottoman Accession Ritual", *Turkish Studies Association Bulletin* 17, 2 (1993): 1-22.

73 *Hamîletü'l-Küberâ*, s. 50; Derviş Abdullah, *Risale-i Teberdâriye*, var. 58a.

Sümbül Ağa

Sultan İbrahim'in saltanat devrinin ilk yarısında, 1640-1644 arasında Darüssaade ağalığı makamında bulunan Sümbül Ağa, Osmanlıların Girit'i Venedik'ten aldığı harekâta esin kaynağı olmuştu ama izlediği bir siyasetin sonucu olarak değil rastlantıyla. 1644 Nisan'ında makamından azledildikten sonra, pek çok selefi gibi Mısır'a gitmek üzere gemiyle yola çıkmıştı. Gemi Rodos'ta kısa bir mola verip tekrar denize açıldığı sırada Maltalı St. Jean Şövalyeleri'nden korsanların saldırısına uğradı (St. Jean Şövalyeleri, Kanuni tarafından Rodos'tan çıkarıldıkları 1522 yılına kadar "Rodos Şövalyeleri" olarak da anılırdı). Deniz savaşları hakkında bilgisiz sayılamayacak Kâtip Çelebi şunları yazar:

> [Rodos ile Girit arasındaki] Kerpe adasına vâsıl oldukça rah-ı zenân kuffâr belâ-i nâgehânı gibi numayan olub, fi'l-hal erşed gide kovûs, toplarına gemi bî-nişâna idüb, ağa ve ehl-i sefineye nâ-câr cenge kâ'im oldular. Esnâ-ı rezmde ağa ve re'îs şehid olub, sâ'ir cenk evrân dahi cenkde düşüb, bâki kalan giriftâr oldu.[74]

Şövalyeler daha sonra kaçırdıkları gemiyi Girit'e götürdü; Sümbül Ağa'nın atlarından birini ve başka ganimetleri adanın Venedikli valisine sundular. Kâtip Çelebi olayın devamını şöyle anlatır: "Ve bu ahvâl tedriçle İstanbul'da şâ'i' olub iç ağalarından sem'-i hümayuna vâsıl oldukda, donanma tertibi esbabına şurû' olunub, bu def'a Girid seferi zuhuruna bâ'is ve nice vilâyetler fethine sebeb-i hâdis oldu."[75]

---

74 "Kerpe adasına ulaştıkta yol kesici kâfirler ansızın gelen belâ gibi göründüler ve hemen eriştiler. Ağa ve gemiciler vuruş-kırıştan geri durmayıp mertçe dürüşüp döğüştüler. Savaşta Ağa ve reis şehit olup öteki savaşçıların çoğu top ve tüfekle savaşarak düştü. Geri kalan bu cehennemliklerin eline girip gemiyi aktarma eylediler"; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II: 234; Topkapı Arşivi, E 8211 (yak. 1054/1644-1645); E 7884/2 (tarihsiz); Paul Rycaut, *A History of the Turkish Empire from the Year 1623 to the Year 1677* (Londra, 1680), s. 13-15.

75 "Ve bu haller İstanbul'da duyuldu. İçağaları arasında söylendi. Sonunda padişahın kulağına değdi. Padişahın gönül aynası paslandı. Celâl sahibi Tanrı'nın yardımıyla o şehitlerin öcünü kâfirden almaya himmet eyledi. Ve bu iş Girit'in fethine yol açtı ve donanma seferlerini doğurdu"; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II: 234.

Tabii ki Girit'in fethi Kâtip Çelebi'nin burada ima ettiği kadar kolay olmadı; tam 25 yıl sürdü. Adanın başka yerlerinde kazandıkları ilk başarılardan sonra Osmanlılar, Venediklileri adanın merkezi Kandiye'den (bugünkü Heraklion) çıkaramadı. Osmanlı kuvvetleri ancak 1669'da Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın komutasında, Venediklilerin direnişini kırarak Kandiye Kalesi'ni ele geçirdi.[76] Girit 1913'e kadar Osmanlı egemenliğinde kalacaktı.

Sümbül Ağa'nın sürgününün, azledilen Darüssaade ağalarının Mısır'a gönderilmesi âdetini başlattığı yolunda yaygın bir inanış vardır.[77] Daha önce gördüğümüz gibi, Hacı Mustafa Ağa hem ilk kez Darüssaade ağası olmasından önce hem daha sonra Kahire'de uzun yıllar geçirmişse de Sümbül Ağa'nın şehit düşmesinin ardından Mısır sürgününün gitgide daha yaygın hale geldiği kesinlikle doğrudur. Sümbül Ağa'nın halefi Taşyatur Ali (görev süresi 1644-1645) de Darüssaade ağası olarak göreve başlamak üzere Mısır'dan getirtilmişti.[78] Anlaşılan, daha düşük seviyedeki harem ağaları Sümbül Ağa'nın başına gelenlerin çok öncesinde de Kahire'ye sürgün ediliyorlardı. Ne olursa olsun, Darüssaade ağalığı makamında oturan bir hadım ağanın azledildikten sonra Mısır'a sürgün gitmesi 18. yüzyılın sonlarına dek süren bir uygulamaydı.

Lala Süleyman Ağa

Uzun Süleyman Ağa diye de anılan Lala Süleyman Ağa, Darüssaade ağası olarak Eylül 1651 ile Temmuz 1652 arasında, yani sadece on ay görev yapmış ama saray siyaseti üzerinde muazzam bir etkisi olmuştur. Azlinden sonra da Kahire'de yerel siyasette önde gelen bir şahsiyet haline gelmiş hatta 8. Bölüm'de anlatılacak uluslararası bir olaya adı karışmıştır. Başlangıçta Süleyman Ağa'nın saray içindeki nüfuzu büyük ölçüde, Darüssaade ağası olmasından önceki konumuna dayanıyordu. Yedi yaşında tahta çıkan IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultan'ın baş ağasıydı.

---

76 Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, III: 1011-1012, 1028; Ahmed Resmî, *Hamîletü'l-Küberâ*, s. 51-53.

77 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, 174-175, 180.

78 Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, III: 1011-1012.

IV. Mehmed tahta çıktığı sırada Turhan Sultan sadece 21 yaşındaydı. Saltanat naibi olamayacak kadar genç ve tecrübesiz bulundu, bunun üzerine Divan-ı Hümayun, Kösem Sultan'ın bu görevi üstlenmesini istedi. Yukarıda gördüğümüz gibi Kösem Sultan saray siyasetinin hiç de yabancısı değildi, rakibelerinden birinin oğlu olan Genç Osman'ın tahta çıkışında ve tahttan indirilişinde önemli bir rol oynamıştı. Sarayda yeniden hâkimiyetini kurmaktan hiç de şikâyetçi olmazdı. Ama çeyrek yüzyıl önce Hacı Mustafa Ağa'yla ittifak kurmuşken, artık yeniçerilerin ve Enderun'daki ak ağaların ve iç oğlanların desteğini de alan kendi güçlü hizbinin başındaydı. Turhan Sultan'ın tarafında ise Lala Süleyman Ağa ve diğer harem ağaları yer alıyordu. Olaydan 60 yıl sonra eserini kaleme alan Naima, iki kadın arasındaki rekabeti harem ağaları ile kapı ağaları ve Has Odalılar arasında öteden beri süren rekabetin yeni bir tezahürü olarak niteler.[79] O dönemin vakanüvislerinin ise olayları bu çerçeveye yerleştirmemesi dikkat çekicidir. Bu çatışmayı çıkarlarını korumak için, Kösem Sultan sayesinde padişah üzerindeki nüfuzlarını kaybetmemeye çalışan kul taifesinin yeni bir hamlesi olarak yorumlamış olabilirler.

Turhan Sultan kayınvalidesinin dizginleri elinde tutmasına birkaç yıl ses çıkarmadı, ardından Kösem Sultan'ın saraydaki nüfuzunu yavaş yavaş eritmeye girişti. Yeniçerilerle bir komplo kuran Kösem Sultan da hem Turhan Sultan'ı hem oğlunu öldürme planı hazırladı. IV. Mehmed'in yerine Sultan İbrahim'in bir başka kadından olma oğlunu tahta geçirmeyi hedefliyorlardı. Lala Süleyman Ağa bu komployu öğrendi ve Turhan Sultan'ı uyardı. Turhan Sultan, Lala Süleyman ve diğer harem ağaları Kösem Sultan'ı tasfiye etmek üzere bir karşı komplo kurdular. 3 Eylül 1651 gecesi birkaç kara ağa Kösem Sultan'a saldırdı ve onu haremde kovaladı. N.M. Penzer o gece yaşananları şöyle anlatır:

> Turhan Sultan uyandırıldı ve hâlâ bir çocuk olan [Mehmed'e] hizmet edip onu koruyacağına yemin ettirildi. Şeyhülislam bir fetvayla Kösem Sultan'ın ölümünün şart olduğunu ilan etti ve [sadrazam] tarafından bir

79 *A.g.e.*, III: 1325, 1532-1537.

> irade hazırlandı ve genç padişahın titreyen eliyle imzalandı. Artık [Turhan'ın] zafer saati gelmişti. [Kösem'in] dairesi arandı, bulunamadı. Sonunda aşağılık ihtiyar kadın, bir giysi dolabında bulundu, sürüklenerek ölüme götürüldü. Devam eden sahnede saygı denen şeyden eser kalmamıştı. Küpeleri ve bilezikleri zorla çıkarıldı, yem olarak ortaya saçtığı paralara kimse bakmadı, pahalı kaftanı bin bir parça edildi ve padişahın babaannesinin bedenine saygı gösterilmesine yönelik emre rağmen, talihsiz kadın çırılçıplak soyuldu ve haremin kapısına ayaklarından tutularak sürüklendi... Orada boğduruldu, daha sonra taraftarları da öldürüldü.[80]

Çeşitli tarihçilerin anlatıları ayrıntılarda farklılıklar göstermektedir. Bazılarına göre Lala Süleyman Ağa'nın kendisi Kösem Sultan'ı kendi saçının örgülerini boğazına dolayarak boğmuştur.[81] Harem ağaları arasında dördü Kösem Sultan'ın öldürülmesinde rol oynamıştır: Lala Süleyman Ağa'nın yanı sıra Hoca Reyhan Ağa, Lala İbrahim Ağa ve hakkında çok az şey bilinen Ali Ağa. Hoca Reyhan Ağa, Turhan Sultan'ın musahibiydi; dindarlığıyla, İslami ilimler ve edebiyat alanlarındaki bilgisiyle tanınıyordu.[82] Lala İbrahim Ağa ise Süleyman Ağa'nın yerine Turhan Sultan'ın baş ağası olmuştu. Bu iki ağa da harem ağalarının başına geçemedi ama bu bölümde aşağıda göreceğimiz gibi, Lala İbrahim Ağa da 9. Bölüm'de ele alacağımız Hoca Reyhan Ağa da sarayda parlak bir kariyer sahibi oldu.

Sadrazam Tayin Ettiren Ağa. Lala Süleyman Ağa, Kösem Sultan'ın öldürülmesinden birkaç hafta önce Darüssaade ağası tayin edilmişti. Daha Darüssaade ağası olmadığı dönemlerde bile en azından iki sadrazamın ilgili makama getirilmesinde ve o makamdan indirilmesinde belirleyici rol oynamıştı. Söz konusu iki sadrazam, Genç Osman sonrası dönemde "doğululara" gösterilen rağbete uygun olarak Kafkasyalı "memlûk"lerdi: Abaza Siyavuş Paşa ve Gürcü Mehmed Paşa (Aynı ismi taşıyan ve 1622'de idam edilen

---

80 Penzer, *The Harem*, s. 191-192.
81 Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, III: 1327-1328, 1342; Abdurrahman Abdi, *Vekayiname*, s. 29-33.
82 Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, IV: 1576-1577.

paşayla karıştırılmamalıdır). 1651 yılı Ağustos ayının sonlarında Hacı Mustafa Ağa'nın vaktiyle himaye ettiği ve Evliya Çelebi'nin akrabası olan Melek Ahmed Paşa sadaretten azledilince, Lala Süleyman Ağa'nın Turhan Sultan'ı ikna etmesiyle Siyavuş Paşa sadrazam oldu. Oysa Kösem Sultan yeniçerilerle güçlü bağlarından dolayı şaşırtıcı sayılamayacak bir tavır almış, yeniçeri ağasının sadrazam olması için çaba göstermişti.[83]

Siyavuş Paşa, Abaza Mehmed Paşa'nın yetiştirdiği bir memlûktü, onun hazinedarlığını yapmıştı. Genç Osman'ın katlinin ardından Abaza Mehmed Paşa, I. Mustafa'ya isyan etmiş, birkaç yıl sonra da idam edilmişti.[84] Paşasının idamı üzerine "fevkalade güzelliği sebebiyle IV. Murad zamanında saraya alınıp seferli odasına kaydedilmişti".[85] IV. Murad devrinde Has Oda'ya alınıp burada yükseldi, vezir olmadan önce padişahın silahtar ağalığına getirildi. Pek parlak geçmeyen kaptan-ı deryalık döneminin ardından önemli beylerbeyliklerinde bulundu. Lala Süleyman Ağa'nın desteği olmasa da bu kariyer patikası kendisini sadrazamlığa aday bir devlet adamı haline getirirdi. Ama Lala Süleyman Ağa, Siyavuş Paşa'ya destek vererek, Has Oda'dan yetişme kişileri himaye ağına alma şeklinde özetlenebilecek en etkili Darüssaade ağalarının izlediği stratejiyi sürdürmüş oluyordu.

Lala Süleyman Ağa'nın desteğiyle sadrazam olan Siyavuş Ağa onun müdahalelerine katlanmak zorundaydı. Çok geçmeden bu zorunluluktan rahatsızlık duymaya başladı. Sadaret makamına geçtikten yalnızca birkaç hafta sonra, bir öfke nöbeti sırasında şöyle dediği rivayet edilir: "Bu nasıl vezarettir ki ben bir Arabın mağlûb ve mahkûmu olam!"[86] Kısa bir süre sonra, Lala Süleyman Ağa kendisinden mühr-i hümayunu istedi, vermezse yüzüne karşı "ağzını kıracağı" tehdidini savurdu.[87] Yedikule Zindanları'na attırdı.

---

83 *A.g.e.*, III: 1321-1322.

84 Gabriel Piterberg, "The Alleged Rebellion of Abaza Mehmed Pasha: Historiography and the State in the Seventeenth Century", Hathaway, ed., *Mutiny and Rebellion in the Ottoman Empire*, s. 15; Silahdar, *Silahdar Tarihi*, I: 61.

85 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, kısım 2, s. 400.

86 Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, III: 1365.

87 *A.g.e.*, III: 1368; Abdurrahman Abdi, *Vekayiname*, s. 33; Silahdar, *Silahdar Tarihi*, I: 62.

Lala Süleyman'ın yerine geçecek sadrazamın seçiminde Süleyman Ağa'nın rolü, IV. Murad devrinde saray tayinlerine ilişkin bilgi veren iki temel kaynağın, yani padişahın resmi vakanüvisi Abdurrahman Abdi Paşa'nın ve eserini 18. yüzyılın başlarında kaleme alan, "Köprülülerin tarihçisi" Naima'nın anlattıkları birbirinden yer yer farklıdır. Siyavuş Paşa'nın yerine artık Darüssaade ağası olan Süleyman Ağa, 80'li yaşlardaki Gürcü Mehmed Paşa'yı seçer (Naima) veya onun sadarete geçmesini kabul eder (Abdurrahman Abdi). Gürcü Mehmed Paşa kariyerine 17. yüzyılın ilk yıllarında o zamanki hamisi, Safiye Sultan'ın adamı olan Koca Sinan Paşa'nın yardımıyla başlamıştır. Siyavuş Paşa'nınkine benzer bir kariyer çizgisi olmuş, Has Oda'da yükselmiş, ardından çeşitli beylerbeyliklerine atanmıştır. Ne var ki Gürcü Mehmed Paşa'nın sadarete geçmesi için, Turhan Sultan'ın kethüdası Mimar Kasım Ağa'nın yaptığı hamlenin savuşturulması, yani beş yıl sonra sadrazamlığı dönüştürecek olan Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi teklifinin bir kenara koyulması gerekiyordu. Naima'ya göre, Süleyman Ağa, Kasım Ağa'yı gözden düşürmeyi başardı, onun Kıbrıs'a sürgün edilmesini sağladı. Bu arada Köprülü Mehmed Paşa da Bulgaristan'ın batı ucundaki, ücra Köstendil sancağına sancakbeyi olarak gönderildi. Abdurrahman Abdi ise Kasım Ağa'nın sürgüne ve Köprülü Mehmed Paşa'nın taşrada bir göreve gönderilmesinin sorumluluğunu bizzat Gürcü Mehmed Paşa'ya yükler. Abdi'nin anlatısında, Süleyman Ağa, Köprülü'nün kariyerini ilerleten Kasım Ağa'nın müttefikidir.[88] Eğer bu taraftar anlatılarından himaye örüntülerini çıkarmaya çalışırsak, Turhan Sultan'ın kendi himaye ağını oluşturarak etkisini göstermeye başladığını, ayrıca gerek Turhan Sultan'ın gerek Süleyman Ağa'nın sadaret makamını kontrol altında tutmak için Has Oda'daki bağlantılarını kullanmaya çalıştıklarını görürüz.

İster Süleyman Ağa'nın adamı olsun ister olmasın, Gürcü Mehmed Paşa sadaret makamında sadece Turhan Sultan'ın ve onun

---

88 Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, III: 1367-1368, 1372, 1392, 1399, 1421-1422, 1550; Abdurrahman Abdi, *Vekayi'nâme*, s. 34.

hadım ağaları takımının aleti olmuştur.[89] Anlaşılan, onun kifayetsizliği karşısında Süleyman Ağa, Siyavuş Paşa'nın sadaretini özlemle anmaya başlamıştı. Yalnızca birkaç ay sonra şeyhülislam ve nakibüleşrafla işbirliği kurarak Gürcü Mehmed Paşa'yı sadaretten indirmenin ve yerine tekrar Siyavuş Paşa'yı geçirip onun sadrazamlığını manipüle etmenin yollarını aradı. Ne var ki bu girişimi başarılı olmadı çünkü Turhan Sultan'ın yeni baş ağası, Kösem Sultan'ın katlinde Süleyman Ağa'nın yanında yer alan Lala İbrahim Ağa valide sultana yeni sadrazamı kendisinin seçmesini tavsiye etti. Süleyman Ağa'nın tercihini bir kenara bırakan Turhan Sultan o sırada Mısır valisi olan Tarhuncu Ahmed Paşa'yı sadrazam seçti.[90] Bir başka deyişle Turhan Sultan sonunda Süleyman Ağa'nın nüfuzundan kurtulmuş, kendi başına bir güç ve kendi hizbinin lideri olarak tarih sahnesinde yerini almıştı. Bu kuşkusuz bir dönüm noktasıydı çünkü birkaç ay sonra Süleyman Ağa Darüssaade ağalığından alınacak ve Mısır'a sürgüne gönderilecekti.[91]

Kariyer Canlandıran Ağa. Darüssaade ağası olduğu kısa dönemde Süleyman Ağa ikbal peşinde koşan hırslı kişiler –özellikle bir makamdan azledilmiş olup tekrar kariyer basamaklarını tırmanmak isteyenler– için bir çekim merkezi haline geldi. Bu kişilerin ikbal hırsları –veya ümitsiz arayışları– Darüssaade ağasının gündemiyle tam bir uyum içindeydi. Örneğin eski başdefterdar İbrahim Paşa kimliği açıklanmayan bir devlet yetkilisine –belki de Süleyman Ağa'nın kendisine– 200 kese akçe ödeme taahhüdünde bulunarak makama yeniden atandı. İbrahim Paşa kısa süre sonra ölünce Süleyman Ağa bir başka mazul defterdarın makama tekrar getirilmesine yardımcı oldu (Bu arada İbrahim Paşa'nın taahhüt ettiği 200 kese akçe de müteveffanın malları arasında bulundu ve hazine adına paraya el koyuldu).[92]

Yalnızca askeri-idari teşkilatta yer alanlar değil, yargı mensupları da Süleyman Ağa'ya kariyer rehabilitasyonu için başvurmuş,

89 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, kısım 2, s. 402.
90 Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, III: 1342, 1399.
91 *A.g.e.*, III: 1411; Abdurrahman Abdi, *Vekayi'nâme*, s. 36.
92 Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, III: 1380-1381.

böylece ağanın yukarıda işaret edilen ulema bağlantılarını da göstermişlerdir. 1651 yılında Gürcü Mehmed Paşa sadrazam olduktan kısa bir süre sonra, Kayseri'nin eski kadısı Şami Numan Efendi, Süleyman Ağa'ya intisap etmiş, Süleyman Ağa da bu kişinin Edirne kadılığı gibi önemli bir makama gelmesini sağlamak için şeyhülislama başvurmuştur.[93]

Ama sonunda Süleyman Ağa müntesiplerinin kariyerlerini canlandırma âdeti yüzünden kendi makamından oldu. Aynı yıl, yeni tayin edilen sadrazam Tarhuncu Ahmed Paşa'ya bir başka müntesibini, eski kapıcılar kethüdası Bıyıklı Mehmed'i Mısır valisi tayin etmesi talebinde bulundu. Süleyman Ağa, yukarıda gördüğümüz gibi Tarhuncu Ahmed Paşa'nın sadarete geçmesine karşı çıkmıştı, dolayısıyla onunla arası açıktı. Ayrıca Tarhuncu Ahmed Paşa'nın hamisi Turhan Sultan da artık Süleyman Ağa'nın iradesine boyun eğmekten bıkmıştı. Bu şartlar altında Tarhuncu Ahmed Paşa, Turhan Sultan'dan Darüssaade ağasını azletmesini istedi, o da bu isteği yerine getirdi. Sümbül Ağa ve daha önceki başka Darüssaade ağaları gibi Süleyman Ağa da Mısır'a sürgüne gönderildi.[94]

Sonuç

III. Murad devrinde başlayan ve IV. Mehmed devrine dek uzanan çokboyutlu uzun kriz, 50 yıl içinde Darüssaade ağasının çalışma tarzına ilişkin belirli anahtar trendleri pekiştirmiş oldu. Habeşi Mehmed Ağa'nın yaptığı gibi, kriz döneminin Darüssaade ağaları da genellikle valide sultanla veya haseki sultanla işbirliği yaparak geleceğin sadrazamlarını ve başka yüksek devlet görevlilerini de içine alan çok geniş himaye ağları/hizipler kurdu. Artık harem temelli hizipler arasındaki rekabet hiç olmadığı kadar sertleşmiş, şiddet içerir hale gelmişti. Bu rekabetin bir nedeni de Osmanlı hanedanının inkırazı tehlikesinin baş göstermesiydi. Enflasyon ve kuraklık yüzünden saray masrafları baş edilemeyecek seviyelere çıkarken, isyan eden paralı askerler ve valiler İstanbul üzeri-

93 *A.g.e.*, III: 1372, ayrıca bkz. III: 1390, 1399.
94 *A.g.e.*, III: 1409-1411.

ne yürüme tehdidinde bile bulundu. Saray içine gelince, 1603'te I. Ahmed'in tahta çıkmasıyla yarım yüzyıl sürecek bir devir başlamıştı: Bu devirde tahta çıkanlar ya çok genç hatta çocuk yaştaydı ya da ruhsal dengeleri yerinde değildi. Hatta bu hükümdarlardan biri, Genç Osman öldürüldü, böylece Osmanlı tarihinde ilk kez bir padişahın katledildiği görüldü. Bu "kifayetsiz" hükümdarların yarattığı iktidar boşluğunu harem doldurdu: Harem artık saray siyasetinin ve siyasi hiziplerin merkezi haline gelmişti. Haremdeki kara ağaların nüfuzu arttıkça, ister istemez Enderun'daki ak ağalarla bir rekabet kendini gösterdi, mevcut hizip farklılıklarını daha da derinleştiren sürekli bir sürtüşme ortaya çıktı. Aynı zamanda yeniçeriler ve kapıkulu sipahileri de hizip rekabetine katılıp harem temelli hiziplerden birinden taraf olmaya başlayınca, şiddet ihtimali iyice arttı. Saraydaki kul taifesinin faydasının hatta mevcudiyetinin sorgulandığı ve saray hizmetine giren ama kul taifesinden olmayan "doğuluların" sayısının giderek arttığı bir dönemde, bu iki rakip askeri zümre arasındaki uyuşmazlık hizip rekabetine öngörülemez, tehlikeli bir boyut eklemişti. Hizip rekabetinde askeri güçlerin devreye girmesinin etkisi, 1603'te Osman ve Gazanfer ağaların, 1622'de Sultan II. Osman'ın ve 1651'de Kösem Sultan'ın öldürülmesinde görülmüştü.

1651'de Süleyman Ağa Darüssaade ağası olduğu zaman, şiddet sarayın en iç tarafındaki ikamet edilen yerlerde bile hizip siyasetinin normatif bir parçası haline gelmişti. Gördüğümüz gibi Süleyman Ağa en azından bir sadrazama fiziksel şiddet tehdidinde bulunmuştu. Kendisinin Darüssaade ağalığı zamanında haremde şiddeti kışkırtmak için yeniçeriler ile sipahilerin bir araya gelmesi bile gerekmiyordu. Kösem Sultan cinayeti bizzat harem ağaları tarafından işlenmişti, üstelik yeniçerilerin yaşlanan sultanı savunma girişimleri de bu korkunç akıbeti engelleyememişti. Bazı açılardan, bu yaygın şiddet tehlikesine harem temelli hizipleşmenin, askerileşmenin, etnik-bölgesel rekabetlerin ve kara ağalar ile ak ağalar arasındaki sürtüşmenin onlarca yıl iç içe geçmesinin mantıksal bir sonucu olarak bakabiliriz. Bu dört hizipleşme türü birbirini pekiştiriyor, saray içinde başa çıkılması güç bir gerilim ortamı yaratıyordu.

1650'lerin ikinci yarısında sadareti ele geçiren Köprülüler hanedanının dizginlenemez görünen hizip rekabetine son verme konusunda büyük ölçüde başarılı olması, bu şartlar göz önünde tutulunca belki de daha çarpıcıdır. Köprülüler Harem-i Hümayun'a, Has Oda'ya ve askeri-idari devlet teşkilatına kendi kapı halkından kişileri yerleştirerek bu meselenin altından kalkmışlardı. Köprülülerin attığı adımların Darüssaade ağalığı makamı üzerindeki etkisi bir sonraki bölümün konusunu oluşturuyor.

VI

Yusuf Ağa ve Köprülü Reformları

Süleyman Ağa'nın Darüssaade ağalığı dönemi, 17. yüzyılın ortalarında yaşanan kargaşayı yansıtır: İsyan etmiş Celali valilerin hâlâ bir tehdit oluşturduğu, Girit'in fethinin bir türlü tamamlanamadığı, hanedan krizinin henüz aşılamadığı bir dönemdir bu. 1651'de, yani Kösem Sultan'ın öldürüldüğü yıl, sarayda hizip mücadelesi yeni bir tehlikeli zirve noktasına ulaşmıştı: Artık Kösem Sultan'ın taraftarları ile Turhan Sultan'ın taraftarları silahlı çatışmanın eşiğine gelmişti. Onlar arasındaki husumet, henüz 10 yaşında olan IV. Mehmed'in güvenliği için de bir tehdit oluşturuyordu. İronik bir şekilde, harem temelli iki hizip de kendilerinin on yıllardır destek sağlayan ocaklara bel bağlamalarının giderek daha zor hale geldiğini görüyordu (bkz. Tablo 6.1). Ellerinde tahta çıkarma ve tahttan indirme gücü bulunduğunun pekâlâ farkında olan ve 5. Bölüm'de ele aldığımız etnik-bölgesel ihtilaflara giderek daha fazla kapılan yeniçeriler ve sipahiler artık ne yapacağı öngörülemez birer güruha benziyordu: Her an birbirlerini boğazlayabilir, bir araya gelip saraydaki düşmanlarını yok edebilir veya İstanbul sokaklarında sağa sola saldırabilirlerdi.

Köprülü Mehmed Paşa sadrazam tayin edildiğinde ortam buydu. Köprülüler gerçek bir sadrazamlar hanedanı kurdular: 1657'den 1683 Viyana bozgununa kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun sadaret makamında hep Köprülü soyundan gelenler bulundu. Dahası, Köprülü soyundan gelen bazı sadrazamlar 18. yüzyılda da ülke yönetiminde söz sahibi oldu. Osmanlı tarihçileri öteden beri Köprülüleri, sert tedbirlere başvurarak imparatorluğu hanedan kargaşasından çıkaran ve askeri çöküşü –geçici olarak– engelleyen "kurtarıcılar" şeklinde betimlemiştir.[1] Bu betimlemenin tamamen yanlış olduğu söylenemez ama çoğu gerçeklik gibi buradaki tarihsel gerçeklik de daha karmaşıktır ve "Köprülüler devri"nde Darüssaade ağalarının yaşadığı karmaşıklığı yansıtır.

Köprülüler hanedanından ilk sadrazam Köprülü Mehmed Paşa (görev süresi 1656-1661) ve ardından yerine geçen oğlu Fazıl Ahmed Paşa (görev süresi 1661-1676), İstanbul'da ve taşrada her türlü makamı kendi hane halkının mensuplarıyla doldurma stratejisi izledi. Akraba ağını çok geniş bir intisap çevresiyle birleştiren bir hane tipi, 16. yüzyılın ortalarına doğru yüksek devlet görevlileri arasında yaygın hale gelmişti. Konuyla ilgili, bugün klasik hale gelmiş iki çalışmanın birinde Metin Kunt 1550 ile 1650 arasında hem merkez hem taşra idaresinde bu tür hanelerin önemine işaret etmiş, ötekinde de Rifaat Abou-El-Haj onlar için "vezir ve paşa haneleri" nitelemesini kullanmıştı.[2] Bu tür bir hane, padişahın sarayındaki hane halkı model alınarak oluşturulurdu, ironik bir şekilde padişahın hane halkından ayrı bir iktidar üssü haline gelirdi. Söz konusu yapı, harem temelli hizipler gibi "merkezdeki ademimerkezileşme" adını verdiğim ve 17. yüzyılda Osmanlı siyasi kültürüne damgasını vuran sürecin anahtar bir unsuruydu.[3] Padişahın hane

1 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, kısım 1, s. 367-433; Norman Itzkowitz, *Ottoman Empire and Islamic Tradition* (Chicago, IL, 1972), s. 77-85; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* (Cambridge, 1976-1977), I: 207-215.

2 Metin Kunt, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650* (New York, NY, 1983); Rifaat A. Abou-El-Haj, "The Ottoman Vezir and Paşa Households, 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society* 94 (1974): 438-447.

3 Hathaway, *Arab Lands under Ottoman Rule*, s. 8, 11-12.

Tablo 6.1 17 yüzyılın ikinci yarısında haremin ve Enderun'un ileri gelenleri[a]

Harem		Enderun	
		Kapı Ağası *Boşnak Ahmed Ağa*	
Valide Sultanlar	Darüssaade Ağaları	**Babüssaade**	**Has Oda**
Turhan (IV. Mehmed'in annesi)	*Behram*		
Saliha Dilaşub (II. Süleyman'ın annesi)	*Dilaver*	Hazinedar Başı	Has Oda Başı
	Solak Mehmed		
Muazzez (II. Ahmed'in annesi)	*Musli*		
Gülnuş Emetullah (III. Ahmed'in annesi)	*Abbas*	Saray Ağası	Silahdar
	Yusuf		*Çorlulu Ali*
	Hazinedar Ali		
	Mustafa	Kapı Oğlanı	Çuhadar
	Karagöz Gedai	Musli	
	Ahmed		Rikabdar
	Hazinedar-ı Şehriyari		İçoğlanları
	Solak Mehmed		
	Yusuf		
	Hazinedar Ali		

[a] İtalikler bu bölümde adı anılan kişilere işaret etmektedir.

halkı artık valide sultanın, haseki sultanın, sadrazamın ve diğer yüksek makam sahiplerinin hane halklarını içeren bir oyundaki oyunculardan biriydi. Köprülülerin dehası, inanılmaz büyüklükte bir himaye ağı oluşturmalarında aranmalıdır: Bu ağ, saray hizmetinin bütün dallarında ve imparatorluğun dört bir yanında idare yapısının bütün düzeylerinde hizmet edecek insan gücü sağlayan bir havuz görevi görmüştü. Sadece söz konusu hane halkının büyüklüğü sayesinde, daha önce pek az sadrazama nasip olan bir başarıyla Osmanlı idaresinin her tarafına damgalarını vurdular. Sadareti tekellerine aldıkları dönemde nisbi istikrar ve devamlılığı nasıl sağladıkları sorusunun bir cevabı da burada aranmalıdır.

Ama Köprülüler, Darüssaade ağalığına kimin geçeceği meselesinde istediklerini her zaman elde edemedi, yani kendi kapı hal-

kı mensuplarını bu makama getirmeyi başaramadılar çünkü IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultan genellikle maiyetinden seçtiği kendi adamlarının bu göreve gelmesini istiyordu. Kimi zaman da Köprülüler çevresinden gelmeyen Darüssaade ağaları sadrazamların çıkarlarına tamamen aykırı bir tarzda hareket etti; bunun sonucunda makamlarından oldular veya hapsedildiler.

Darüssaade ağalığı makamına tek tek atamaların ötesinde Köprülüler, Darüssaade ağası için yeni bir kariyer patikası yerleştirmeyi başardı. Bu patika, sadrazama Darüssaade ağalığı makamı ve kontrol ettiği gelirler konusunda daha fazla avantaj sağlıyordu. Söz konusu yeni patikada kritik unsur hazinedar-ı şehriyarilik makamıydı. Artık Darüssaade ağası olmadan önce hazinedar-ı şehriyari makamına gelmek fiilen şart haline gelmişti. Dahası Köprülüler, Darüssaade ağalarının gerek makamındayken gerek azledildikten sonra Mısır ve Hicaz'la daha belirgin ve güçlü hale gelen ilişkilerine nezaret etti. Bu, kimi açılardan, yarım yüzyıldan uzun bir zaman önce Hacı Mustafa Ağa'nın oluşturduğu bir örüntünün canlandırılması anlamına geliyordu ama aynı zamanda Köprülülerin önceliklerini yansıtıyordu. Darüssaade ağasının Mısır'la çeşitli bağlantıları 8. Bölüm'de işlenecek. Burada ise Darüssaade ağasının şeyhülharemlik makamı veya peygamberin kabrinin türbedarları aracılığıyla Hicaz'la kurduğu bağlantılar ele alınacak.

Bu bölümde önce 1650'li yıllarda saraydaki bölünmelerin derinliği gösterilecek, bu yüzden saray içinde sürdürülemeyecek bir şiddet ve korkutma ortamının nasıl hüküm sürdüğüne dikkat çekilecek. Ardından söz konusu korkunç ortamı değiştirmek üzere Köprülü Mehmed Paşa'nın sadaret makamına getirilmesine geçiyoruz ve onun ıslahatçı siyasetlerinin Darüssaade ağasının kariyer patikası üzerindeki etkilerini ele alıyoruz. Gelgelelim Köprülü Mehmed Paşa'nın ölümünün (1661) ardından bu patikada görülen çeşitlenmeyi de göz ardı etmiyoruz. Nihayet, uzun zaman Darüssaade ağalığı makamında bulunan (görev süresi 1671-1687) Yusuf Ağa'nın kariyerini inceliyoruz. Yusuf Ağa, Köprülüler hanedanına müntesip olmamakla birlikte pek çok yönden onların ıslahatlarını yansıtan bir kariyere sahip olmuştur.

Behram Ağa ve Çınar Vakası

1651 yılında pek çok kişinin nefret ettiği Kösem Sultan öldürülmüş, 1652 yılında da Kösem Sultan'ı öldürdüğü ve gitgide gücünü artırdığı söylenen Süleyman Ağa azledilmişti. IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultan kendisine büyük güçlükler çıkaran iki önemli kişiden kurtulmuştu. Gelgelelim bu, oğlunun tahttaki konumunun birdenbire emniyete kavuştuğu anlamına gelmiyordu. Ne de olsa Topkapı Sarayı hâlâ, Kösem Sultan'ı desteklemiş ve IV. Mehmed'i ve kardeşlerini sadece Turhan Sultan'ın ve onun harem hizbinin birer oyuncağı sayan yeniçerilerle ve iç oğlanlarıyla doluydu.

Tarihinde Köprülülere ziyadesiyle iltifatkâr görünen Naima, harem ağaları ile Enderun'daki görevliler, özellikle Has Odalılar arasında, o dönemde yaşamış tarihçilerin kaydetmediği zehirli bir husumetten bahseder. Naima'ya göre, Süleyman Ağa'nın yerine Darüssaade ağası olan Behram Ağa ve Kösem Sultan cinayetine karışmış harem ağalarından Hoca Reyhan Ağa, hadım olan ve olmayan Has Odalıların 1654 yılının Ekim ayında kurban bayramı merasimlerini genç padişaha ve kardeşlerine bir saldırı düzenlemek için bir bahane olarak kullanacağı konusunda büyük bir endişeye kapılmışltı (Naima'nın ifade tarzında, hadım olmayan bir iç oğlanının genç padişaha tecavüze yelteneceği iması vardır). Garip bir şekilde Turhan Sultan böyle bir şüphe taşımıyordu. Naima'ya göre, Turhan Sultan, Behram Ağa'ya şöyle demişti: "Behey ağa, bu bayram gecesidir, arslanım dahi masumdur. Bu gece ağaların lu'b ve hünerlerin seyretmek kanun-ı kadimdir." Ama endişe içindeki Behram Ağa onu dinlememiş, valide sultanın emrine göre hareket eder görünerek padişahı hareme çağırmıştı.

Bu olay Has Odalıları çılgına döndürdü. Naima'ya göre, Behram Ağa'ya şiddetle karşı çıktılar: "Bre zalim ü cabbar! Bu ettiğin bî-edeblik nedir? İbtida-i Devlet-i Osmaniye'den beri bizlerin makamında olan hizmetkârlar padişahların hassü'l-has bendeleri değil midir? Mülük-i salife her istedikleri vakitte ale'l-husus 'idlerde Has-oda'da eğlenmek kanun idiğini bilmez misin?"[4] Onu han-

4 Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, III: 1532-1536.

çerlemeye çalıştılar, daha sonra da resmen padişaha ve şehzadelere karşı tertip içinde olmakla suçladılar. Çaresizlik içindeki Behram Ağa, Turhan Sultan'dan kendisini "azat" etmesini, Mısır'a gitmesine izin vermesini istedi.

Naima yakında çıkacak ve Köprülü Mehmed Paşa'nın bastıracağı kanlı kargaşalara doğru giden, kendi içinde bölünmüş bir saray izlenimi vermek istemiş olabilir pekâlâ. Turhan Sultan'ı saf ve koruyucuya muhtaç biri olarak göstermeyi de tercih etmiş olabilir. Ama harem ağaları ile Enderun'un iç oğlanları arasındaki daha önceki sürtüşmeler ışığında, hele yalnızca birkaç yıl önce haremi saran şiddet olayları düşünüldüğünde, anlatısının en azından inandırıcı bir tarafının olduğu da açıktır. Naima'nın anlatısında şeyhülislam bu çatışmada tarafsız kalan üçüncü taraf rolünü üstlenir oysa aynı şeyhülislam yakın geçmişte Darüssaade ağasıyla sıkı bir ittifak kurmuş, önce Hacı Mustafa Ağa'nın, ardından Süleyman Ağa'nın yanında saf tutmuş, hatta Kösem Sultan'ın katlinin şeran caiz olduğuna dair fetva vermişti. Bu olayda ise iki hizbin barışması için araya girmiştir ve Behram Ağa da makamında kalmıştır.[5]

Şeyhülislamın araya girmesinden iki yıl sonra, Mart 1656'da Osmanlı tarihindeki en sarsıcı askeri isyanlardan birinin, daha sonra "Çınar Vakası" diye anılan olayın Behram Ağa'nın hayatına mal olması ironiktir. 1603'te olduğu gibi yeniçeriler ve sipahiler ortak bir sorun, yani maaşlarını veya ulufelerini alamamaları sebebiyle güçlerini birleştirdi. Harem temelli hizipler bir ocağı ötekine karşı kolayca kullanabiliyordu ama ikisi güçlerini bir araya getirdiği anda çaresiz kalıyorlardı. Askerler sarayı kuşattı, hem Harem-i Hümayun'un hem Enderun'un önde gelen isimlerinin kellelerini istediler; her iki grubu yaşadıkları sorunların müsebbibi sayıyorlardı. Korkuya kapılan Turhan Sultan ve 15 yaşındaki padişah, hepsinin idamına razı oldu.

Vakanüvis Abdurrahman Abdi Paşa olayı şöyle anlatır: "[...] şevketlü Padişâhımız hazretleri [...] Bostancı-başıya hatt-ı şerîf virüp mûcebince taife-i mezburenün taleb itdükleri ağalardan Dâ-

5 *A.g.e.*, III: 1537-1538; Ahmed Resmî, *Hamîletü'l-Küberâ*, s. 57.

ru's-sa'âde Ağası Behram Ağa ile Kapu-Ağanun fi'l-hâl kaydları görilüb cesedleri burc-ı bedenden ol bî-emânların ellerine ilka olındı [terk edildi]... Anlar dahi ol iki maktulü At meydanında çınar ağacına salb idüp [asıp]..." Harem-i Hümayun'da ve Babüssaade'de görevli pek çok ağa firar edip saklandı ama yakalanmaları uzun sürmedi. Yine Abdurrahman Abdi'den aktaralım: "Firâr ve ihtifâ eden mezbûr ağalar dahi giriftâr ve ba'de'l-katl eşkıyâ mübâşeretiyle At meydanında çınar ağacına berdâr kılınup [asılıp]..." Dallarından kelleler asılı çınar ağacı, cehennemde bulunduğuna ve meyveleri insan kafası olduğuna inanılan vakvak ağacına benzetilmiş, daha sonra bazı tarihçiler bu olayı "Vaka-i Vakvakiye" olarak da adlandırmıştır.[6]

Bu kanlı olay henüz çok genç olan padişah ve annesi valide sultan üzerinde derin bir travma etkisi yaratmış olsa gerek. Turhan Sultan bu tür karışıklıkları –ne pahasına olursa olsun– önleme arzusuyla sadareti Köprülü Mehmed Paşa'ya önerdi ve onun bu makama gelmeden önce ısrarla öne sürdüğü hayli kısıtlayıcı şartları kabul etti.

Köprülü Mehmed Paşa

Arnavut bir devşirme olan yeni sadrazam, kariyerinin başlarında Amasya'ya bağlı Köprü (Vezirköprü) kasabasında bulunduğu için "Köprülü" adıyla tanınmıştır. 1656'da, çeşitli valiliklerde bulunmuş, 80 yaşına gelmiş, tecrübeli bir devlet adamıydı. 5. Bölüm'de gördüğümüz gibi, 1651 yılında sadaret için adı öne sürülmüş, Süleyman Ağa kendisinin sadrazamlığını reddedince bir çeşit sürgün gibi Köstendil sancakbeyliğine gönderilmişti. Ama artık beş yıl sonra tam da sarayın içindeki hâkim güçlerle himaye bağlarının bulunmaması, onu sadrazamlık için cazip bir aday haline getirdi. Köprülü Mehmed Paşa sadrazamlığı ancak Turhan Sultan kendisinin öne sürdüğü bir dizi şarta razı olduktan sonra kabul etti. Bu şartlar arasında kararlarına ve tayinlerine saraydan hiçbir

---

6 Abdurrahman Abdi, *Vekayi'nâme*, s. 73-74; Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, III: 1654-1655, 1721, 1752.

müdahalede bulunulmaması ve Topkapı Sarayı'nın hemen dışında bir ikametgâhta/makam külliyesinde oturması yer alıyordu.[7]

Saray-ı hümayundan ayrı bir sadrazam konağı veya sarayı görülmedik bir şey değildi. Ne de olsa 150 yıl önce Kanuni'nin ünlü sadrazamı İbrahim Paşa, At Meydanı'nın batı ucunda –bugün Türk ve İslam Eserleri Müzesi olarak kullanılan– kendi sarayını inşa ettirmişti. Daha sonra iş başına gelen sadrazamlar da saray-ı hümayun dışında ikamet etmişti. Ama sadaret dairelerini saraydan ayırma fikri ilk kez ancak 1649'da, Kara Murad Paşa sadrazamken kendini gösterdi.[8] Sadrazam, sadaret görevlerini yerine getirdiği mekân için başka bir yer belirleyerek kendisini padişahın hane/kapı halkından fiziksel olarak ayırıyor, sarayın dışında kendi kapısını/hanesini oluşturmuş oluyordu. Belki de daha önemlisi, saray hiziplerinin rekabetinin yaşandığı mekânlarla arasına bir mesafe koyuyor, dolayısıyla en azından kuramsal olarak bitmek bilmeyen çatışmalarını aşmış oluyordu; gerçi 17. yüzyıldaki birçok sadrazam gibi kendisi de Has Oda'dan çıkmaysa, bunu başarması hiç de kolay değildi. Artık nüfuz kazanma mücadelesinde her iki saray hizbinin liderleriyle rekabet edebilirdi (Aşağıda göreceğimiz gibi, Köprülüler bu stratejiyle büyük ölçüde başarı elde etmiştir).

Köprülü Mehmed Paşa'nın yeni ikametgâhı, Topkapı Sarayı'nın güneybatısında bulunan Babıâli'nin çekirdeğini oluşturacaktı. Bu mekânın ismi en sonunda Osmanlı "hükümeti"yle eşanlamlı hale gelecekti; söz konusu değişikliğin ne denli derin olduğunun bir göstergesidir bu.

Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazam olarak elde ettiği başarılar gerçekten etkileyicidir. Yeniçerileri bir yandan ağır tehditlerde bulunup bir yandan maaşları zamanında ödemeye dayalı bir karma siyasetle kendi tarafına çekti, ardından 1657'de çıkan sipahi isyanını bastırmak için kullandı. Bu noktada yeniçerileri ve sipahileri birbirine düşürme şeklinde özetlenebilecek, zamanın sı-

7 Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, IV: 1700-1701.

8 Tülay Artan, "The Making of the Sublime Porte near the Alay Köşkü and a Tour of a Grand Vizierial Palace at Süleymaniye", *Turcica* 43 (2011): 145-206, özellikle s. 150, 182-91.

namasından geçmiş, alışıldık stratejiyi takip ediyordu. Bu arada Venediklilere ve Habsburglara karşı askeri harekâtları canlandırdı, başarısız olan birçok kumandanı idam ettirerek cezalandırdı. İlk önemli askeri başarısını 1657 yılında Bozcaada'yı Venediklilerden geri alarak gösterdi.

Köprülü Mehmed Paşa'nın ıslahatları askeri alanın çok ötesine geçiyor, genel bir idare reformu teşkil ediyordu. Osmanlı askeri ve idari mekanizmasındaki yolsuzluklarla mücadele etti. Vezirler, valiler, sancakbeyleri, kumandanlar, kalemler ve mali bürokrasi, hatta saray personeli bile bu mücadelenin bir parçasıydı. Bu konuda başvurduğu temel yöntem, kendi hanesine/kapısına mensup olanları söz konusu mevkilere getirmekti. Köprülü hanesine mensup olanları, harem ağaları, hadım olan ve olmayan Has Odalılar ve diğer Enderun ağaları arasında bile görebiliyoruz. Sadrazamın bütün bu kritik mekânlara müntesiplerini yerleştirmesi, saraydaki eski hizip mücadelelerini bertaraf etmesinde faydalı oldu.

Söz konusu değişiklikler Darüssaade ağalığı makamını ister istemez etkiledi. Köprülü Mehmed Paşa, hazinedar-ı şehriyari Solak Mehmed Ağa'yla güçlü bir bağ kurdu. Solak Mehmed Ağa, sadrazam Bozcaada'yı yeniden fethedince zafer hediyesi olarak ona bir hilat getirmişti. Köprülü Mehmed Paşa 1658 yılında padişahtan, güven duymadığı Darüssaade ağası Dilaver Ağa'yı azletmesini, onun yerine Turhan Sultan'ın da tuttuğu Solak Mehmed Ağa'yı getirmesini istedi. (Dilaver Ağa, Çınar Vakası'nda Behram Ağa'nın idamından sonra bu makama gelmişti.)[9] Hazinedar-ı şehriyarinin Darüssaade ağası olduğu ilk örnekti bu; o tarihten sonra bu usul yerleşti.

Darüssaade ağalığına geçecek kişinin belirlenmesinde bu usul değişikliğinin Köprülü Mehmed Paşa ve ondan sonra iş başına gelen oğulları, yeğeni ve torunu açısından niçin çekici göründüğü kolaylıkla anlaşılabilir: Böylece valide sultanın ve bütün harem ağalarının harcamaları dahil harem bütçesine nezaret eden kişi, aynı zamanda, gelirleri haremde toplanan Evkaf-ı Haremeyn'in

---

9 Abdurrahman Abdi, *Vekayi'nâme*, 99-100; Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, III: 1653; IV: 1697, 1749-1750, 1755, 1759, 1774; Silahdar, *Silahdar Tarihi*, I: 99, 101, 117.

de nazırı oluyordu. "Gerçek sakinleri"yle ve görevlileriyle harem nüfusunun hızla artmasının, harem harcamalarının da buna paralel bir artış göstermesinin, 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılın ilk yarısında ıslahat gereğine işaret eden Osmanlı bürokratlarının şikâyetleri arasında bulunduğu göz önüne alındığında,[10] hazinedar-ı şehriyarinin Darüssaade ağalığına geçmesi usulünü Köprülülerin haremi dizginlemenin bir yolu olarak benimsemesinin altında yatan sebep açıklığa kavuşur.

Köprülü Mehmed Paşa'dan Sonra

Ne var ki Köprülü Mehmed Paşa'yı da hanedanından gelen diğer sadrazamları da istediği her şeyi yapabilen kişiler olarak görmemek gerekir, ayrıca padişahın ve valide sultanın onların attığı her adıma sorgusuz sualsiz destek verdiğini de varsaymamalıyız. Turhan Sultan gibi güçlü bir şahsiyetin kenara çekilip sadrazamın kendisinin görüşüne hiç başvurmadan istediği gibi personel tayin etmesine fırsat vermesi söz konusu değildi. Kaldı ki Turhan Sultan kır sakallı, 80'lik bir ihtiyar olan Köprülü Mehmed Paşa'yı gerçekten ürkütücü bulmuş olabilir ama onun ölümünün ardından, 1661'de sadarete geçen oğlu Fazıl Ahmed Paşa'yı daha ziyade bir akranı gibi görmüş olsa gerektir. 1663'te Köprülü Mehmed Paşa'nın adamı olan Solak Mehmed Ağa'yı Mısır'a sürgüne yollayıp yerine kendi maiyetinden bir hadım ağayı, Baş Kapı Oğlanı Musli Ağa'yı getirmesi belki de şaşırtıcı sayılmamalıdır.[11] Musli Ağa hastalıklı, zayıf bir adamdı, Abdurrahman Abdi Paşa'ya göre beş yıllık Darüssaade ağalığı döneminin çoğunu hasta yatağında geçirdi.[12] Anlaşılan bütün bu dönem boyunca Turhan Sultan'ın maiyetinin baş ağası (Valide Baş Ağası) Abbas Ağa'nın gölgesinde kaldı. 1668'de vefatı üzerine yerine Abbas Ağa geçti.[13] Abbas Ağa'nın Darüssaade ağalığı döne-

---

10 Koçi Bey, *Risaleler*, s. 103-107; Peirce, *Imperial Harem*, s. 179-180, 183-185.

11 Abdurrahman Abdi, *Vekayi'nâme*, s. 363; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 174, 357, 34-35.

12 Abdurrahman Abdi, *Vekayi'nâme*, s. 185, 249, 250; Silahdar, *Silahdar Tarihi*, I: 256, 391.

13 Abdurrahman Abdi, *Vekayi'nâme*, s. 249-50; Silahdar, Silahdar Tarihi, I: 473.

minin hastalıklı Musli Ağa'nınkinden daha kısa sürmesi talihin bir cilvesidir. Abbas Ağa 1671'de Kahire'ye sürgün edildi. Beşiktaş'ta yaptırdığı cami ve çeşme bugün de ayaktadır. Çok kıymetli tezhipli Kuran'lar ve önemli tefsir eserleri de bulunan etkileyici kütüphanesini beraberinde Kahire'ye götürmüştü.[14] Abbas Ağa'nın Mısır'da yürüttüğü yoğun ticari faaliyetleri 8. Bölüm'de ele alacağız.

Yusuf Ağa

Abbas Ağa'nın Mısır'a sürülmesinin ardından Hazinedar Yusuf Ağa Darüssaade ağası oldu. Bu tayin, usul bakımından Solak Mehmed Ağa'nın 13 yıl önceki tayinine benziyordu: Köprülülerin gündeminde söz konusu usulün ne denli önemli bir yer tuttuğu buradan da anlaşılır. Gelgelelim Yusuf Ağa kariyerine Köprülü'nün himayesinde başlamadı. O da kendisinden önce görev yapan Musli ve Abbas ağalar (Hoca Reyhan Ağa'yı da ekleyebiliriz) gibi Valide Turhan Sultan'ın musahibiydi. 1687'de makamından azledildiğinde ancak 65 yaşlarında olduğuna göre, Harem-i Hümayun'a muhtemelen 1640 senesi civarında alınmıştı. 1655'te "diğer musahipler" ve Hoca Reyhan Ağa'yla birlikte, Vezir İpşir Mustafa Paşa'ya bir irade götürdüğü zaman, Turhan Sultan'ın musahibi olduğunu biliyoruz.[15] 1667 senesinde, I. Ahmed'in kızı Fatma Sultan'ın Silistre Beylerbeyi Vezir Yusuf Paşa'yla ölüm döşeğindeki Musli Ağa yerine gelinin vekili olarak görev yaparken hazinedar unvanını taşıyordu.[16] (Hanedan mensuplarının düğünlerinde, Darüssaade ağası gelinin vekili olarak bulunurdu.)

---

14 Jane Hathaway, "The Wealth and Influence of an Exiled Ottoman Eunuch in Egypt: The Waqf Inventory of Abbas Agha", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 37 (1994): 295, 297, 308-309; Hathaway, *Politics of Households*, s. 142-143 ve n. 15; Topkapı Arşivi D 7657 (tarihsiz), D 8786/2 (1108-9/1697-98), E 11691 (1 Şaban 1108/22 Şubat 1697), E 7833/2-3 (1 Ramazan 1079/1 Şubat 1669), E 7833/7 (31 Rebiülevvel 1081/17 Ağustos 1670), E 7844/1-3 (1 Recep 1077/27 Aralık 1666), E 7844/4-5 (1 Rebiülevvel 1080/29 Temmuz 1669), E 7926 (1 Şaban 1080/24 Aralık 1669), E 7833/4 (11 Ramazan 1080/1 Şubat 1670), E 7920/2 (1 Cemaziyelahir 1080/26 Ekim 1669); BOA, MD 110, no. 49 (evasıt-ı Zilkade 1108/4 Haziran 1697), no. 288 (evasıt-ı Cemaziyelevvel 1108/9 Aralık 1696), no. 559 (30 Rebiülevvel 1109/15 Ekim 1697); Ayvansarayi, *Garden of the Mosques*, s. 418.

15 Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, IV: 1574; Abdurrahman Abdi, *Vekayi'nâme*, s. 60.

16 Abdurrahman Abdi, *Vekayi'nâme*, s. 232.

Yusuf Ağa'nın kısa bir süre hazinedarlıktan alındığı anlaşılıyor ama 1669'da uzun süredir bir hastalıkla boğuşan bir hadım ağanın yerine tekrar bu makama getirildi.[17] (Yaşı ileri harem ağalarının sağlık sorunlarından dolayı birçok kez yükselme fırsatı buldukları söylenebilir.) Yusuf Ağa, Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'ya, nihayet Girit'in merkezi Kandiye'yi fethi münasebetiyle tebrik hediyeleri sunduktan çok kısa bir süre sonra yeniden hazinedar tayin edilmişti. Sadrazamın babası Köprülü Mehmed Paşa da Solak Mehmed Ağa'yı 1657 yılında böyle bir fetih tebrikinin hemen ardından Darüssaade ağalığı makamına getirmişti. Ama Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın Girit'i fethi, babasının Bozcaada'yı yeniden ele geçirmesinden çok daha önemli bir olaydı çünkü Kandiye kuşatması çeyrek yüzyıl sürmüştü ve Osmanlılar Girit'i ele geçirerek, Venediklileri ve St. Jean Şövalyeleri'ni Akdeniz'in doğusundan tamamen uzaklaştırmış oluyordu. Simgesel açıdan bakıldığında, yüksek mevki sahibi bir harem ağasının zafer tebriki, 5. Bölüm'de gördüğümüz gibi, Osmanlıların Girit harekâtını başlatmasına vesile olan Sümbül Ağa'nın şehadetinin de intikamının alındığına ilişkin bir göstergeydi.

Önemli fetihlerden sonra hediye getiren bu hadım elçiler titizlikle seçiliyor olsa gerek ama seçim mekanizması hakkında hiçbir bilgi sahibi değiliz. Valide sultanın bir musahibi kuşkusuz böyle bir görev için çok uygun bir aday sayılacaktı ama sadrazamın ve başında bulunduğu ordunun teveccühünü kazanmış veya kolayca kazanabilecek biri de tercihe şayandı. Böyle bir tebrik heyetinin başında bulunacak doğru hadım ağayı seçmek büyük önem taşıyordu çünkü muhtemelen haftalarca sadrazamın ordugâhında kalacaktı. Bu zaman zarfında şenlikler düzenlenecek, muzaffer Osmanlı askerleri ganimetleri yığarken kendilerine çeşitli ihsanlar verilecekti. Böyle bir ortamda hadım ağanın görevlerinden biri, fethedilen bölgedeki ahaliden seçilen kadın esirleri Harem-i Hümayun'a alınmak üzere İstanbul'a veya Edirne'ye götürmek olabilirdi.[18]

Solak Mehmed Ağa'nın ve 13 yıl sonra da Yusuf Ağa'nın tecrübelerine bakarak, Köprülülerin bu heyetleri hadım ağaların güve-

---

17 *A.g.e.*, s. 276, 282.

18 IV. Mehmed'in hasekisi Gülnuş Emetullah Sultan, Girit'in fethi sırasında esir düşüp saraya götürülmüştü (bkz. aşağıya).

nilirliğini ve uyumlu çalışabilirliğini sınamak için bir fırsat olarak gördüğü söylenebilir. Söz konusu heyetler ayrıca, padişahın veya valide sultanın maiyetinde bulunan hadım ağaları kendi safına çekme imkânı da yaratıyordu. Solak Mehmed Ağa gibi Yusuf Ağa'nın da bu sınavdan başarıyla geçtiği anlaşılıyor: Yusuf Ağa tekrar hazinedar olmakla kalmamış, iki sene sonra Darüssaade ağalığı makamına da getirilmiştir. Her iki tayin de eğer sadrazamın açık emri üzerine yapılmadıysa, muhtemelen onayıyla yapılmıştı.

Kamusal Görünürlük. Bir heyetin tebrik için hediye getirmesi kamusal bir ritüeldi. Böyle bir heyetin başına geçmeleri için hadım ağaların tayini, Hacı Mustafa Ağa'nın başlattığı eğilime uygun olarak, Osmanlı harem ağalarının genel kamusal görünürlüğünü artırıyordu. Yukarıda gördüğümüz üzere Mustafa Ağa hanedan mensuplarının "hayat döngüsü olayları" için tertip edilen törenlerde çok aktif bir rol oynamıştı. Yusuf Ağa da bu emsali takip etti ve genişletti. 1675'te Edirne'de IV. Mehmed'in yedi yaşındaki kızı Hatice Sultan'ın Musahip Mustafa Paşa'yla evlenmesi dolayısıyla yapılan düğün şenliklerini ve iki oğlunun, tarihe II. Mustafa (salt. 1695-1703) ve III. Ahmed (salt. 1703-1730) adlarıyla geçecek şehzadelerin sünnet şenliklerini idare etti. Yusuf Ağa'nın sünnet alayında makamını bırakacağı Hazinedar Ali Ağa'yla yan yana yürümesi, onun sağında da o sırada şehzadelerin hocası olan, geleceğin şeyhülislamı Feyzullah Efendi'nin yer alması anlamlıdır.[19]

Düğün şenliklerini anlatan tarihçi Abdurrahman Abdi Paşa, Yusuf Ağa'nın padişahın hediye ettiği samur kürkleri "kendi eliyle" vezirlere ve kazaskerlere giydirdiğini belirtir, ardından damat paşanın gönderdiği kürkü de sağdıç Defterdar Ahmed Paşa'nın Darüssaade ağasına giydirdiğini aktarır.[20] Bu, padişah ve şehzade-

19 Özdemir Nutku, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)* (Ankara, 1972; 2. baskı 1987), s. 42-48 ve s. 48'den sonraki görsel malzeme; Abdurrahman Abdi, *Vekayi'nâme*, s. 394 vd., 312; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, ed. Abdülkadir Özcan (Ankara, 1995), s. 63.

20 Abdurrahman Abdi, *Vekayi'nâme*, s. 394-395; Defterdar Sarı Mehmed, *Zübde-i Vekayiât*, s. 66; Abdi Efendi, *Surname*, Mehmet Arslan, ed., *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri* (İstanbul, 2008), V: 492, 505, 513, 524, 531. Sinem Erdoğan İşkorkutan'a Mehmet Arslan'ın yayınına dikkatimi çektiği için teşekkür ederim.

ler dışında hadım edilmemiş erkekler ile Darüssaade ağası arasında beklenmeyecek bir samimiyet seviyesidir. Öte yandan burada yine hanedan ailesinin özel alanı ile devlet yöneticilerinin kamusal alanı arasında Darüssaade ağasının oynadığı aracı rolü öne çıkıyor.

Gülnuş Emetullah Sultan Vakfı. Yusuf Ağa Darüssaade ağası olduğu tarihte IV. Mehmed de nihayet artık kendi eşleri/cariyeleri bulunan yetişkin bir adamdı. Başhasekisi Rabia Gülnuş Emetullah Sultan harem içinde başlı başına bir güç odağı haline gelmeye başlamıştı. Resmo'nun (Girit) önde gelen Venedikli ailelerinden birinin –belki de Barozzi'lerin[21]– kızı olan bu sultan, 1646'da şehrin fethinin ardından Deli Hüseyin Paşa tarafından küçük yaşta esir alınmıştı. Deli Hüseyin Paşa onu olağanüstü çekici bulmuş ve saraya takdim etmişti. Gülnuş Emetullah Sultan 1664'te Şehzade Mustafa'yı ve 1673'te Şehzade Ahmed'i dünyaya getirdi.

İki şehzade annesi olması, haremde hâlâ büyük nüfuz sahibi olan Turhan Sultan'a karşı Gülnuş Emetullah Sultan'ın konumunu güçlendirdi. Ne var ki Gülnuş Sultan ile Turhan Sultan arasındaki ilişki, Turhan Sultan ile Kösem Sultan arasında yaşanan kanlı rekabetle kesinlikle kıyaslanamaz. Anlaşıldığı kadarıyla, Gülnuş Sultan ile Turhan Sultan arasında görüş ayrılığına yol açan tek mesele, IV. Mehmed'in kardeşlerinin, Şehzade Süleyman ile Şehzade Ahmed'in (her ikisinin de annesi Turhan Sultan değildi), Gülnuş Sultan'ın oğullarından önce tahta geçip geçmeyeceğiydi. Turhan Sultan, Gülnuş Sultan'ın IV. Mehmed'in kardeşlerinin bir an önce idam edilmesi fikrine karşı çıktı ama onların tahta çıkışını güvence altına almak için ölmeyi veya öldürmeyi göze almış değildi.[22] (Turhan Sultan'ın otoritesini koruduğunun bir göstergesi, savunduğu görüşün ağır basmasıdır: Her iki şehzade tahta çıkmış, kısa süre

21 Sieur de la Croix aile isminin Verzizzi olduğu inancının yerleşmesine neden olmuştur ama Girit'teki Venedik soyluları arasında böyle bir aile ismine rastlanmamaktadır. Buna karşılık Barozzi'ler, Resmo'nun en önde gelen Venedikli ailelerinden biriydi. Bkz. Juergen Schulz, *The New Palaces of Medieval Venice* (University Park, PA, 2004), s. 118 vd. Krş. Sieur de la Croix, *Le Sérail des empereurs urcs: Rela ion manuscrite du sieur de la Croix à la fin du règne du sultan Mehmed IV*, Corinne Thépaut-Cabasset, ed. (Paris, 2007), s. 165; Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 66. Ayrıca bkz. İpşirli Argıt, *Rabia Gülnuş Eme ullah Sultan.*

22 Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 66.

de olsa saltanat sürmüştür.) Bu çok daha sakin harem ortamında Gülnuş Emetullah Sultan'ın, Turhan Sultan'ın vefatına (1683) daha yıllar varken, onun eski musahibi Yusuf Ağa'yla yakın ilişki kurduğunu öğrenmek fazla şaşırtıcı sayılmaz.

Bu yakın ilişkinin anahtar bir göstergesi, Gülnuş Sultan'ın Mekke'deki bir darüşşifa ve imaret için 1678'de kurduğu yeni bir vakıftır. Vakfiyede "halihazırdaki Darüssaade ağası Yusuf Ağa bin Abdulmenan"ın vakfın nazırı ve mütevellisi olacağı bildirilir. (Abdulmenan [kelime anlamı: "İhsanı bol olan Allah'ın kulu"], elit kullar arasında "baba adı" yaygın kullanılan "Abdullah" yerine yüksek makama ulaşan harem ağalarının zaman zaman aldığı "baba adı" örneklerinden biridir. Tabii ki bu, Yusuf Ağa'nın babasının kim olduğunun bilindiği veya Müslüman olduğu anlamına gelmez.) Yusuf Ağa hizmetleri karşılığı yılda 21.600 para (veya Mısır gümüş parası) ve 40.000 okka (yak. 49.250 kg) buğday alacaktı.[23] Yerini, Darüssaade ağalığı makamında kim bulunuyorsa ona bırakacaktı.[24]

Vakfiyede, vakfın gelir sağlayacağı personele ilişkin ayrıntılı bir döküm bulunur: darüşşifa için hekimler, cerrahlar, defter tutanlar, temizlikçiler, lamba yakanlar, cenaze levazımatçısı ve imam; imaret için ise kapıcılar, aşçılar, bulaşıkçılar, su ve odun taşıyıcılar, buğday ayıklayanlar ve öğütenler, fırıncılar ve marangoz. Çok büyük miktarda malzeme de benzer şekilde listelenmiştir: darüşşifa için yataklar, yorganlar, yastıklar, sabunlar, ilaçlar, şuruplar, merhemler; imaret için buğdayın yanı sıra pirinç, sade tereyağı, bal, nohut ve soğan.[25] Yorgan ve yastık dışındaki malzemelerin çoğu Mekke'ye Mısır'dan getirilecekti, tıpkı Mısır köylerinden Mekke'ye ve Medine'ye hac kervanıyla tahıl gönderilmesi gibi. Bütün bunlar şu anlama geliyordu: Yusuf Ağa'nın, vakfa nezaret etmek için Mısır'la, Mekke'yle, malların indirileceği Kızıldeniz limanı Cidde'yle güvenilir bağlantılarının olması gerekliydi, ayrıca söz konusu şehirlerde bir eleman ve himaye şebekesi oluşturmak zorundaydı.

23 Ölçü birimlerinin çevrilmesi için bkz. André Raymond, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle* (Şam, 1973-1974; yeni baskı: Kahire, 1999), I: lvii.

24 Duran, ed., *Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar*, s. 134-135.

25 *A.g.e.*, s. 95-157, birçok yerde.

8. Bölüm'de bu bağlantılardan bazılarını ayrıntılı ele alacağız. Burada, vakıf kurulduğu sırada ihtiyacı olan bağlantılara sahip olduğunu ve bu bağlantıların yıllar geçtikçe daha da güçlendiğini ve çoğaldığını söylememiz yeterli olacaktır.

Viyana Bozgunu. 1683 yılında Viyana'yı kuşatan ve Orta Avrupa'nın yaz sağanakları yüzünden bir çamur deryasıyla karşılaşan Osmanlı ordusu, Lehistan Kralı Jan Sobieski'nin takviye kuvvetleri tarafından büyük bir bozguna uğratıldığı sırada Yusuf Ağa, Darüssaade ağalığı makamında bulunuyordu.[26] Yusuf Ağa'nın, Viyana seferinin komutanı, Köprülü Mehmed Paşa'nın damadı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın ordugâhını hilatle ve mesajlarla ziyaret etmemesi tipik olmayan bir durumdu ama zaten kutlanacak bir zafer de yaşanmadı.

Kara Mustafa Paşa hezimet utancı içinde İstanbul'a döndüğü zaman, Yusuf Ağa'nın, kendisine ilişkin azil ve idam kararının verilmesinde etkili olduğu anlaşılıyor. Bu, Kara Mustafa Paşa'nın savaş meydanında gösterdiği başarısızlığa basit bir tepkiden ibaret bir mesele değildi. Bu noktada sarayın dış hizmet görevinde bulunan kimi unsurlarla Kara Mustafa Paşa'yı devirmek, yerine dış hizmetin önemli isimlerinden birini getirmek için çalışıyordu. Silahdar Mehmed Ağa'ya göre, Büyük Mirahur Boşnak Sarı Süleyman'a Kara Mustafa Paşa'yı azlettirme ve yerine sadarete geçme mücadelesinde yardım ediyordu. Sarı Süleyman'ın 1620'lerde, I. Mustafa ikinci saltanat devrinde aynı anda hem Darüssaade ağası hem Babüssaade ağası olduğunu 5. Bölüm'de gördüğümüz Malatyalı İsmail Ağa'nın himayesinde yetişmiş bir kişi olması dikkat çekicidir.[27] Boşnak Sarı Süleyman Ağa dolaylı olarak harem ağalarıyla nadiren işbirliğine giren Enderun iç oğlanlarını temsil etmiş oluyordu. Ama iki iç oğlanı zümresinin ortak bir düşmana karşı güçlerini birleştirmesi görülmemiş bir şey de değildi, Kara Mustafa Paşa'nın başına gelen de buydu.

Viyana bozgunu, IV. Mehmed'i askeri yenilgiye uğrayan sadrazamdan kurtulması gerektiğine ikna etmek isteyen Yusuf Ağa'ya ve

26 Silahdar, *Silahdar Tarihi*, II: 85-96; Finkel, *Osman's Dream*, s. 284-288.
27 Silahdar, *Silahdar Tarihi*, II: 293.

Sarı Süleyman'a mükemmel bir bahane sağlamıştı. Aralık 1683'te Kara Mustafa Paşa'nın gövdesinden ayrılmış başı Yusuf Ağa'ya harem girişinde sunuldu, o da bu başı padişaha götürdü.[28] Yine de Sarı Süleyman'ın sadrazam olmak için iki yıl daha beklemesi gerekti.

Azil. Dört yıl sonra Yusuf Ağa ve Sarı Süleyman Paşa bir kapıkulu isyanıyla makamlarını kaybetti. Köprülü Mehmed Paşa'nın ve oğlunun yeniçeriler ile sipahiler arasındaki ölümcül rekabeti dizginlediği doğruydu. Ama 1687 yılına gelindiğinde her iki zümre, özellikle Habsburglara karşı bitmek bilmeyen seferlerden, yetersiz iaşeden ve maaşlarının düzensiz ödenmesinden dolayı adeta patlama noktasına gelmişti. Dolayısıyla bir ortak isyan tehlikesi sürekli hissediliyordu. 1687 yılı Ağustos ayında bir grup asker, o sırada sadrazamlık makamında oturan Sarı Süleyman Paşa'ya karşı, Habsburglar karşısında başarısız olduğu gerekçesiyle isyan başlattı. İsyancılar aralarında yalnız sadrazamın değil Yusuf Ağa'nın ve Darüssaade ağasının da bulunduğu 70 devlet adamının azlini talep ediyordu. Sarı Süleyman Paşa idam edildi, Fazıl Ahmed Paşa'nın kardeşi, geleceğin sadrazamı Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın araya girmesiyle, Yusuf Ağa hazineye 150.000 kuruş ödeyip Mısır'a sürgüne gitme hakkına kavuştu. Yerine Hazinedar Ali Ağa geçti. Aslında Ali Ağa, Yusuf Ağa'nın azledilmesi ve servetine el koyulması konusunda isyancılarla ortak bir tertibin içindeydi.[29]

Ama isyancılar bu makam sahiplerinin değişmesiyle tatmin olmuş değillerdi. Yusuf Ağa ve maiyetindekilerin İznik'e vardıkları sırada, isyancılar IV. Mehmed'i tahttan indirmiş ve yerine, Sultan İbrahim'in üçüncü hasekisi Saliha Dilaşub Sultan'dan olma oğlu II. Süleyman'ı geçirmişlerdi. Saliha Dilaşub Sultan, IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultan'ın hasmıydı ve musahibine muhtemelen pek olumlu gözle bakmıyordu.[30] Bir isyancı grubu, Yusuf Ağa'nın kendilerinin izni olmadan Mısır'a doğru yola çıktığını söyleyerek kervanı durdurdu; ağayı beraberlerinde İstanbul'a götürüp Yedi-

28 *A.g.e.*, II: 119-121, 123, 293.
29 Defterdar Sarı Mehmed, *Zübde-i Vekayiât*, s. 249; Silahdar, *Silahdar Tarihi*, II: 296-298.
30 Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 59-60; Silahdar, *Silahdar Tarihi*, II: 484.

kule'ye hapsettiler; başkentteki mal varlığının dökümü çıkarıldı, müsadere için hazırlık yapıldı. Yeni padişah da Mısır valisine Yusuf Ağa'nın o vilayetteki mal varlığına el koyma emri verdi.[31]

Böylece Yusuf Ağa, Mısır'da mazuliyet günlerini rahat geçirmesini sağlayacak köleleri dahil bütün mal varlığını bir anda kaybetti. Eserini Türkçe kaleme alan Mısırlı tarihçi Mehmed bin Yusuf el-Hallak'a göre, görevden alınan Mısır valisinin götürüldüğü konak bile Yusuf Ağa'ya aitti ve satışa çıkması zorunluluğu doğmuştu.[32] Silahdar Mehmed ise Yusuf Ağa'nın şöyle haykırdığını yazar: "Evvel kızlar ağasıydım. Şimdi on guruşluk bir Arabım."[33] Yusuf Ağa'nın Kahire'ye gitmesine izin verildi ve kendisine yalnızca geçinmesine yetecek bir maaş ve çok kısıtlı bir ilave gelir getirecek virane bir köy bağlandı. Kahire'ye vardığında hiç mülkü yoktu, hatta oturacak evi bile bulunmuyordu. Neyse ki Kahire'deki vekillerinden biri, konağını geri alacak kadar para biriktirmeyi başarmıştı. Söz konusu yapı, o sırada şehrin elitlerinin yaşadığı bir semtte bulunuyordu.[34] Makamını, itibarını kaybedip zor günler geçiren ağa bu konağa çekildi.

II. Süleyman devrinde Yusuf Ağa, Kahire'de kamu hayatından silinmiş bir kişi olarak yaşadı. Mütevazı maaşı hazine-i hassadan cemaat-i keşide üzerinden aylık olarak ödenecekti. Keşide cemaati yalnızca kâğıt üzerinde mevcut olan bir tür "mazuller" cemaatiydi.[35] Yusuf Ağa artık, kendisinden önce sürgüne gönderilen bütün Darüssaade ağalarının başvurduğu yoldan faydalanamaz, vakıf gelirleri elde edemezdi. Bir kişi ancak kendi mülkünü vakfedebilirdi ancak onun Kahire'ye gelmeden bütün mülklerine el koyulmuştu. Yeni bir vakıf kurmak için, kendisinin veya adamlarının Kahire'nin şeri mahkemelerinden birinde, miri mülkü özel mülke

---

31 Silahdar, *Silahdar Tarihi*, II: 277-80, 288-91, 296-98, 305-8, 368; Defterdar Sarı Mehmed, *Zübde-i Vekayiât*, 240-41, 249; BOA, MD 99, no. 381 (evasıt-ı Cemaziyelahir 1101/25 Mart 1690), no. 382 (aynı tarih).

32 El-Hallak, *Tarih-i Mısr-ı Kahire*, var. 219a; Ahmed Çelebi, *Evdahu'l-İşârât*, s. 181.

33 Silahdar, *Silahdar Tarihi*, II: 307.

34 Ahmed Çelebi, *Evdahu'l-İşârât*, s. 182; André Raymond, "Essai de géographie des quartiers de residence aristocratique au Caire au XVIIIe siècle", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 3 (1963): 66, 67, 72-73, 75-78, 89.

35 Hathaway, "Role of the Kızlar Ağası", s. 142.

dönüştürecek bir işlem yapması gerekirdi[36] ve II. Süleyman devrinde idarenin böyle bir işleme izin vermeyeceği açıktı. Yusuf Ağa bu yıllarda para sıkıntısıyla bir tür ev hapsi yaşamış olsa gerek; ne sıklıkta evinden çıktığı doğrusu merak edilecek bir konudur. Bu elit semtte yaşayan herkes, kim olduğunu ve başına neler geldiğini muhtemelen biliyordu. Etrafının bakışının onun için ne denli yaralayıcı olduğunu tasavvur etmek güç değil. Darüssaade ağaları ölçüleriyle bakıldığında çok yaşlı sayılmazdı: Azledildiği sırada aşağı yukarı 65 yaşındaydı yani pek çok Darüssaade ağasının gücünün doruğunda olduğu yaşta.

Şeyhülharem

Dört sene sonra, 1691'de Yusuf Ağa'nın talihi nihayet döndü. II. Süleyman vefat etti, yerine kardeşi II. Ahmed geçti. Yeni padişah Sultan İbrahim'in ikinci hasekisi Muazzez Sultan'ın oğluydu. Muazzez Sultan 1687'de Eski Saray'da çıkan yangında ölmüştü, zaten IV. Mehmed'e, annesine ve annesinin yakın çevresine Dilaşub Sultan'ın taşıdığı husumeti paylaşmıyordu.[37] II. Ahmed, Yusuf Ağa için af çıkarmakta tereddüt göstermedi. Ayrıca I. Süleyman'ın vefatı sırasında sadaret makamında bulunan ve vaktiyle Yusuf Ağa'yı idamdan kurtaran Köprülü Fazıl Mustafa Paşa, Yusuf Ağa'nın affedilmesinde de muhtemelen etkili olmuştur. Fazıl Mustafa Paşa, II. Süleyman devrinin büyük bir kısmında Darüssaade ağalığı makamını işgal eden Mustafa Ağa'ya güvenmiyordu hatta onu daha II. Süleyman'ın vefatından önce, diğer yüksek devlet görevlilerinin de onayıyla Mısır'a sürgüne göndermişti. Darüssaade ağalığına Haremeyn hazinedarı Karagöz Gedayi Ahmed Ağa getirilmişti.[38]

Mal varlığı iade edilen Yusuf Ağa kısa süre sonra, hiç alışılmadık bir kararla şeyhülharemlik makamına tayin edildi. Şeyhülha-

---

36 John Robert Barnes, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire* (Leiden, 1987); Daniel Crecelius, "The Waqf of Muhammad Bey Abu al-Dhahab in Cairo", *International Journal of Middle East Studies* 23, 1 (1991): 59-63.

37 Silahdar, *Silahdar Tarihi*, II: 273; Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 60.

38 Silahdar, *Silahdar Tarihi*, II: 501; Defterdar Sarı Mehmed, *Zübde-i Vekayiât*, 360-61; BOA, MD 99, no. 495 (evasıt-ı Recep 1101/23 Nisan 1690).

rem, Medine'de Hz. Muhammed'in kabrinde türbedarlık yapan ve büyük çoğunluğu Harem-i Hümayun'da bulunan ağaların başıydı. Yaklaşık beş yıl bu görevde kaldığı, ardından Kahire'ye döndüğü anlaşılıyor.[39] Şeyhülharemlik görevini üstlenerek kalıcı hale gelecek bir emsal oluşturdu, Osmanlı İmparatorluğu yıkılana kadar bu usul muhafaza edildi.

Türbedar Ağalar. Hz. Muhammed'in kabrinin bulunduğu Hücre-i Saadet'te niçin hadım ağalar muhafızlık yapıyordu? Hadım muhafızlık kurumu Shaun Marmon tarafından ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.[40] Kısaca özetlersek, 12. yüzyılın ortalarından 13. yüzyılın ortalarına kadar Mekke'yi ve Medine'yi hâkimiyetleri altında tutan Zengi ve Eyyubi hanedanları Medine'de Sünniliği güçlendirmenin bir aracı olarak böyle bir kurum oluşturmuştu. Medine, en azından Fatımilerin bölgeye hâkim olduğu 10. yüzyılın son çeyreğinden 12. yüzyılın ortalarına kadar İsmaili ve Zeydi Şiilerin hâkimiyeti altında kalmıştı. Medine'nin Şii sakinleri, Zengilerin ve Eyyubilerin Mescid-i Nebevi'ye tayin ettiği Sünni vaizleri sıkıştırmaya, rahatsız etmeye çalışıyordu. Ayrıca Şiiler, Ebubekir'in ve Ömer'in kabirlerinin de peygamberin kabrinin yanında bulunmasına itiraz ediyordu. Sünnilerin ilk iki halife sayarak saygı gösterdiği bu şahsiyetlere Ali'nin hakkını gasp edenler gözüyle bakıyorlardı. 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgeyi ziyaret eden Richard Francis Burton, Şii hacıların, Ebubekir'in ve Ömer'in kabirlerine doğru çöp atmak gibi hareketler yaptığını kaydetmiştir.[41] Zengiler ve Eyyubiler, Mescid-i Nebevi'de minberin önüne bir sıra hadım yerleştirdi, peygamberin kabrinin etrafında da bir grup hadıma muhafızlık görevi verdiler.

Mescid-i Nebevi, Hücre-i Saadet'in hemen yanındadır. Orijinal mescit, peygamberin Medine'ye hicretinden (622) sonra ikamet ettiği mütevazı evin yanı başında inşa edilmişti. Hz. Muhammed'i, vefatının (632) ardından, en genç eşi ve Ebubekir'in kızı olan Ayşe, ka-

39 Silahdar, *Silahdar Tarihi*, II: 782-783; Defterdar Sarı Mehmed, *Zübde-i Vekayiât*, s. 385; BOA, MD 102, no. 751 (1 Recep 1103/18 Mart 1692); MD 104, no. 787 (1 Recep 1104/7 Mart 1693); MD 108, no. 242 (1 Cemaziyelâhir 1107/6 Ocak 1696).

40 Marmon, *Eunuchs and Sacred Boundaries*, s. 31-77.

41 Burton, *Personal Narrative*, I: 321 ve n. 1.

dim âdete uyarak onu odasına defnettirmişti. Ebubekir ve Ömer'in kabirleri de buradadır, öldükleri zaman onlar da buraya gömülmüştü. Emevi halifelerinden I. Velid (h. 705-715) mescidi ve evi bir külliyeye dönüştürmüş, bugünkü yapının çekirdeğini oluşturmuştu. Yüzyıllar içinde, peygamberin kabrini ziyaret, özellikle hac veya umreye giden Müslümanlar arasında yaygın bir ritüel haline geldi.

Daha 8. yüzyılda Emeviler kabre fazla yaklaşılmasını ve mekânın zarar görmesini önlemek amacıyla bir çevre duvarı inşa etmişti. Zengiler ve Eyyubiler zamanında ancak türbedar hadım ağalar kabrin bulunduğu odaya girebiliyordu. Kabrin bulunduğu odanın girişini her gün süpürürler, asılı kandilleri yakar ve söndürürlerdi. Yılda bir kez, hac mevsiminde bir gece, kabrin bulunduğu odaya girer, kabrin üzerindeki örtüyü (kisve-i şerifi) değiştirip yeni bir örtü koyarlardı. Yeni kisve her yıl Şam'da dokunur, Şam hac kervanıyla Medine'ye getirilirdi. (Benzer şekilde her yıl Kâbe için de bir kisve İskenderiye'de dokunur ve Mısır hac kervanıyla gönderilirdi. Kâbe örtüsü altınla yazılmış ayetlerle süslenmiş, kıymetli bir siyah kumaştan yapılırdı; buna karşılık, Hücre-i Saadet'te peygamberin sandukası üzerine örtülen örtü, Müslümanların başka türbelerinde görülenlere benzerdi: Yeşil ipekten yapılan bu örtüye, zikzaklı desenlerle ve beyaz simle ayetler yazılırdı.)[42]

Her gün hadım ağalardan bir grup, Hücre-i Saadet'in kuzeyindeki ağalar sundurmasında oturup ziyaretçilerin görünümünü, hal ve tavırlarını denetlerdi. Ağaların birçoğunun elinde ince, uzun bir ahşap değnek bulunurdu, hareketlerini uygunsuz buldukları ziyaretçilere değnekle vurmaktan çekinmezlerdi. Ayrıca edebe aykırı davrandığı düşündükleri herhangi bir kimseyi oradan fiziksel güç kullanarak uzaklaştırabilirlerdi.[43] Yusuf Ağa'nın bu ağalar sundurmasında nöbet tutup tutmadığını bilmiyoruz.

Peki, burada niçin yalnızca hadım ağalar görev yapıyor, hadım edilmemiş görevliler istihdam edilmiyordu? İmparatorluklarda her

---

42 D'Ohsson, *Tableau général*, III: 302, 305-306; Burton, *Personal Narrative*, I: 321-322, n. 2.

43 D'Ohsson, *Tableau général*, III: 305-306; Burckhardt, *Travels in Arabia*, s. 332-333; Burton, *Personal Narrative*, I: 316 n. 2, 372.

zaman niçin hadımlar kullanıldıysa aynı nedenle: Hadımlar mevcut devlet görevlileri içinde en sadık kişilerdi, kendilerini istihdam eden idareye sarsılmaz bir bağlılıkları vardı. Ama Mescid-i Nebevi ve peygamberin kabri söz konusu olduğunda, hadım istihdamı iktidar sahiplerine sadakatin çok ötesine geçen anlamlar taşıyordu. 1. Bölüm'de üzerinde durduğumuz kimi özellikler de bu açıdan önemlidir. Marmon'un gayet sarih bir şekilde gösterdiği üzere, hadımlar kutsal kabir mekânı ile kabir alanının dışındaki kamusal mekân arasında bir "eşik mekân"ın [*liminal space*] mantıksal sakinleriydi. Tıpkı Topkapı Sarayı'nda kamusal bir mekân sayılabilecek İkinci Avlu ile Harem-i Hümayun arasında benzer bir tabu mekânın mantıksal sakinleri olmaları gibi. İslam imparatorluklarında kullanılan hadımların büyük çoğunluğu "erkek toplumsal cinsiyeti"ne mensup sayılıyordu, yine de üreme yetenekleri ellerinden alındığı için çocukların "bozulmamış" statüsünü muhafaza ediyorlar, kabrin (veya sarayda kadınlar mekânının) saflığı ile kamusal alanın kirliliği arasında bir aracı rolü üstlenebiliyorlardı.[44] Bütün bunların yanında, çocuklarının veya başka herhangi bir aile bağlarının olmamasının sağladığı pratik avantajları da vardı: Onları türbeye ve mescide hizmetten alıkoyabilecek hiçbir "engelleri" söz konusu değildi.

Osmanlılar zamanında, Hücre-i Saadet'te görev yapan istisnasız bütün türbedar ağalar eski Harem-i Hümayun ağalarıydı. Bu da hepsinin Afrikalı olmasını açıklamaya yardımcı olacak bir unsurdur. Osmanlıların Mekke'yi ve Medine'yi hâkimiyetleri altına almasından önce, burada görev yapan türbedar ağalar çok daha büyük bir çeşitlilik sergiliyordu. 15. yüzyılın ortalarındaki Medine hakkında bilgi veren Memlûk tarihçisi Sahavi, Anadolu (Rum), Etiyopya, Batı Afrika ve Hindistan kökenli türbedar hadım ağalardan bahseder, bunlar arasında en kalabalık grubu Hindistan kökenlilerin oluşturduğunu belirtir.[45] Hücre-i Saadet'te görev yapan türbedar hadım ağaların sayısının yüzyıllar boyunca pek değişmediği anlaşılıyor: Sahavi 40 hadım ağadan bahsediyor, 18. yüzyılın sonlarında Ermeni tercüman Mouradgea d'Ohsson ve

44 Marmon, *Eunuchs and Sacred Boundaries*, 85-92.
45 Sahâvî, akt. Marmon, *Eunuchs and Sacred Boundaries*, s. 39.

1806'da Ali Bey el-Abbasi takma adını kullanarak bölgeyi gezen İspanyol seyyah da aynı sayıyı veriyor. 1814'te İsviçreli oryantalist John Lewis Burckhardt, 40-50 hadım ağa bulunduğunu söylüyor. Richard Francis Burton'ın Medine'yi ziyaret ettiği 1850'lerde ise hadım sayısı 120'ye çıkıyor.[46]

"Şeyhülharem" unvanının Osmanlıların Mekke ve Medine'yi Memlûk Sultanlığı'ndan almasının üzerinden onyıllar geçtikten sonra ortaya çıktığı anlaşılıyor. Osmanlılar devrinde iki şeyhülharem vardı: Biri Mekke, öteki Medine sorumlusuydu. Önceleri iki makam da Hücre-i Saadet türbedarları olan hadım ağaların amirliğiyle ilgili değildi. Naima 16. yüzyılın sonlarına doğru Medine'de şeyhülharem olarak görev yapan, 1591-1592'de vefat eden Mevla veya Molla Mehmed diye bir kişiden bahseder, bu kişi belli ki ulemaya mensuptu.[47] Genç Osman'ın katlinden (1622) bir yıl sonra, maktul padişahın saklanmakta olan hocası İstanbul ulemasının tavassutuyla Mekke şeyhülharemi tayin edilmiştir.[48] Demek ki 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılın başlarında her iki kutsal şehirde bu makamda ilmiye mensupları bulunuyordu. Ne var ki 17. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Mekke şeyhülharemliğine daima Mısır'dan bir bey getiriliyordu. Ama 1708'de Osmanlı merkez idaresi bu makama bir paşa atamaya başladı: Bu adım, kuşkusuz, hac üzerinde denetimi sıkılaştırmaya yönelik girişimlerin bir parçasıydı.[49]

Medine şeyhülharemine gelince, Naima, IV. Murad'ın musahibi, Beşir Ağa adında bir hadım ağanın 1644 yılında, yani Sultan İbrahim devrinde bu makama getirildiğini bildirir. Bu kişi aynı zamanda, Mısır'da Haremeyn vakıflarından birinin nezaretine tayin edilmişti. Yıllar sonra saray-ı hümayuna geri çağrılarak Sultan IV.

---

46 *A.g.e.*; d'Ohsson, *Tableau général*, III: 305; Ali Bey al-Abbasi (Domingo Badia y Leyblich), akt. F.E. Peters, *Mecca: A Literary History of the Muslim Holy Land* (Princeton, NJ, 1994), s. 263, 275, 283 (d'Ohsson ve Ali Bey Sahâvî'nin verdiği sayıyı aktarıyor olabilir); Burckhardt, *Travels in Arabia*, s. 342; Burton, *Personal Narrative*, I: 372; BOA, MD 99, no. 281 (evasıt-ı Cemaziyelevvel 1101/23 Şubat 1691).

47 Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, I: 55; d'Ohsson, *Tableau général*, III: 280.

48 Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, II: 508.

49 Ahmed ed-Demürdâşî, *ed-Dürretü'l-Musâne fî Akbâri'l-Kinâne*, British Library, MS OR 1073-74, 99-101; Karl K. Barbir, *Ottoman Rule in Damascus, 1700-1758* (Princeton, NJ, 1980), s. 13-14, 51-56 ve birçok yerde.

Mehmed'in hat hocalığına getirildi.[50] Söz konusu ağanın deneyimi bu makama tayinde gelişen birçok trendi göstermektedir. Her şeyden önce ilgili makama daha önce padişahın musahibi olan bir hadım ağa tayin ediliyordu; yani eski veya müstakbel Darüssaade ağasının tayin edilmesi usulü henüz ortaya çıkmamıştı. İkinci olarak, şeyhülharemlik açık veya örtük bir şekilde Mısır'la bağlantılıydı. Burada ele aldığımız Beşir Ağa örneğinde, Haremeyn vakıflarından birinin Mısır'daki faaliyetlerine –esas olarak hububatın teslimi, gelir toplanması ve nakliyat faaliyetlerine– nezaret söz konusuydu ama bu görevler her zaman İstanbul'daki Darüssaade ağasının nihai yetki alanı içinde yer alıyordu. Nihayet, bir hattat hadım ağanın tayini belki de bu makamın daha önce ulema elinde olmasından dolayı "münasip" bir hareket sayılmış olabilir, gerçi hadım ağalar arasından çok sayıda hattat çıktığını da unutmamak gerekir.

Şeyhülharemliğe padişahın musahibi olarak görev yapmış harem ağalarının getirilmesi usulü IV. Mehmed devrine kadar devam etmiştir. Abdurrahman Abdi'nin bildirdiğine göre, 1666 yılında padişah, Şeyhülharem Hacı Salih Ağa'yı yeniden musahibi olarak hizmet vermek üzere Edirne'ye çağırmıştır; IV. Mehmed musahibinin latifelerini özlemiş olsa gerek.[51] Yusuf Ağa mazul Darüssaade ağaları içinde Medine'de şeyhülharem makamına gelen ilk kişi olarak bir emsal teşkil etmişti ama aynı makama bir başka Darüssaade ağasının getirilmesi için neredeyse bir yüzyıl geçmesi gerekti. 19. yüzyılda bu kariyer patikası çok daha rutin bir hale geldi.[52]

Eski Darüssaade ağasını şeyhülharem tayin etmenin kilit önem taşıyan bir faydası, İstanbul, Kahire ve Medine hadım ağa şebekeleri arasında daha önce görülmedik düzeyde bağlantı kurulmasıydı. Böylece üç şehir arasında hadım ağa hareketliliği kolaylaşmış olmakla kalmayıp Haremeyn vakıfları üzerinde sarayın denetimi de artıyor, Kahire ve Medine'deki işlere sarayın nüfuzu genişlemiş oluyordu. Bu bağlamda akla gelen ilginç bir soru, Yusuf Ağa'nın

50 Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, III: 997; II: 825; III: 1253; BOA, MD 90, no. 436 (30 Şaban 1056/10 Ekim 1646); MD 91, no. 447 (9 Şevval 1056/17 Kasım 1646).

51 Abdurrahman Abdi, *Vekayi'nâme*, s. 196, 218.

52 "Defter-i Ağayân-ı Darüssaade", *Hamîletü'l-Küberâ*'da ek bölüm, s. 171-175.

Medine'de ne dereceye kadar sadrazamın gözü ve kulağı olduğudur. Köprülü Fazıl Mustafa Paşa 1691 Salankamen Muharebesi'ndeki vakitsiz ölümü öncesinde böyle büyük bir plan yapmış olabilir.

Yıllar boyu Mescid-i Nebevi'de ve Hücre-i Saadet'te hadım ağalarının istihdam edilmesi, Medine'de Mescid-i Nebevi'nin kapılarından birinin hemen dışında "Haretü'l-Ağavat" diye anılan bir hadım ağalar semti kurulmasını sağlamıştı. Hiçbir ayrıntıyı kaçırmama arzusu karakteristik özelliği sayılabilecek Burckhardt 1814'teki Mekke ve Medine hakkında da çok ayrıntılı bilgiler verir ve türbedar hadım ağalar için şunları yazar: "Medine'nin en iyi semtlerinden birinde bir arada yaşar... Meskenleri şehirdeki diğer evlerden çok daha pahalı bir tarzda döşenmiştir." Şeyhülharemin "sarayı" söz konusu semtin hemen güneybatısında, Hz. Muhammed'in eşi Ayşe dahil önde gelen pek çok sahabenin yattığı Cennetü'l-Bakıy Mezarlığı'nın batı tarafına düşen bir mevkide bulunuyordu.[53] Kahire'de dört yıl fiilen ev hapsinde yaşayan Yusuf Ağa için bu, muhtemelen çok güzel bir manzara değişimi anlamına geliyordu. Artık Yusuf Ağa, Medine'nin en önde gelen kişilerinden biriydi. Yeni meskeninde geniş bir hizmetkâr ve yardımcı kadrosu görev yapıyordu. Hatta Burckhardt, Medine'de at besleyen çok az sayıdaki kişiden biri olduğunu kaydeder.[54] Bütün bunlar onun dört senelik idbar devrinin kapandığına, tekrar gerçek iktidara kavuştuğuna işaret ediyordu.

Burckhardt'ın ve Burton'ın anlattıklarından, şeyhülharem olmasının Yusuf Ağa'ya hanesini yeniden oluşturmak için sağladığı fırsatlar konusunda ipuçları elde ediyoruz. Burton'a göre şeyhülharem, kendisine tabi olan bütün türbedar ağaların tayininden sorumluydu. Türbedar ağalar arasında, saraydaki hadım ağalarının hiyerarşik düzenine bir ölçüde benzeyen bir idari hiyerarşi vardı.[55] Şeyhülharemin hemen altında Mescid-i Nebevi'nin baş hazinedarı

---

53 Burckhardt, *Travels in Arabia*, s. 324, 342-343 ve 320-321 (harita); Burton, *Personal Narrative*, I, s. 392 ile 393 arasındaki harita.

54 Burckhardt, *Travels in Arabia*, s. 386.

55 BOA, MD 99, no. 281 (evasıt-ı Cemaziyelevvel 1101/23 Şubat 1690), 303 (30 Cemaziyelevvel 1101/10 Mart 1690); MD 110, no. 817 (30 Cemaziyelahir 1109/12 Ocak 1698); Burton, *Personal Narrative*, I: 371-372.

bulunuyordu. Eğer bu makam boşalırsa Yusuf Ağa buraya kendi müntesiplerinden birini atayabilirdi. Ama Yusuf Ağa yalnızca beş-altı yıl şeyhülharemlik makamında görev yapabildi, dolayısıyla ancak sınırlı sayıda tayine imza atmış olabilir. Emri altında görev yapan hadım ağaların büyük çoğunluğu, çeşitli şeyhülharemler devrinde tayin edilmiş bir karma grup olsa gerek.

Burckhardt'ın anlatısına göre, Mekke'deki Mescid-i Haram'ın muhafızlığını yapan ve çok daha küçük bir grup oluşturan hadım ağalar ise tam tersine, amirleri olan Mekke şeyhülhareminin gerçek müntesiplerinden ibaretti: Henüz küçük yaştayken tayin ediliyorlar, Mekke şeyhülharemiyle beraber yaşıyorlar, "kendi dairelerinde oturmalarına izin verilecek yaşa gelinceye kadar" yetişmeleriyle şeyhülharem ilgileniyordu.[56] Medine'deki şeyhülharem, Mekke'dekinden çok daha büyük nüfuz sahibiydi, bunun nedeni belki de Köprülülerin ve başka sadrazamların Darüssaade ağalığını kontrol etme girişimlerine benzer şekilde bu makamı kontrol etme arzularıydı. Eğer böyle bir arzu taşıyorlarsa şeyhülharemin görev süresini sınırlayarak amaçlarına ulaşabilirlerdi. Bu sayede, şeyhülharemin müntesiplerinden çok sayıda kişiyi türbedar ağa tayin edip burayı kendi nüfuz alanı haline getirmesini önlemiş olacaklardı. Dolayısıyla şeyhülharem tayin edilmek Yusuf Ağa'nın umduğu hane halkını yeniden oluşturma yolunda belki de kusursuz bir fırsat değildi.

Gelgelelim başka telafi mekanizmaları vardı. Şeyhülharem ve diğer yetişkin türbedar ağalar, Burckhardt'ın ifadesiyle "siyahi veya Habeşi kölelerle" evlendiriliyordu.[57] Anlaşılan bu, hadım ağalar için esas olarak simgesel bir kazanımdı, hadımın "Allah yoluna ve peygambere hicret" etmesiyle "tamamlanması"na işaret ediyordu.[58] Peygamberin türbesinde hizmet görmenin sağladığı kutsal hale ne kadar vurgulansa azdır. Mouradgea d'Ohsson, pek çok yüksek makam sahibinin, manevi heyecanla hadım ağaların yanı sıra türbeyi süpürme hizmetine gönüllü olduğunu gözlemlemiştir. Yine d'Ohsson'a göre, "itibardan düşen ve Mısır'a geri gönderi-

---

56 Burckhardt, *Travels in Arabia*, s. 116.
57 *A.g.e.*, s. 343; Burton, *Personal Narrative*, I: 372.
58 Kalkaşendî, akt. Marmon, *Eunuchs and Sacred Boundaries*, s. 59.

len" ağalar ömürlerinin son demlerini Medine'de geçirmeyi hayal ediyorlardı.[59] Öte yandan bir eş, mülk edinerek ve kendi başına ekonomik faaliyetlerde bulunarak hane servetine büyük katkılarda bulunabilirdi,[60] dolayısıyla Yusuf Ağa'ya katkısı sadece manevi bir mahiyette kalmamış olabilir. Ne yazık ki Medine'nin türbedar ağalarının eşleri hakkında, Doğu Afrika'dan geldikleri dışında hiçbir bilgimiz yoktur; faaliyetleri tarihte tam bir sır olarak kalmıştır.

Yusuf Ağa belki de 1696'ya ve 1697'ye kadar şeyhülharemlik makamında bulundu. Ondan sonra kendisine, 1702 senesinde Gülnuş Emetullah Sultan'ın vakfının Kahire'de bulunan nazırlarına ait bir listede rastlıyoruz. Bu konuyu 8. Bölüm'de ele alacağız. Daha sonra vefatına, yani 1717'ye kadar tarihsel kayıtlarda hiçbir izi görünmüyor. Vefat ettiğinde aşağı yukarı 80 yaşındaydı, muhtemelen hadımlarda görülen sağlık şikâyetleri bulunuyordu: osteoporoz, kronik idrar yolu enfeksiyonları, obezite veya aşırı zayıflık vs. Kahireli tarihçi Ahmed Çelebi'nin eserinde, Yusuf Ağa'nın 96 yaşında vefat ettiği haberini Hacı Beşir Ağa'nın Darüssaade ağalığı makamına geçmek üzere Kahire'den İstanbul'a çağrıldığı haberinin hemen öncesinde vermesi anlamlıdır.[61]

Şeyhülharem ve Gülnuş Emetullah Sultan'ın vakfının nazırı olarak elde ettiği gelirlere rağmen, Yusuf Ağa'nın serveti en iyimser ifadeyle mütevazıydı, hayli yetersiz bile olabilir; bunun bir nedeni de yine şeyhülharem olarak görev süresinin nispeten kısa olmasında aranabilir. 1725'te Mısırlı tarihçi Ahmed Kethüda Demürdaşi, Yusuf Ağa'nın müntesiplerinden birinin memlûkünün ağanın Kahire'deki eski evinde yaşadığından bahseder ama bu kişi o kadar yoksulmuş ki evi kiraya vermek zorunda kalmış, 90 senelik kira gibi hukuki bir manevraya başvurmuş; zaten bu fiilen satış anlamına gelir.[62] Müntesiplerinin refah seviyesine bakarsak, Yusuf Ağa'nın 1687'de gözden düşmesinin kendisinin serveti açısından kalıcı bir darbe olduğunu söyleyebiliriz.

---

59 D'Ohsson, *Tableau général*, III: 305-306.
60 Hathaway, *Politics of Households*, s. 116-119, 126, 130.
61 Ahmed Çelebi, *Evzahu'l-İşârât*, s. 290.
62 Demürdâşî, *Dürretü'l-Musâne*, s. 322; Hathaway, "Role of the Kızlar Ağası", s. 145.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nu inceleyen tarihçiler 17. yüzyıl krizinin yalnızca Köprülülerin ıslahatlarıyla değil, ıslahat programına uygun bir şekilde kariyer tanımlarına ve örüntülerine getirilen düzenle sona erdiğini genellikle kabul eder. Bu düzenleme Osmanlı idare yapısının neredeyse tamamını içine alıyordu: Ulema, merkez ve taşra bürokrasileri ve tabii ki askeri ve idari hiyerarşik aygıt düzenlemeye tabi tutulmuştu.[63] Darüssaade ağalığında ve ağanın içinde faaliyet gösterdiği çevrede bu tür bir düzene girişi kesinlikle görebiliyoruz. Köprülüler bu makama belli bir öngörülebilirlik kazandırdı, böylece Darüssaade ağalarına karşı sadrazamların elini güçlendirdiler. Daha genel olarak Köprülülerin uygulamaya soktuğu program, 1656'da Köprülü Mehmed Paşa sadarete geçtiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda zaten kendini göstermekte olan idari ve demografik bir dizi değişimle uyum içindeydi, Köprülüler de bu değişimlerden faydalandı.

Saray siyasetine bakarsak, Köprülülerin kapıkulu ocaklarının desteğini almaya çalışan saray hizipleri arasındaki tehlikeli rekabeti kontrol altına alma hedeflerine ulaştığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Köprülü Mehmed Paşa'nın küçük oğlu Köprülü Fazıl Ahmed Paşa 1689'da sadrazam olduğunda bu rekabet neredeyse görünmez olmuştu. Köprülü Mehmed ve Köprülü Fazıl Ahmed'in Osmanlı idare aygıtını kendi hane mensuplarıyla doldurma siyaseti, rekabetin bertaraf edilmesinde anahtar rol oynamıştı. Bu, vezir ve paşa hanelerine dayanan siyasi kültürün zirve noktasıydı: Köprülüler hanesi yalnızca padişahın hanesi karşısında değil, merkezde ve taşrada rekabet halindeki vezir ve paşa haneleri karşısında da üstünlük kazanmıştı.

Köprülüler, daha geniş kapsamlı programlarını hayata geçirirken de 17. yüzyılın ikinci yarısındaki genel ortamın parçası olan başka faktörlerin faydasını görmüştü. Bu faktörlerin en önemlile-

63 Madeline C. Zilfi, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Post-Classical Age, 1600-1800* (Minneapolis, MN, 1988), 5 ve 6. bölümler; Norman Itzkowitz, "Eighteenth-Century Ottoman Realities", *Studia Islamica* 16 (1962): 73-94.

rinden biri, sadrazamın makam külliyesinin saray-ı hümayundan ayrılmasıydı. Sadrazam divanı hâlâ Topkapı Sarayı'nda İkinci Avlu'nun batı kısmındaki alışıldık yerinde toplamaya devam etse de sadaret kalemleri daha sonra Babıâli diye anılacak yere taşınmıştı. Bu da sadrazamın, günlük işlerini yürütürken, hizip rekabetinin kıyasıya yaşandığı saray içindeki çatışmalı mekânlardan fiziksel olarak uzakta olması anlamına geliyordu. Sadaret kalemlerini saray-ı hümayun dışına taşıma fikri Köprülülerle ortaya çıkmadı ama onların sadrazamlık yaptığı dönemde bu yenilik kalıcı hale geldi.

Köprülülerin programlarını hayata geçirmesine yardımcı olan bir başka faktör, Enderun ağaları nüfusunun değişen demografik kompozisyonuydu. Genç Osman'ın devşirme kökenli isyancı kullar tarafından öldürülmesinin ardından, Osmanlı sarayı devşirme dışında alternatif yollara yönelmiş, devşirme birliklerine ilave, hatta en sonunda onların yerini alacak kuvvetler oluşturma girişimlerine başlamıştı. Özellikle Anadolu'dan Müslüman ailelerin çocuğu olan paralı askerler alma ve Kafkaslar'dan memlûk satın alma yoluna başvuruldu. Bu yeni unsurlar yeniçerilerde, başka kapıkulu askerlerinde ve saray iç oğlanlarında görülen "cins" dayanışmasını, yani etnik-bölgesel kökenlere dayanan dayanışmayı zayıflattı. Artık iç oğlanları ve kapıkulu birliklerinin kendi içlerinde farklı ve geniş etnik-bölgesel kategorilere bölünmesi muhtemel hale gelmişti. Balkanlar'dan ve Batı Anadolu'dan devşirilen "batılılar" ile Kafkaslar'dan gelen ve genellikle "memlûk" statüsünde olan "doğulular" arasında bir bölünme belirgin bir şekilde ortaya çıkacaktı. Saray personelinin artan çeşitliliği Köprülülere "böl ve yönet" stratejisi kullanma imkânı verdi yahut kendi bakış açılarıyla, padişaha hizmet ortak amacının "cins" dayanışmasından önce gelmesi gerektiğini ısrarla vurgulama fırsatına kavuştular.[64]

Aynı zamanda Enderun'un iç idari hiyerarşisi de değişiyordu. Babüssaade ağası hâlâ önemliydi, 17. yüzyıl vakanüvisleri de tayin ve azlini titizlikle kaydediyordu.[65] Gelgelelim, başta silahtar ağa olmak

64 Kunt, "Ethno-Regional (*Cins*) Solidarity", s. 239.

65 Örneğin Abdurrahman Abdi, *Vekayi'nâme*, s. 33, 101, 133, 170, 419; Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, II: 898.

üzere Has Odalıların artık gitgide ön plana geçtiği görülüyordu. 17. yüzyılın başlarında, kendisi de Sultan II. Mustafa'nın eski silahtarı olan Sadrazam Çorlulu Ali Paşa, Enderun idaresini ak ağalardan alıp silahtara verdi. Bu tarihten itibaren silahtarlık makamının kaldırıldığı 1831 yılına kadar Harem-i Hümayun ve Enderun'un genel amiri, Babüssaade veya Darüssaade ağası değil silahtar olacaktı.[66] Bu da şu anlama geliyordu: Darüssaade ağası ile Babüssaade ağası artık eşit otorite sahibi paralel makamlarda bulunmadığından doğrudan rekabet potansiyeli azalmıştı. Silahtar ağaya gelince, onun nihai amacı sarayın mahrem alanında üstünlüğü ele geçirmek değil, o alanın dışında nüfuzlu bir makama gelmek, hatta sadrazam olmaktı. Bu şartlar altında haremin amiri ile Enderun'un amirinin müttefik olması artık –en azından– mümkün hale gelmişti.

Her an huzursuzluk çıkarabilecek görünen yeniçeriler ve sipahiler ise daha az öngörülebilir ve çok daha tehlikeli unsurlardı. Köprülüler bu meseleyle başa çıkmanın yolunu kısmen, iki ocağı birbirini düşürmek gibi geleneksel bir taktiğe başvurmakta buldu. Aralarında bir anlaşmazlık olduğu zaman genellikle yeniçerileri desteklediler. Ama aynı zamanda isyanları veya isyan tehditlerini çok sert bir şekilde bastırarak yeni ve kanlı bir emsal oluşturdular. Köprülü Mehmed Paşa'nın ve Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın askeri başarıları ve bu başarılar nedeniyle dağıtılan ödüller ve savaş ganimetleri de askerlerin sükûnete kavuşturulmasında yardımcı oldu. Bu arada devşirme usulünün yavaş yavaş terk edilmesi de Enderun'da yarattığına benzer bir etkiyi Yeniçeri Ocağı'nda da yarattı: Artık ocakta etnik-bölgesel dayanışmanın ve hak iddialarının zemini kalmamıştı. Atlılar imparatorluk ordularının giderek daha az önemli bir unsuru haline geldikçe, sipahiler de yeniçeriler karşısında daimi olarak aşağı konuma düştü, böylece iki ocak arasında çatışmalar gitgide seyrekleşti. 18. yüzyılın başlarında yeniçeriler ve sipahilerin İstanbul'da karışıklık çıkarma ihtimali iyiden iyiye azalmıştı, artık daha önemli tehlike, sayıları sürekli artan paralı askerlerdi.

Darüssaade ağalığı makamı söz konusu olduğunda Köprülüler daha kurumsallaşmış bir denetim kurmaya çalıştı; bu amaçla

---

66 D'Ohsson, *Tableau général*, VII: 58-61; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 341-346; Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, II: 974; III: 1064-1068.

hazinedar-ı şehriyarilikten Darüssaade ağalığına geçilen bir terfi usulünü fiilen yerleştirdiler. Bu usul, Köprülü Mehmed Paşa'nın sadareti geçmesinin ardından 15 yıl içinde norm haline geldi, dolayısıyla Köprülülerin programının bu noktada çok etkili bir şekilde hayata geçirildiğini söyleyebiliriz. Başka şeylerin yanı sıra bu kariyer kalıbı da valide sultanın nüfuzunu azaltmıştı çünkü valide baş ağasının Darüssaade ağası olması artık düşük bir ihtimal haline gelmişti. Hazinedar-ı şehriyari, padişahın eski muhasibiydi ama valide sultanın himayesinde olması neredeyse hiç rastlanmayan bir durumdu. Ayrıca Darüssaade ağasının müntesibi de olmazdı. Demek ki bu yükselme kalıbıyla Köprülüler esas olarak, kapıkulu askerlerine ve iç oğlanlarına uyguladıkları taktiklere benzer bir "böl ve yönet" taktiğini devreye sokmuştu.

Bütün bu gelişmeler ışığında, Köprülülerin aldığı tedbirlerin etkilerini görmek açısından Yusuf Ağa'nın kariyeri incelenmeye değer, hayli ilginç bir vakadır. Yusuf Ağa, Köprülü Mehmed Paşa veya Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın himayesine girmemişti. IV. Mehmed'le çok daha yakın bir bağı olduğu anlaşılıyor. Belki de hiçbir zaman valide baş ağası olmamasına rağmen Turhan Sultan'la ve Gülnuş Emetullah Sultan'la daha da yakın bağları vardı. Gelgelelim hayatının ikbal ve idbar devreleri Köprülülerinkilerle adeta esrarengiz bir şekilde örtüşmektedir. Köprülülerin damadı Kara Mustafa Paşa'nın sadaretten indirilmesine yardımcı olduğu doğrudur ama IV. Mehmed'in tahttan indirilmesinin ardından isyancıların elinden canını Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın araya girmesiyle kurtarmıştı. Tekrar itibar kazanıp şeyhülharem tayin edilmesi de II. Ahmed'in tahta çıktığı ve Fazıl Mustafa Paşa'nın sadarette olduğu zamana denk düşer. II. Ahmed, Fazıl Mustafa Paşa'nın, IV. Mehmed'in oğullarına karşı tahta geçmesini desteklediği adaydı. Yusuf Ağa "Köprülü boyunduruğu"nu bertaraf eden ve ataları gibi sefere giden bir padişah olmak isteyen II. Mustafa'nın saltanatı sırasında Mısır'a döndü ve 8. Bölüm'de göreceğimiz gibi eyaletin bir tür eyalet âyanı gibi bir statü üstlendi.[67] Yusuf Ağa'nın

67 Rifaat A. Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics* (Leiden, 1984), s. 34, 42, 47, 49, 53.

kariyerinin bu evresi de III. Ahmed'in tahta çıkışı sırasında sona ermiş görünüyor. Tabii ki Yusuf Ağa'nın o sırada hayli ihtiyarlamış olduğunu göz önüne alarak, ikbal heveslerinden ister istemez bir parça uzaklaşmak zorunda kaldığını varsayabiliriz.

Ne olursa olsun Yusuf Ağa'nın kariyeri ile Köprülülerin ıslahat programı arasında sağlam bağlantı kurmaya yarayacak güçlü kanıtlar bulunduğu söylenemez. Solak Mehmed Ağa'nın tersine onların himayesinde değildi; Dilaver ve Mustafa ağaların akıbetine de uğramamıştı, yani Köprülüler tarafından İstanbul'dan sürgün edilmiş de değildi. Yusuf Ağa'yı, hedef ve istekleri Köprülülerin attığı adımlara ender sayılamayacak bir sıklıkta denk düşen dayanıklı bir saray figürü saymak yerinde olacaktır. Ne de olsa Köprülülerin biri dışında bütün sadrazamlarının, Turhan Sultan'ın, Gülnuş Emetullah Sultan'ın ve IV. Mehmed'in sonunu görecek kadar uzun bir ömür sürebilmiştir.

Yusuf Ağa'nın vefat ettiği 1717 tarihine gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu uzun kriz döneminden çıkmıştı. Bu gelişmede Köprülülerin attığı adımların etkisini küçümsemek mümkün değildir. Ayrıca ekonomi yeniden büyüyordu, sosyoekonomik elit de Batı Avrupa'yla ticaretin görülmedik düzeylere ulaşmasından yararlanıyordu. İşte böyle bir ortamda, Ahmed Çelebi'nin bize hatırlattığı gibi Yusuf Ağa'nın ölümünün hemen ardından Hacı Beşir Ağa Darüssaade ağası olacak ve bu makamda çok derin bir iz bırakacaktı.

VII

Yeni Bir Paradigma

Hacı Beşir Ağa ve Halefleri

6. Bölüm'de gördüğümüz gibi, Osmanlı İmparatorluğu 17. yüzyılın son yıllarına gelindiğinde uzun zamandır pençesinde kıvrandığı zorlu krizden artık çıkmaya başlamıştı. Peki, böyle ağır bir krizden sonra toparlanmaya başlayan bir imparatorluğun görünümü nasıldı? Kuşkusuz, hayat daha sakindi. Terhis edilmiş askerlerden, kıtlık ve enflasyon yüzünden çiftini çubuğunu terk eden köylülerden ya da bu iki grubun bir karmasından oluşan eşkıya çeteleri kırsal alanlarda eskisi gibi dehşet saçmıyordu. Ulema sınıfında istihdam ümidini kaybettiği için çetelere katılan medrese talebeleri de artık şehirleri fazla rahatsız etmiyordu. Bu arada tarımda, orduda, bürokraside ve ulema sınıfında profesyonel meslekler daha düzenli hale gelmişti, kuşaklar arası süreklilik çok daha net bir şekilde kendini gösteriyordu. Bir başka deyişle, pek çok profesyonel meslek alanında oğullar babaların yerini alıyordu, böylece dışarıdan o alana girmeyi ümit edenlerin kariyer imkânları iyiden iyiye kısıtlanmış oluyor ama kariyer patikalarında bu tür bir öngörülebilirlik sayesinde sosyal istikrar artıyordu.

Sarayda da daha büyük bir istikrar kendini gösteriyordu. Harem ağaları ile Enderun ağaları arasındaki rekabet dinmişti, artık Has Oda'nın hadım olmayan, bir gün sadrazam olma ümidi taşıyan görevlileri ağırlığını hissettiriyordu (Tablo 7.1). 6. Bölüm'de gördüğümüz üzere, Darüssaade ağası artık, müntesiplerini Has Oda'ya yönlendirerek sadareti kontrol etmeye çalışıyordu. Ama 1699 tarihinde imzalanan ve Viyana bozgununun ardından yaşanan Osmanlı-Habsburg savaşını sona erdiren Karlofça Antlaşması'yla diplomasinin daha fazla öne çıktığı bir dönem başlamıştı. Bu dönemde sadrazamlar Enderun'da yetişen kişilerden ziyade imparatorluğun bürokratik kadrolarından geliyordu. Darüssaade ağalarının, saray-ı hümayunda yetiştirilen müntesiplerini sadaret makamına getirme imkânları bir hayli kısıtlanmıştı. Dolayısıyla 18. yüzyılda sadrazamlar Darüssaade ağalarının baş rakibi olacaktı.

Hanedan mensuplarına dönecek olursak, kriz sonrası dönemde, tebaadan uzak durma çabasının azaldığını söyleyebiliriz. IV. Mehmed'in uzun süren saltanatının ardından şehzadeler yetişkinlik çağlarında tahta çıktı. Bu padişahların hepsi haremde yetişmişti ve değişen derecelerde Darüssaade ağalarından etkilenmişti, yine de en azından hanedanı kamu önünde temsil ediyorlardı: Cuma selamlık merasimlerinde düzenli olarak halka görünüyorlar, şenliklere katılıyorlardı. Dahası IV. Mehmed'in gözde av sahalarının bulunduğu Edirne'de geçirilen onlarca yıldan sonra, aşağıda açıklanacak sebeplerle saray 1703'ten itibaren İstanbul'a dönmüştü. Sarayın payitahta dönmesi İstanbul'un eskiden ıssız olan yerlerinde yalı, köşk ve kasır inşaatlarında bir patlamaya yol açtı. Artık padişah, Batı Avrupa'yla genişleyen lüks mal ticareti sayesinde de giderek daha şatafatlı hale gelen eğlencelerin merkezinde yer alıyordu.

Kriz sonrası dönemde Darüssaade ağasının hareket tarzına da daha az inziva ve daha fazla sosyalleşme damgasını vurmuştu. Darüssaade ağası İstanbul'da 18. yüzyılda son derece görünür hale gelen şenlik ve eğlentilerin planlanmasında, icrasında ve idare edilmesinde başrolü oynuyordu. Eğer Osmanlı tebaasının geniş kesimleriyle içli dışlı olmadıysa, payitaht dışında kalıcı ilişkiler geliştirmişti: Osmanlı taşra eyaletlerinde giderek daha büyük nüfuz sahibi olan âyan ve eşrafla, İslam'ın kutsal şehirleri Mekke ve Medine'yle

Tablo 7.1 18. yüzyılın ilk yarısında haremin ve Enderun'un ileri gelenleri[a]

Harem		**Enderun**	
		Silahdar Ağalar	
		Çorlulu Ali	
		Damat Ali	
Valide Sultanlar	Darüssaade Ağaları	**Babüssaade**	**Has Oda**
Gülnuş Emetullah Sultan (II.	*Yapraksız Ali Ağa*		
Mustafa'nın ve III. Ahmed'i	*Solak Nezir Ağa*		
annesi)	*Küçük Abdurrahman Ağa*	Kapı Ağası	Çuhadar
Saliha Sultan (I. Mahmud'un	*Uzun Süleyman Ağa*		
annesi)	*Mercan Ağa*		Rikabdar
	Hacı Beşir Ağa	Hazinedar Başı	
	Moralı Beşir Ağa		
	Ebu Vukuf Ahmed Ağa		Hasodabaşı
		Saray Ağası	
	Hazinedar-ı Şehriyariler		
	Solak Nezir Ağa	Kapı Oğlanı	
	Hafız Mehmed Ağa		
	Hacı Beşir Ağa		
	Moralı Beşir Ağa		
	Süleyman Ağa		
	Ebu Vukuf Ahmed Ağa		
	Musahipler		
	Solak Nezir Ağa		
	Hafız Mehmed Ağa		
	Hacı Beşir Ağa		

[a] İtalikler bu bölümde adı anılan kişilere işaret etmektedir.

ve Avrupa devletlerinin ticari ve diplomatik temsilcileriyle güçlü bağlantılar kuruyordu. Bu yeni eğilimler daha 17. yüzyılın sonunda Darüssaade ağalarının kariyerlerinde köklü unsurlar haline gelmiş eski örüntülere dayanıyordu: Darüssaade ağası olarak tayinin öncesinde ve sonrasında Mısır'dan gelir elde etme, Medine'de türbedar ağaların başına getirilme (şeyhülharem tayin edilme) ve Darüssaade ağalığına geçiş basamağı olarak hazinedar-ı şehriyarilik makamında bulunma, bu örüntülerin birer parçasıydı.

Bu bölümün odağındaki kişinin, yani Hacı Beşir Ağa'nın 29 yıllık görev süresinde bütün bu eğilimleri görmek mümkündür. Söz konusu eğilimler onun yerine geçen hadım ağaların kariyerlerinde de varlığını sürdürmüştür (Haleflerinden ikisi üzerinde bu bölümde durulacak). Hacı Beşir Ağa'nın, Darüssaade ağalığı kariyerine yeni bir paradigma getirdiğini ve bu paradigmanın da 18. yüzyılın sonuna kadar geçerliliğini koruduğunu söyleyebiliriz. Ne var ki haleflerinin kariyerlerinin gösterdiği asıl nokta, Beşir Ağa'nın kariyerinin bir ölçüde istisnai nitelik taşıdığıdır. Paradigma etkisini sürdürse de o paradigmanın bazı unsurları daha sonraki Darüssaade ağalar için negatif sonuçlar doğurmuştur. Bu anlamda Hacı Beşir Ağa'nın paradigmanın dayattığı kalıbın tehlikelerini pek zarar görmeden atlattığını belirtmek gerekir.

Bölüm, Hacı Bekir Ağa'nın yükselişine zemin hazırlayan iki Darüssaade ağasının kariyerleriyle başlıyor. Solak Nezir Ağa, Osmanlı sarayının yeniden İstanbul'a taşınmasına yol açan krizle yakından ilgiliydi. Bu arada, Hacı Beşir Ağa'nın kariyerinin ilk kısmında doğrudan üstüydü. Solak Nezir ve Uzun Süleyman ağaların kariyerleri Beşir Ağa'nın kariyeri için uygun bir ortam yaratmıştı. Ayrıca Beşir Ağa'nın kariyeri de farklı derecelerde onların kariyerleriyle iç içe geçmişti. Bölümde daha sonra Hacı Beşir Ağa ve halefi Moralı Beşir Ağa üzerinde duracağız; onların kariyerlerinin 18. yüzyıl Osmanlı sarayındaki yeni kozmopolitliği ve "kamusal sosyalleşme"yi nasıl yansıttığını inceleyeceğiz. Son kısımda taşra âyanının, özellikle hacla bağlantılı olanların, Darüssaade ağasıyla gitgide artan ilişkilerini ele alacağız, bu bağlamda Hacı Beşir Ağa'yı ve haleflerinden bir başka ağayı değerlendireceğiz.

Solak Nezir Ağa (1701-1703) ve Edirne Vakası

Kriz yıllarında görülen ama 18. yüzyılda norm haline gelmeyen bir eğilim, Darüssaade ağasının Osmanlı ulemasının üst düzey mensuplarıyla, özellikle şeyhülislamla ittifaka girmesiydi. 6. Bölüm'de Darüssaade ağasının şeyhülislamı Has Odalılardan korumak için devreye girdiğini görmüştük. Hatta Hacı Mustafa Ağa

ve Lala Süleyman Ağa sorun çıkaran sadrazamları devirmek üzere şeyhülislamla işbirliği yapmıştı. Üstelik Süleyman Ağa bu amaçla nakibüleşrafla da güçlerini birleştirmişti. III. Ahmed devrine (1703-1730) gelindiğinde bu tür bir stratejik ortaklık güvenilir bir seçenek olmaktan çıkmıştı çünkü şeyhülislamlık makamı 1703 Edirne Vakası'ndan büyük yara almıştı. Edirne Vakası'nın fitilini ateşleyen mesele, Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin kayırmacılıkta çok aşırıya gitmesiydi. Feyzullah Efendi'nin o sırada Darüssaade ağası olan Solak Nezir Ağa'yla ittifak içinde olup olmadığı konusunda elimizde bilgi bulunmuyor. Ama Solak Nezir Ağa bağlantılı sayıldığı Feyzullah Efendi'ye yönelik öfke selinin kurbanı olmuş, II. Mustafa (salt. 1695-1703) tahttan indirilirken o da makamını kaybetmişti. 1691 ile 1694 arasında Darüssaade ağalığı yapan adaşı Kaba Nezir Ağa'dan ayırt edilmesi için "Solak" lakabıyla anılan Nezir Ağa, Hacı Mustafa Ağa'nın ve 17. yüzyıldaki başka Darüssaade ağalarının yerleştirdiği örüntüye uygun olarak, ancak Kahire'de uzun yıllar sürgün hayatı yaşadıktan sonra saray hadımları hiyerarşisinde yükselebilmişti. Tahta yeni çıkmış II. Mustafa, Mayıs 1695'te eski hocası ve Hacı Beşir Ağa'nın hamisi Yapraksız Ali Ağa'yı Kahire'den Edirne'ye Darüssaade ağası olarak getirttiğinde Solak Nezir Ağa'nın rehabilitasyon süreci başlamıştı. (Ali Ağa'nın "Yapraksız" lakabını alması muhtemelen kirpiksiz olmasından kaynaklanıyordu, belki de bu durum, kastrasyonun yol açtığı hormon yetersizliklerinin bir sonucuydu.)[1] Yapraksız Ali Ağa'nın yanında Solak Nezir Ağa dahil altı hadım ağa daha sürgünden dönmüştü. Solak Nezir Ağa hazinedar-ı şehriyari tayin edildi; böylece Yusuf Ağa'nın oluşturduğu emsale uygun hareket edilmiş oluyordu: Yusuf Ağa'nın makamdan ayrılmasından o güne kadar geçen zaman zarfında göreve gelen yedi Darüssaade ağasından üçü bu emsale uygun seçilmişti, yani hazinedar-ı şehriyarilikten Darüssaade ağalığına tayin edilmişti. Dahası Solak Nezir'in ve Mısır'dan dönen diğer ağaların, II. Mustafa'nın musahibi olmak üzere sürgünden getirildiği anlaşılıyor: Söz konusu ağaların hep-

1 Profesör Harriet Blitzer'e göre, modern Yunancada "yapraksız" karşılığı olan terimin taşıdığı anlam budur. Kendisine bu bilgi için şükran borçluyum.

si musahip oldu ve tarihçi Silahdar Mehmed Ağa'nın bildirdiğine göre, babası IV. Mehmed'in av tutkusunu paylaştığı anlaşılan padişahla ava çıkıyorlardı. Bu arada Nezir Ağa'nın selefi, eski hazinedar-ı şehriyari Kahire'ye sürgüne gönderilmişti.[2]

Solak Nezir Ağa, hazinedar-ı şehriyari olunca, öteden beri Darüssaade ağasına ait sayılan birtakım sorumlulukları üstlendi, böylece bu makamın harem ağalarının en üst amiri konumuna yükselmek için artık standart sıçrama tahtası haline geldiği izlenimi güçlendirilmiş oldu. Temmuz 1695'te, yani Mısır'dan dönüşünden iki ay sonra, kurban bayramı merasimlerinde padişahın yanında kurban kestirdiği için kendisine bir kürk verildi.[3] Aynı yılın Eylül ayında Solak Nezir Ağa'nın, bir hatt-ı hümayun gereğince sadrazama padişahın hediyelerini teslim ettiğini görüyoruz.[4] Ağustos 1696'da II. Mustafa'nın oğlu (geleceğin I. Mahmud'u) dünyaya gelince, Yapraksız Ali Ağa yerine Solak Nezir Ağa bu doğumu kutlamak için hediyeler dağıttı ve sunulan hediyeleri kabul etti.[5] Aynı usul, iki buçuk yıl sonra yeni bir şehzade, geleceğin III. Osman'ı doğunca da tekrar edildi.[6] Öte yandan, sefere çıkan padişaha annesi Gülnuş Emetullah Sultan'ın selamlarını ve hediyelerini bizzat Yapraksız Ali Ağa götürdü.[7] Buradan, Yaprak Ali Ağa'nın II. Mustafa'nın hocası olmasına rağmen Gülnuş Emetullah Sultan'a daha yakın, Nezir Ağa'nın ise II. Mustafa'ya daha yakın olduğu sonucunu çıkarmak belki de doğru olur.

1700 senesinin sonuna doğru II. Mustafa, Solak Nezir Ağa'yı Darüssaade ağası tayin etti. Yapraksız Ali Ağa Mısır'a geri gönderildi. Nezir Ağa'yla Mısır'dan dönen altı musahipten biri olan Hafız Mehmed Ağa da hazinedar-ı şehriyariliğe getirildi. Nezir Ağa, Darüssaade ağası olduktan sonra padişahla yakınlığını sürdürdü, zaman zaman onunla Edirne civarında ava çıktı.[8] Mayıs 1702'de,

---

2 Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, ed. İsmet Parmaksızoğlu (İstanbul, 1962), I: 27, 30, 189; Defterdar Sarı Mehmed, *Zübde-i Vekayiât*, s. 526.

3 Silahdar, *Nusretnâme*, I: 46.

4 *A.g.e.*, I: 95-96.

5 *A.g.e.*, I: 170, 193.

6 *A.g.e.*, I: 353.

7 *A.g.e.*, I: 109, 208, 209.

8 *A.g.e.*, II: 44.

altı yaşındaki Şehzade Mahmud'un mektebe başlamasını kutlamak için bir ziyafet düzenledi.[9]

Feyzullah Efendi. Solak Nezir Ağa'nın talihsizliği, Darüssaade ağalığının kötü şöhret sahibi Feyzullah Efendi'nin şeyhülislamlığı devrine (1693-1703) rastlamasıdır. Nezir Ağa'nın kariyeri gibi, Feyzullah Efendi'ninki de 17. yüzyıl krizi sonrasında Osmanlı devlet yapısına düzen ve öngörülebilirlik getirilmesi sürecinin etkilerini yansıtmaktadır. 18. yüzyılda ulema, makamları kendi çocuklarına bırakma ilkesini belki de başka herhangi bir meslek grubundan daha fazla benimsemişti: Oğullar babalarının kariyerlerini takip ediyor, çoğunlukla aynı makamlara geliyorlardı.[10] Gelgelelim Feyzullah Efendi bu usulü çok aşırıya götürmüş, akrabalarını ve hısımlarını ulema hiyerarşisinde en gözde makamlara getirmişti.

Erzurumlu olan Feyzullah Efendi, Kadızadeliler hareketinin (bkz. 9. Bölüm) lideri olacak Vani Mehmed Efendi'yle birlikte Erzurum'da öğrenim gördü. Vani Mehmed Efendi onun kuzeniyle evlenmişti. 1662 yılında Vani Mehmed Efendi, yeni sadrazam olan Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın davetine icabet ederek IV. Mehmed'in hocası olmak üzere Edirne'ye giderken, kendisi de yanında bulunuyordu. Vani Efendi'nin kızıyla evlendi. Bu sayede 1669 senesinde, gelecekte II. Mustafa ve III. Ahmed isimleriyle tahta çıkacak şehzadelerin hocalığına tayin edilmesinin yolu açılmıştı. Öte yandan Feyzullah Efendi'nin Sultan IV. Mehmed'le ilişkileri en hafif ifadeyle soğuktu; hatta bir tarihte onu IV. Mehmed'in gazabından kurtarmak için Gülnuş Emetullah Sultan'ın araya girmesi gerekmişti.[11]

Feyzullah Efendi'nin IV. Mehmed'e mesafeli duruşu, 1683 Viyana bozgunundan başına bir şey gelmeden kurtulmasını belki de açıklamaya yarayabilir. Oysa kayınpederi Vani Mehmed Efendi, İstanbul'dan sürgüne gönderilmişti. Yine Nezir Ağa gibi, Feyzullah Efendi de eski talebesi II. Mustafa 1695'te tahta çıkınca istediği

---

9 *A.g.e.*, II: 81-82.

10 Zilfi, *Politics of Piety*, 5. ve 6. bölümler, s. 215-220; Silahdar, *Nusretnâme*, II: 140-84; Michael Nizri, *Ottoman High Politics and the Ulema Household* (New York, NY, 2014).

11 Silahdar, *Silahdar Tarihi*, II: 242; İpşirli Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan*, s. 93; Nizri, *Ottoman High Politics*, s. 34-35; Topkapı Arşivleri, E 79/19 (yak. 1701).

güce kavuştu. Şeyhülislam oldu, bu makamı inanılmaz bir iktidar odağı haline getirdi. II. Mustafa'nın sadrazamlarını esas itibarıyla o seçiyordu. Ayrıca dört oğlunu bol gelir elde edilebilecek seçkin kadılıklara getirdi oysa böyle önemli makamlara gelebilmek için gerekli eğitimden yoksundular.[12] Hatta Sultan II. Mustafa, ısrarı üzerine, Osmanlı tarihinde görülmemiş bir işe imza attı: Feyzullah Efendi'nin en büyük oğlu Fethullah Efendi'nin bir sonraki şeyhülislam olması hususunda bir ferman çıkardı.

Gelgelelim Gülnuş Emetullah Sultan, II. Mustafa'ya tahtı ile Feyzullah Efendi arasında bir seçim yapmak zorunda kalacağı uyarısında boşuna bulunmamıştı.[13] 1699 Karlofça Antlaşması'nın ağır şartlarından şeyhülislamı sorumlu tutan yeniçeriler ve İstanbul esnafı Ağustos 1703'te ayaklandı; Edirne üzerine yürüyerek tarihe "Edirne Vakası" diye geçen hareketi başlattılar. II. Mustafa'yı tahttan indirip yerine kardeşi III. Ahmed'i geçirdiler. III. Ahmed de Feyzullah Efendi'nin eski talebesiydi. Yeni padişah sarayını İstanbul'a taşımak zorunda kaldı çünkü isyancıların şikâyetlerinden biri padişahın payitahtta hiç bulunmamasıydı. Feyzullah Efendi ile oğullarına gelince... Memleketleri Erzurum'a gitmeye kalkıştı ama isyancılar tarafından yakalandılar ve Edirne'de hapsedildiler. Servetlerinin yerini öğrenmek isteyen isyancılar kendilerine üç gün işkence etti ama bir sonuç alamadılar. Bunun üzerine Feyzullah Efendi'yi öldürdüler, başını gövdesinden ayırdılar, cesedini Tunca Nehri'ne attılar.[14]

Demek ki Nezir Ağa gibi Feyzullah Efendi de II. Mustafa'ya yakındı hatta Valide Sultan Gülnuş Emetullah Sultan'a muhtemelen Nezir Ağa'dan da daha yakındı. Ne var ki şeyhülislamın kariyeri ile Darüssaade ağasının kariyeri arasında belirgin bir paralellik olsa da müttefik olup olmadıkları konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir ama böyle bir ittifakın mevcut olması muhtemel görünmektedir. Yukarıda işaret edildiği üzere, Darüssaade ağasının şeyhülislamla güç birliği oluşturmasının geçmişte

12 Abou-El-Haj, *1703 Rebellion*, s. 50, 57; Silahdar, *Nusretnâme*, II: 140-84.

13 Abou-El-Haj, *1703 Rebellion*, s. 51.

14 *A.g.e..*, s. 80; Silahdar, *Nusretnâme*, II: 192-195; Topkapı Arşivi E 79/18.

pek çok örneği vardı. Ayrıca genel bir değerlendirme yaparsak, ulemadan hiç kimsenin Darüssaade ağasıyla bir tür ittifak kurmadan padişaha bu kadar yakınlaşmasının mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Valide sultanla yakınlaşmanın da aynı şarta bağlı olduğunu söylemeye bile gerek yok.

II. Mustafa'nın musahibi ve çok yakını olan Nezir Ağa, tahttan indirilen padişah ve şehzadeler İstanbul'a giderken yanlarında bulundu. Hepsi Topkapı Sarayı'nda kafes dairesine hapsedildi.[15] Daha sonra Nezir Ağa ve yardımcılarından ikisi "Kapı Arası"na nakledildi. Topkapı Sarayı'nın Birinci ve İkinci avluları arasında, Babüsselam kulelerinin yanında bulunan bu hücre, idam bekleyenlerin tutulduğu yerdi. Silahdar'ın ve ondan yararlanan Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın yazdığına bakılırsa bu, II. Mustafa devrindeki "gayrimeşru" hareketlerinin, yani Feyzullah Efendi'ye paralel bir şekilde siyasete karışmalarının cezasıydı.[16] Bu arada III. Ahmed sekiz sene önce Kahire'den Nezir Ağa'yla dönen hadım ağalardan dördünü tutuklattı ve yeniden Mısır'a sürgüne gönderdi.

Birkaç ay sonra Nezir Ağa saraydan alınarak Yedikule Zindanları'na götürüldü. Yanında Feyzullah Efendi'nin büyük oğlu, nakibüleşraf unvanını taşıyan Fethullah Efendi de vardı (İkisinin beraber hapsedilmesi Nezir Ağa'nın Feyzullah Efendi'nin ailesine yakınlığına işaret etmektedir). Fethullah Efendi burada idam edildi; kardeşleri Magosa'ya sürgün edildi. Nezir Ağa ise Kahire'ye değil Limni Adası'na sürüldü.[17] Bu hiç de hayra alamet sayılmazdı çünkü bir Darüssaade ağası için Kahire sürgününün tersine Ege'ye sürgün genellikle idam olunacağına işaret ederdi. Sonunda Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın alaycı ifadesiyle "bir eyyâm mürurundan sonra fermân-ı kazâ-cereyân ısdâr ü irsâl olunup, reh-nümûnî-i tîg ile 'adem râhına vaz'-ı kadem eyledi."[18]

15 Silahdar, *Nusretnâme*, II: 187.
16 *A.g.e.*, II: 160-161, 189; Defterdar Sarı Mehmed, *Zübde-i Vekayiât*, s. 817.
17 Silahdar, *Nusretnâme*, II: 189, 196-197, 201.
18 "Birkaç gün geçtikten sonra karşı durulamayacak ferman gönderildi, kılıç kılavuzluğunda yokluk diyarına adım attı"; Defterdar Sarı Mehmed, *Zübde-i Vekayiât*, s. 823.

Uzun Süleyman Ağa

Solak Nezir Ağa'nın yerine Küçük Abdurrahman Ağa Darüssaade ağası oldu. Abdurrahman Ağa hazinedar-ı şehriyari değildi, Eski Saray'daki kadınlar için hizmet gören harem ağalarının amiriydi. Bu da valide sultana Nezir Ağa'dan daha yakın olduğuna işaret ediyordu.[19] Gülnuş Emetullah Sultan gerçekten harem ağaları hiyerarşisinde ağırlığını artırmaya çalışıyor olabilir. Belki de hazinedar-ı şehriyarilik makamını ikincilleştirerek, hatta bu makamın altını oyarak Darüssaade ağalığı için düşündüğü kendi adaylarının önünü açmak istemişti. Küçük Abdurrahman Ağa bir yıldan kısa bir süre içinde azledildi ve hazinedar-ı şehriyariyle birlikte Mısır'a sürgün edildi, dolayısıyla hazinedar-ı şehriyarinin Darüssaade ağası olması söz konusu değildi.

Hazinedar-ı şehriyari denklemden çıktığına göre, yeni Darüssaade ağası valide sultana yakın bir başka hadım ağa olacaktı: Gülnuş Emetullah Sultan'ın valide baş ağası olan Uzun Süleyman Ağa bu makama getirildi.[20] Uzun Süleyman Ağa, Darüssaade ağası olduktan sonra, tahttan indirilen II. Mustafa'nın Aralık 1703'teki cenaze merasimine katılmak ve 1706 ilkbaharında III. Ahmed'in kızının düğün töreninde gelinin vekili olmak gibi makamının gerektirdiği alışıldık görevleri yerine getirdi.[21] Gülnuş Emetullah Sultan'ın Üsküdar'da inşa ettirdiği görkemli caminin yapımında da kuşkusuz bir rol oynuyordu ama bu rolün ne olduğu tam olarak bilinmemektedir. Cami iki buçuk yıllık çalışmanın ardından 1711 ilkbaharında tamamlandı, Uzun Süleyman Ağa da caminin ibadete açılma törenine katıldı.[22] Bugün bu cami, III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'da yaptırdığı camiden ayırt edilmesi için Yeni Valide Camii adıyla anılmaktadır. Gülnuş Emetullah Sultan, Yeni Valide Camii'nin önündeki güllerle çevrili türbesine gömülmüştür.

---

19 Silahdar, *Nusretnâme*, II: 192.

20 *A.g.e.*, II: 213; Defterdar Sarı Mehmed, *Zübde-i Vekayiât*, s. 843.

21 Defterdar Sarı Mehmed, *Zübde-i Vekayiât*, s. 836; Silahdar, *Nusretnâme*, II: 209, 250-251.

22 Silahdar, *Nusretnâme*, II: 246, 269; İpşirli Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan*, s. 182-186; Topkapı Arşivi E 79/26.

Uzun Süleyman Ağa bu merasimlere katılırken nüfuzunu sadrazam seçimi için kullanmak konusunda hiç vakit kaybetmedi. Belki de böylece Hacı Beşir Ağa için bir emsal oluşturdu. Gerçekten Uzun Süleyman Ağa'nın Darüssaade ağalığı, kendisinin hasmı ve görevinden alınan hazinedar-ı şehriyarinin yakın müttefiki olan Damat Hasan Paşa'nın sadaretten azliyle başladı. Sadarete daha iyi ilişkiler içinde olduğu Kalaylıkoz Hacı Ahmed Paşa getirildi. Hatta yeni sadrazam İstanbul'a onun gemisiyle geldi.[23] Uzun Süleyman Ağa, Darüssaade ağası olduğu dokuz sene içinde üç sadrazamın daha azledilmesinde etkili oldu. Harem ağalarına açıkça düşman olan Derviş Abdullah Efendi'nin "dokuz sene boyunca kara ağaların" sözünün geçmesinden şikâyet etmesi şaşırtıcı değildir.[24]

Uzun Süleyman Ağa'nın 1712'de yaptırdığı son sadrazam azlinin ardından sadarete güçlü bir şahsiyet olan Silahtar Damat Ali Paşa'nın geçmesi ironiktir. Nisan 1713'te sadaret mührünü alan Ali Paşa, Ağustos 1716'da (bugün Sırbistan'ın kuzeyinde bulunan) Petrovaradin'de muharebe meydanında şehit düşene kadar bu makamda kaldı. Damat Ali Paşa, Uzun Süleyman Ağa'nın saray manevralarına hiç de olumlu gözle bakmıyordu ve Afrikalı hadımların Osmanlı topraklarına getirilmesini tamamen yasaklamaya kalkıştı. Ayrıca Medine'deki Afrikalı hadım şeyhülharemin yerine de eski bir sadrazamı getirdi. Dahası, selefi Çorlulu Ali Paşa'nın, 6. Bölüm'de gördüğümüz, Enderun'un ak ağalarını silahtar ağaya tabi kılma kararına bağlı kaldı.[25]

Damat Ali Paşa, Uzun Süleyman Ağa'ya ve çevresine son derece hasmane bir tavır takınmıştı, nitekim Haziran 1713'te ağanın azlini sağladı. Selefi gibi Uzun Süleyman Ağa da hazinedar-ı şehriyariyle, yani 1706'dan beri hazinedarlık makamında bulunan –belki 1690'ların ortalarında da kısa bir süre bu görevi yürüten– Hacı Beşir Ağa'yla birlikte sürgüne gönderildi.[26] Süleyman Ağa'dan

---

23 Silahdar, *Nusretnâme*, II: 215; Mehmed Raşid, *Tarih-i Raşid* (İstanbul, 1282/1865), IV: 242; Ahmed Resmî, *Hamîletü'l-Küberâ*, s. 62.

24 Silahdar, *Nusretnâme*, II: 229, 262, 288; Derviş Abdullah, *Risale-i Teberdariye*, var. 65b.

25 Derviş Abdullah, *Risale-i Teberdariye*, var. 66b.

26 *Silahdar Tarihi*, II: 745.

istenen 1.000 kese akçeleri olmadığı için iki hadım ağa, malları mülkleri satılıncaya kadar padişahın has bahçesinde hapsedildi. Sonra Kıbrıs'a sürgüne gönderildiler.[27] Solak Nezir Ağa için olduğu gibi Uzun Süleyman Ağa için de ada sürgünü hayırlı bir netice vermedi: Mayıs 1715'te idam edildi.[28] Buna karşılık Hacı Beşir Ağa'ya Kahire'ye gitme izni verildi. Bu izinden, sadrazamın Hacı Beşir Ağa'ya dair düşünceleri ne olursa olsun onu Uzun Süleyman Ağa'nın "suç ortağı" saymadığı anlaşılmaktadır.

Hacı Beşir Ağa

Hacı Beşir Ağa, Kahire'ye ilk kez gelmiyordu. Arşiv belgeleri 1703 ile 1708 arasında musahip ve daha sonra hazinedar olarak Kahire'ye kısa ziyaretlerde bulunduğuna işaret ediyor.[29] Dahası, Harem-i Hümayun'a girmeden önce de (8. Bölüm'de göreceğimiz üzere) Kahire'nin en önemli hanelerinden biriyle güçlü bağlar kurduğu anlaşılıyor.

Beşir Ağa bu sefer Kahire'de gayet kısa bir süre, belki sadece birkaç ay kaldı. Bu zaman zarfında Kahire kalesi yakınlarında oluşan hadımlar mahallesinde yaşamıştı. Beraber Kıbrıs'a sürgün edildiği ve rahmetli olan Uzun Süleyman Ağa'nın evine komşu bir konakta yaşadı. Bu konağın en son sakininin bir Kıbrıslı olmasının, mevcut şartlara bakıldığında bir rastlantıyla açıklanamayacağı açıktır.[30] Aslına bakılırsa Hacı Beşir Ağa daha Uzun Süleyman Ağa ölmeden, kariyerinin bu en son Kahire evresi için hazırlıklar yapmış olabilir.

Medine Şeyhülharemi. Beşir Ağa 1715 yılında şeyhülharemlik makamına geçmek üzere Kahire'den Medine'ye gitti. Şeyhülharem, Mescid-i Nebevi'de ve Hücre-i Saadet'te hizmet veren türbedar ha-

27 Silahdar, *Nusretnâme*, II: 295, 306; Derviş Abdullah, *Risale-i Teberdariye*, var. 66b; d'Ohsson, *Tableau général*, VII: 58-60; Mehmed Raşid, *Tarih-i Raşid*, III: 224, Topkapı Sarayı Arşivi, E 153/3 (1125-26/1713-14).

28 Silahdar, *Nusretnâme*, II: 332.

29 BOA, MD 114, no. 425 (evahir-i Zilkade 1114/16 Nisan 1703); MD 115, no. 1012 (evasıt-ı Zilkade 1118/17 Şubat 1707); MD 115, no. 2155 (evasıt-ı Zilkade 1119/6 Şubat 1708).

30 Hamza Abd al-Aziz Badr ve Daniel Crecelius, "The Awqaf of al-Hajj Bashir Agha in Cairo", *Annales Islamologiques* 27 (1993): 296.

dım ağaların amiriydi. 6. Bölüm'de gördüğümüz gibi, bu makam en azından 17. yüzyılın başlarından beri bir harem ağası tarafından işgal ediliyordu. Yusuf Ağa 1691'de, şeyhülharemlik makamına getirilen ilk mazul Darüssaade ağası olmuştu. Hacı Beşir Ağa, Darüssaade ağalığına getirilmesinden önce Medine şeyhülharemi olan ilk ağa olacaktı. Bu tayin, Kıbrıs'tan Mısır'a gönderilmesiyle dönen talihinin artık tamamen değişmesi, yıldızının yeniden parlamaya başlaması olarak yorumlanabilir.

Beşir Ağa'nın şeyhülharemlik tecrübesi Yusuf Ağa'nın 20 yıl önce geçirdiği tecrübeye muhtemelen benziyordu, gerçi çok daha kısa sürecekti. Beşir Ağa, Medine'de en fazla bir yıl kalmış olsa da şehirle yeterince güçlü bir bağ kurdu, 20 yıl sonra bir medrese ve darülhadis yaptırdı. Bu hayratı 9. Bölüm'de ele alacağız.

İstanbul'a Dönüş. Kasım 1716'da, Mekke'ye yakın bir yerde bulunmasından faydalanarak hac farizasını yerine getirdi. Bu ilk haccı değildi, "hacı" unvanını 1706'da bir daye kadının (şehzadenin sütannesinin) İstanbul'dan hacca gidişinde ona refakat ederek almıştı.[31] Mekke'deyken, Darüssaade ağalığına tayin olduğu haberini aldı. 1717'de sadece birkaç ay bu makamda bulunan Mercan Ağa'nın yerine geçecekti. Kahire'de kısa bir mola verdikten sonra İstanbul'a döndü. 8. Bölüm'de açıklayacağımız üzere, Kahire'de bir sebil-mektep inşa etmesi için bir vekil görevlendirdi. Ömrünün son demlerinde Kahire'ye döneceğini düşünmüş olsa gerek; oysa 29 sene Darüssaade ağalığında bulunacağını, vefat ettiği sırada Darüssaade ağası olarak görev yapan çok az sayıdaki kişiden biri olacağını tabii ki bilmiyordu.

Hacı Beşir Ağa İstanbul'a döndüğünde, tahtta bulunan Sultan III. Ahmed'in annesi Gülnuş Emetullah Sultan çoktan vefat etmişti.[32] Yusuf Ağa veya Uzun Süleyman Ağa gibi valide sultanın mahmisi olmadığı için, bu durum onun kariyeri üzerinde herhangi bir olumsuz etki yaratmadı. Aslına bakılırsa hanedan ailesiyle

31 Topkapı Arşivi E 2429/6 (29 Muharrem 1118/12 Mayıs 1706); Ayvansarayi, *Garden of the Mosques*, s. 55.

32 Silahdar, *Nusretnâme*, II: 336; Mehmed Raşid, *Tarih-i Raşid*, III: 165; İpşirli Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah*, s. 199.

esas bağlantısı bizzat padişahtı: Beşir Ağa hazinedar olmadan önce padişahın musahibi olarak hizmet vermişti. Bu da 18. yüzyılın başlarında kendini gösteren yeni bir durumu yansıtıyordu: Artık Osmanlı padişahları yetişkin olarak tahta çıkıyorlardı; valide sultanlar tabii ki yetişmelerinde başat rol oynamış, karakterlerini şekillendirmiş de olsa saltanatlarının mahiyetini kendileri belirliyor ve etraflarında bulunacak en yakın kişileri yine kendileri seçiyorlardı. Bu dönemdeki valide sultanlar arasında Kösem Sultan'ın ve Turhan Sultan'ın 17. yüzyılda elde ettiği nüfuza bir ölçüde yaklaşan tek kişi Gülnuş Emetullah Sultan'dı.

Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ve Lale Devri (1718-1730). Beşir Ağa'nın Darüssaade ağası olmasının üzerinden bir seneden biraz fazla bir zaman geçmişti ki III. Ahmed, Osmanlı tarihinin en uzun süre sadaret makamında kalan ve en etkili sadrazamlarından birini tayin etti: Nevşehirli İbrahim Paşa. İbrahim Paşa padişahın kızlarından, Silahtar Damat Ali Paşa'nın şehit düşmesiyle dul kalan eşi Fatma Sultan'la 1717'de evlenmiş, böylece "damat" unvanını almıştı.[33] (Damat Ali Paşa, hatırlayacağımız üzere, Hacı Beşir Ağa'yı Uzun Süleyman Ağa'yla birlikte Kıbrıs'a sürmüştü.) Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, III. Ahmed üzerinde ta şehzadeliğinden beri muazzam nüfuz sahibi olan güçlü bir şahsiyetti. Sadarete tayini Habsburgların Belgrad'ı ele geçirmesinden yalnızca birkaç ay sonra olmuştur. Kayda değer ilk icraatlarından biri, Temmuz 1718'de Pasarofça Antlaşması'nın imzalanmasıydı. Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti, Balkan topraklarının önemli bir kısmını kaybediyor, bu arada Venediklilere karşı Mora'da toprak kazanıyordu.[34]

Osmanlılar için ağır şartları bulunan antlaşmanın ardından İbrahim Paşa bir barış siyaseti takip etti. Adını 20. yüzyılın ilk çeyreğinde tarihçi Ahmet Refik Altınay'ın (1881-1937) koyduğu bir devrin, Lale Devri'nin ünlü sadrazamı olarak tarihe geçecekti. Söz konusu devirde elit kültürel faaliyetlerinde önemli bir canlanma yaşana-

33 Silahdar, *Nusretnâme*, II: 380; Mehmed Raşid, *Tarih-i Raşid*, V: 20-102; d'Ohsson, *Tableau général*, VII: 449-450.

34 Rhoads Murphey, "Twists and Turns in the Diplomatic Dialogue: The Politics of Peace-Making in the Early Eighteenth Century", Charles Ingrao ve diğ., ed., *The Peace of Passarowitz, 1718* (West Lafayette, IN, 2011), 73-91.

cak, ayrıca Batı Avrupa'dan gelen lüks mallara, özellikle saatlere ve aynalara rağbet dikkat çekici boyutlara ulaşacaktı. III. Ahmed, Damat İbrahim Paşa'nın sadarette bulunduğu 12 yıl içinde Haliç'in kuzeyinde Aynalıkavak Köşkü'nde dört başı mamur eğlenceler tertip edecek, Kâğıthane'de ünlü Sadabad Sarayı'nı yaptıracaktı.[35]

Çırağan Eğlenceleri. Hacı Beşir Ağa, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadarette bulunduğu devre damgasını vuran eğlencelerde kritik bir rol oynamıştır. İstanbul'da her ilkbahar lalelerin açmasını kutlamak için yapılan eğlencelere "Çırağan eğlenceleri" deniyordu. Bu eğlence türü "Lale Devri"nin ruhunu tam olarak yansıtıyordu. Çırağan eğlenceleri, düğün ve sünnet gibi "hayat döngüsü" olaylarına ilişkin şenliklerden değildi, hicri takvime bakılmadan mart ayı sonlarında veya nisan ayı başlarında, hanedan ailesi, özellikle hanedan kadınları için düzenlenen "mahrem" eğlencelerdi.

Eğlenceler Topkapı Sarayı'nın dışında, 1703'te sarayın Edirne'den İstanbul'a zorla taşınmasının ardından Boğaz'ın batı yakasında ve Haliç boyunca inşa edilmiş, sayıları giderek artan köşk, kasır ve saraylarda yapılırdı.[36] (Bu yapılardan bazıları, özellikle Haliç kıyısındakiler, eski binaların yenilenmesi ve genişletilmesiyle üretilmişti.) Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, eşi, padişahın kızı Fatma Sultan'ın diğer saray kadınlarıyla birlikte bu eğlencelerden faydalanması için Beşiktaş ile Ortaköy arasında bir saray inşa ettirmişti. Sahil Sarayı diye anılan bu yapı 19. yüzyılda inşa edilen bugünkü Çırağan Sarayı'nın bulunduğu alanda yer alıyordu (Çırağan Sarayı'nın ismi de Lale Devri'ndeki eğlencelerden gelmektedir).

Anlaşılan, Çırağan eğlencelerinin planlanmasında asıl işi Hacı Beşir Ağa ve yerine geçen Darüssaade ağaları üstleniyordu. Aslında bu hiç de şaşırtıcı değildir çünkü eğlencelerin odağında saray kadınları bulunuyordu. Ağalara düşen görev çok büyüktü çünkü sabah veya öğle vakti başlayıp hava karardığı zamana hatta ge-

35 Ahmet Refik (Altınay), *Lale Devri, 1130-1143* (İstanbul, 1331 [1915]); TDVİA, "Lale Devri", Abdülkadir Özcan; Can Erimtan, *Ottomans Facing West? The Origins of the Tulip Age and Its Development in Modern Turkey* (Londra, 2008).

36 Shirine Hamadeh, *The City's Pleasures: Istanbul in the Eighteenth Century* (Seattle, WA, 2008), s. 18-19, 25-30, 59-62, 65-75, 101-108, 113, 135-136, 229-235, 236; d'Ohsson, *Tableau général*, VII: 83, 144.

ceye kadar uzanan bu eğlenceler günlerce sürüyordu. Vakanüvis Mehmed Raşid Efendi ve onun eserine zeyl yazan Küçükçelebizade İsmail Asım Efendi, Harem-i Hümayun kadınlarının nasıl eğlendiğini anlatır. *Tarih-i Raşid*'de şu satırlar yer alır: "Evkât-ı rûzde saz ve söz ve bazı latâ'if melâ'ib tarab efzûn ile evkâtgüzâr ve gecelerde zevkiyyât-i tamâşâ'i çırağân lâlezâr oldılar."[37] Bol miktarda yiyecek ve (muhtemelen alkollü olmayan) içecek tüketilirdi, divan şairleri bu vesileyle kasideler ve gazeller düzerdi. Lale Devri'nin ünlü şairi Nedim'in (1681-1730) eserlerinden bu şenlik ve eğlencelerin havasını sezebiliyoruz. Nedim birçok şiirinde Kâğıthane'deki yeni Sadabad Sarayı'nda düzenlenen eğlenceleri anlatır. En ünlü şarkılarından birinde şu mısralar bulunur:

> Bir safâ bahş edelim gel şu dil-i nâ-şâda
> Gidelim serv-i revânım yürü Sa'd-âbâda
> [...]
> Geh varup havz kenârında hırâmân olalım
> Geh gelüp Kasr-ı Cinan seyrine hayrân olalım
> Gâh şarkı okuyup gâh gazel-hân olalım
> Gidelim serv-i revânım yürü Sa'd-âbâda[38]

Eğlencenin zirve noktası rütbeye göre hediye dağıtımıydı; bunu da muhtemelen Darüssaade ağası organize ediyordu. Popüler belleğe, bu eğlencelere "Çırağan" adının verilmesine yol açan unsur kazınmıştır: Akşamın karanlığında, Sadabad'ın ve benzeri mekânların önünden geçen kanallara, içine mum dikilen deniz kabukları veya yumurta kabukları bırakılır veya sırtlarına mum dikilen kaplumbağalar o sularda yüzer, o mumlar gecenin karanlığına hoş bir ışık saçardı.[39]

---

37 "Gündüz saz ve söz ile, latife ve oyunlarla vakit geçirirler, gece olunca çerağların ve lale bahçelerinin sefasını sürerlerdi"; Mehmed, *Tarih-i Raşid*, V: 205-206; İsmail Asım, *Tarih-i İsmail Asım Efendi* (İstanbul, 1282/1865), 456-459, 556-557.

38 Nermin Menemencioğlu ve Fahir İz, ed., *The Penguin Book of Turkish Verse* (Hammondsworth, 1978), s. 113-114; TDVİA, "Sâdâbâd", Banu Bilgicioğlu.

39 Mehmed Raşid, *Tarih-i Raşid*, V: 205; İsmail Asım, *Tarih-i İsmail Asım Efendi*, s. 457-458; *EI*[2], " iraghan", Tahsin Öz; TDVİA, "Çırağan", Selda Ertuğrul.

Çırağan eğlenceleri Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'yla adeta özdeşleşmiştir ama onun 1730 yılında, aşağıda ele alacağımız kanlı bir isyanla devrilmesi, söz konusu eğlencelerin sonu anlamına gelmiyordu. 1740'ların sonlarında ve 1750'lerin başlarında Osmanlı sarayına lüks mallar temin eden Fransız tüccar Jean-Claude Flachat'ya göre, bu tür eğlenceler I. Mahmud (salt. 1730-1754) devrinde görülmedik bir popülerlik kazanmıştı. Hatta Flachat, Çırağan eğlencelerinin bu padişah zamanında getirilen birkaç yeniliği de anlatır: Eğlencenin sonuna doğru, padişah toplanan kadınlar arasında bir "gözde" seçermiş, gerçi yazar bu gözdenin yatağı için seçilip seçilmediğine açıklık getirmez. Daha sonra Darüssaade ağası hediye olarak mücevherler ve kıymetli dokumalar dağıtırmış. Akşamleyin, kadınların mahrem eğlencesi sona erdikten sonra, padişah adamlarına bir musiki ziyafeti düzenlermiş.[40]

Benzer bir kış mevsimi eğlencesi olan helva sohbetleri ilk kez I. Mahmud devrinde tertiplenmiştir. Harem-i Hümayun kadınlarının ve Enderun iç oğlanlarının kendi alanlarından, helvanın hazırlanışını ve pişirilişini seyrederek sohbet ettiği iç mekânlara ait bir eğlenceydi bu. Helva sohbetlerinin 18. yüzyıla özgü bir eğlence olduğunu ortaya koyan bir özellik, bu eğlenceyi Darüssaade ağası ile artık Enderun'daki dengi haline gelmiş silahtar ağanın birlikte tertiplemesiydi.[41] Harem-i Hümayun ile Enderun arasında bu tür bir işbirliği bir yüzyıl önce tasavvur bile edilemezdi.

Bu yeni ve görece küçük ölçekli eğlenceler, Shirine Hamadeh'nin işaret ettiği gibi, Osmanlı saray hayatının ve payitahtın topografyasının 18. yüzyıla özgü yeni gerçekliklerini yansıtıyordu.[42] Bunlar bir bakıma hanedan ailesine ait mahrem eğlencelerdi ama Topkapı Sarayı'ndan hayli uzak yerlerde, genellikle açık havada,

---

40 Jean-Claude Flachat, *Observations sur le commerce et sur les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et même des Indes orientales* (Lyon, 1766), II: 19 vd., 27-29, 163.

41 Hamadeh, *City's Pleasures*, s. 53; Mehmet Ali Beyhan, "Amusements in the Ottoman Palace in the Early Nineteenth Century", Suraiya Faroqhi ve Arzu Öztürkmen, ed., *Celebration, Entertainment, and Theatre in the Ottoman World*, (Londra, 2014), s. 229.

42 Hamadeh, *City's Pleasures*, s. 54-55, 101, 113-115, 135-136.

bağlarda, bahçelerde, sahil saraylarında veya bağ köşklerinde düzenlenirdi. Söz konusu mekânlarda ahali hanedan mensuplarını ve yakın çevresini göz ucuyla görmekle kalmaz hatta aynı kamusal mekânların kenarlarında bulunabilirdi de. Bu anlamda padişah ve Darüssaade ağası dahil hane halkı, 17. yüzyıla kıyasla –muhtemelen 16. yüzyıla kıyasla da– halktan daha az soyutlanmış ve sıradan insanlara daha yakın bir hayat sürüyordu. Bu arada bu tür eğlencelerin tertip edilebileceği bağlık-bahçelik kamusal mekânlar gitgide çoğaldı ve Haliç'in kuzeyine ve Boğaz'ın yukarı kısımlarına doğru yayıldı. Bu genişleme sarayın Edirne'den taşınmasının ve Osmanlı ekonomisinin kriz sonrası toparlanmasının ardından İstanbul nüfusunda görülen artıştan kaynaklanıyordu ama bir yandan da bu yeni kamusal sosyalleşme kültürünün ortaya çıkışının bir sonucuydu.[43] Merasimlerin ustası olan Darüssaade ağası da hâlâ kamusal ile mahrem arasındaki sınırı korumakla görevli olsa da hiçbir zaman olmadığı kadar kamusal bir figür haline gelmişti.

Lüks malların tüketimini de artıran bu tür eğlenceler yalnızca İstanbul'da da tertip edilmiyordu. Osmanlı'nın taşra eyaletlerinde önde gelen şahsiyetler, lüks ürünleri doğrudan Avrupalı tedarikçilerden alıyordu ve Avrupalı ustaları saraylarının ve konaklarının inşa ve dekorasyon işlerinde kullanıyordu. Genel olarak denebilir ki bu taşra elitleri, İstanbul'dakine benzeyen, hatta ona katkıda bulunan, taşra eyaletlerine özgü bir kamusal sosyalleşme kültürü geliştirmişlerdi.[44] Bu tür bir kültürel sembiyoz, 18. yüzyılda merkezi devlet ile taşra âyanı arasındaki ekonomik ve askeri sembiyozun bir benzeriydi.

Patrona Halil İsyanı. Hacı Beşir Ağa, Darüssaade ağalığı makamında bulunduğu ilk 13 senede Osmanlı sarayında önemli bir nüfuz sahibi olmasına (görkemli şenlikler ve eğlencelerin organizasyonundaki rolü bu nüfuzun bir göstergesidir) rağmen, Nevşehirli

---

43 James Grehan, "Smoking and 'Early Modern' Sociability: The Great Tobacco Debate in the Ottoman Middle East (Seventeenth to Eighteenth Centuries)", *American Historical Review* 111, 5 (2006): 1352-1377.

44 Filiz Yenişehirlioğlu, "Architectural Patronage of Ayan Families in Anatolia", Antonis Anastasopoulos, ed., *Provincial Elites in the Ottoman Empire* (Resmo, 2005), 321-339; Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr*, I: 217-218, 231-232.

Damat İbrahim Paşa'ya kıyasla muhtemelen ikincil konumdaydı. Söz konusu dönemde idari makamlara tayinlerine veya Osmanlı dış politikasını etkilediğine ilişkin herhangi bir kayda rastlamıyoruz. Bütün bunlar 1730 yılı sonbaharında değişti. Patrona Halil adlı, kalyonlarda levent olarak çalışmış birinin elebaşılık yaptığı bir isyanla III. Ahmed tahttan indirildi, İbrahim Paşa da idam edildi. Pek çok yazarın işaret ettiği gibi bu isyan –aslında "ihtilal" demek daha doğru olur– padişahın ve sadrazamının lüks tüketime büyük miktarlar harcadığı bir devirde askerlerin maaşlarının ödenmesinde yaşanan sıkıntıların ve tırmanan enflasyondan duyulan rahatsızlığın yanı sıra III. Ahmed'in ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın izlediği barış siyasetine karşı öteden beri biriken öfkenin de bir sonucuydu.

İsyanın fitilini ateşleyen kıvılcımın, Safevi Devleti'nin 1722'deki çöküşünün ardından yaşanan kargaşada İran'a karşı bir sefer düzenlemek için asker toplanması olması ironiktir. Safevilerin gücünü canlandırmaya çalışan Nadir Şah'ın (aşağıda kendisinden bahsedeceğiz) kuvvetlerinin ilerlemesini Osmanlıların durduramaması, Patrona Halil'in silah altına alınmayı reddeden bir paralı asker grubunun başına geçip isyan başlatmasına vesile oldu.[45] Saraya yürüyen asiler Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın idamını istedi. Bu noktada Hacı Beşir Ağa sadaret mührünü zor kullanarak aldı.[46] Ama asiler padişahın, yeğeni (II. Mustafa'nın oğlu) Mahmud lehine tahttan feragat etmesinde ısrar etti. Ekim 1730'da III. Ahmed'in yeğeni I. Mahmud tahta çıktı. Asilerin adeta kana susamışlık içinde histerik nöbete tutulduğunu belirtmek gerekiyor. Çırağan eğlencelerindeki sürülen zevk ve sefaya, yapılan israfa öfkelerini ifadelerindeki dehşet verici ve tahkir edici tarzı başka türlü açık-

45 M. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı, 1730* (İstanbul, 1958); Subhi Efendi, *Subhi Efendi Tarihi*, *Tarih-i Sami ve Şakir ve Subhi* (İstanbul, 1198/1783), s. 1-13, 21-24, 26, 43; Şem'dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi: Mür'i't-Tevarih*, ed. M. Münir Aktepe (İstanbul, 1976), I: 6-16; Abdi Efendi, *Abdi Tarihi: 1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser*, ed. Faik Reşit Unat (Ankara, 1943), s. 26-27, 28-42; Fariba Zarinebaf, *Crime and Punishment in Istanbul, 1700-1800* (Berkeley, CA, 2010), s. 54-59.

46 Şemdânîzâde, *Şem'dâni-zâde Tarihi*, I: 10.

lamak imkânsızdır. En azından *Destârî Sâlih Tarihi*'nde yazılanlar çarpıcıdır: Nevşehirli İbrahim Paşa'nın, kethüdasının ve kaptan-ı deryanın çıkarılan gözlerinin yerine mumlar koyarak, "İşte sizin Çırağan'ınız!" diye bağırıp, cesetleri korku içindeki saraylıların üzerine fırlatmışlardı.[47]

Patrona Halil ve asiler yaklaşık iki ay İstanbul'u ve devlet kadrolarına bütün tayinleri kontrol altında tuttu. Nihayet 1730 yılı Kasım ayının sonlarında asileri yok etmeye yönelik bir tür karşı-darbe yapıldı. Hem tarihçi Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi hem hadımlara husumetini gösteren bir eser kaleme kalan Derviş Abdullah, bu karşı-darbenin başında, eski sadrazam ve Mısır valisi Nişancı Mehmed Paşa'nın kethüdası ve Hacı Beşir Ağa'nın yakın müttefiki, daha sonra sadarete geçecek olan Kabakulak İbrahim Ağa'nın bulunduğunu yazar.[48] Kabakulak İbrahim Ağa'nın tavsiyesiyle, Sultan Mahmud ve üst düzey idareciler Patrona Halil'i ve taraftarlarını, idari makamlarla ilgili taleplerini tartışmak üzere Topkapı Sarayı'nda bir toplantıya davet ettiler. Kurnaz idarecilerin ve kumandanların saf muarızlarını oyuna getirdiği tipik olayda –neredeyse bir mecaz denecek bir kurguya uygun olarak– asiler daveti kabul edip saraya geldiler, küçük gruplara ayrıldılar ve derhal öldürüldüler. Böylece otorite yeniden yeni padişahın ve devlet yöneticilerinin eline geçti.[49]

Bütün bu gelişmeler içinde çok çarpıcı bir nokta, Hacı Beşir Ağa'nın isyandan ve sonrasında yaşananlardan neredeyse hiç zarar görmemiş olmasıdır. Asiler ciddi isyanlarda daha önceki Darüssaade ağalarının başlarına gelenlerle tam bir karşıtlık oluşturacak bir şekilde, idamını bir tarafa bırakalım, makamından azlini bile talep etmediler. Bu da onu Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın ya-

---

47 Destârî Sâlih Efendi, *Destârî Sâlih Tarihi: Patrona Halil Ayaklanması Hakkında bir Kaynak*, ed. Bekir Sıtkı Baykal (Ankara, 1962), s. 19; Avner Wishnitzer, "Into the Dark: Power, Light, and Nocturnal Life in Eighteenth-Century Istanbul", *International Journal of Middle East Studies* 46, 3 (2014): 520-523, 525-526.

48 Şemdânîzâde, *Şem'dâni-zâde Tarihi*, I: 16, 19; Derviş Abdullah, *Risale-i Teberdariye*, var. 67a-b.

49 Şemdânîzâde, *Şem'dâni-zâde Tarihi*, I: 17-21; Abdi, *Abdi Tarihi*, s. 55-60; Zarinebaf, *Crime and Punishment*, s. 59. Bu tür olayların en ünlüsü, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Kahire'de düzenlediği büyük davette Mısır'ın Memlûk beylerini katlettirmesidir.

kın adamı veya müntesibi saymadıklarını, dahası İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı döneminde devletin siyasetlerinin şekillenmesinde harem kadınlarının bir rol oynadığını düşünmediklerini gösterir. Ayrıca Beşir Ağa'nın, tahta çıkardıkları Şehzade Mahmud'un musahibi ve çok yakını olduğunu kuşkusuz biliyorlardı. Asilerin güçlü bağlarının bulunduğu İstanbul esnafıyla Beşir Ağa'nın ilişkilerinin de iyi olması, kendisine yararlı olmuş olabilir. Tabii ki Beşir Ağa da hedefteki sadrazamla mesafesini göstermek için gerekeni yaptı: 17. yüzyıl krizinin en şiddetli döneminde görev yapan Darüssaade ağalarını hatırlatan bir hamleyle, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'dan sadaret mührünü zorla aldı. İsyanı bastıran karşı-darbenin liderinin müttefiki olması, isyan sonrası dönemi kendi yararına şekillendirme becerisini ortaya koyar.

Hacı Beşir Ağa muhtemelen Sultan III. Ahmed'e en yakın kişiler arasında yer almıyordu ama Darüssaade ağası olduğu ilk yıllarda Topkapı Sarayı'nın kafes dairesinde yaşayan, 20'li yaşlarında bir genç olan Şehzade Mahmud'un akıl hocası gibi bir konumdaydı. Ayrıca Şehzade Mahmud'un annesi Saliha Sultan'a da yakındı.[50] Dolayısıyla I. Mahmud tahta çıktığında yeni padişah üzerindeki nüfuzunun, III. Ahmed üzerindeki nüfuzundan kat kat fazla olması şaşırtıcı değildir; bu denklemde Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın rolünü söylemeye gerek bile yok. I. Mahmud devrinde Beşir Ağa tam anlamıyla sadrazam seçtirip azlettiren kişi konumundaydı: Padişahın aşağı yukarı bir düzine sadrazamı tayin etmesinde ve görevden almasında belirleyici rol oynamıştı. Kuşkusuz I. Mahmud da amcasının tahttan nasıl indirildiğini hatırda tutarak, sadrazamların eline büyük güç vermeye pek yanaşmıyor, onların otoritelerini dizginlemesi için Beşir Ağa'ya güveniyordu.[51]

Nadir Şah. I. Mahmud'un sadrazamlarının büyük bir çoğunluğu, III. Ahmed'in genelde barış yanlısı siyasetiyle tam bir karşıtlık oluşturan savaş yanlısı bir dış siyaseti benimsedi. Kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğu I. Mahmud devrinde, başta Safevilerin yeniden

50 Şemdânîzâde, *Şem'dâni-zâde Tarihi*, I: 24; Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 73.

51 Şemdânîzâde, *Şem'dâni-zâde Tarihi*, I: 29.

güçlenmesini hedefleyen Nadir Şah olmak üzere yeni dış tehditlerle karşılaştı. Safevi Devleti 1722 yılında Afgan güçleri karşısında yenilgiye uğrayıp fiilen çöktükten sonra, İran'ın kuzeydoğusunda bir emir olan Nadir son Safevi hükümdarının oğluna biat etti ve Afganlardan ülkenin topraklarını geri almaya başladı. 1730 yılına gelindiğinde o kadar güçlü bir konumdaydı ki Osmanlı kontrolündeki Azerbaycan topraklarına girmiş, Hemedan ve Tebriz'i almış bulunuyordu. Bu istila Osmanlıların, Patrona Halil İsyanı'nın bahanesi olarak kullanılan savaş hazırlıklarına girişmesine yol açmıştı. Nadir Şah, Azerbaycan'dan Osmanlı Irak'ına geçti, 1733'te Bağdat'ı, 1736'da Musul'u kuşattı. Yine 1736 yılında "Safevi hanedanını canlandırma" oyununu bir tarafa bıraktı, kendisini şah ilan etti.[52] Nadir Şah durdurulamaz bir fatih gibi görünüyordu: Orta Asya'da, Kafkaslar'da hatta 1738'de Hindistan'da istilalarda bulundu. Hindistan'da Babürlü hükümdarından tahttan feragatinin bir nişanesi olarak Taht-ı Tavus'u isteyip alması meşhurdur.

Gelgelelim Nadir Şah bütün bu zaman zarfında Osmanlılarla barış yapma niyetini ortaya koydu. Bunun için, mensubu olduğu Caferiliğin beşinci hak mezhep olarak tanınması şartını öne sürdü. Bu, teolojik bir formalitenin çok ötesine geçecek bir hamleydi, Osmanlı İslam'ının meşru bir kolu olarak On İki İmam Şiiliğini resmen tanımak anlamına gelecekti. Bu adımın günlük hayatı pratikte ne ölçüde etkileyeceği konusunda fikir yürütmek güçtür. Osmanlı uleması Şiiliğin bütün kollarını resmen zındıklık sayıyordu ama devlet, topraklarının çok geniş bir bölümünde önemli bir Şii nüfus barındırıyordu.[53] Böyle bir değişiklik meydana gelseydi, en azından Şiilerin camiye ibadete çağırmak için kendi ezanlarını okumasına izin çıkabilirdi. Bugünün Türkiye'sinde dahi Şii ezanı okunamamaktadır.

Bu mesele hakkında müzakereler yıllarca sürdü. Müzakerelerde Osmanlı tarafını reisülküttap temsil ediyordu. 1741 ile 1744 yılları

---

52 İsmail Asım, *Tarih-i İsmail Asım Efendi*, s. 450-452, 459-60; Abdi, *Abdi Tarihi*, s. 9-24, 27-28; Hathaway, *Arab Lands under Ottoman Rule*, s. 95, 97; Holt, *Egypt and the Fertile Crescent*, s. 144-146.

53 Stefan Winter, *The Shi'ites of Lebanon under Ottoman Rule, 1516-1788* (Cambridge, 2010), s. 17-30.

arasında bu makamda geleceğin enerjik sadrazamı, Ragıp Paşa diye tanınacak olan Ragıp Mehmed Efendi bulunuyordu. Caferiliğin hak mezhep olarak tanınması fikrinden hiç hoşlanmasa da bunu bir "zaruret" sayıp kabul etmeye razıydı çünkü Osmanlılar Rusya'yla ve 1739 öncesinde Habsburglarla savaşırken, İran'la barış yapmanın akıllıca olacağını düşünüyordu.[54] Hacı Beşir Ağa ise bu kadar uzlaşmacı bir tavrı benimsenmesine karşıydı. Ragıp Paşa'nın tarafını tuttuğu açık olan tarihçi Şemdanizade'ye göre Beşir Ağa bu konuda şunları söylemiştir: "Bir dahi bu kelâmı lisâna alma, mâdâma ben hayatda iken mezâhib-i erba'aya mezheb-i bâtılı hâmis ettirmem."[55] Ragıp Paşa'nın diplomatik girişimlerine Beşir Ağa'nın sürekli itiraz etmesi, bu sadrazamın Beşir Ağa'nın selefi olan Darüssaade ağalarına yönelik olumsuz tavır takınmasında etkili olmuş olabilir.

İranlılarla bu konuda bir antlaşma ancak Beşir Ağa'nın ölümünden (1746) sonra imzalandı. Antlaşmayla Caferi mezhebi "hak mezhep" olarak tanınmamakla birlikte, İranlı hacıların Osmanlı kontrolü altındaki Mekke'ye gidip hac farizasını yerine getirmesini kolaylaştırmak için bir hac emiri tayin edilmesi imkânı sağlandı. Ayrıca Şiilerin çok önemli saydığı türbelerin bulunduğu Necef de Nadir Şah'ın kontrolüne bırakıldı.[56] Ne var ki ertesi yıl Haziran ayında Nadir Şah gitgide öngörülemez hale gelmesinden dolayı endişeye kapılan, hayatlarının tehlikede olduğunu düşünen subaylarından biri tarafından hançerlenerek öldürüldü. Bu suikast, devletinin çökmesine yol açtı. Onun devletinin yerini alan Zend (1750-1794) ve Kaçar (1794-1924) hanedanları esas olarak, bir yandan ülke içindeki isyanların bastırılması, bir yandan da Rusya'nın yayılmacılığına karşı konulması meseleleriyle uğraştı. İran artık bir daha Osmanlılara ciddi bir askeri tehdit oluşturmadı.

---

54 Ernest S. Tucker, *Nadir Shah's Quest for Legitimacy in Post-Safavid Iran* (Gainesville, FL, 2006), s. 114-115; Henning Sievert, *Zwischen arabischer Provinz und Hoher Pforte: Beziehungen, Bildung und Politik des osmanischen Bürokraten Ragib Mehmed Paşa (st. 1763)* (Würzburg, 2008), s. 102-122.

55 "Bir daha bu sözü ağzına alma. Ben hayatta olduğum müddetçe, bâtıl mezhebi dört mezhebin yanına beşinci mezhep olarak kabul ettirmem"; Şemdânîzâde, *Şem'dânîzâde Tarihi*, I: 123, ayrıca bkz. I: 61, 103-104, 106-107, 113, 114, 120.

56 *A.g.e.*, I: 119-121.

Hacı Beşir Ağa'nın Vakıfları. Hacı Beşir Ağa, devletteki tayinler ve dış politika konularıyla ilgilenmekten zaman buldukça, Kahire'de ve Medine'de bulunduğu kısa dönemlerde zaten âdet edindiği din, hayır ve eğitim işleri için vakıf faaliyetlerini sürdürdü. Beşir Ağa'nın vakıf eserleri yaşadığı şehirlerin mimarisinde kalıcı bir iz bırakmıştır. Osmanlı coğrafyasının neredeyse tamamına yayılan söz konusu eserlere bugünkü Romanya'dan Irak'a, Bulgaristan'dan Mısır'a her yerde rastlanır. (Beşir Ağa'nın Mısır'daki vakıf faaliyetlerini 8. Bölüm'de ele alacağız. Burada, Beşir Ağa'nın İstanbul'da ve Tuna Nehri kıyılarında yaptırdığı eserlere odaklanacağız.) Tuna bölgesindeki vakıf faaliyetleri Beşir Ağa'nın İstanbul'daki ve başka Osmanlı eyaletlerindeki vakıf faaliyetleri kadar gösterişli veya yüksek profilli olmayabilir ama imparatorluğun ekonomik hayatının can damarlarından biri olan Tuna'ya, Darüssaade ağalarının atfettiği kritik önemin bir göstergesi sayılmalıdır.

İstanbul'da. Hacı Beşir Ağa, Darüssaade ağası olunca dikkatini payitahta yöneltme imkânına kavuştu. İstanbul'daki vakıf faaliyetlerinin çok azı Patrona Halil İsyanı'ndan önceye aittir. Ne var ki isyan sonrası dönemde, özellikle ölümünden önceki yedi sene içinde, çok çeşitli semtlerde hayır işleri yaptı. Vakfettiklerini kaydeden ve bugün Süleymaniye Kütüphanesi'nde muhafaza edilen uzun vakfiye, ömrünün son yedi yılında bu alanda üç büyük atılım yaptığını ortaya koymaktadır: Bu atılımlar Ocak 1739, Ekim 1740 ve ölümünden bir seneden kısa bir süre önce, Ekim 1745 tarihlerinde yapılmıştır. Son projelerinden biri, Topkapı Sarayı'nın hemen güneyinde, Gülhane'de görkemli bir külliye kurma projesi 9. Bölüm'de ele alınacaktır. Şunu da belirtmek gerekir ki çok daha mütevazı projeleri bile İstanbul'un kritik semtlerini yeniden canlandıracak kadar büyüktür.

Vakfedilen mülklerin birçoğu, görkemli din ve hayır eserleri değil, bu tür eserlere gelir sağlayan sıradan yapılardır. Bunların başında "menzil" denen çok sayıda mesken vardı. Söz konusu meskenler bekâr odalarından konaklara dek büyük bir çeşitlilik gösteriyordu. Vakfiyeye göre Beşir Ağa 1739 yılında beş menzil inşa ettirmiş, yedi menzili yeniletmişti. Bunlar Beşiktaş semtinin içinde ve civarında, bir de Kocamustafapaşa yakınlarında bulunuyordu.[57]

57 İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, MS Hacı Beşir Ağa 682.

17. yüzyılın sonlarında Boğaz'ın batı yakasında, Bizans dönemi Konstantinopolis'inin kuzeyinde hayır eserlerinde ve dini yapılarda büyük bir artış göze çarpar. Daha genel olarak Boğaz'ın Avrupa yakası, bir de Haliç'in kuzey kıyıları yeni inşaat alanları olarak Osmanlı sarayı mensuplarından gitgide daha fazla rağbet görüyordu. 18. yüzyılın ilk yarısında her iki mekân da yukarıda işaret edildiği üzere, yalılar ve köşklerle dolmuştu; ayrıca Boğaz'ın batı yakası hem cami, türbe ve çeşme gibi yapılar hem Beşir Ağa'nın vakfiyesinden anlaşıldığı üzere çeşitli tipte meskenler için yatırım yapılan bir yer haline gelmişti.

Kocamustafapaşa semti ise eski şehir içindeydi ama Kapalıçarşı'nın, Ayasofya'nın, At Meydanı'nın ve Sultanahmet Camii'nin bulunduğu şehir merkezinin hayli batısındaydı. İsmini, II. Bayezid ve I. Selim devirlerinde sadrazamlıkta bulunmuş Koca Mustafa Paşa'dan alıyordu. Koca Mustafa Paşa eski Bizans surlarının içinde Yedikule Zindanları'nın doğusundaki bir Bizans manastırının bulunduğu yerde bir cami inşa ettirmişti.

18. yüzyılın başlarında bu semt 150 sene önce Habeşi Mehmed Ağa'nın cami ve külliye yaptırdığı eski Rum semti kadar yoğun bir nüfusa sahip değildi. Yine de Beşir Ağa'nın vakfettiği yapılar ve mekânlar nüfusunun arttığına, tarımsal arazileri de içine alıp büyüyen semtte şehir hayatının gereği olan tesislere ihtiyaç duyulduğuna işaret etmektedir. Kocamustafapaşa Camii'nin yakınındaki, bahçeye sınır olan ve yeniden inşa edilen hamam; yakınlardaki Davutpaşa semtinde yenilenen iki hamam, dükkânlar ve fırın; aynı semtte şeftali bahçelerinin ortasında bir menzil; yine o civarlardaki Silivrikapı'da ahırı, bostan dolabı ve meyve bahçesi bulunan bir çiftlik evi.[58] Bütün bu altyapı çalışmaları Beşir Ağa'nın, 9. Bölüm'de üzerinde duracağımız, semtteki bir tasavvuf büyüğünün türbesine gösterdiği özen ve dikkatle örtüşmektedir.

Tuna kıyılarında. Beşir Ağa'nın vakfettiği işletmeler ve gelirler genellikle aynı şehirde veya bölgedeki din ve hayır kurumlarına desteklemeye tahsis edilmiştir. İslam vakıflarında norm buydu. Pek

58 Aynı vakfiye, var. 6a, 11a-b, 12a-b, 13a.

çok Osmanlı şehrinde, tabii ki bu arada İstanbul'da, camilerin ve medreselerin hemen yanı başında kapalı çarşıların, hamamların ve gelir getiren benzer yapıların bulunması bu şekilde açıklanabilir. Şam, Halep ve Antakya bölgelerinde ise Beşir Ağa çok geniş zeytinlik ve dutluk arazileri vakfetmişti. Bu araziler herhangi bir yerdeki vakıf eserlerine kaynak sağlamak için kullanılabilecek, gelir getirmesi kesin olan yerlerdi. Örneğin Medine'de yaptırdığı darülhadis, vakfiyede açıkça ifade edildiği gibi, esas itibarıyla Şam yakınlarındaki tarımsal arazilerin gelirlerine dayanıyordu.[59]

Beşir Ağa, Tuna Nehri üzerinde din ve eğitim kurumlarını kapsayan önemli bir külliye ve külliyeyle bağlantısız birçok ticari işletme yaptırmıştı. Söz konusu yapılardan günümüze hiçbir iz kalmamıştır. Bu projeler Tuna'nın gerek kendisi açısından gerek genel olarak Darüssaade ağaları açısından ne denli önemli olduğunu bir kez daha ortaya koyar. Ne de olsa Tuna Nehri, Osmanlıların imparatorluğun merkezi saydıkları toprakların bir "Osmanlı gölü" olan Karadeniz'le bağlantısını sağlayan temel ulaşım arteriydi. Başta buğday olmak üzere muazzam miktarlarda mal ve ürün, bu yolla Tuna Deltası'ndan İstanbul'a ulaşıyordu. Nehir öteden beri Osmanlılar ile tarihsel rakipleri Habsburglar arasındaki mücadelelerin odağında yer alıyordu. Hacı Beşir Ağa Darüssaade ağalığına geçtiği zaman, Tuna üzerindeki iki büyük şehir, Budapeşte ve Belgrad, Habsburgların işgali altındaydı. Gerçi Osmanlılar askeri ve diplomatik alanlarda başarılar elde ederek 1739 yılında Belgrad'ı geri aldı.[60] Bu arada Rus Çarlığı, Tuna Deltası dahil Tuna'nın doğu kısmındaki topraklar için ciddi bir tehdit haline gelmişti.

Beşir Ağa'nın Tuna bölgesindeki vakıf çalışmaları bu yeni zorluklarla başa çıkmayı hedefliyordu, bir yandan da daha önce nehir kıyısında yapılan kimi projelerin geliştirilmesine dayanıyordu. Beşir Ağa bugün Bulgaristan'ın Romanya sınırında yer alan Ziştovi'de, 9. Bölüm'de ele alacağımız önemli bir kütüphanesi

59 Aynı vakfiye, var. 12b-23b, 24b, 52b-68b, 69b-75b.

60 Virginia H. Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Efendi, 1700-1783* (Leiden, 1995), s. 8-9, 19, 25, 129-130, 196 ve s. 8'de n. 23; d'Ohsson, *Tableau général*, VII: 457, 462.

bulunan bir medrese yaptırmıştı. Bu kuruma gelir sağlamak için çeşitli kahvehaneleri ve bir paçahaneyi (kelle paça çorbası satılan bir yer) vakfetmişti.[61] Medrese talebelerinin ve hocalarının ramazanda iftar açmak için paça çorbası veya kahve içmek için buraya uğradığını tahayyül edebiliriz. Paça çorbası içenler arasında muhtemelen askerler ve şehir kabadayıları da vardı çünkü ehlikeyfin en sevdiği âdetlerden biri, kafayı çektikten sonra çorbacıya gitmek, kendine gelmek için bol sirkeli bir işkembe çorbası veya paça çorbası içmekti.

Ama Beşir Ağa'nın Tuna bölgesindeki vakıf çalışmalarının büyük bir çoğunluğu nehrin deltasında yoğunlaşmıştı. Burada ilk Darüssaade ağası Habeşi Mehmed Ağa'nın Besarabya'da, Tuna'nın Kili kolu üzerinde İsmail Geçidi'nde müstahkem bir kasaba kurduğunu hatırlamak yerinde olur. O sırada Rus Çarlığı bölgesel bir güç olarak kendini göstermeye yeni başlıyordu. Aynı yerde Beşir Ağa ticari destek tesisleri diyebileceğimiz bir dizi yapı vakfetti: iki kervansaray, iki yağ deposu, iki berber dükkânı (birine bir kahve dükkânı dahil), tabakhaneler ve tam 32 buğday ambarı. Bu ambarlar bölgenin Osmanlılar açısından bir hububat kaynağı olarak ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.[62] Söz konusu yapılar tabii ki Habeşi Mehmed Ağa'nın talimatıyla yapılan tesislerin idamesine ve genişletilmesine yardımcı olmuştur. Beşir Ağa nehrin aynı kolu üzerinde, Kili'dekilere benzer ama daha küçük bir grup ticari işletme vakfetmişti: kervansaray, mahzenler, paçahane, kahvehane hatta bir de bozahane (ne de olsa bölgede, bozanın hammaddesi olan buğdaydan yana sıkıntı çekilmiyordu). Bozahanenin de hedef müşterileri muhtemelen, bozanın bol karbonhidrat sağlamasından ve enerji vermesinden faydalanan askerlerdi. Bütün bunları denetlemek için Beşir Ağa vakfiyede "ihtisabhane" denen bir yer tahsis etmişti. Burası çarşı pazarın denetimini yapan muhtesibin ikamet edeceği yerdi.[63]

---

61 Süleymaniye Kütüphanesi, MS Hacı Beşir Ağa 682, var. 104b; İsmet Kayaoğlu, "Beşir Ağa Vakfı", *Belgeler* 15, 2 (1981-1986): 84-85.

62 Süleymaniye Kütüphanesi, MS Hacı Beşir Ağa 682, var. 88a-92a.

63 Aynı vakfiye, var. 92a-94a.

Tuna Deltası'ndaki bütün bu çalışmaların dayandığı en temel unsur ise bugünkü Romanya'nın en doğu noktasında bulunan Sünne'de (Sulina) Beşir Ağa'nın yaptırdığı deniz feneriydi. İstanbul'a buğday götüren gemilerin Karadeniz'e açıldığı noktada Beşir Ağa, müstahkem bir deniz feneri yapılmasını istemişti çünkü "Sünne Boğazı sa'bu'l-mesâlik olub, mutahammil olan sefainin ekserisi leyali-i muzlimede gark ve helak" olurdu.[64] Bir topun yerleştirildiği bu müstahkem fenerde, vakıf mütevellisinin kardeşinin komutasında 17 asker vardı (hepsinin o yörenin insanları olduğu anlaşılıyor); komutanlık, yörenin önde gelenlerine hükmünü geçirdiği düşünülebilecek bu aileye irsi olarak verilmişti. Vakıfta üç fenerci ve yakıt olarak kullanılacak zeytinyağı için de tahsisat ayrılmıştı, ayrıca dört deponun, dört hububat ambarının ve altı mavnanın giderlerinin karşılanması öngörülmüştü. Bu projenin amacı Tuna'dan Karadeniz'e hububat sevkıyatını sağlamak ve bu sevkıyatı deniz kazalarına ve Rus saldırısına karşı korumaktı.

Söz konusu proje için gelirler yalnızca Sünne'deki ticari yapılardan sağlanmıyordu, bütün Tuna Deltası'ndaki kaynaklardan gelir elde ediliyordu. Dahası vakıf burada müstahkem fenerin yanı sıra başka hayır işlerini de yürütüyordu. Bunlar içinde en önemlisi, Sünne'nin yoksullarına hizmet veren imaretti. Belki de bu imaret artık 90'larına ulaşmış hadım ağanın, ölümünden sonra da adının hayırla anılması için önem verdiği çalışmalardan biriydi. Ayrıca vakıf Sünne yakınlarındaki ve çok uzağındaki yerlerde Beşir Ağa veya başkaları tarafından yapılmış hayratın yenilenmesine yardımcı oluyor, onlara yeni gelirler tahsis ediyordu. Bunlar arasında Beşir Ağa'nın Ziştovi'deki kütüphanesi; Anadolu'nun güneybatısında, Milas'ta bir Türkmen beyinin inşa ettirdiği bir cuma camii;

---

64 "Sünne Boğazı'nı aşmak çok zordur ve yük taşıyan gemilerin çoğu karanlık gecelerde burada sulara gömülür"; Kayaoğlu, "Beşir Ağa Vakfı", *Belgeler* 11, 15 (1981-86): 77-87; Tahsin Gemil, "Vakifuri otomane fondate pe teritoriul României (sec. XV-XIII)", Tudor Teoteoi ve diğ., ed., *Faţetele istoriei: existenţe, identităţi, dinamici - Omagiu academicianului Ştefan Ştefănescu* (Bükreş, 2000), s. 196-197. Bu iki yayını bana tanıttığı ve Gemil'in makalesinden ilgili bölümleri çevirdiği için Dr. Catalina Hunt'a çok teşekkür ediyorum. Sünne'de deniz fenerinin önemine dikkatimi ilk çeken Bay Valentin Lavric'e de şükran borçluyum.

İstanbul'un Atikali semtinde bir imaret ve İsmail Geçidi kasabasında, Habeşi Mehmed Ağa'nın vakfının vefat eden mütevellisi Hacı İsmail Ağa'nın yaptırdığı bir sebil bulunuyordu.[65]

Bir başka deyişle tek bir vakıf eseri birbirinden tamamen farklı pek çok hayır işi için kullanılabiliyordu; ayrı bir vakıfname gerekmiyordu. Bu da Beşir Ağa'nın (ve görevlendirdiği kişilerin), gerek kendisinin gerek daha önceki Darüssaade ağalarının kurduğu vakıfların Osmanlı topraklarının dört bir yanına dağılmış çalışmalarının altından kalkmasını muhtemelen kolaylaştırıyordu. Ayrıca Beşir Ağa'nın İstanbul'un kritik yerlerinin imarı ve yenilenmesi hedefine uygun adımlar atması açısından da kolaylık sağlıyordu.

Hacı Beşir Ağa'nın Ölümü. Hacı Beşir Ağa 2 Haziran 1746 (13 Cemaziyelevvel 1159) tarihinde, yaşı muhtemelen 90'ı aşmışken vefat etti. İstanbul'da 1745 ile 1750 arasında görev yapan Rus diplomat Adrian Nepluyev'e göre, iki ay önce geçirdiği krizden sonra sol yanına felç inmişti ve kulakları işitmiyordu. (Darüssaade ağalarının biyografilerinden oluşan bir eser kaleme alan Ahmed Resmi Efendi de "kiber-i sinn ve zahâmet-i cüsseden nâşî 'ılel ü avârız pençesine giriftâr" olduğunu kaydeder.)[66] Beşir Ağa sağlık durumu nedeniyle, saray ahalisinin Topkapı'dan Haliç'in kuzey sahilindeki veya civarındaki yazlık saray, kasır ve köşklere taşınmasına (göç-i hümayun) katılamamıştı. Bunun yerine, Eyüp semtinin hemen dışında, Haliç'in güneyinde yer alan Bahariye sahil sarayına nakledilmişti. Orada vefat etti, Eyüp'te yaptırdığı türbeye gömüldü.[67] Türbesi, Eyüp Sultan Türbesi'nin hemen yanındadır (11. Bölüm'de Beşir Ağa Türbesi hakkında daha fazla bilgi vereceğim).

---

65 Kayaoğlu, "Beşir Ağa Vakfı", s. 83-84.

66 "yaşının ilerlemesinden ve cüssesinden dolayı kazalardan ve talihsizliklerden yakasını kurtaramadığını..."; Ahmed Resmî, *Hamîletü'l-Küberâ*, s. 63; Adrian Ivanoviç Nepluyev, Rapor, Rus Çarlığı Dış Politika Arşivi, Kaynak 89: Rusya'nın Türkiye'yle İlişkileri, Dosya 2, s. 311, 18 Mayıs 1746 (Jülyen takvimine göre); Dosya 6, s. 7-8, 5 Temmuz 1746 (Jülyen takvimine göre). Bu arşiv malzemesini Moskova Devlet Üniversitesi, Afrika ve Asya Çalışmaları Enstitüsü'nden bana sağlayan Profesör Mihail Meyer'e ve belgelerin İngilizceye çevirisini yapan Profesör Svetlana Kirillina'ya sonsuz teşekkür borçluyum.

67 Ahmed Resmî, *Hamîletü'l-Küberâ*, s. 63.

Moralı Beşir Ağa

Hacı Beşir Ağa'nın öldüğü gün yerine, Nepluyev'in bildirdiğine göre 33 yaşında olan Moralı Hafız Beşir Ağa geçti. (Kendisine, ilk efendilerinden birinin Mora muhassılı olmasından "Moralı" denmiştir; muhassıl bir bölgeden doğrudan devlet hazinesi için vergi tahsilinden sorumlu kimseydi.) Yine Nepluyev'e göre bu, Hacı Beşir Ağa'nın istediği son şeydi: Moralı Beşir kendisinin dostu değildi, aslında neredeyse hiç seveni yoktu; "fazla genç, asabi ve para düşkünü" olduğu için onu destekleyen kimse yok gibiydi.[68] Nepluyev'e bakılırsa, Hacı Beşir Ağa da kriz geçirdikten sonra kendine gelince, genç hadım ağanın yerine geçmesini önlemeye çalışmış, padişaha Moralı Beşir Ağa'nın bu makama uygun olmadığı uyarısında bulunarak, Harem-i Hümayun'da daha önce ve o sırada hizmet eden ağalardan gösterdiği üç alternatif adaydan birini seçmesi önerisini sunmuştu.[69]

Burada bir kez daha, hazinedar-ı şehriyarinin Darüssaade ağalığına geçmesi usulünün etkisini, belki de böyle bir usulle neyin amaçlandığını görüyoruz. Darüssaade ağasının, kendi müntesibini hazinedar-ı şehriyari tayin ettirmesi ve böylece kendi halefini seçmesi söz konusu değildi. Aslında hazinedar-ı şehriyari rakip bir himaye şebekesinden geliyordu, dolayısıyla Darüssaade ağasının nüfuzunu dengeleyici bir unsur işlevi görüyordu. Kendisinin Darüssaade ağası olmasını engellemeye yönelik bu tür çabalar göz önüne alındığında, Moralı Beşir Ağa'nın makamına geçmesinin ardından yaptığı ilk işlerden birinin haremdeki bütün bu aday ağaları Mısır'a sürgün ettirmesi şaşırtıcı değildir. Benzer şekilde, Nepluyev tarafından Hacı Beşir Ağa'nın müttefiki olarak nitelenen Şeyhülislam Pirizade Efendi'nin de Mekke'ye gönderilmesini sağlamıştır. Ama yeni şeyhülislam Mehmed Emin Efendi, Sadrazam Seyyid Hasan Paşa'yla güç birliği yapıp Moralı Beşir Ağa'nın nüfuzunu kısıtlamayı hedefleyen bir fetva çıkarmış, ulemanın harem

---

68 Nepluyev, Dosya 2, s. 311, 18 Mayıs 1746 (Jülyen takvimine göre).

69 Aynı dosya.

ağalarına başvurmasını yasaklamıştır.[70] Bu fetva Darüssaade ağası ile başta şeyhülislam olmak üzere Osmanlı ulemasının ileri gelenleri arasında herhangi bir ittifak kurulmasını engellemeye yönelikti; kuşkusuz bu, yarım yüzyıl önce meydana gelen Edirne Vakası'nın etkilerinin hâlâ hissedildiğini gösteriyordu.

Bütün bunlara rağmen Moralı Beşir Ağa'nın I. Mahmud'un çok güvendiği bir adamı olduğu anlaşılıyor. Padişahın Kahire'deki Mahmudiye Medresesi'nin inşaatını yürütme görevini kendisine vermesi başka türlü açıklanamaz. Üstelik bu, 200 yıldan daha uzun bir süredir bir Osmanlı padişahının İstanbul dışında kendi adına yaptırdığı ilk medreseydi. Dahası, Hacı Mustafa Ağa'nın 17. yüzyılın başlarında Sultanahmet Camii inşaatında "nazır" olmasından sonra (bkz. 5. Bölüm), ilk kez bir Darüssaade ağası böyle bir görev üstleniyordu (9. Bölüm'de bu yapı hakkında daha ayrıntılı bilgi vereceğiz).

Avrupa'dan Gelen Lüks Mallar ve Jean-Claude Flachat. Moralı Beşir Ağa'nın Darüssaade ağası olarak görev yaptığı altı sene boyunca Rusya'yla çarpışmalar sürse de Habsburg ve İran cephelerinde, 1739 Belgrad Antlaşması'nın ve 1746'da Nadir Şah'la imzalanan antlaşmanın ardından sükûneti bozan bir gelişme olmadı. Aynı zaman zarfında Fransa'yla ve İngiltere'yle dostane ilişkiler korundu. Hem bu iki ülkeyle hem İtalyan şehir devletleriyle ticarette bir patlama yaşandı, Avrupa'dan gitgide daha fazla miktarda lüks mal Osmanlı topraklarına getirildi. 1740'ta Fransa'ya verilen kapitülasyonların yenilenmesi bu sürece ivme kazandırdı.[71] Daha 1690'lı yıllarda, Darüssaade ağalarından Uzun İsmail Ağa'nın (görev süresi 1691-1692) ve Kaba Nezir Ağa'nın muhallefat kayıtlarında altın kaplamalı ve mücevher süslü pek çok Fransız saati bulunur. Bu moda 18. yüzyılda da devam etmiştir.[72] Moralı Beşir Ağa seleflerinin Fransa'dan gelen lüks ve pahalı mallara gösterdiği ilgiyi pay-

70 Nepluyev, Rapor, Dosya 6, s. 7-8, 5 Temmuz 1746 (Jülyen takvimine göre); Aleksey Andreyeviç Veşyakov (İstanbul'da bulunduğu tarihler: 1734-1736, 1739-1745), Berlin'deki Rusya elçisine mektubu, Rus Çarlığı Dış Politika Arşivi, Kaynak 89: Rusya'nın Türkiye'yle İlişkileri, Dosya 4, s. 388 arka yüzü, 7 Aralık 1745 (Jülyen takvimine göre).

71 Flachat, *Observations*, I: 518 vd.

72 Topkapı Sarayı Arşivi, D 7244/2 (1106/1694-95).

laşıyordu. Becerikli Fransız tüccarı Jean-Claude Flachat'nın çizdiği Moralı Beşir Ağa portresinin, Nepluyev'in sunduğu olumsuz değerlendirmeye taban tabana zıt olmasının sebeplerinden biri de budur.

Flachat, Napoli'nin İstanbul'a gönderdiği elçinin maiyetine girmiş ve görevinin bir parçası olarak Moralı Beşir Ağa'ya ve Hazinedar Süleyman Ağa'ya mücevherler ve başka lüks eşyalar tedarik etmişti. Onlar da bu eşyaları sadrazama ve padişaha iletmişti. Fransa elçisi tehlikelere işaret ederek Napoli heyetiyle yolculuğuna devam etmesini sağlayacak bir pasaport vermemiş, bunun üzerine Flachat 15 yıldan uzun bir süre İstanbul'da kalmıştır.[73] Yabancı diplomatik misyonlarda hiçbir resmi görevi kalmayan Flachat sarayın "bezirgânbaşı" tayin edildi. Yerine geçtiği Hagop veya Yakup adlı Ermeni bezirgânı "sıradan" mallar getirmekle itham eder. Bezirgânbaşı tayin edilmesinden ötürü gerek yerli gayrimüslim gerek Avrupalı tüccarların kendisine çok olumsuz gözle bakmasına rağmen, Moralı Beşir Ağa'ya lüks mallar tedarikini sürdürdü.[74] İddiasına bakılırsa, Moralı Beşir Ağa mücevher, Avrupa mobilyaları vb. eşya zevkini padişaha da geçirmiştir. Flachat daha İstanbul'a yeni geldiği sıralarda, kendi ürettiği bazı otomatlarla saray çevresinde büyük bir sükse yapmıştı. Otomat gibi mekanik cihazlara duyulan merak, 18. yüzyılın ikinci yarısında bütün Avrupa'da çılgın bir moda haline gelmişti. Sunduğu otomatlarla harem kadınlarını şaşkına çeviren Flachat, böylece Moralı Beşir Ağa'yla tanıştı ve daha sonra kendisinin bir hayli yakını oldu.[75]

Bu yakınlık Flachat'nın Darüssaade ağasına ilişkin coşkun tasvirinde belirgin bir şekilde hissedilir. Flachat hadımlar arasında onun gibi birine çok ender rastlandığını yazar:

> Onun gibi açık bir alnı, düzgün bir burnu, iri, ateşli gözleri, küçük bir ağzı, pembe dudakları, bembeyaz dişleri, hiç kırışık olmayan mükemmel derecede mütenasip boynu, güzel kolları ve bacakları ve vücudunun geri

73 Flachat, *Observations*, I: 384, 409 vd.
74 *A.g.e.*, II: 153, 156, 160; d'Ohsson, *Tableau général*, VII: 7, 22.
75 Flachat, *Observations*, I: 501, 505-506; II: 163; ayrıca bkz. II: 10, 176-177, 180-181, 207, 213-214, 216, 218.

> kalanı da esnek ve serbest olan, zayıftan ziyade topluca denebilecek bir hadıma kolay kolay rastlanmaz. Sesinin rengi hal ve tavrının kibarlığını yansıtıyordu; imalar içeren, berrak ve tok bir sesi vardı.[76]

Bunlar doğrusu olumsuz da yorumlanabilecek iltifatlardır. Burada Moralı Beşir Ağa, Afrikalı hadımların görünümlerine, hal ve tavırlarına ilişkin negatif stereotiplere uymadığı için övülüyor. Yine Flachat'ya göre Moralı Beşir Ağa çok okumuş, incelikli bir entelektüeldi: üslubu akıcı bir yazar; yetenekli bir hattat; selefi gibi Arapça, Farsça ve Türkçe klasik eserlerden etkileyici bir kitaplık oluşturmuş, o kitapları her gün saatlerce okuyan biri.[77]

Flachat, Moralı Beşir Ağa'nın, kendisinden yaklaşık 200 sene önce aynı makamda oturan Habeşi Mehmed Ağa gibi Topkapı Sarayı yakınlarında kendi sarayının olduğunu, bu sarayın "imalatçıların üretebildiği en zengin eşyalarla, zanaatkârların ellerinden çıkan en seçkin nesnelerle döşendiğini" söyler.[78] Burayı Hazinedar Süleyman Ağa'yla paylaşıyordu, Süleyman Ağa da yine Flachat'ya bakılırsa, orada kendi haremini kurmuştu.[79] (Moralı Beşir Ağa, Darüssaade ağalığı makamına geçer geçmez harem hiyerarşisinde kıdemli bütün hadım ağalarını temizliğe tabi tutmuştu, bu sayede, himayesindeki bir kişiyi hazinedar yapabildiği anlaşılıyor.) Fransız tüccarın anlatısına göre Moralı Beşir Ağa, Beşiktaş'ta ve "Ağa Bahçesi" denen mekânda "saraylar" yahut daha doğru bir ifadeyle köşkler yaptırmış, Topkapı'ya odalar ilave etmişti. Bütün bu yerlerin döşenmesi talebi üzerine Flachat, Süleyman Ağa'yla birlikte Fransa'dan gerekli eşyaları temin etmişti.[80]

Gözden Düşme ve İdam. Flachat'ya, Ahmed Resmi Efendi'ye, vakanüvis Şemdanizade'ye göre, Moralı Beşir Ağa'nın sonunu getiren kendi müntesipleri oldu. (Şemdanizade onun makamları parayla sattığını, kendi himayesindeki kişilerin sadarete geçmesini güven-

---

76 *A.g.e.*, II: 127-128.
77 *A.g.e.*, II: 128-129; Ahmed Resmî, *Hamîletü'l-Küberâ*, s. 72.
78 Flachat, *Observations*, II: 133-134.
79 *A.g.e.*, II: 136.
80 *A.g.e.*, II: 153-155, 159, 232, 261-270.

ce altına aldığını ileri sürer.) Flachat ise şunları yazar: "Hizmetinde olan veya korumasıyla onurlandırdığı Türkler onun gibi değildi. Eyaletleri sömüren zorbalardı bunlar; kimseye saygı duymuyorlardı."[81] Hem Flachat hem Ahmed Resmi rahatsız edici bir olay anlatır: Darüssaade ağasının genç Gürcü çuhadarının çetesi, Anadolu'da askeri bir seferden dönerken Üsküdar'da taşkınlıklar yapar, kazadaki bir mollanın başındaki sarığı yere düşürürler (Bu büyük bir hakaret sayılır). Moralı Beşir Ağa onları, idam ettirme sözü verdiği halde gene bir başka sefere gönderir. Bu kez de aynı mollanın evini işgal ederler, sonra da o evi harap ederler. Daha sonraki haftalarda da İstanbul'un dört bir tarafında yangınlar çıkarırlar.

Yeni Sadrazam Köse Bahir Mustafa Paşa, Darüssaade ağasının mahmisi olmasına rağmen, bütün bu taşkınlıklardan büyük bir rahatsızlık duydu, ayrıca Moralı Beşir'in gücünün vardığı dereceden de rahatsızdı. Şeyhülislamdan Darüssaade ağasının idamına icazet aldı. Moralı Beşir Ağa kendisinden önce azledilen pek çok Darüssaade ağası gibi Mısır'a sürgün edilmeyi bekliyordu. Ne var ki bahsi geçen mollanın evinin karşısında bulunan Kız Kulesi'nde hapsedildi, ardından 12 Temmuz 1752'de orada idam edildi. 19. yüzyılın sonunda hazırlanmış bir "Defter-i Ağayan-ı Darüssaade"ye göre, Üsküdar'ın Doğancılar semtinde defnedilmiştir ama mezarını tespit edemedim. Hazinedar Süleyman Ağa ve Bezirgânbaşı Hagop da idam edildi. Hagop, gizlediği düşünülen servetinin yerini itiraf etmesi için uzun süre işkence yapıldıktan sonra öldürüldü. Bu arada, eski bir bezirgânbaşı olan kardeşi de öldürüldü. İki kardeşin cesetleri bir güruh tarafından parçalandı. Moralı Beşir Ağa'nın taşradaki adamları da ağır ithamlara maruz kaldılar, hatta öldürüldüler.[82]

---

81 *A.g.e.*, II: 132; Ahmed Resmî, *Hamîletü'l-Küberâ*, s. 72-73; Şemdânîzâde, *Şem'dânizâde Tarihi*, I: 164-165; Henning Sievert, "Der schwarze Obereunuch Moralı Beşir Ağa in den Augen von Ahmed Resmi Efendi", Stephan Conermann ve Syrinx von Hees, ed., *Islamwissenschaft als Kuturwissenschaft*, c. 1: *Historische Anthropologie: Ansätze und Möglichkeiten* (Hamburg, 2007), s. 345-378.

82 Flachat, *Observations*, I: 151; II: 138-148; Ahmed Resmî, *Hamîletü'l-Küberâ*, s. 72-74; Şemdânîzâde, *Şem'dâni-zâde Tarihi*, I: 166-68; II: 2, 76; Ayvansarayi, *Garden of the Mosques*, s. 416-417; "Defter-i Ağayan-i Darüssaade", *Hamîletü'l-Küberâ*'da ek, s. 170.

Moralı Beşir Ağa gerek kendisinin gerek müntesiplerinin aşırılıkları ne olursa olsun, Hacı Beşir Ağa'nın oluşturduğu anahtar nitelikteki pek çok emsali devam ettirdi. Kuşkusuz, müntesiplerini sadrazam seçtirme veya şeyhülislamla ittifaklar kurma konusunda, bütün çabalarına rağmen selefi (veya onun selefleri) kadar başarılı değildi. Bu arada dış siyasete müdahaleleri Avrupa ülkeleriyle ticari ilişkilere odaklanmıştı. Kısmen bu konuya ağırlık vermesi sayesinde, lüks ithal eşyaların kullanıldığı saray eğlencelerinin tertip edilmesinde Hacı Beşir Ağa gibi etkili olmayı başarmıştı. Lüks eşyalara gösterdiği ilgi, ticaretin yürümesine duyduğu daha genel ilginin parçasıydı. Özellikle saraya temel tüketim maddelerinin ve lüks malların herhangi bir sıkıntı yaşanmadan ulaştırılmasına önem veriyordu. Tabii ki Hacı Beşir Ağa'nın da öncelik verdiği bir konuydu bu. Saraya ürün ve eşya tedarikine yönelik ticarete kolaylık sağlamak için, her iki Darüssaade ağası da aralarında yabancıların da bulunduğu tüccarlarla ve çeşitli yerel âyan ve eşraf gruplarıyla güç birliği yapmıştı.

Şam ve Hac Kervanları

Hacı Beşir Ağa'nın yeni Darüssaade ağası paradigmasında, taşra ileri gelenlerinin himayesi hayati bir yer tutuyordu. Tabii ki Habeşi Mehmed Ağa bu makama geldiğinden beri, Darüssaade ağaları, Evkaf-ı Haremeyn'e tahsis edilen gelirleri ve hububatı toplamak için taşra eyaletlerinde mahmilere ihtiyaç duymuştu. Gelgelelim 18. yüzyılda Darüssaade ağasının taşra eyaletlerindeki müntesiplerinin sayısı dramatik bir şekilde arttı. Osmanlı vekayinamelerinde ve arşiv belgelerinde de onların görünürlük düzeyi de aynı artışı yansıtır. Söz konuş artış, kısmen, bu dönemde imparatorluğun dört bir yanında taşra âyanı ve eşrafının artan öneminden kaynaklanmaktadır. Ama Darüssaade ağalığının şeyhülharemlik makamı aracılığıyla Medine'yle bağlantısını güçlendirmesinin, bu arada hac idaresindeki değişikliklerin de bu gelişmede bir payı vardır.

Hac idaresindeki değişiklikler Suriye'nin orta ve güney kesimleri ile bugünkü Lübnan, İsrail ve Filistin topraklarını içine alan Şam vilayetinin âyanına Hacı Beşir Ağa'nın ve seleflerinin gösterdiği ilgiyi

açıklamak açısından önemlidir. Islahatçı sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın 1708'de başlattığı idari reorganizasyonun bir sonucu olarak Şam valisi, Suriye hac kervanının şahsen başında bulunuyordu. Bu da şu anlama geliyordu: Şam valisi her yıl aylarca kervan yollarında ilerlemek zorunda kalıyordu ve hac kervanını organize etme ve ihtiyaçlarını karşılama konusunda kişisel sorumluluk taşıyordu. Ayrıca bu, Arap Yarımadası'nda, Büyük Suriye'de ve Irak'ta önemli aşiret göçlerinin yaşandığı bir dönemdi. Bundan dolayı hac yolculuğu özellikle susuzluk ve başka iklim değişiklikleri zamanında çok daha emniyetsiz hale gelmişti. Kuşkusuz bütün bunlar Şam valisini hac kervanından şahsen sorumlu (hac emiri) kılma kararının alınmasında rol oynayan faktörlerdi.[83] Şam valisi, bu yeni görevin altından kalkabilmek için, hac kervanı güzergâhı üzerinde bulunan çeşitli Bedevi topluluklarıyla iyi ilişkiler kurmak zorundaydı.

18. yüzyılın büyük bir kısmında Şam valiliği Azmzade ailesinin elinde bulunuyordu. Bu aile Albert Hourani'nin tanımladığı şekliyle âyanın klasik bir örneğiydi: Bir taşra eyaletinde ortaya çıkmışlar ve orada, mevcudiyeti Osmanlı sarayına bağlı olmayan bir iktidar tabanı oluşturmuşlardı.[84] Azmzadeler, Memlûk Sultanlığı bölgeye hâkimken Hama civarından ortaya çıkan eski bir Arap ailesiydi. 1720'lere gelindiğinde Halep valiliği, Hama sancakbeyliği ve Trablusşam valiliği gibi Büyük Suriye'deki pek çok idarecilik makamı ve tabii ki Şam valiliği tekelleri altına girmişti. Bu makamları muazzam iltizam bedelleri ödeyerek elde etmişlerdi.[85]

1743 yılında Hacı Beşir Ağa'nın müntesiplerinden biri, o sırada Şam eyaleti defterdarı olan, Şam âyanından Fethi Efendi, valiliği Azmzade ailesinin tekelinden çıkarma girişiminde bulundu. Valiyken vefat eden, Azmzadelerden Süleyman Paşa'nın mal varlığını müsadere ederek girişimine başladı. Süleyman Paşa'nın yeğeni ve güçlü bir şahsiyet olan Esad Paşa valiliğe getirilince, Fethi Efen-

---

83 Barbir, *Ottoman Rule in Damascus*, s. 103-107 ve 3. bölüm; Hathaway, *Arab Lands under Ottoman Rule*, s. 87-90, 183-184.

84 Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", William R. Polk ve Richard L. Chambers, ed., *Beginnings of Modernization in the Middle East in the Nineteenth Century* (Chicago, IL, 1968), s. 41-68.

85 Hathaway, *Arab Lands under Ottoman Rule*, s. 88.

di valilik makamına kendisinin geçmesi için onun altını oymaya kalkıştı. Eğer Hacı Beşir Ağa Haziran 1746'da ölmese, Fethi Efendi'nin girişimleri başarılı sonuç verebilirdi. Bu ölümle Esad Paşa'ya karşı Fethi Efendi korumasız kaldı. Bunun üzerine Esad Paşa da İstanbul'daki adamlarını Fethi Efendi'nin yolsuzlukla suçlanıp hakkında idam hükmü verilmesi için gayret göstermeye yöneltti. Sonunda Fethi Efendi asıldı. Bu arada Esad Paşa hac kervanlarıyla ticaret sayesinde gitgide daha zenginleşti ve Şam'ı hayır eserleriyle donattı. Bu yapıların bazıları günümüzde hâlâ ayaktadır.

11 yıl sonra, Esad Paşa hâlâ Şam valisiyken, Darüssaade Ağası Ebu Vukuf Ahmed Ağa (görev süresi 1757-1777), bir başka âyan ailesinden nüfuzlu bir kişiyi ona karşı desteklemeye başladı. Söz konusu kişi Mekkizade Hüseyin Paşa'ydı. Mekkizade diye anılmasına rağmen aslında ailesinin kökleri Gazze'de bulunuyordu. Ebu Vukuf Ahmed Ağa, 1757 yılında Esad Paşa'nın yerine Mekkizade'nin Şam valisi, dolayısıyla hac emiri olmasını sağladı.

O sırada Suriye'nin güneyinde şiddetli kuraklığın ikinci senesi yaşandığı ve bölgenin Bedevi aşiretleri tarım ürünleri, dokumalar ve mamul mallar karşılığında canlı hayvan sattıkları normal işlerini yürütmekte gitgide daha fazla zorlandığı için, Şam hac kafilesi çok zorlu bir yolculukla başa çıkmak zorundaydı. Gazze bağlantılı Mekkizade Hüseyin Paşa, Azmzadelerin Bedevi aşiretleriyle kurduğu ilişkilerden yoksundu. Hüseyin Paşa 1757 yılı Ağustos ayında hac kafilesinin başında yola çıktı, hac farizasını yerine getirdi. Ama dönüş yolunda başına büyük bir felaket geldi. Hac kafilesi Şam'a yaklaşırken, çok büyük bir Bedevi kuvvetinin saldırısına uğradı. 20.000 hacıyı ayrım gözetilmeksizin katlettiler, geri kalanları da çölün ortasında çırılçıplak bıraktılar. El-Budeyri diye anılan Şamlı bir berberin yazdığı bir tarih eserinde olay şöyle anlatılır:

> Bedevilerin hac kafilesine saldırı düzenleyip yağmaya giriştikleri, hem kadınların hem erkeklerin eşyalarını ve giysilerini çaldıkları haberi Şam'a geldi... 25 Safer Perşembe günü, hac kafilesinden bazı Şam yeniçerileri ve bir ata iki-üç kişi binmiş olarak birkaç sivil hacı şehre ulaştı. Tam anlamıyla perişan haldeydiler... Arkalarında çok büyük bir hacı topluluğu kaldığını söylediler, onlarla birlikte kadınlar, çocuklar, sultan [III. Osman'ın

> kız kardeşi de o sene hacca gitmişti] yalınayak, üstleri başları çıplak geliyormuş... Cehennem zebanilerinin yapmayacağı zulümlerin hacılara yapıldığını anlattılar: Bedeviler, bir adamı çırılçıplak soyup üzerinde kıymetli bir şey var mı diye her yerini arıyormuş, koltuk altlarına, kaba etlerinin altlarına, ağzının içine, hayalarının altına bakıyorlarmış. Eğer bir kimse şişmansa veya göbeği varsa, göbeğini deşip içine bakıyorlarmış. Karınları, göbekleri deşip, kadınların ve erkeklerin makatlarına, kadınların vajinalarına ellerini sokup arama yapıyorlarmış...
>
> Sonra hacılar çölde dört gün aç susuz kalmışlar. Ne içecek bir damla suları varmış, ne de yiyecek bir lokma bulabilmişler. Bazıları, açlıktan, susuzluktan, çöl soğuğundan ve sıcağından can vermişler. Üstelik birbirlerinin sidiklerini içmek zorunda kaldıktan sonra.[86]

Mekkizade bu dehşet verici olaydan sağ kurtulmuş, çareyi Gazze'deki aile evine kaçmakta bulmuştur. Yeni tahta çıkan Sultan III. Mustafa (salt. 1757-1774), gönderdiği öfke saçan fermanlarda, kendisine derhal Şam'a dönmesini, asayişi sağlayıp işleri yoluna koymasını, böyle bir dehşet yaşayıp sağ kalan hacılara yardım etmesini ve bir tedip harekâtına çıkmasını emretti. Çok şaşırtıcı bir şekilde Mekkizade idam edilmedi, görevinden azledildi ve Gazze'de ikamete memur edildi. Reisülküttapken Nadir Şah'la müzakereleri yürüten ve o sırada sadrazam olan Ragıp Paşa, Mekkizade'nin valiliğe gelmesini sağlayan Ebu Vukuf Ahmed Ağa'yı Darüssaade ağalığından azlettirdi ve eski makamına geçmek için bu Bedevi saldırısını organize ettiğinden şüphelenilen Esad Paşa'nın idam edilmesi emrini verdi.[87] Ebu Vukuf Ahmed

---

86 Ahmed el-Budeyrî el-Hallâk, *Havâdisü Dımaşk el-yevmiyye, 1154-1175 h./1741-1762*, ed. Ahmed İzzet Abdülkerim, kısaltan: Muhammed Sa'id el-Kasımi (Kahire, 1959), 207-8. Bu metnin orijinal el yazması hakkında bana verdiği değerli bilgiler için Prof. Dana Sajdi'ye şükran borçluyum. Kendisinin Budeyri hakkındaki kitabına bkz. Dana Sajdi, *The Barber of Damascus: Nouveau Literacy in the Eighteenth-Century Ottoman Levant* (Stanford, CA, 2013).

87 Barbir, *Ottoman Rule in Damascus*, s. 30, 178; Hathaway, *Arab Lands under Ottoman Rule*, s. 89-90; Şemdânîzâde, *Şem'dâni-zâde Tarihi*, II: 13-14; Norman Itzkowitz, "Mehmed Raghip Paşa: The Making of an Ottoman Grand Vizier", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Princeton University 1958, s. 150-154; BOA, MD 160, No. 1 (8 Rebiülevvel 1171/20 Kasım 1757).

Ağa hakkında, azledilen Darüssaade ağaları için alışıldık karar çıktı: Mısır sürgününe doğru yola çıktı. Ne var ki yolda Çanakkale'de Ragıp Paşa'nın emriyle idam edildi.[88]

Bir Darüssaade ağasının bir taşra vilayetindeki bir olay, hatta hac kafilesiyle ilgili bir olay üzerine görevinden alınabilmesi, bu makamın 17. yüzyıl krizi sonrasında işleyişinde görülen paradigma değişikliğini yansıtmaktadır. Esad Paşa, Fethi Efendi ve Mekkizade Hüseyin Paşa gibi yerel yöneticiler (Tuna Deltası'ndaki fenercilerden bahsetmeye bile gerek yok), vilayetlerinin önde gelen ailelerinden geliyordu, hiçbiri sarayda yetişmemişti ama artık payitahtta alınan kararlar ve kilit tayinler üzerinde gözle görünür bir etkiye sahiptiler. Bu arada, Osmanlı İmparatorluğu'nun fetihlerinin durduğu, rakip jeopolitik güçlerle ilişkilerde giderek diplomasi yolunun ağır bastığı bir dönemde, devletin otoritesini (ve tabii ki dinsel meşruiyetini) göstermek için hac yolculuğu olağanüstü önem kazanmıştı. Bütün bunlar Darüssaade ağasının Evkaf-ı Haremeyn açısından hayati önem taşıyan hac yolculuğunun kontrolünü elinde tutarak İstanbul'da nüfuzunu devam ettirmek için hem Şam hem Mısır vilayetlerinde yerel ileri gelenlerle güçlü bağlar kurması gerektiği anlamına geliyordu (Mısır'ın yerel âyanıyla ilişkilerini 8. Bölüm'de ele alacağız).

Aynı zamanda, haccın öteden beri süregelen ekonomik öneminin yanı sıra siyasi öneminin de artması, ilk kez Yusuf Ağa'nın 1691'deki tayininde gördüğümüz, azledilen Darüssaade ağasının Medine şeyhülharemi tayin edilmesinin üzerinden bir yüzyıl geçtikten sonra niçin norm haline geldiğini açıklamaya yardımcı olur. Aslında Darüssaade ağalarından ikisi, Cevher Mehmed Ağa (görev süresi 1772-1774 ve 1779-1783) ve Sarıkçı Beşir Ağa (görev süresi 1774-1779) azil sonrasında Kahire sürgününe yollanmadan doğrudan Medine şeyhülharemi tayin edilmiştir.[89]

---

88 Şemdânîzâde, *Şem'dâni-zâde Tarihi*, II: 14; Barbir, *Ottoman Rule in Damascus*, s. 178.

89 Cevher Ağa ilk azlinin ardından önce Mısır'a, sonra Medine'ye gönderilmişti. Ama tekrar Darüssaade olup ikinci kez azledildikten sonra doğrudan Medine'ye tayin edilmişti.

Sonuç

Gerek Hacı Beşir Ağa'nın gerek kendisinden hemen önce ve daha sonra Darüssaade ağası olan kişilerin kariyerleri 18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı saray hayatında, toplumunda, merkez-çevre ilişkilerinde ve jeopolitik koşullarında ortaya çıkan yeni gerçekliklere işaret eder. Yukarıda, Darüssaade ağasının vilayetlerdeki âyan ve eşrafın sürekli artan nüfuzunu göz ardı etmesinin mümkün olmadığını hatta zaman zaman taşra siyaset ağına sokulduğunu belirttik. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun değişen jeopolitik statüsü de Darüssaade ağası açısından birbiriyle ilintili bir dizi sonuç doğurmuştu. İmparatorluk hâlâ sürekli savaş halinde bulunsa veya savaş tehdidiyle karşı karşıya olsa bile, yabancı devletlerle ilişkileri gitgide daha barışçıl nitelik kazanıyordu: Fransa, İngiltere ve İtalyan şehir devletleriyle artan ticaret; Habsburglarla, Rusya'yla hatta İran'la diplomasi öne çıkıyordu.

18. yüzyılın ilk yarısında Batı Avrupa'yla ticaretin gelişmesi, özellikle lüks mal ticaretinin artması, Hacı Beşir Ağa'nın da katkıda bulunduğu Lale Devri denen devrin doğuşuna zemin hazırlamıştı. Daha da kalıcı sonuçlar doğuran bir gelişme, Darüssaade ağasının artık Avrupalı tüccarlarla güçlü bağlar kurmasıydı. Moralı Beşir Ağa'nın dostu ve hayranı olan Jean-Claude Flachat bu tüccarların sadece en çok tanınanıydı. Avrupalı tüccarlar Osmanlı sarayına lüks eşyalar tedarik ediyordu. Darüssaade ağası sayıları giderek artan kamusal toplanma mekânlarında düzenlenen açık hava eğlencelerinde saray ahalisine bu eşyaları dağıtıyordu. Böylece toplumun hiç değilse bir kesimi yeni tüketim mallarını kısa süre de olsa görme fırsatı buluyor, dolayısıyla onlara yönelik talep daha da artıyordu. Tüketim artışı ve gösterişçi tüketim de Osmanlı ekonomisinin çok uzun süren krizden çıkıp toparlandığını gösteren işaretlerdi. Benzer şekilde genişleyen ticaret Avrupa ülkeleriyle artık İstanbul'un aracılığı olmadan, doğrudan ticaret yapan yerel âyanın yükselişine yardımcı olmuştu.

Bu arada, 18. yüzyılın ortalarında adeta Dışişleri bakanlığı kurulmadan önceki Dışişleri bakanına benzeyen reisülküttabın liderliğindeki yeni bir bürokrat grubu diplomatik çalışmalara ivme

kazandırıyordu. Sadaret Dairesi'nde veya Bab-ı Defteri'de yetişen reisülküttaplar ve başka bürokratların sadrazamlık makamına yükselmesine, giderek artan bir sıklıkta rastlanıyordu. Ragıp Paşa, Norman Itzkowitz'in deyişiyle "efendiyken paşa olanlar"ın en ünlü temsilcisiydi[90] ama kesinlikle ilk veya tek temsilcisi değildi. Bu bürokrat sadrazamlar sarayda yetişmediği için, Darüssaade ağalarının onları kendi himayelerine alması çok daha zor hale gelmişti.

1750'li yıllara gelindiğinde, Darüssaade ağasının politika tercihlerine sadrazamın karşı durduğu ve Darüssaade ağasının nüfuzunu genel olarak sınırlamaya çalıştığı bir örüntü kendini göstermişti. Yukarıda gördüğümüz gibi, 18. yüzyılın başlarında ıslahatçı sadrazam Silahtar Damat Ali Paşa –aslında kendisi bürokrat kökenli de değildi– Osmanlı topraklarına Afrikalı hadım getirilmesini tamamen yasaklamaya çalışmıştı. Bu olaydan yaklaşık bir çeyrek asır sonra Ragıp Paşa, reisülküttapken, Hacı Beşir Ağa şiddetle karşı çıktığı halde Nadir Şah'la barış müzakereleri yürütmüştü. Ragıp Paşa, sadrazam olduktan sonra, Ebu Vukuf Ahmed Ağa'yı, Mekkizade Hüseyin Paşa'nın Şam valisi olmasını sağladığı ve bu yüzden 1757'de hacı kafilesine korkunç bir saldırı düzenlenmesine yol açan olaylar zincirini başlattığı için Darüssaade ağalığından azlettirmiş ve idam ettirmişti. Bir yıldan biraz uzun bir süre içinde belki de rastlantı olmayan bir gelişme yaşandı: Osmanlı topraklarına getirilen Afrikalı kölelerin hadım edilmesini yasaklayan bir ferman Mısır valisine ve kadısına gönderildi.[91] Ragıp Paşa'nın, görüşlerinden kolay kolay vazgeçmeyen bu iki Darüssaade ağasıyla mücadelesi 18. yüzyılın yeni paradigmasının birçok unsurunu bir arada barındırıyordu: Bir yanda efendiyken paşa olmuş, barış taraftarı bir sadrazam, onun karşısında savaş taraftarı bir Darüssaade ağası; ayrıca Darüssaade ağasının himaye ettiği yerel âyanın gücünü kırmaya yönelik bir mücadele. Ragıp Paşa sadrazam olduğu sırada –belki de daha Silahtar Damat Ali Paşa sadrazam olduğu sırada– artık saraydaki ana siyasi rekabet, harem hizipleri veya harem ile Enderun arasında değil, harem ile sadrazam arasındaydı.

90 Itzkowitz, "Eighteenth-Century Ottoman Realities", s. 86.
91 BOA, Mühimme-i Mısır, c. 7, No. 545 (1 Cemaziyelevvel 1172/30 Aralık 1758).

Yeni paradigmanın ister istemez kendini gösteren bir unsuru, Darüssaade ağasının Mısır'la sürekli gelişen bağlarıydı. Mısır, Darüssaade ağasının kariyerinde hiçbir eyaletin hatta Hicaz'ın boy ölçüşemeyeceği kadar önemli bir yer işgal ediyordu. 8. Bölüm'de Darüssaade ağasının Mısır'la bağlarını ve bu bağların sonuçlarını ele alacağız.

VIII

Sürgün ve Krallık

Darüssaade Ağası ve Mısır

Darüssaade ağası görev süresi boyunca İstanbul'da yaşardı ama bu makamdayken bile Mısır hep aklında durur, arka planda devamlı olarak varlığını hissettirirdi. Başka türlü olması da düşünülemezdi. Darüssaade ağalarının birçoğu için Mısır kaderlerini çizen yerdi, ömürlerinin başlarında da son günlerinde de bu eyalette bulunurlardı: Mısır'da hadım edilir ve hizmete başlarlardı; azledildikten sonra Mısır'a sürgüne gönderilir, hayata gözlerini burada kaparlardı. Yukarıda gördüğümüz gibi, Darüssaade ağasının ilk kölelik devresi ile ömrünün son demleri arasında Mısır sürgününde bir süre geçirmesi de ender rastlanan bir durum değildi hatta 17. yüzyılın sonunda, Hacı Beşir Ağa'nın hayatında gördüğümüz üzere bunun bir hayli yaygın hale geldiği bile söylenebilir.

Kısacası 17. yüzyılın başlarından Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'a hâkim olduğu zamana kadar birçok mazul Darüssaade ağası, ayrıca daha düşük kıdemli harem ağaları Mısır'da geçici

veya daimi sürgün hayatı yaşamıştı. Kahire'de aynı mahallede toplanmaları hatta kimi durumlarda ev değiş tokuşu yapmaları şaşırtıcı değildir. Nitekim en geç 17. yüzyılın ortalarında Kahire'nin bazen bütünleşik bir çıkar grubu gibi hareket eden bir Afrikalı hadım topluluğu oluşmuş, Kahireliler de onlara bu gözle bakmıştır.

Bu bölümde Darüssaade ağası olan kişilerin hayatları ve kariyerleri boyunca Mısır'la ilişkilerini ele alacağız. İlkin, köle edildikten hemen sonra bu eyalette geçirdikleri döneme değineceğiz. Ardından Darüssaade ağasıyken Mısır'la ilgili çalışmaları, özellikle Evkaf-ı Haremeyn'le bağlantılı faaliyetleri ve Mısır'ın "eşraf politikası" labirentinde yön bulup Evkaf-ı Haremeyn'e tahsis edilen gelirlerin ve hububatın zamanında teslimatına yönelik gayretleri üzerinde duracağız. Bu bağlamda Darüssaade ağasının Kahire'deki daimi vekilini de inceleyeceğiz. Nihayet, Darüssaade ağasının azledildiğinde Mısır'a sürgüne gönderilmesi konusunu işleyeceğiz. Sürgünü verimli hatta kârlı kılmak için gerekli mahmilerine, sürgündeki Darüssaade ağalarının yürüttükleri çeşitli projelere ve Mısır üzerindeki etkilerine bakacağız.

Mısır'ın Siyasi Ortamı

Bütün bunlara, Osmanlı Devleti'nin bir "mümtaz eyaleti" olarak Mısır'ın kendine özgü koşullarını açıklamadan geçemeyiz. Söz konusu koşullar Darüssaade ağalarının Mısır âyanıyla ilişkilerinin niteliğinin belirlenmesinde önemli bir rol oynuyordu. Osmanlılar 1517'de Memlûk Sultanlığı'na son verip Mısır'ı ele geçirdikten sonra, burası imparatorluğun en geniş ve en fazla gelir sağlayan eyaleti haline geldi. Mısır idari teşkilatlanmasının bazı yönleriyle İstanbul'a çok benziyordu: İstanbul'dan atanan valinin bir divanı vardı ve Osmanlı askerlerinin yedi ocağının serdarıydı. Diğer Osmanlı eyaletleri gibi sancaklara bölünmüştü; 13 sancak ve sancakbeyi bulunuyordu (Düşük statülü sancakbeyliğine denk düşen makamlarda bulunanlar için eski Memlûk unvanı "kâşif" kullanırlardı).

16. yüzyılda askerlerin ve sancakbeylerinin çoğu sarayda yetiştirilmiş devşirmelerdi, öyle ki 1600 yılına gelindiğinde İstanbul'da

olduğu gibi Mısır'da da bir "kul sorunu" vardı. 1609'da Mısır'daki askerlerin çıkardığı büyük bir isyan, o zamanki vali Öküz Mehmed Paşa tarafından şiddetle bastırıldı. Bu yüzden Mehmed Paşa'ya "Kulkıran" lakabı da takıldı. Daha sonra, yine İstanbul'da olduğu gibi Mısır'da da Kafkasya'dan gelen memlûkler cazip bir alternatif insan gücü kaynağı oluşturdu. 17. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Mısır âyanı, saray-ı hümayunu atlayarak kendi memlûklerini ithal ediyor, daha sonra bunları ve başka müntesiplerini asker ocaklarına ve sancakbeylerinin kadrolarına sevk ediyordu. Böylece, başka eyaletlerin âyanı gibi Mısırdakiler de gitgide belirgin bir "yerel" nitelik kazanıyordu.

Her yıl Osmanlıların iki resmi hac kervanından biri Mısır'dan yola çıkıyordu (Diğerinin Şam'dan yola çıktığını yukarıda görmüştük). Şam kervanının başında 1708'den itibaren Şam valisi bulunurken, Mısır kervanına "emirü'l-hac" unvanı alan bir sancakbeyi kumanda ediyordu. Bu, eyaletteki en önemli –ve en kazançlı– iki idari konumdan biriydi. Diğeri eyalet defterdarlığıydı, bu makamda da bir sancakbeyi bulunurdu. Darüssaade ağası, anlaşılır bir şekilde, Mısır'ın hac emirinin güvenilirliği konusuna özel bir dikkat gösterirdi. Ne de olsa bu hac emiri her yıl İslam'ın kutsal şehirlerine para, erzak ve çeşitli malzemelerin yanı sıra büyük önem taşıyan hububatın da teslim edilmesini sağlayan kişiydi.

Ama Mısır söz konusu olduğunda Darüssaade ağasının ilgilenmesi gereken tek konu bu değildi. Onu asıl uğraştıran mesele, kuşkusuz Mısır'ın kendine özgü siyasi kültürüydü, bütün bu askeri ve idari tayinlerin yapıldığı siyasi ortamdı. Osmanlı'nın başka eyaletlerinde ve payitahtında olduğu gibi Mısır'da da üst düzey idareciler ailelerinden ve müntesiplerinden oluşan geniş bir hane teşkil ediyordu. Bu tür müntesipler esas olarak askerlerden ve sancakbeylerinden oluşuyordu.

Ama 17. yüzyılın başlarına gelindiğinde bu tür haneler iki rakip hizbe ayrıldı: Zülfikârlılar (Fikariler veya Zülfikâriye) ile Kasımlılar (Kasımiler veya Kasımiye). İki hizip arasındaki çekişmeler 1730'lara dek uzandı ve sık sık şiddete ve karışıklıklara yol açtı. Bunlar sarayın harem hiziplerine benzeyen, nispeten kısa ömürlü oluşumlar de-

ğildi, tersine şaşırtıcı bir süreklilik gösteren, toplumun içinde derin kök salmış yapılardı: Birbirine zıt gelenekleri, simgeleri, renkleri ve köken efsaneleri olan zümrelerdi. Bu bakımdan Ortaçağ İtalya'sındaki Guelph'ler ile Ghibelline'leri ve iç savaş öncesi ABD'deki Hatfield'ler ile McCoy'ları çağrıştırdıklarını söyleyebiliriz. Kimi zaman Mısır valisi, sancakbeyliği ve defterdarlık makamlarını bu iki hizip arasında pay etmeye çalışıyordu. Darüssaade ağası her ikisini de himaye eder konumdaydı, gerçi ara sıra biri veya öbürü lehine hafif bir tercih kayması sezebiliyoruz. 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde iki hizbin yerini de Kazdağlılar aldı. Kazdağlılar başlangıçta Zülfikârlılara bağlı bir haneydi. 17. yüzyılda Mısır'ın yeniçerileri arasında doğan Kazdağlı hanesi, yalnız asker ocaklarına değil, yavaş yavaş sancakbeyliği makamına da hâkim olmaya başladı. Böylece Kazdağlılar, Zülfikârlı ve Kasımlı hizipleri arasındaki çekişmeyi öteden beri daha da ağırlaştıran bir sürtüşmeye, yani askerler ile sancakbeyleri sürtüşmesine bir son vermiş oldu.[1]

Bu hizip kültürünün, askerler ile beyler arasındaki çekişmenin, Mısır'da bir Afrikalı hadımın iğdiş edilmesinin hemen sonrasındaki hayatı üzerinde pek etkisi olmayacağını düşünebiliriz. Aşağıda göstereceğimiz gibi, aslında bunun tam tersi doğrudur.

Mısır'da İlk Bağlantılar

Mısır, Osmanlı harem ağalarının büyük bir çoğunluğunun hadım edildiği yerdi. Daha önce gördüğümüz gibi Yukarı Mısır'da Asyut şehrindeki bir Kıpti manastırı gerçek bir hadım "fabrika"-sıydı. Hadım edilme işleminin ardından yeni hadımların çoğu Kahire'ye nakledilir ve o şehrin büyük köle pazarında satılırdı. Şu var ki saray-ı hümayunun doğrudan satın aldığı hadım sayısı nispeten azdı, gerçi bu konuda elimizde somut veriler bulunmuyor. Çoğu hadım, Mısır valisi ve maiyetindeki kişiler veya başta askeri ve idari elit olmak üzere eyaletin ileri gelenleri tarafından satın alınır,

1 Hathaway, *Politics of Households*; Hathaway, *A Tale of Two Factions;* Hathaway, *Arab Lands under Ottoman Rule*, s. 83-87, 98-105; Hathaway, "The 'Mamluk Breaker' Who Was Really a Kul Breaker."

kendi hanelerine yerleştirilirdi. Daha sonra bu hanelerin reisleri, hadımları Osmanlı sarayına takdim ederdi. Söz konusu haneler pratikte Afrikalı hadımlar için bir tür "hazırlık okulu" işlevi görüyordu: Yani Osmanlıca öğrendikleri, temel İslami eğitim aldıkları ve Osmanlı siyasi gerçekliklerine ilişkin ön bilgileri kazandıkları bir tür ara istasyondan bahsediyoruz.

Mısır valisinin saray-ı hümayuna niçin bir hadım takdim ettiğinin kolayca anlaşılabileceği düşünülebilir. Ne de olsa denecektir, hadım sonunda Darüssaade ağası olacak ve o nüfuzlu makamdayken, hizmete girdiği kapıyı, valinin hanesini unutmayacaktır. Ne var ki bir hadımın Darüssaade ağalığına yükselmesi onlarca yıl alırdı; Darüssaade ağası genellikle ihtiyarlığa merdiven dayamış hadımlar arasından seçilirdi. Valinin ömrünün o günü görecek kadar uzun olması pek ihtimal dahilinde değildi. Daha mantıklı bir açıklama, valinin hadım takdim ederek padişahın ve maiyetinin gözüne girmek istemesidir. Bu sayede daha yüksek makamlara (tabii ki Mısır valiliği de çok önemli bir makamdı) getirilme ve konumunu güçlendirme şansını artırabilirdi.

Öte yandan eyalet âyanının haneleri daha uzun vadeli hesaplar yapacak durumdaydı. Mısır'ın en önde gelen hanelerinden bazıları Doğu Afrikalı hadımları sağlam bir yatırım saymışa benzemektedir. Bu trend, Fikari hizbinin haneleri arasında bilhassa dikkat çekecek ölçüdedir. Söz konusu hanelerin başında, 18. yüzyılda bütün eyalette hâkimiyet kuracak olan Kazdağlılar gelmektedir. 2. Bölüm'de gördüğümüz gibi, Fransız eczacı Charles Jacques Poncet, Etiyopya'dan Mısır'a giderken küçük yaşta bir köle çocuğa Mısır'ın yeniçerileri tarafından, hanenin kurucusu, kumandanları Kazdağlı Kethüda Mustafa'ya götürmek üzere el koyulduğuna tanık olmuştur.[2] (1754'ten önce Kazdağlı hanesinin reisi genellikle yeniçeri kethüdası rütbesinde bulunuyordu.) O sırada iki Fikari beyiyle birlikte Mısır'ın yönetimini fiilen eline almıştı. Söz konusu Fikari beyleri, Mısır'ın Gönüllüyan Ocağı'nın ağası ve kendisinin hamisi Hasan Ağa ile Hasan Ağa'nın damadı Defterdar İsmail Bey'di.[3]

---

2 Foster, ed., *Red Sea and Adjacent Countries*, xxix; Bruce, *Travels*, III: 92.
3 Demürdâşî, *Dürretü'l-Musâne*, s. 101; Hathaway, *Politics of Households*, s. 65-70.

İsmail Bey'in, Darüssaade ağalarının en meşhuru, efsanevi Hacı Beşir Ağa'nın da hamisi olduğu anlaşılmaktadır. Mısırlı tarihçi Ahmed Kethüda ed-Demürdaşi, 1733'te Divan-ı Hümayun'da en üst düzey makamlar için tavsiyelerini sunduğu bir toplantıyı anlatır. Hacı Beşir Ağa'nın bu toplantıda şunları söylediğini kaydeder: "Defterdarlığa gelince, oraya *seyyidi* ("benim efendim") İsmail Bey'in oğlu Mehmed Bey'in tayini münasiptir."[4] İsmail Bey'in oğlu Mehmed Bey bu tavsiyeye uygun olarak gerçekten defterdarlığa getirilmiştir ama daha çarpıcı olan nokta Beşir Ağa'nın İsmail Bey'den "efendisi" (*seyyid*) olarak bahsetmesi, elit kölelerin veya memlûklerin zaman zaman kullandığı bir terimi kullanmasıdır.[5] Beşir Ağa'nın hayatının bir döneminde İsmail Bey'in hanesinin bir parçası olması pekâlâ mümkündür; onun konağında yaşamış ve yetiştirilmiş olabilir. Eğer böyleyse, o zaman Beşir Ağa'nın saraya takdimini belki de İsmail Bey ayarlamıştır.

Afrikalı harem ağalarını Fikarilerin ve daha özel olarak Kazdağlıların himaye ettiğine ilişkin daha somut kanıt, Kazdağlı hanesinin 1716-1736 arasında reisi olan, Gürcü kökenli memlûk Osman Kethüda'nın muhallefatından geliyor. Söz konusu 20 yıl içinde Kazdağlılar Mısır'ın ticari ve siyasi hayatının belirleyici oyuncusu olarak tarih sahnesinde yerini almıştı. 1736'da Mısır eyalet defterdarının konağında, Osman Kethüda'nın titizlikle hazırlanmış bir cinayete kurban gitmesinin ardından oluşturulan muhallefat, Michel Tuchscherer tarafından incelenmiştir. Burada "tevabi"inin, yani kendisine tabi olanların 12 kişi olduğu belirtilmekte, bunların arasında Darüssaade, yani Harem-i Hümayun ağalarından Beşir Ağa da yer almaktadır.[6]

Bahsi geçen kişi Hacı Beşir Ağa olamaz çünkü o 1736'da yaklaşık 20 yıldır Darüssaade ağasıydı; bu da Osman Kethüda'nın Mısır'da bulunduğu süreden muhtemelen daha uzun bir süredir. Hacı Beşir Ağa'nın vefatından (1746) sonra, Beşir adını taşıyan dört

---

4 Demürdâşî, *Dürretü'l-Musâne*, s. 407; Hathaway, "Role of the Kızlar Ağası", s. 154.
5 David Ayalon, *L'esclavage du mamelouk* (Kudüs, 1951), 25 vd.
6 Michel Tuchscherer, "Le Pèlerinage de l'émir Sulaymân Ĝâwiš al-Qazduğlî, sirdâr de la caravane de la Mekke en 1739", *Annales islamologiques* 24 (1988): 157 n. 10; Hathaway, *Politics of Households*, s. 74-79.

ağanın daha Darüssaade ağalığı makamına getirildiğini görüyoruz. Aslında "Beşir" ismi, kuşkusuz Hacı Beşir Ağa'nın bu makamda çok uzun süre büyük başarıyla görev yapması sayesinde, harem ağaları arasında gayet popüler hale geldi. Osman Kethüda'nın "Beşir"i, aynı isimli beş ağadan üçüncüsü, Hazinedar Beşir Ağa olabilir. Hazinedar Beşir Ağa 1752'den 1755'e kadar Darüssaade ağalığı makamında bulunmuştur, şu var ki Osman Kethüda vefat ettiği sırada Harem-i Hümayun hiyerarşisinde yükselme yoluna çoktan girmiş olsa gerek.[7] Ama daha güçlü bir aday, Darüssaade ağası olan Beşir Ağa'ların beşincisi ve sonuncusu, Sarıkçı Beşir Ağa'dır. 1774-1779 arasında Darüssaade ağası olan Sarıkçı Beşir Ağa azledildikten sonra, o sırada iyice yerleşen usule uygun biçimde, Medine'ye şeyhülharem olarak gönderilmişti.

18. yüzyılın ikinci yarısında bu Beşir Ağa'lardan biri, Kahire Kalesi'nin kuzeydoğusunda, kısa süre önce elitlerin gözde mekânı haline gelen Birketü'l-Özbekiye kıyılarında bir konak sahibiydi. Bu binanın 1748'den 1754'e kadar Mısır'a tam anlamıyla hâkim olan Kazdağlı İbrahim Kethüda'nın konağının yanında olması çok dikkat çekicidir. İbrahim Ağa'nın konağında daha sonra, ünlü Bulutkapan (el-Kebir) Ali Bey'in vaktiyle köle olarak hizmetine giren damadı ve evlatlığı Ebü'z-Zeheb Mehmed Bey oturmuştur. Bulutkapan Ali Bey de İbrahim Kethüda'nın hanesine mensup, hizmetinde yetişmiş bir kişiydi.[8]

Mısır âyanının geleceğin Darüssaade ağalarıyla kurduğu ilişkilere ilişkin bu örneklerin hepsinde, Kazdağlıların liderlerinin ve (İsmail Bey örneğinde) onların en yakın müttefiklerinin himayesi söz konusu. Buradan şu sonucu çıkarabiliriz: Kazdağlılar, Harem-i Hümayun'daki ağalarla bağlantı kurmanın zeminini oluşturmak üzere hadımların kariyerlerinin çok erken evrelerinden başlayan bilinçli bir çalışma yürütmüş, saray-ı hümayunun hiyerarşik yapısı içindeki her seviyeden hadım ağalarını ve Darüssaade ağasını kapsayan sağlam bir şebeke kurmayı nihai hedef olarak belirlemişler-

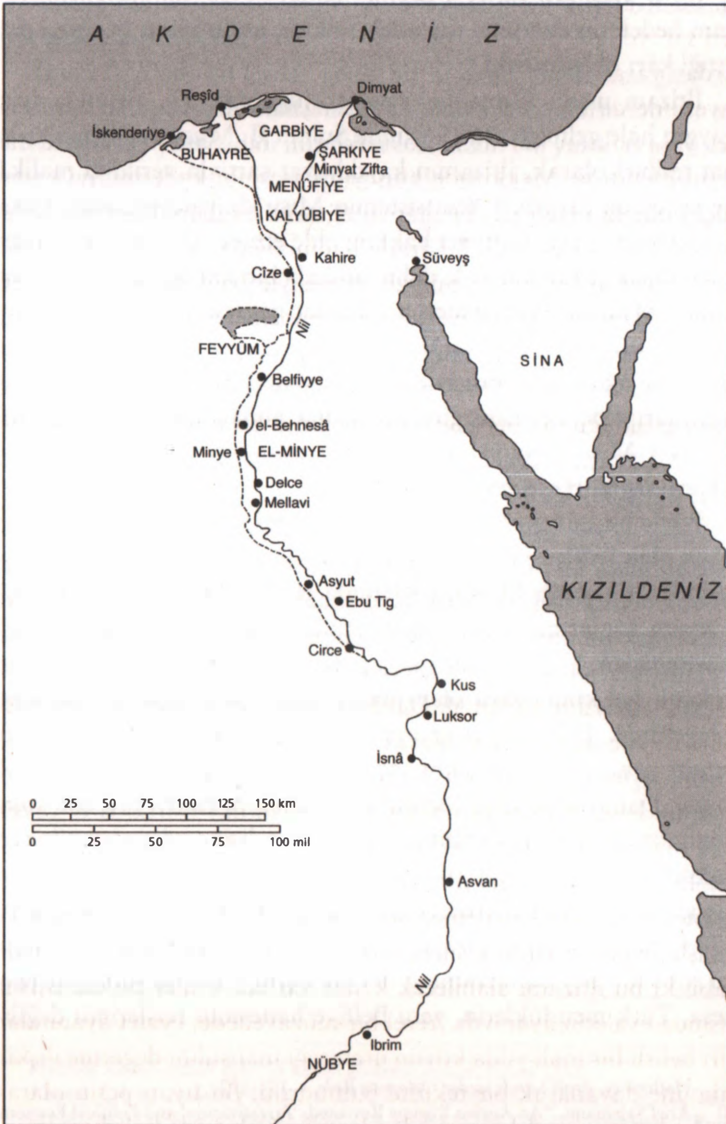
7 Hathaway, Politics of *Households*, s. 160-162.

8 Raymond, "Essai de géographie", s. 66, 73-75, 77, 80-81, 100; Hathaway, *Politics of Households*, s. 162-163.

di. Bu strateji sayesinde, kendi himayelerindeki hadım ağalardan biri sarayda nüfuzlu bir konuma yükseldiği zaman doğacak fırsatlardan yararlanacaklardı. Pek çok hadım ağayla bağlar kurmaları sayesinde de eğer belirli bir hadım ağa gözden düşerse, bir felaket yaşamaktan kurtulmuş olacaklardı. Bu, Şam'daki Defterdar Fethi Efendi ve Mekkizade Hüseyin Paşa gibi kaderini, ne kadar güçlü olursa olsun tek bir harem ağasına bağlamaktan çok daha mantıklı bir stratejiydi. Bu arada hadım ağalar için, Kazdağlılarla veya Mısır'ın bir başka nüfuzlu hanesiyle bağlantı kurmak, herhangi bir tarihte Mısır'ın ileri gelen haneleri arasındaki ittifaklar ve karşı ittifaklar ağını tanımak için bir fırsat sunuyordu. Evkaf-ı Haremeyn'e tahsis edilmiş gelirleri toplayacak kişilerin seçimi söz konusu olduğunda bu bilgi paha biçilmez bir nitelik kazanıyordu.

Mısır ve Evkaf-ı Haremeyn

4. Bölüm'de anlatıldığı üzere Darüssaade ağası Evkaf-ı Haremeyn'e nezaret ederdi. Mısır'da pek çok köy, Mekke ve Medine'ye hububat temini amacıyla Evkaf-ı Haremeyn'e tahsis edilmişti. Hububatın her yıl Mısır hac kervanıyla birlikte Mekke'ye ve Medine'ye ulaşmasını sağlamak Darüssaade ağasının sorumluluğuydu. Darüssaade ağası doğal olarak, İstanbul'daki makamını bırakıp Mısır köylerini gezemezdi; hububat hasadını, ürünün Nil gemilerine yüklenip Kahire'ye naklini ve oradan deve sırtında Süveyş'e taşınmasını, ardından Mekke'nin limanı Cidde'ye götürülmek üzere –Evkaf'ın bu iş özel olarak tahsis ettiği– Hint gemilerine yüklenmesini şahsen denetlemesi söz konusu değildi (bkz. Harita 8.1). Bu işlerin o yerlerdeki kişilere iltizam usulüyle verilmesi gerekliydi. Tabii ki bu iltizamı alabilecek kadar varlıklı kişiler birkaç istisna dışında eyaletin âyanıydı. Yerel bir müzayedede, eyalet âyanından biri belirli bir mali yılda köyün üreteceği mahsulün değerine ilişkin tahmine dayanarak bir teklifte bulunurdu. Bu fiyatı peşin olarak devlet hazinesine öder, ardından kendisi Kahire'de kalırken, müntesiplerinden birini diğer vergi gelirlerini ve hububatı toplamaya gönderirdi. Söz konusu müntesip, iltizam bedelini karşılayacak

Harita 8.1 Mısır (kazaları gösteren harita).

miktara ulaşması şartıyla istediği kadar vergi toplayabilirdi. İltizam bedelinin üzerinde topladığı miktar, mültezimin bu işten elde ettiği kârı oluştururdu.[9]

İltizam usulü Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. yüzyılda iyice yaygın hale gelmişti. 1695 yılında Sultan II. Mustafa bir mali ıslahat tedbiri olarak, iltizamın kaydıhayat şartıyla verildiği malikâne sistemini getirdi.[10] Yeni sistemin Mısır'da yarattığı etki, Evkaf köylerinden vergi toplama hakkını elde etmek isteyen eyalet âyanı arasındaki rekabetin çok daha şiddetli bir hal almasıydı. Bu ortamda Mısır'ın ileri gelenleri bol kazanç getiren bu iltizamları alma şanslarını yükseltmek için Darüssaade ağasıyla ilişkiler kurdu. Darüssaade ağası da kendisiyle güçlü ilişkileri bulunan âyanın bu iltizamları elde etmesini güvence altına almak için çaba gösterdi. Nihayet Mısır'ın kırsal alanlarının tamamına yayılmış, karşılıklı çıkara dayalı bir nüfuz ağı ortaya çıktı.

Böyle bir nüfuz ağının çarpıcı bir örneği, Gönüllüyan Ocağı'nın ağası olan Belfiye Hasan Ağa'nın, damadı İsmail Bey ve müntesiplerinden Kazdağlı Mustafa Kethüda'yla birlikte oluşturduğu, 17. yüzyılın sonlarına doğru Mısır'a fiilen hâkim olan ağdır. Mısır'a muhtemelen 17. yüzyılın ilk çeyreğinde gelmiş Anadolulu Rum kökenli bir kumandan olan Hasan Ağa, Orta Mısır'da Behnesa vilayetinde, Evkaf-ı Haremeyn'e tahsis edilmiş köylerden Belfiye'nin uzun süre mültezimi olduğu için "Belfiye" lakabıyla anılmıştır. Daha sonra hepsi Behnesa'da bulunan başka pek çok vakıf köyünün de mültezimi olmuş, burada kendisine adeta bir "iltizam kalesi" yaratmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla mültezimi olduğu köylere hiç gitmemiş, bu yerlerden elde ettiği gelirle Kahire'de yaşamıştır. 1704 yılında onun ölümü üzerine yine Belfiye diye anılan memlûkü Mustafa Bey bu iltizamları devralmıştır.[11] 20. yüzyılda bile Behnesa, Türk memlûklerin, yani Belfiye hanesinin reislerinin değilse

9 Hathaway, *Arab Lands under Ottoman Rule*, s. 171-172.

10 Ariel Salzmann, "An Ancien Régime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire", *Politics and Society* 21, 4 (1993): 400-402.

11 Hathaway, "Role of the Kızlar Ağası", s. 153-155; Hathaway, *Politics of Households*, s. 156-160; Hathaway, "Wealth and Influence", s. 304 n. 50.

de mensuplarının soyundan gelenlerin yaşadığı bir köyü bulunmasıyla gurur duyuyordu.[12]

Hasan Ağa'nın bu kadar geniş bir arazinin mültezimliğini ele geçirmesi 17. yüzyılın sonlarında Darüssaade ağalarından en az biriyle işbirliği yapmadan mümkün olamazdı. Ne yazık ki herhangi bir Darüssaade ağasıyla bağına ilişkin bir kanıt elimizde bulunmuyor, gerçi damadının Hacı Beşir Ağa'yla bağları bulunduğuna ilişkin iddialar kuşkusuz kayda değerdir. Biraz daha geç dönemin âyanına dair biraz daha sağlam sayılabilecek veriler var. Hacı Beşir Ağa'nın, Kasımlıların çok sevilen genç reisi, Osmanlı Devleti'nin isyan arzuları taşıdığından kuşkulandığı İsmail Bey bin İvaz Bey'e özel bir yakınlık taşıdığı anlaşılıyor.

1711 yılında Mısır'ın hizip ayrışmasına dayanan iç savaşında öldürülmüş Çerkes Kasımlı lideri İvaz Bey'in oğlu İsmail Bey'e husumet besleyen yalnızca rakip Fikari hizbinin liderleri değildi; İvaz Bey'in Boşnak silah arkadaşı Ebu Şeneb İbrahim Bey'in memlûkü Çerkes Mehmed Bey liderliğindeki bir Kasımlı alt hizbi de ona düşmanca yaklaşıyordu. Evkaf-ı Haremeyn'e tahsis edilen köyler İsmail Bey'in rakipleriyle mücadelesinde çok önemli bir konu olarak öne çıkıyordu. 1719 yılında İsmail Bey ile Çerkes Mehmed, Nil Deltası'nın batısında, Garbiye kâşifliğinde bulunan Evkaf-ı Haremeyn köyü içinde silahlı bir çatışmanın kıyısından döndü.[13]

Bu olaydan üç sene sonra iddiaya göre Hacı Beşir Ağa araya girmiş, padişahtan İsmail Bey'e bir af çıkarmıştır. Mısırlı tarihçi Ahmed Çelebi, Hacı Beşir Ağa'nın Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'yla işbirliği yaparak Sultan III. Ahmed'i İsmail Bey'in sadakati konusunda ikna ettiğini ileri sürer. Bu iki kişi arasında ittifak veya işbirliğine ilişkin somut kanıtlar bulunmadığından, bu pek güçlü bir ihtimal değildir. (Tam tersine, 7. Bölüm'de gördüğümüz üzere

---

12 Profesör Abdülvehhab Bekir'in kişisel gözlemi, Kahire, Nisan 1989.

13 Ahmed Çelebi, *Evdahu'l-İşârât*, s. 295; BOA, Mühimme-i Mısır, c. 3, no. 560 (1138/1725-26), 603 (1138/1725-26); c. 4, no. 8 (1139/1726-27); Hathaway, "Role of the Kızlar Ağası", s. 156; André Raymond, "Une 'révolution' au Caire sous les mamelouks: La crise de 1123/1711", *Annales islamologiques* 6 (1966): 95-120; Holt, *Egypt and the Fertile Crescent*, s. 88-90; Hathaway, *Politics of Households*, s. 70, 71-74; Hathaway, *A Tale of Two Factions*, s. 138-139.

Beşir Ağa, Patrona Halil İsyanı'nın en zorlu zamanında İbrahim Paşa'dan sadaret mührünü zorla almış, böylece paşanın idamına giden yolu açmıştı.)

Ahmed Çelebi'nin ayrıntılı anlatısına bakılırsa (anlatının çoğu kuşkusuz dramatik etkiyi artırmak için süslenmişti), valinin kâtibi Kahire Kalesi'nin hemen dışındaki Kara Meydan'da görevlilerden oluşan büyük bir topluluk önünde fermanı okumuş ve saray-ı hümayundan özel olarak gönderilen bir kürkü İsmail Bey'e giydirmiştir. Ahmed Çelebi sözlerini şöyle sürdürür: "Daha önce Kara Meydan'da hiç ferman okunmamıştı ve padişah Mısır beylerinden birine hiçbir zaman kürk göndermemişti." (İsmail Bey'in can düşmanı Çerkes Mehmed Bey'in suratı, olan biteni seyrederken "pamuk gibi bembeyaz olmuştu.") Ahmed Çelebi daha sonra Beşir Ağa'nın ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın padişaha başvurduğu sahneyi yeniden canlandırır, padişahın şöyle dediğini kaydeder: "Onu sadece ikinizin hatırı için affediyorum."[14] Bu anlatıyı muhtemelen, Mısır eyaletinde İsmail Bey bin İvaz'ın Hacı Beşir Ağa'yla ve onun aracılığıyla padişahla özel bir bağlantısı bulunan biri sayıldığına ilişkin bir kanıt olarak değerlendirebiliriz. Bu nokta da Hacı Beşir Ağa'nın ve daha genel olarak Darüssaade ağalarının Mısır'daki nüfuzuna işaret etmektedir.

Eyaletin ileri gelenleri, Evkaf-ı Haremeyn'e tahsis edilen iltizamlar dışında, tek tek vakıfların eyalet çapındaki nezareti için de rekabet edebiliyordu. Darüssaade ağası, Evkaf-ı Haremeyn'e İstanbul'dan nezaret ederken, genellikle "mütevelli" diye anılan ama birincil kaynaklarda kimi zaman "nazır" da denen, o bölgede bulunan kişilere ihtiyaç duyuyordu. Köprülülerin ıslahatları sırasında vakıfların eyaletlerdeki idaresi köklü bir dönüşüm geçirdi. 1670 yılında Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa sadaret kaymakamı Kara İbrahim'i Mısır beylerbeyi tayin edip Kahire'ye gönderdi, kendisine Deşişet-i Kübra, Mehmediye, Muradiye (Mısır'da Haremeyn diye anılıyordu) ve Hasekiye vakıflarının mütevellisi olan beyleri görevden alıp yerlerine sırasıyla yeniçeri ağasını, yeniçeri kethüdasını,

14 Ahmed Çelebi, *Evdahu'l-İşârât*, s. 343-344, 468.

yeniçeri başçavuşunu ve Azeban Ocağı kethüdasını getirme emrini verdi. Azebler yeniçerilerden daha küçük bir askeri sınıf oluşturuyordu ama zaman zaman onlarla nüfuz mücadelesine giriyorlardı.[15]

Bu hamle söz konusu görevlerin en azından teorik olarak düzenli bir şekilde değişen makam sahiplerine bağlanması sonucu doğuruyordu, böylece eyalet âyanından hiçbiri belirli bir vakfın mütevelliliğini tekeline alamayacaktı. Dahası Mısır valisi bu sayede eyaletteki vakıf idaresi üzerinde daha büyük bir kontrol kazanmış oluyordu çünkü yeniçeri ağası ve başçavuşu 17. yüzyılda genellikle saray-ı hümayundan Kahire'ye gelirdi ve eyalet divanıyla yakın bir bağlantı içinde bulunurdu.[16] Ayrıca mütevelli tayininde belirli bir hizip dengesi gözetildiği anlaşılmaktadır: Yeniçeri Ocağı Fikariler tarafından kontrol edilirken, Azeban Ocağı Kasımlıların kalesi sayılıyordu.

Bütün bunlar 1691 yılında, Fikarilerin lideri İbrahim Bey bin Zülfikâr Bey'in oyunlarıyla değişti. Ocak zabitlerini gelirlerinden ve dolayısıyla nüfuzlarından mahrum bırakmak isteyen İbrahim Bey, Mısır beylerbeyiyle işbirliği yaparak Evkaf mütevelliliklerine belirli beyleri tayin ettirdi: Deşişet-i Kübra mütevelliliğine, o sırada hac emirliğini de yürüten İbrahim Bey getirildi; Mehmediye mütevellisi Defterdar Murad Bey, Muradiye mütevellisi Belfiye Hasan Ağa'nın damadı İsmail Bey ve Hasekiye mütevellisi Abdullah Bey oldu.[17] Murad Bey dışında bu kişilerin hepsi Fikariydi. Birkaç ay sonra İsmail Bey, Mehmediye vakfının mütevellisi olarak Murad Bey'in yerine geçti, böylece iki vakfın mütevellisi haline geldi. Bu çarpıcı dönüşüm II. Ahmed'in tahta çıkışıyla, Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın ölümüyle ve Kaba Nezir Ağa'nın Darüssaade ağası olmasıyla aşağı yukarı aynı zamanda yaşandı.

15 El-Hallâk, *Tarih-i Mısr-ı Kahire*, var. 204a-b; anonim, *Ahbarü'n-Nüvvab min devlet Al Osman min hin istavala aleyha es-Sultan Selim Han*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, MS Hazine 1623, var. 33b; Ahmed Çelebi, *Evdahu'l-İşârât*, s. 171; Hathaway, *Politics of Households*, s. 148-150.

16 Hathaway, *Politics of Households*, s. 149 ve n. 40.

17 El-Hallâk, *Tarih-i Mısr-ı Kahire*, var. 226a; anonim, *Ahbarü'n-Nüvvab*, var. 42a; Ahmed Çelebi, *Evdahu'l-İşârât*, s. 187; Hathaway, *Politics of Households*, s. 152-153.

1699 yılında Sultan II. Mustafa, belki de Sadrazam Köprülü Hüseyin Paşa'nın ısrarı üzerine bir ferman çıkararak, söz konusu mütevellilikler in yeniçeri ve Azeban ağalarına geri verilmesini emretti. Bu karar Mısır'da ocak ağaları ile beyler arasında artan gerilimi gösteren ve öfkeli kumandanların gönderdiği bir dilekçeye karşılık olarak alınmıştı. Ne var ki padişahın değişiklikleri geriye döndürme girişimleri başarısızlığa uğradı.[18] Bu tarihe gelindiğinde talihin bir cilvesi sayılabilecek şekilde İbrahim Bey vebadan ölmüş, Kaba Nezir Ağa Kahire'ye sürgün edilmişti.

Vekil-i Darüssaade

Evkaf-ı Haremeyn'in eyaletteki nezareti üzerine yürütülen bu kıyasıya rekabet –Evkaf'a tahsis edilmiş belirli köylerin iltizamı hakkındaki nahoş çekişmelerden söz etmeye gerek bile yok– muazzam büyüklükteki söz konusu vakıfların etkin idaresi konusunda 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde yaşanan önemli güçlükleri gözler önüne sermektedir. Aşağı yukarı aynı zamanlarda, Darüssaade ağasının hububat naklini ve yıllık hububat gelirlerinin toplanmasını denetlemekten sorumlu, Kahire'de oturan daimi bir vekil tayin etmesi şaşırtıcı değildir. Bu görevli "vekil-i Darüssaade" diye anılıyordu: Böylece görevinin mevcut Darüssaade ağasının kişisel çıkarlarına değil, Darüssaade ağalığı makamının çıkarlarına hizmet etmek olduğuna işaret ediliyordu. Yine de vekil-i Darüssaade, Darüssaade ağasına kişisel olarak bağlı olabiliyordu. Kendisi mütevelli olmazdı, dolayısıyla iltizam gelirlerine yönelik rekabetin içinde yer almazdı. Ama eyaletin ileri gelenlerinden biri olarak o bölgenin özelliklerini çok iyi bilirdi ve Evkaf-ı Haremeyn'in düzgün işlev görmesine engel olabilecek hem hizipler arası hem hizip içi mücadelelerle başa çıkabilirdi.

17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılın başlarında Darüssaade vekilleri içinde en görünür olanı kuşkusuz, Kızlar Ağası Yusuf Ağa'nın himayesinde olduğu için "Kızlar" lakabıyla tanınan Mus-

18 Topkapı Sarayı Arşivi, E 5211/12 (evasıt-ı Zilkade 1110/Haziran 1699); Hathaway, *Politics of Households*, s. 152-153.

tafa Bey'dir. Mustafa Bey'in adı arşiv kayıtlarında ilk kez 1677'de geçer: Kahire'de Yusuf Ağa'nın satın alıp daha sonra, 1677 senesinde vakfettiği bir sebil ve kervansaray vakıfnamesinde Yusuf Ağa'nın vekili olarak karşımıza çıkar.[19] O tarihte eyalet divanına bağlı, sipahi ve piyade karışık iki ocaktan biri (diğeri Çavuşan'dı) olan Müteferrika Ocağı'nın ağası, yani kumandanıydı. 17. yüzyılın sonlarında bu ocaktaki askerlerin neredeyse tamamı saray-ı hümayundan geliyordu, dolayısıyla Yusuf Ağa'nın Mustafa Bey'i İstanbul'dan veya Edirne'den Mısır'a göndermiş olması pekâlâ mümkündür.

Müteferrika ve Çavuşan ocaklarının mensupları 1564 ve 1576 tarihli iki iradede sancakbeyi seçiminde tercih edilmişti,[20] dolayısıyla Mustafa'nın sonunda bey unvanı alması pek de şaşırtıcı değildir. Mısır vekayinamelerinde 1687'de "Mustafa Bey" olarak karşımıza çıkar, bu tarihte azledilen bir sancakbeyinin kaymakamı olarak görev yapmaktadır. 1730 civarında vefat eden Mustafa Bey bir kez daha kaymakam, bir kez defterdar ve en önemlisi, eyaletin gerçek hububat ambarı olan, Yukarı Mısır'daki büyük Circe sancağının beyi oldu.[21] Görünen o ki Zülfikârlı hizbine mensuptu, hizip liderliğine yakındı ve zaman zaman onların harp divanlarında yer almıştı ama bu konuyu tam bir kesinliğe kavuşturmak güçtür. Demürdaşi eserinin başlarında kendisini hem Zülfikârlı hem Kasımlı hizbinin mensupları arasında sayar.[22] Sonuç olarak 1671 ile 1687 arasında Darüssaade ağalığı makamında bulunan Yusuf

19 André Raymond, "The Sabil of Yusuf Agha Dar al-Sa'ada (1088/1677) According to Its Waqf Document", Doris Behrens-Abouseif, ed., *The Cairo Heritage: Essays in Honor of Laila Ali Ibrahim* (Kahire, 2003), s. 225-226; bu makalenin bir nüshasını bana gönderdiği için müteveffa Profesör Raymond'a şükran borçluyum. Ayrıca bkz. BOA, MD 99, no. 491 (evasıt-ı Recep 1101/23 Nisan 1690); Stanford J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798* (Princeton, NJ, 1962), s. 192-194; Hathaway, *Politics of Households*, s. 32-33, 37-38, 40, 42, 65, 144, 177.

20 BOA, MD 6, no. 487 (Cemaziyelevvel 572/Aralık 1564) ve 29, no. 9 (1 Ramazan 984/21 Kasım 1576); Hathaway, *Politics of Households*, s. 11, 37, 65, 82 n. 120, 174, 177.

21 El-Hallâk, *Tarih-i Mısr-ı Kahire*, var. 219, 223b; anonim, *Ahbarü'n-Nüvvab*, var. 41a; Demürdaşî, *Dürretü'l-Musâne*, s. 58-59, 322; Cebertî, *Acâ'ibü'l-Âsâr*, I: 133; BOA, MD 110, no. 2610 (30 Cemaziyelahir 1110/2 Ocak 1699).

22 Demürdâşî, *Dürretü'l-Musâne*, s. 5; Cebertî, *Acâ'ibü'l-Âsâr*, I: 26.

Ağa'nın Mustafa Bey'i görev dönemi sırasında, belki de kendisinin vekili olarak hizmet görmek üzere Mısır'a gönderdiği tahmininin gerçekçi olmadığı söylenemez.[23]

Ne olursa olsun Mustafa Bey, Yusuf Ağa'nın Darüssaade ağalığından azlinin üzerinden uzun zaman geçtikten sonra Darüssaade ağasının vekili olarak görev yapmaya devam etmiştir. Hatta Yusuf Ağa'nın vefatı (1717) sonrasında bile vekili olarak hizmet etmiştir. Ölmeden kısa bir süre önce, 1729 yılında, Kasımlı hizbi içindeki sürtüşmelerin en son aşamasında çözüm üretilmesine katkıda bulunmuştur. Söz konusu tarihte Üşmuneyn'deki Delca köyünün mültezimi ve İsmail Bey'in takipçisi olan Abdurrahman Bey, Çerkes Mehmed Bey'in adamlarının ihanetine uğramış ve İstanbul'a kaçmak zorunda kalmıştı. Abdurrahman Bey saray-ı hümayunda Hacı Beşir Ağa'yla görüştü. Hacı Beşir Ağa, Mustafa Bey'i vekili olarak tayin etti ve kendisine Abdurrahman Bey'in Üşmuneyn'deki arazilerini idare etme görevini verdi. Bu arada Abdurrahman Bey payitahtta kaldı. Sultan III. Ahmed, Abdurrahman Bey'in bu araziler üzerindeki kontrolüne her türlü taciz ve tasallutu yasaklayan bir ferman çıkardı.[24] Burada, Evkaf-ı Haremeyn köylerinden hububat akışının kesintiye uğramaması için vekil-i Darüssaade'nin doğrudan harekete geçtiğini görüyoruz.

Darüssaade ağasının ölümü vekil-i Darüssaade'nin azim ve sebatının sınandığı bir durumdu. Haziran 1746'da Hacı Beşir Ağa vefat edince bu konuda çok açık bir örnek yaşanmıştır. O tarihte vekil-i Darüssaade Osman Ağa adında biriydi; Müteferrika Ocağı'nın kumandanı olması mümkündür. Osman Ağa, Darüssaade ağasının vefatı sonrası işlerini toparlamak gibi devasa bir görevle karşı karşıya kalmıştı. Beşir Ağa hiçbir mirasçı bırakmadığı için, mal varlığının vakıf olarak tahsis etmediği kısımları hazineye aktarılacaktı. Bu da şu anlama geliyordu: Söz konusu varlıkların dökümü çıkarılmalı, her birine bir kıymet biçilmeli ve bir müzayede

23 El-Hallâk, *Tarih-i Mısr-ı Kahire*, var. 219b; BOA, MD 99, no. 491 (evasıt-ı Recep 1101/23 Nisan 1690).

24 Demürdâşî, *Dürretü'l-Musâne*, s. 293; BOA, Mühimme-i Mısır, c. 4, no. 217 (1142/1729-30); Hathaway, "Role of the Kızlar Ağası", s. 156-157.

düzenlenmeliydi. Hacı Beşir Ağa yalnızca Mısır'da kendi adına çok sayıda kişi çalıştırıyordu, ayrıca çok geniş araziler ve kentsel mülkler bırakmıştı. Ne var ki olağanüstü kitap koleksiyonu da dahil mal varlığının neredeyse tamamını vakıflarına devretmişti, dolayısıyla hazineye nispeten pek az şey bırakmıştı. Osmanlı arşivlerindeki evraklardan takip edilebilen ve Mısır vekayinamelerinde benzer şekilde bahsedilen Osman Ağa'nın çalışmaları esas olarak, Mısır'ın Evkaf-ı Haremeyn köylerinin mültezimlerinden teslim edilmemiş hububatı ve faiz gelirlerini toplamaya yönelmişti.[25]

Vefatından önce Hacı Beşir Ağa'nın Mısır'da tercih ettiği grup Kutamış hanesi mensuplarıydı. Zülfikârlı hanesinin parçası olan bu hane Kazdağlıların artan nüfuzuna bir alternatif oluşturuyordu. Artık hububatın ve faiz gelirlerinin en önemli kısmı, 18. yüzyılın ortalarında beylerin bulunduğu en güçlü makamda, Kahire belediye başkanlığına denk şeyhülbeledlik makamında bulunan Kutamış oğlu İbrahim Bey'in elinde bulunuyordu. Bu yüzden Mısır'ın üç sipahi ocağında İbrahim Bey'e büyük bir tepki oluşmuştu. Söz konusu ocak mensupları o yıl hububat ve yem istihkaklarını alamadıkları için isyan etme noktasına gelmişti. Tarihçi Demürdaşi'ye göre, Osman Ağa İbrahim Bey'in yanına gidip sormuş: "Eğer hububat istihkakını vermezseniz askerler ne yiyecek?" İbrahim Bey bu soruya, hiç değilse Demürdaşi'nin yazdıklarına bakılırsa, hatırda kalacak sert bir karşılık vermiş: "Bokumu yesinler!"[26] Osman Ağa bu hassas meseleyi diplomatik bir tarzla halletmiştir. İbrahim Bey'i öfkeli sözlerinden dolayı kınamış ve bir zabit heyetinin gelip elindeki hububatını kıymetini belirlemesi, böylece Osman Ağa'nın Darüssaade ağasının parasıyla hububat alması konusunda kendisini ikna etmiştir.[27]

Osman Ağa, Kutamış oğlu İbrahim Bey'i isteklerini yerine getirmeye ikna etmiş olabilir ama Kutamış hanesini yok olmaktan

---

25 Hathaway, *Politics of Households*, s. 91; Hathaway, *Beshir Agha*, s. 82-83; BOA, Mühimme-i Mısır, c. 6, no. 318, 319, 341, 342 (hepsi 1159/1746); c. 7, no. 35 (1 Ramazan 1165/12 Temmuz 1752), 36 (aynı tarih), 44 (1 Zilkade 1165/9 Eylül 1752).

26 Demürdâşî, *Dürretü'l-Musâne*, s. 528-531; Topkapı Sarayı Arşivi, E 5215/27-28 (evahir-i Ramazan 1160/Eylül başları 1747); BOA, Mühimme-i Mısır, c. 6, no. 426 (1161/1748).

27 Demürdâşî, *Dürretü'l-Musâne*, s. 530-531.

kurtaramazdı çünkü saray-ı hümayundaki en önde gelen destekçisi hayata gözlerini yummuştu. Kutamış hanesi mensuplarının uygunsuz hareketleri konusunda Mısır'ın diğer ileri gelenleri, eyaletin valisi, geleceğin meşhur sadrazamı Ragıp Paşa'ya şiddetli şikâyetlerde bulunduğu bir sırada Hacı Beşir Ağa'nın ölüm haberi duyulmuştu. İbrahim Bey'in hanesinden Emirü'l-hac Halil Bey'in memlûklerinin Faslı hacılara kötü muamelelerine öfkelenen Fas sultanı bile bu şikâyet korosuna katılmıştı.[28] Hububat meselesinin çözüme kavuşturulmasının hemen ardından İstanbul'dan Ragıp Paşa'ya bir ferman geldi, Kutamışların idamı emredildi. İbrahim, Halil ve onların yoldaşı Ömer beylerin kelleleri uçuruldu.[29] (Eski hasmı Beşir Ağa'nın himaye ettiği bir hanenin çöküşü karşısında Ragıp Paşa'nın ne kadar memnun olduğunu tasavvur etmek zor değildir.) Ne var ki Osman Ağa, Hacı Beşir Ağa'nın miras bıraktığı mal varlığı meselesi çözülmesinden sonra uzun süre Mısır'da kaldı. 1166-67/1753-54 tarihli bir vakıf belgesinde kendisi, Menufiye'deki Delcamun köyünün mültezimi olarak görünmektedir. Buradan Mısır'ın askeri-idari kadrosunda bulunduğunu sonucunu çıkarabiliriz.[30]

Genel olarak bakıldığında diyebiliriz ki vekil-i Darüssaade bir hadım ağa veya saraydan gönderilen bir görevli olmuyordu; saraydan çıkma olsa bile, Mısır'da uzun yıllar geçirmiş, eyaletin hane ve hizip siyaseti kültürü içinde sağlam bir yer edinmiş bir kişi olması gerekiyordu. Genellikle eyaletin âyanından biri, bir bey veya ocak ağası, diğer ileri gelenlerin saygısını kazanmış bir kimse oluyordu. Öte yandan, geniş bir haneye mensup, çok fazla müntesibi bulunan âyandan bir kişi, yani Darüssaade ağasının himaye ağından bağımsız bir mali ve siyasi gücü bulunan biri olmuyordu. Bir başka deyişle, etkin görev yapacak bir vekil seçmek hassas bir dengeyi gözeterek hareket etmek demekti. Mustafa Bey ve Osman Ağa örneklerinde Darüssaade ağasının bu dengeyi sağladığı anlaşılmaktadır.

---

28 *A.g.e.*, s. 525; Cebertî, *Acâ'ibü'l-Âsâr*, I: 198-200.

29 Demürdâşî, *Dürretü'l-Musâne*, s. 531-33; Hathaway, *Politics of Households*, s. 91-92; BOA, Mühimme-i Mısır, c. 6, no. 583 (1163/1750).

30 Topkapı Sarayı Arşivi, D 5599.

Sürgün

Darüssaade ağasının azlinden sonra Mısır'a sürgün edilmesi, doğal olarak, eyalet ile Darüssaade ağası arasındaki en güvenilir bağlantının kurulması anlamına geliyordu. Darüssaade ağalığı makamının oluşturulmasından itibaren, bu makam sahipleri kariyerlerinin sonunda Kahire'ye gönderilmeleri ihtimalinin yüksek olduğunu, belki de o eyalette hayata veda edeceklerini biliyorlardı. 4. Bölüm'de gördüğümüz üzere daha 16. yüzyılın sonlarında, ünlü yazar Gelibolulu Mustafa Âli sürgün edilen Afrikalı hadım ağaların Kahire'ye doluşmasından, sayılamayacak kadar çok kara hadımın burada olmasından şikâyet ediyordu: "En ednâlara kırkar ellişer akça vazifeler ile külli 'alik u ciraye almışdur. Vâcibü'r-riâye nâmına olanlar ise murâd üzre riâyet olunduktan gayri onar onikişer altun yevmiyeler ile Mısra gelmişdür."[31] (Mustafa Âli'nin hamisi, Venedik kökenli Babüssaade Ağası Gazanfer Ağa olduğu için, Afrikalı harem ağalarına husumet beslemesi şaşırtıcı değildir.)

Mustafa Âli'nin bahsettiği maaşlar, "mâl-i Mısrî" diye anılan, Mısır eyaletinin her yıl İstanbul'a sağlamakla yükümlü olduğu gelirlerden ödenirdi.[32] Bu maaşlar devlet hazinesinden maaş alan bütün "mazulleri" kapsayan "Keşide Cemaati"nden verilirdi.[33] Kahire'ye sürgün edilme ihtimaliyle karşılaşan Darüssaade ağaları, sürgünde nelere ihtiyaç duyacaklarını belirlerdi: konaklar, müntesipler ve maaşlarına ilave gelir kaynakları.

Konaklar. Bugün yüksek gelir kazanan üst düzey bir profesyonel meslek sahibinin ülkesinin bir tatil yöresinde, hatta başka bir ülkede "emeklilik zamanında oturacağı bir ev" satın alması gibi, sonunda Kahire'ye sürgüne gideceğini düşünen Darüssaade ağaları da genellikle hâlâ görev başındayken o şehirde büyük bir

---

31 "En düşük rütbeliler, kırk-elli akçe maaş ve bol arpa ve buğday tahsisatı almışlardır. Yüksek rütbeli olanları, sadece itibar görmekle kalmazlar [...] ayrıca günlük on-on iki altın günlük maaşla Mısır'a gelirler"; Mustafa Ali, *Mustafa Ali's Description of Cairo*, s. 81-82.

32 Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, III: 1391-1392.

33 Shaw, *Financial and Administrative Organization*, s. 202; Hathaway, "Role of the Kızlar Ağası", s. 142; Hathaway, *Politics of Households*, s. 141.

konut edinirdi. Harem ağaları Kahire'de belirli bir mahallede yaşardı, bu da kuşkusuz nüfuzlarını artıran bir faktördü (bkz. Harita 8.2). Söz konusu mahalle Kahire kalesinin aşağısında, şekli bir filin kafasını ve hortumunu andıran bir havuzun, Birketü'l-Fil'in yakınlarındaydı (Bu havuz ve kuzeybatısında bulunan Birketü'l-Özbekiye, 19. yüzyılın ortalarında taş döşenerek kapatılmıştır). André Raymond'un işaret ettiği gibi bu mahalle 1650'ye gelindiğinde elit konutlarının yoğunlaştığı bir merkez haline gelmişti.[34]

Birketü'l-Fil son derece iyi bir konumda bulunuyordu: Valinin ikamet ettiği ve haftada dört gün eyalet divanını topladığı, başta yeniçeriler ve azebler olmak üzere Kahire'deki askerlerin bulunduğu kalenin hemen dışında, batıda yer alıyordu.[35] Mahalleye çok yakın bir yerde, Küsun'da Hanefi fıkhına göre hüküm veren önemli bir mahkeme vardı. Bu mahkemede hadım ağaları veya onların temsilcileri vakfiyelerini kaydettirirdi ve Kahire'de vefat ederlerse (çoğu zaman böyle olurdu) mal varlıklarının dökümü burada çıkarılırdı.[36] Hemen kuzeyde Fatımiler devri Kahire şehrinin güney kapısı Babüzüveyle bulunuyordu. Bu kapı çok işlek Hanü'l-Halili çarşısının ve ünlü El-Ezher Camii'nin/Medresesi'nin bulunduğu Beynelkasreyn adlı büyük bir caddeye açılıyordu. Önde gelen sancakbeylerinin yanı sıra yeniçeri ve Azeban ocaklarının ağalarının konutlarının da Birketü'l-Fil'in yakınlarında olması rastlantı değildi. Bu sayede sürgündeki harem ağaları onlarla daha kolay himaye ilişkileri kurabiliyordu.

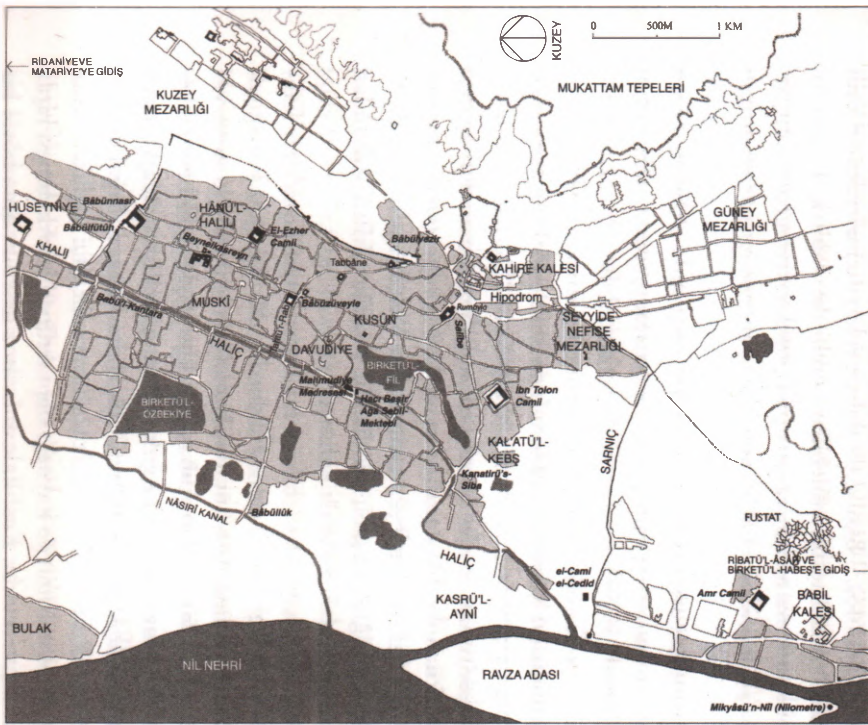
18. yüzyılın başlarındaki Birketü'l-Fil'e ve civarına genel bir bakış atılınca eski Darüssaade ağalarının en azından sekizine ait konaklar görülür: Havuzun güney kıyısında Abbas Ağa'nın (görev süresi 1667-1671) konağı bulunur, hemen güneyinde Hazinedar Ali Ağa'nın (görev yılı 1687) konağı yer alır. Bu konakta daha önce Mehmed Ağa (görev süresi 1649-1651) oturmuştur. Hacı Mustafa

---

34 Raymond, "Essai de géographie", s. 65-67, 72-73, 75-78.

35 *A.g.e.*; Ömer Lutfi Barkan, ed., "Kanunname-i Mısır", *XV ve XVInci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları* (İstanbul, 1943), c. 1: *Kanunlar*, s. 357-358, 378.

36 Jane Hathaway, "Exiled Harem Eunuchs as Proponents of the Hanafi Madhhab i Egypt", *Annales islamologiques* 37 (2003): 193.

Harita 8.2 Harem ağalarının faaliyette bulunduğu mahalleleri gösteren Kahire haritası.
Harita, Doris Behrens-Abouseif, *Cairo of the Mamluks: A History of the Architecture and Its Culture* (Londra, 2007), s. 52-53'teki haritasına dayanılarak Nicholas Warner tarafından çizilmiştir. Nicholas Warner'ın izniyle kullanılmaktadır.

Ağa'nın (görev süreleri 1605-1620 ve 1623-1624) konağı havuzun hemen kuzeyindedir. Yusuf Ağa'nın (görev süresi 1671-1687) konağı ise havuzun güneydoğusundadır, burada daha önce Taşyatur Ali Ağa (görev süresi 1644-1645) ikamet etmiştir. Onun yakınında Uzun Süleyman Ağa'nın (görev süresi 1704-1713) konağı bulunur, onun kapı komşusu da beraber Kıbrıs'a sürgün edildiği Hacı Beşir Ağa'dır (1717-1746).[37] Bunlar da sadece vekayinamelerden ve kadı sicillerinden yerleri tespit edilebilen yapılardır, tabii ki bu listeye daha düşük kıdemli harem ağalarının konutları dahil edilmemiştir.

İkamet yerlerinde bu tür bir süreklilik, kısmen harem ağalarının ikametgâhlarını müntesiplerine bırakmasından, kısmen de yıllar geçtikçe sürgün harem ağaları "nesilleri" arasında elden ele geçen bir konut stokunun oluşmasından kaynaklanıyordu. Bir hadım ağasının kendi kişisel ikametgâhını vakfedebilmesi, söz konusu konutların kendi aralarında el değiştirmesini kuşkusuz kolaylaştırıyordu çünkü bu konutlar böylece hem açık emlak piyasasından uzak tutulmuş oluyor hem devlet hazinesinin eli onlara uzanamıyordu. Bu durumun ender istisnaları, azledilen bir hadım ağanın bütün mülküne hazine tarafından el koyulduğu zaman yaşanıyordu. Böyle bir muameleye maruz kalan Yusuf Ağa'nın vekili, 6. Bölüm'de gördüğümüz gibi, kendisinin konağını Mısır valisinden yeniden satın almak zorunda kalmıştı.

Birketü'l-Fil civarındaki bütün bu harem ağa konakları içinde belki de en ilgi çekici olanı Hazinedar Ali Ağa'nın konağıydı (daha önce Mehmed Ağa burada ikamet etmişti): Söz konusu yapıya kuzeyden komşu olan Abbas Ağa konağıyla ilgili bir mahkeme kaydında, Hazinedar Ali Ağa'nın konağına ilişkin Arapça *sukn kasrü'l-ağavat* ibaresine rastlanır.[38] Bu ibare kabaca, "ağalar kasrı (olarak bilinen) mesken" şeklinde tercüme edilebilir. İngilizce *castle* [kale, şato] kelimesinin de kaynağı olan Arapça *kasr* kelimesi biraz belirsizlik taşımaktadır. *Kasr* kale anlamına gelebilir ama böyle bir

37 Raymond, "Essai de géographie", s. 66, 76-77; Topkapı Sarayı Arşivi, E 7900 (24 Ramazan 1076/29 Mart 1666); Hathaway, "Wealth and Influence", s. 296, 302, 304-305; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, X: 156.

38 Topkapı Sarayı Arşivi, E 7900 (24 Ramazan 1076/29 Mart 1666); Hathaway, "Wealth and Influence", s. 305.

yapı söz konusu mahalleye hayli aykırı düşer. Avrupalıların Ortadoğu'daki belirli araştırma enstitülerine benzeyen lüks bir yerleşke, çok sayıda sürgün hadım ağanın yaşadığı bir yapı veya yapılar topluluğu anlamına da gelebilir. Kahire mahkemesinde hazırlanan bir vakfiyede "kasr" diye adlandırılan, Hacı Beşir Ağa'ya ait bina bu betimlemeye uygundur: İki katlı görkemli binada çok sayıda mahzen, bir ahır, kabul odaları, çok farklı tipte ikametgâh birimleri, hatta üç dükkân bulunuyordu. *Sukn kasrü'l-ağavat*, "hadım ağalara tahsis edilmiş konak", belki de azledildikten sonra Kahire'ye yeni gelen Darüssaade ağalarının, vekilleri kendilerine daimi olarak ikamet edecekleri bir yer ararken kaldıkları bir yer şeklinde anlaşılabilir. Böyle bir yapı kariyerlerin daha erken dönemlerinde Mısır'a sürgün edilen daha genç, imkânları nispeten daha sınırlı olan harem ağalarına mesken de sağlamış olabilir. Yakındaki bir sokağın "Darbü'l-Ağavat" yani "Ağalar Yolu" ismini taşıması anlamlıdır.[39]

Demek ki Kahire'de bir hadım ağanın meskeni yalnızca yaşanacak bir yer değildi. Hacı Beşir Ağa'nın kasrı, o her nerede olursa olsun ömrü boyunca gelir getiriyordu. Vakfiyeye göre, Beşir Ağa'nın vefatından sonra bu gelirler azat edilmiş kölelerinden en yaşlısına gidecek, bütün köleleri vefat edince de Evkaf-ı Haremeyn'e devredilecekti.[40] Azat edilmiş kölelerinden bazıları Beşir Ağa'nın vefatından sonra bu kasırda yaşamış olabilir; tıpkı Yusuf Ağa'nın vekili Mustafa Bey'in pek uzakta olmayan konağında bir memlûkünün yaşadığı gibi. Kuşkusuz böyle bir konak yalnızca sürgündeki harem ağaları için değil, köleleri ve adamları için de fiziksel ve ekonomik bir sığınak sağlıyordu. Bu arada çeşitli hadım ağaların meskenlerinin yakınlığı, orada oturan ağalar arasında bir tür dayanışmaya da imkân veriyordu. Sürgüne gönderilen harem ağaları komşu olduğu için, ekonomik işbirliği ve mali yardım, ayrıca köle alışverişi mümkündü. Daha genç hadım ağalar ihtiyaç duyan yaşlı bir hadım ağaya yardım elini uzatabiliyor veya tersi durum, yani

39 Ahmed Çelebi, *Evdahu'l-İşârât*, s. 187; Hathaway, "Wealth and Influence", s. 305'te n. 54.

40 Badr ve Crecelius, "The Awqaf of al-Hajj Bashir Agha in Cairo", s. 293 ve n. 11, s. 294, 296, 299, 303, 304.

yaşlının gençlere yardım etmesi de söz konusu olabiliyordu. Zirve noktasına aşağıda ele alacağımız "Habeş Vakası"nda ulaşan protestolarda olduğu gibi, hadım dayanışmasını ortaya koyan kamusal gösteriler bile mümkündü.

Gelgelelim 18. yüzyılın ikinci yarısında, 15. yüzyılda yaşamış Memlûk kumandanlarından Özbek Bey'e atıfla Birketü'l-Özbekiye diye anılan, şehrin kuzeybatısında kalan bir havuzun çevresi Kahire'nin elit semti olarak Birketü'l-Fil'in yerini aldı. Kazdağlıların ileri gelenleri daha 1720'li yıllara gelindiğinde buraya çoktan yerleşmişti. 1750'lere gelindiğinde havuzun güneybatı kıyıları artık "yeni" elitin konaklarıyla doluyordu: Kazdağlı liderleri, mütteffikleri Celfi hanesinin liderleri ve zengin kahve ve baharat tüccarlarından oluşan Şereybi ailesi burada oturuyordu.[41] Burada, 1720'lerde Kazdağlıların Mısır'ın siyasi ve ekonomik hayatında önünde durulmaz bir güç haline gelmesine liderlik eden Kazdağlı Osman Kethüda'nın konağından çok uzak olmayan bir yerde, Beşir Ağa'lardan birinin meskeni bulunuyordu.[42] Bu kişi, yukarıda ele aldığımız Osman Kethüda'nın muhallefat defterinde karşımıza çıkan Beşir Ağa olabilir. Yukarıda da işaret edildiği üzere, söz konusu Beşir Ağa, Beşir ismini taşıyan Darüssaade ağalarının sonuncusu, yani Sarıkçı Beşir Ağa olabilir. Sarıkçı Beşir Ağa, Medine'de şeyhülharem olarak görev yaptıktan sonra 1780'lerde Kahire'ye gelmişti. Bir başka ihtimal de söz konusu kişinin, azlinden sonra Kahire'ye sürülen ve bu şehirde 1759'da vefat eden Hazinedar Beşir Ağa (görev süresi 1752-1755) olmasıdır. Konağın Hazinedar Beşir Ağa Kahire'ye geldiği sırada yeni vefat etmiş bulunan, Kazdağlı İbrahim Kethüda'nın konağına komşu olduğu göz önüne alındığında, bahsi geçen son ihtimal ağırlık kazanmaktadır.[43]

Mahmiler. Darüssaade ağalığı makamındaki kişinin, vekil-i Darüssaade dışında, Mısır'ın siyasi yapısı içinde yüksek mevkilere gelen ve o eyalette yaşayan nispeten az sayıda mahmisi bulunduğu

---

41 Raymond, "Essai de géographie", s. 73-75, 80-81, 85-103; Doris Behrens-Abouseif, *Azbakiyya and Its Environs from Azbak to Ismail, 1476-1879* (Kahire, 1985), s. 55 vd.

42 Raymond, "Essai de géographie", s. 66, 77-78, 81, 100.

43 Hathaway, *Politics of Households*, s. 161-63; BOA, Mühimme-i Mısır, c. 7, no. 236 (1 Zilhicce 1168/7 Eylül 1755).

anlaşılmaktadır. Ama söz konusu mahmilerden böyle mevkilere gelenler çok büyük nüfuz sahibi olmuştur. 17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Mısır'a tayin ettiği valinin Darüssaade ağasının mahmisi olması seyrek görülen bir durum değildi. Örneğin Hamza Paşa (Mısır valiliği dönemi 1683-1687), Yusuf Ağa'nın yazıcısıydı ve bu görevdeyken Haremeyn'e yapılan bağışları kaydediyordu. Hamza Paşa valilikten azledilince, tarihçi El-Hallak'ın belirttiği gibi, kaleden ayrılıp Yusuf Ağa'nın konağına yerleşti ama birkaç ay sonra Yusuf Ağa da Darüssaade ağalığından azledilip bütün mallarına hazine tarafından el koyulunca, söz konusu konak Hamza Paşa'nın halefi tarafından satılmıştı (Gerçi Yusuf Ağa'nın adamların biri daha sonra bu konağı yeniden satın almayı başaracaktı).[44] 17. yüzyılın başlarında muazzam nüfuz sahibi olan Hacı Mustafa Ağa, Darüssaade ağası olarak iki dönem görev yapması öncesinde, sırasında ve sonrasında Mısır'da uzun süreler kalmasından hareketle bekleneceği üzere Mısır'ın birçok valisini himayesi altına almıştı.[45]

Aynı zamanda vekil-i Darüssaade faaliyetlerini vekillik işiyle sınırlamak zorunda değildi, Mısır'ın hane ve hizip merkezli siyasi kültürünün "sıradan" bir mensubu olarak da hareket edebilirdi. Yusuf Ağa'nın memlûkü Mustafa Bey bu açıdan en çarpıcı örnek olarak öne çıkar: Mustafa Bey'in Fikari hizbinin liderlerinden herhangi birinin hanesine müntesip olmamakla birlikte bu hiziple ittifak kurduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda gördüğümüz gibi, Mısır'ın ileri gelenlerinden biri olarak, kritik önem taşıyan üç makamda bulunmuştur: Vali kaymakamı, defterdar ve Circe sancakbeyi olmuştur.[46] O sırada Circe, Mısır eyaletinden elde edilen vergi gelirlerinin büyük bir kısmını sağladığı ve hac kervanlarıyla her yıl İslam'ın kutsal şehirlerine gönderilen hububatın üretiminde büyük bir pay sahibi olduğu için, Circe sancakbeyliği idare yapısındaki önemi bakımından ancak hac emirliğiyle kıyaslanacak mahiyetteydi. Mustafa Bey, Circe sancakbeyi olarak tabii ki hac işleriyle

---

44 El-Hallâk, *Tarih-i Mısr-ı Kahire*, var. 219a-b.
45 D'Ohsson, *Tableau général*, II: 363, 368; VII: 32.
46 Hathaway, "Wealth and Influence", s. 304'te n. 49; Raymond, "Sabil of Yusuf Agha", s. 227.

ilgilenmişti ama kendisi hiçbir zaman hac emiri olmamıştı. Söz konusu makama gelseydi her yıl aylarca Mısır'dan uzak kalacak, bu yüzden Evkaf-ı Haremeyn için vergi toplanmasını denetleme imkânından mahrum olacaktı. Buna karşılık vali kaymakamlığı kendisi için biçilmiş kaftandı çünkü Yusuf Ağa'yla bağlantısı sayesinde saray-ı hümayunda tanınan ve güvenilen bir kişiydi.

Yusuf Ağa'nın malları müzayedeye çıkarıldığı sırada Kahire'de vekili, Ahmed Ağa adlı bir kişi, biriktirdiği parayla konağını geri alacak durumdaydı.[47] Söz konusu Ahmed Ağa muhtemelen, ileride Menufiye Ahmed Bey diye tanınan kişiydi. Ahmed Bey, Nil Deltası'ndaki Menufiye'nin sancakbeyi olduğu için bu şekilde anılır olmuştu. Mustafa Bey'in tersine Ahmed Bey hiçbir zaman vekil-i Darüssaade, Evkaf-ı Haremeyn'in resmi vekili olmamış, sadece Yusuf Ağa'nın şahsi vekili olmuştur. Kızlar Mustafa Bey Fikari hizbine mensupken Ahmed Bey anlaşılan Kasımlıların tarafında yer almıştır: Efendileri, öyle görünüyor ki, bu süregelen mücadelede iki tarafı da himaye etmek gibi siyasi dengeyi gözeten bir tedbir almıştı.

Şu var ki, Ahmed Bey'in hizip bağlantısı konusunda bir belirsizlik söz konusudur: Ceberti Hicri 12. yüzyılın başlarındaki Fikari beyler listesinde Kızlar Mustafa Bey'den hemen sonra bir Kızlar Ahmed Bey'den bahseder, buna karşılık Menufiye Ahmed Bey'i Kasımlı hizbine mensup bir kimse olarak gösterir.[48] Mustafa Bey gibi Ahmed Bey hiçbir zaman hizip çatışmasının tam ortasında yer almamayı tercih etmişti ama Kasımlılar ile Zülfikârlılar arasındaki bir dizi gerilimle doğrudan karşılaşmış olsa gerektir çünkü Kahire'de kalırken Menufiye'yi idare etmek üzere bir vekil tayin ettiği anlaşılıyor. Bu, bir sancakbeyi için alışılmadık bir taktik değildi ve mazul bir Darüssaade ağası adına eyalet merkezinde vekil olarak çalışan bir sancakbeyi için muhtemelen bir zorunluluktu. Ahmed Bey bir süre hac emiri olarak görev yapmışsa da hiçbir zaman Circe sancakbeyi veya defterdar olmamıştır. Tarihlerde bir de 1695 senesinde Sakız'a ve Rodos'a Venedikli korsanların saldırılarına karşı adaları korumak amacıyla gönderilen bir kuvvetin kumanda-

47 Ahmed Çelebi, *Evdahu'l-İşârât*, s. 181-182.
48 Cebertî, *Acâ'ibü'l-Âsâr*, I: 26.

nı olarak adı geçer. 1696 veya 1697 yılında Cidde'de huzur içinde hayata gözlerine yummuştur.[49]

Ne Ahmed ne Mustafa Bey Mısır'da kalıcı bir iz bırakmış görünüyor, gerçi kuşkusuz ikisinin de bütün sancakbeyleri gibi, memlûkler dahil kendi mahmileri vardı. Ama arşiv belgelerinde veya diğer kaynaklarda bu mahmiler konusunda neredeyse hiçbir bilgi bulunmuyor. Demürdaşi, Kızlar Mustafa Bey'in eski memlûklerinden birinin Yusuf Ağa'nın eski konağında yaşadığını bildiriliyor ama yukarıda belirtildiği üzere parasızlık yüzünden kiraya vermek zorunda kalmış, kendi mülkünde fiilen bir kiracı gibi yaşamıştı.[50]

Darüssaade ağalarının çoğu, bu makama gelmeden önce şu ya da bu sebeple Mısır'da konakladıkları zamanlarda mahmiler edinirlerdi. Mahmilerin temel amacı, aşağıda ele alınacak türden ticari girişimler dahil çeşitli işletmelerde Darüssaade ağasına hizmet etmekti. Hacı Beşir Ağa bu tasvire uyan en azından iki mahmiye sahipti: Hasan Ağa ve Abdullah "el-Fahl". Kelime anlamı "aygır" olan "el-Fahl" unvanı, Abdullah'ın iğdiş edilmemiş bir memlûk olduğuna işaret eder. 7. Bölüm'de değindiğimiz, Hacı Beşir Ağa'nın Kahire'deki sebil-mektebinin vakıfnamesinde, Hasan Ağa'nın Mısır'daki Çavuşan Ocağı'na mensup olduğu belirtilir. Müteferrika Ocağı gibi Çavuşan Ocağı da eyalet divanına en yakın askeri zümreydi.[51] Her iki kişi de Beşir Ağa'nın Kıbrıs'taki sürgün dönemi ile Darüssaade ağası tayini arasında Kahire'de ve Medine'de kaldığı kısa dönemde çalışmalarını yürütüyordu. Hasan Ağa, Hacı Beşir Ağa'nın 1716 senesinde Kıbrıs'tan Kahire'ye gelmesinden kısa süre önce Birketü'l-Fil'de Darüssaade ağasının konağını kendisi için satın almıştı. Söz konusu iki kişiden biri, eskiden Hacı Beşir Ağa'nın konağının bulunduğu yerin karşısın-

---

49 Hathaway, *Politics of Households*, s. 145-146 ve n. 23, 151, 154; El-Hallâk, *Tarih-i Mısr-ı Kahire*, var. 229b-230a; Ahmed Çelebi, *Evdahu'l-İşârât*, s. 192; Demürdâşî, *Dürretü'l-Musâne*, s. 5, 17-19, 30, 52, 85; Cebertî, *Acâ'ibü'l-Âsâr*, I: 29, 111; Silahdar, *Silahdar Tarihi*, II: 783.

50 Demürdâşî, *Dürretü'l-Musâne*, s. 322; Hathaway, *Politics of Households*, s. 145; Hathaway, "Role of the Kızlar Ağası", s. 148.

51 Ahmed Çelebi, *Evdahu'l-İşârât*, s. 290; Badr ve Crecelius, "Awqaf of al-Hajj Bashir Agha in Cairo", s. 293-294, 297, 293 n. 11; Shaw, *Financial and Administrative Organization*, s. 194-196; Hathaway, "Wealth and Influence", s. 294 n. 5; s. 305 ve n. 53.

da, Darbü'l-Gamamiz mahallesinde bugün de ayakta duran sebil-mektebin inşasını idare etmiştir.[52]

Hacı Beşir Ağa'nın mahmilerinden bir üçüncüsü, Mehmed Ağa, Darüssaade ağasının Mısır'ın en güçlü haneleriyle nasıl ilişki kurduğunu ve aynı zamanda Mekke'ye ve Medine'ye hububat üreten köylerle işlerini nasıl hallettiğini gösteren bir örnek sayılabilir. Muhtemelen 18. yüzyılın başlarında Mısır'da asker ocaklarından birine mensup olan bu Mehmed Ağa, Mısırlı tarihçi Ceberti'ye göre "Kızlar" Beşir Ağa'nın (burada kuşkusuz Hacı Beşir Ağa'dan bahsetmektedir) memlûküydü. Mehmed Ağa, Kahire'nin kuzeyinde, Menufiye sancağında bir Evkaf-ı Haremeyn köyü olan Sancelf'te iltizam sahibi Mansur Zataharcı'ya (ismi "sıcak yağ" anlamına "zayt har"ın tahrif edilmiş şeklinden gelir; "zataharcı" muhtemelen "beziryağcı" demektir) bir hizmette bulunmuştu.[53] Aralarındaki dostluğu pekiştirmek için Mehmed Ağa, Azeban Ocağı kethüdası memlûkü Hasan'ı Mansur'un kızıyla evlendirdi. Mansur'un kızı, "es-Sittü'l-Celfiye" yani "Sancelfi Hanım" diye anılırdı. Eşinin kurduğu güçlü hane onun isminden dolayı Celfi hanesi diye adlandırıldı. Celfi hanesi 18. yüzyılın büyük bir bölümünde Kazdağlılara sadık bir grup olarak işlev gördü. Keten tohumundan elde edilen beziryağı Osmanlı Mısır'ında rağbet gören bir sıvı yakıttı çünkü Mısır'ın kırsal alanlarında bolca keten yetiştiriliyordu.[54] Beziryağı ticareti de önemli bir gelir kaynağıydı. Aslında Celfi hanesinin ekonomik temelinin beziryağı ticaretine dayandığı anlaşılmaktadır.[55]

Celfi hanesi Darüssaade ağasıyla bağlantısını burada sona erdirmedi. Onlarca yıl sonra, o sıradaki reislerinin, Azeban kethüdası Rıdvan'ın kızı, Kazdağlı İbrahim Kethüda'nın mahmisi, Sagir İsmail Bey'le evlenerek Kazdağlılarla ittifakı daha da güçlendirdi.

---

52 Badr ve Crecelius, "Awqaf of al-Hajj Bashir Agha in Cairo", s. 294; Ahmed Çelebi, *Evdahu'l-İşârât*, s. 290; BOA, Mühimme-i Mısır, c. 5, no. 522 (1153/1740-41).

53 Cebertî, *Acâ'ibü'l-Âsâr*, I: 194; Hathaway, *Politics of Households*, s. 53-54; Nelly Hanna, *Artisan Entrepreneurs in Cairo and Early-Modern Capitalism (1600-1800)* (Syracuse, NY, 2014), s. 214 n. 3; BOA, Mühimme-i Mısır, c. 4, no. 514 (1145/1732-33); c. 5, no. 44 (1146/1733-34); c. 5, no. 56 (1146/1733-34).

54 S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, c. 1: *Economic Foundations* (Berkeley, CA, 1967), s. 104-105, 224-228, 455-457 n. 61.

55 Hanna, *Artisan Entrepreneurs*, s. 108-127.

Damadın hayatı hayli alışılmadık niteliktedir. Beş erkek kardeşten biriydi. Bunlardan dördü İstanbul'dan Kahire'ye göç etmiş ve "Kızlar Beşir Ağa"nın mahmisi olduktan sonra İbrahim Kethüda'nın hanesine intisap etmişti. Burada adı geçen Beşir Ağa'nın, 1746'da vefat eden Hacı Beşir Ağa değil, halefi Moralı Beşir Ağa olduğunu neredeyse kesin olarak söyleyebiliriz.[56] 1687'de Yusuf Ağa'nın azlinin ve 1746'da Hacı Beşir Ağa'nın ölümünün ardından yaşandığı gibi, 1752 senesinde Moralı Beşir Ağa'nın 7. Bölüm'de bahsettiğimiz idamından sonra da muhtemelen mahmilerine yönelik bir temizlik harekâtını girişilmiş, bunun üzerine dört kardeş Kahire'ye kaçmıştı. Darüssaade ağasının mahmilerinin, hamilerinin muktedir olmadığı için günler için bir "B planı"na ihtiyacı olduğu açıktır.

Bu örnekte Moralı Beşir Ağa'nın mahmileri kendi hamileriyle ve başka harem ağalarıyla öteden beri bağları bulunan bir taşra hanesine, Kazdağlı hanesine sığınmıştı. Sagir İsmail Bey bir adım daha ileri gitmiş, Kazdağlılar ve Hacı Beşir Ağa'yla tarihsel bir ilişkisi bulunan Celfiler arasındaki bağı güçlendirmek üzere evlilik yoluyla bir ittifak kurmuştu. Hacı Beşir Ağa'nın ve Moralı Beşir Ağa'nın himaye ettiği kişilerin deneyimlerini toplu olarak değerlendirdiğimizde, evlilik yoluyla kurulan ittifakların "dışarıdaki" bir haminin, yani Darüssaade ağasının yerel bir hane kültürüne entegrasyonu açısından önemli bir mekanizma olduğunu söyleyebiliriz. Eğer Darüssaade ağası hayatını kaybederse veya gözden düşerse bu tür ittifaklar hayat kurtaran bir sığınak oluşturuyordu.

Yusuf Ağa ve Valide Sultan Vakfı: Bir Eyalet Âyanı Olarak Sürgünde Bir Darüssaade Ağası

Sürgündeki bir Darüssaade ağası kendi vekili olarak hizmet edebilir miydi veya etmiş miydi? Yani kendi yer arayışını ve vakıf çalışmalarını yapmakla yetinmeyip Mısır'daki hizip ve hane siyasetine "doğrudan" katılabilir miydi? Bu sorunun cevabının "hayır"

56 Cebertî, *Acâ'ibü'l-Âsâr*, II: 21-22; Hathaway, *Politics of Households*, s. 111 ve n. 7; Şemdânîzâde, *Şem'dâni-zâde Tarihi*, I: 169.

olduğu anlaşılıyor, bunun tek istisnasını Yusuf Ağa'da, daha özgül olarak IV. Mehmed'in başhasekisi ve II. Mustafa ve III. Ahmed'in annesi Gülnuş Emetullah Sultan'ın Mekke'de bir darüşşifa ve imaret için 1678'de kurduğu vakıfla ilgili çalışmasında görüyoruz. 6. Bölüm'de gördüğümüz üzere Gülnuş Sultan'ın ayrıntılı vakfiyesinde, o sırada Darüssaade ağası olan Yusuf Ağa vakfın nazırı olarak kaydedilmiştir (Böylece Yusuf Ağa, Evkaf-ı Haremeyn'in yanı sıra yeni bir vakfın da nezaretini üstlenmiş oluyordu). Ama azlinden sonra söz konusu vakıf Yusuf Ağa'ya Mısır âyanına bir tür "fahri" üyelik gibi benzersiz bir fırsat sağlayacaktı.

6. Bölüm'de işaret ettiğimiz üzere, Gülnuş Sultan'ın darüşşifası ve imareti Bulak Limanı'nın yanı sıra Mısır'da vakfa tahsis edilen dört köyden hububat temin edecekti. Söz konusu dört köy Orta Mısır'da Minye'de bulunan Mellavi (vakfiyede Menlavi şeklinde yazılmıştır) ile Nil Deltası'nda Garbiye sancağında bulunan Birma, Tataya ve el-Caferiye idi.[57] Peki niçin bu köyler seçilmişti? En azından Mellavi zaten Evkaf-ı Haremeyn köylerinden biriydi. Nil'in Reşid ve Dimyat kolları arasındaki Garbiye sancağı ise Evkaf-ı Haremeyn'e tahsis edilmiş köylerle doluydu ama Birma, Tataya ve el-Caferiye'nin bu köyler arasında olmadığı anlaşılıyor; bu da söz konusu üç köyü yeni vakıf için hububat kaynağı olarak seçmeyi cazip hale getirmiş olabilir. Hububat Nil'den Kahire'nin bağlantı limanı olan Bulak'a nakledilecek, ardından karayoluyla Süveyş'e götürülecek, oradan da Mekke'nin Kızıldeniz limanı Cidde'ye gemilerle ulaştırılacaktı.

Vakfiyede hububatın taşınacağı sepetler, çuvallar ve kutular tek tek titizlikle sayılmıştır, ayrıca Bulak'tan Süveyş'e ve Cidde'den Mekke'ye yük taşımak üzere kiralanacak hayvanların masrafları kaydedilmiştir. Hatta Bulak'ta, Süveyş'te, Cidde'de ve Mekke'de limanlarda ve ambarlarda hizmet sağlayacak bekçiler, sarraflar, kâtipler ve diğer görevliler için bile ayrıntılı hükümler koyulmuştur.[58] Vakfiyede bahsi geçmeyen –ve vakfın diğer unsurlarına ilişkin ayrıntı bolluğunda eksikliği hemen göze çarpan– tek unsur, Nil'de

57 Duran, ed., *Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar*, s. 152-153; Hathaway, *Politics of Households*, s. 150 ve n. 41.

58 Duran, ed., *Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar*, s. 148-153, 136-145; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, X: 159-160.

ve Kızıldeniz'de hububatı taşıyacak gemilerdi. Ama söz konusu gemilere ilişkin bilgileri de Topkapı Sarayı Arşivi'nde muhafaza edilen, bu vakıfla ilgili gelir ve harcama kayıtlarında bulabiliyoruz. Gülnuş Emetullah Sultan'ın vakfı, Süveyş'te inşa edilip Kızıldeniz güzergâhında kullanılması âdet haline gelen ama ne kadar sağlam oldukları şüpheli, hantal gemileri kullanmamış, uzun zamandan beri Kızıldeniz kahve ticaretinde kullanılan, dayanıklı Hint Okyanusu yelkenlileri olan celebeleri (*dhow*) kullanmıştır.[59] Bu arada vakıf, Mellavi'den Bulak'a hububat taşınması için gerekli Nil yelkenlilerinin inşası için mali destek sağlamıştır.[60]

Gülnuş Emetullah Sultan'ın hangi köylerin kendi vakfı için uygun olduğunu saptamak üzere bir Mısır haritasını incelemesi gibi bir şey tabii ki kimsenin aklından bile geçmez. En uygun köyleri tespit etmesi işini vakıf nazırı Yusuf Ağa'ya bırakmış olsa gerektir. Yusuf Ağa da o sırada hâlâ Müteferrika Ocağı'nın ağası olması muhtemel vekil-i Darüssaade Kızlar Mustafa Bey'e görev vermiş olmalıdır.

Haremeyn'e hizmeti hedefleyen selatin vakıflarının yereldeki günlük işlerini görmek üzere, genellikle mütevelli unvanını taşıyan bir kişinin Mısır'ın ocak kumandanları veya beyleri arasından tayin edilmesi sıradan bir durumdu. Bu görevlinin ismi vakfiyede geçmez. Ne var ki 1690'lardan ve 1700'lerin başından itibaren, Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki vakıf kayıtlarında, Zülfikârlı hizbine mensup hac emirlerinin isimlerini, zaman zaman "mütevelli" ile eşanlamlı kullanılan "nazır" unvanıyla birlikte görüyoruz. Yusuf Ağa'nın isminin de 1108-1110/1696-1699, 1112/1700-1701 ve 1113/1701-1702 kayıtlarında nazır olarak geçmesi dikkat çekicidir.[61] Bu tarihe gelindiğinde kendisi artık Darüssaade ağası değil-

---

59 Topkapı Sarayı Arşivi, E 33/9 (1093/1682), 33/14 (1094/1683), 33/19 (1111/1699-1700), 33/22 (1113/1701-2), 33/23 (1116/1704-5); Hathaway, *Arab Lands under Ottoman Rule*, s. 158-159.

60 Topkapı Sarayı Arşivi, E 33/18 (1111/1699-1700), E 33/19 (1111/1699-1700), E 33/20 (1108/1696-97), E 33/21 (1112/1700-1701), E 33/22 (1113/1701-2).

61 Hathaway, *Politics of Households*, s. 150 ve n. 42; Topkapı Sarayı Arşivi, E 33/20 (1108/1696-97), E 33/21 (1112/1700-1701), E 33/22 (1113/1701-2) ve E 33/37 (1108-10/1696-99); E 33/16, E 33/18, E 33/19 (hepsi 1111/1699-1700) (eski nazır); E 33/31 (1123-25/1711-13), E 153/5 (1127/1715), E 79/27 (tarihsiz) (nazır olarak İsmail Bey bin İvaz).

di, dolayısıyla o makamın sahibi olarak vakfın nazırı olamazdı. Buradan Yusuf Ağa'nın mütevellilik görevini Zülfikârlı beyleriyle dönüşümlü kullandığı hatta belki de onlarla bu görev için rekabet ettiği sonucunu çıkarabiliriz. 1696 senesi, Medine şeyhülharemliği vazifesi sona erip Kahire'ye döndüğü zamana denk düşmektedir, dolayısıyla padişahın affına mazhar olduğu için eyalet hazinesinden yeniden maaş almaya başlamasına rağmen, ek gelir kazanmaya çalışıyor olabilir; belki de azlinden önce Kahire'de biriktirdiği mal varlığını, kölelerini ve öteki mahmilerini tekrar toparlamayı hedefliyordu. Ne olursa olsun, daha önce sürgündeki hiçbir Darüssaade ağasının yaptığı duyulmamış bir iş yapıyor, fiilen "fahri" taşra âyanından biri gibi hareket ediyordu.

Tekrarı bir daha görülmeyen bu deneme muhtemelen Yusuf Ağa'nın sürgündeki hâlâ tam oturmamış konumuna işaret ediyordu, belki de İbrahim Bey bin Zülfikâr'ın 1691'de yaptığı yeniden yapılandırma hamlesinin sonrasında Evkaf-ı Haremeyn nezaretinin hâlâ müphem olan statüsünü gösteriyordu. Yusuf Ağa belli ki azlinin ve malına el koyulmasının etkilerini hâlâ hissediyordu. Mısır'daki mahmilerinin ve onların mahmilerinin örneğin bir Hacı Beşir Ağa'nın mahmileri kadar varlıklı ve seçkin konuma hiçbir zaman gelememesi kısmen bu şekilde açıklanabilir. Darüssaade ağası olarak kariyerine katkıda bulunan Gülnuş Sultan vakfı uzun sürgün yıllarında kendisine bir de öteden beri taşra âyanının elindeki gelir kaynaklarından faydalanma imkânı sağlıyordu.

Ekonomik Altyapı ve Ticari Girişimler

Makamındaki veya sürgündeki bir Darüssaade ağasının ekonomik programını, başka Osmanlı eyaletlerinde olduğu gibi Mısır'da da stratejik konumdaki yerel unsurlarla ittifak kurma konusunda inisiyatif kullanan mahmilerinin yürütmesi sıradan bir uygulamaydı. Hacı Beşir Ağa'nın mahmisi Mehmed Ağa ile beziryağı tüccarı Zataharcı Mansur arasındaki ittifaka dönersek, görev başındaki bir Darüssaade ağasının mahmisinin, gelir getireceği kesin olan yerel bir işletmeden faydalandığını görüyoruz. Mehmed Ağa'nın

hamisi Hacı Beşir Ağa, 7. Bölüm'de gördüğümüz üzere, zeytinlik ve dutluk bir araziyi dönüm dönüm vakfederek benzer bir strateji izlemişti. Genel olarak bakıldığında güvenilir, kârlı işletmelere yatırımda bulunmanın ve onları destekleyecek altyapıyı inşa etmenin gerek görev başındaki gerek sürgündeki Darüssaade ağalarının standart stratejileri olduğunu söyleyebiliriz. Bu tür yatırımlar için Mısır en güçlü seçenekti çünkü hem Evkaf-ı Haremeyn'le ne kadar yakın bağlantısı olduğu biliniyordu hem Darüssaade ağasının standart sürgün yeriydi.

Osman ve Davud Ağalar Döneminde Kentsel Kalkınma. Aslında Osmanlı devrinde Kahire'nin ticari gelişmesinin önemli bir kısmının Darüssaade ağalarının inisiyatiflerinden kaynaklandığı anlaşılıyor. Darüssaade ağasının Evkaf-ı Haremeyn nezaretine getirilmesinin üzerinden bir nesil geçmeden, 1603'te sipahilerin isyanı sırasında Babüssaade Ağası Gazanfer Ağa'yla birlikte katledilen Darüssaade ağası Osman Ağa, Kahire'de birçok kentsel kalkınma projesine önayak olmuşlardı. Kahire'nin kuzeybatı kapısı Babülluk'un dışında bir kervansaray (*vikâle*), bir mezbaha, iki debbağhane, değirmenler, bir fırın, bir kahvehane, ahırlar, ambarlar ve kuyulardan oluşan büyük bir ticari külliye inşa ettirmişti. Bütün bu ticari işletmelerden elde edilen gelirler Kahire'nin güneybatı kenarında bir mescidin inşasına aktarıldı. Söz konusu mescide ayrıca Menufiye sancağındaki bir köyden de gelir sağlanıyordu. Cami vakfiyesini inceleyen Doris Behrens-Abouseif, Darüssaade ağasının türbesinin bu mescidin yanında yapılmasını istediğini belirtir;[62] bu, Osman Ağa'nın azledildiği zaman Kahire'ye sürgüne gönderilmeyi ve ömrünün son günlerini orada geçirmeyi beklediğine ilişkin kesin bir kanıttır. Mescidin yapımına vakıfta Osman Ağa'nın vekili ve mütevellisi olan harem ağalarından Davud Ağa nezaret ediyordu. Davud Ağa o alandaki debbağhaneleri satın alıp yıktırmış, böylece yeni yapı için yer açmıştı. Ayrıca o civarda iki proje daha yürütmüştü: Bu projelerden biri bugün Davudiye diye bilinen semtin

---

62 Doris Behrens-Abouseif, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule: Institutions, Waqf, and Architecture (16th and 17th Centuries)* (Leiden, 1994), s. 173-177, 208-211.

çekirdeğini oluşturur.[63] Davud Ağa dahil sürgündeki harem ağaları zaten bu bölgede oturuyordu. Şehrin bu bölgesi, yukarıda anlatılan, ileride hadım ağalar mahallesi haline gelecek yere komşuydu.

Yaydıkları pis koku yüzünden genellikle şehir dışında kurulan debbağhanelerin yıktırılıp başka yere götürülmesi, Osman Ağa'nın ve Davud Ağa'nın projelerinin Kahire'nin şehir sınırlarını genişletme, Osmanlı devrinde görülen genel büyüme örüntüsüne katkıda bulunma sonucu doğurduğuna işaret eder.[64] Genç Osman'ın katlinden sonra, III. Mehmed'in annesi, güçlü valide sultan Safiye Sultan harem ağasının hiçbir zaman azat edilmediği, dolayısıyla vakıf kurma hakkının bulunmadığı gerekçesiyle söz konusu vakfa el koydu. Halefi Abdürrezzak Ağa'yı (görev süresi 1603-1604) vakfın nâzırı tayin etti; artık bu sorumluluk genellikle Darüssaade ağalığı makamına ait sayılıyordu.[65] Melike Safiye Sultan Camii ismini alan yapı nihayet 1610 senesinde tamamlandı. Mimari açıdan cami, renkli mermerlerin kullanıldığı, Memlûk üslubundaki mihrabı dışında klasik Osmanlı tarzında yapılmıştır.[66]

Hacı Mustafa Ağa. Osman Ağa ve Davud Ağa, Kahire'de büyük bir iz bırakmış olabilir ama onların halefi Mustafa Ağa'nın 17. yüzyılın başlarında Kahire ve Mısır üzerindeki etkisi o zamana kadarki bütün Darüssaade ağalarınınkinden büyük olmuştur. Mısır'da Vakıflar Bakanlığı'nda muhafaza edilen uzun bir Arapça vakfiye, Kahire'de konut ve ticari işletme olarak kullanılan muazzam sayıdaki mülkünün yanı sıra Mısır'ın çeşitli sancaklarındaki arazilerini ve ticari faaliyetlerini de listeler.[67] Kahire'deki mülkler Davudiye'nin hemen kuzeyinde bulunan Salibe'de yoğunlaşmıştı;

---

63 *A.g.e.*, s. 173-174, 207-208.

64 *A.g.e.*, s. 175; André Raymond, "Le déplacement des tanneries à Alep, au Caire et à Tunis à l'époque ottomane: un 'indicateur' de croissance urbaine", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée* 55-56 (1990): 34-43.

65 Behrens-Abouseif, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule*, s. 176, 210.

66 https://archnet.org/resources, "Masjid al-Malika Safiyya"; Caroline Williams, *Islamic Monuments in Cairo: The Practical Guide*, gözden geçirilmiş yeni baskı (Kahire, 2008), s. 131-132; Doris Behrens-Abouseif, *Islamic Architecture in Cairo: An Introduction* (Leiden, 1989; yeni baskı Kahire, 1993), s. 162-163.

67 Kahire, Vezaretü'l-Evkaf, No. 302/51 (15 Zilhicce 1032/10 Ekim 1623 tarihli). Bu belgenin bir nüshasını bana sağladığı için Profesör Muhammed Hüsameddin İsmail Abdülfettah'a şükran borçluyum.

burası aynı zamanda Darüssaade ağasının meskeninin bulunduğu yerdir. Kendisi akıllıca bir hareketle o meskeni Kahire vakfına bağışlamıştı. Ayrıca Ezher Camii/Medresesi'ne ve Hanü'l-Halili'ye uzak sayılamayacak bir yerde, Fatımi kapısı Babüzüveyle'nin kuzeyinde, Muski yakınlarında bir ticari külliye de bulunur. Bu örüntü Mustafa Ağa'nın birkaç yıl önce Davud ve Osman ağaların başlattığı kentsel kalkınma projelerini genişletmeye çalıştığına güçlü bir kanıttır. Mustafa Ağa'nın projeleri Kahire'nin bu merkez bölgesi üzerinde çok derin bir etki bırakmış olmalı. Söz konusu projelerle geç Memlûk devrinden kalan konut ve ticaret altyapısı yenileniyor, altyapının pek bulunmadığı yerlere yeni altyapı ilave ediliyordu.[68]

Mustafa Ağa'nın ticari yatırımları Muski yakınlarındaki külliye dışında üç kritik limanda yoğunlaşıyordu: Nil üzerindeki Bulak Limanı ile Akdeniz'e açılan Reşid ve Dimyat limanları. Bu limanların her birinde bir vikâle yaptırmış veya mevcut olanı genişletmişti. Fatımi devrinden beri Kahire'de çok sayıda açılmış vikâleler bir tür "şehir kervansarayı" denebilecek yapılardı (Reşid vikâlesi 1607 ile 1611 arasında Mısır valiliği yapan Öküz Mehmed Paşa tarafından inşa ettirilmişti).[69] Bir vikâlede tüccarlar mallarını şehre veya şehir dışına göndermeden önce depolayabiliyorlardı; ayrıca kendileri de konaklayabiliyor, hayvanlarını barındırabiliyorlardı hatta mekânı bir tür yazıhane gibi kullanabiliyorlardı.[70]

Ortaçağ'daki öncelleri gibi bu vikâleler belirli mallar satan tüccarları barındırıyordu. Mustafa Ağa'nın vakfiyesinde, Dimyat vikâlesinin esas olarak keten depolanması ve satışı için kullanılması öngörülmüştü. Firavunlar devrinden beri keten Mısır'ın kırsal alanlarında yetiştirilen ve Mısır'da dokuma üretiminde kullanılan bir üründü.[71] Ama değişen dönemin bir gereği olarak bu vikâlede bir kahvehane bulunuyordu, aynı şey Reşid'deki vikâle için de

68 André Raymond, "The Residential Districts of Cairo's Elite in the Mamluk and Ottoman Periods (Fourteenth to Eighteenth Centuries)", Thomas Philipp ve Ulrich Haarmann, ed., *The Mamluks in Egyptian Politics and Society* (Cambridge, 1998), s. 210-220.

69 Vezaretü'l-Evkaf, No. 302/51, s. 31, satır 5; BOA, Maliyeden Müdevver 7816 (1066-70/1655-59).

70 Goitein, *A Mediterranean Society*, I: 186-192.

71 *A.g.e.*, I: 224-228, 455-457 n. 61.

geçerliydi. Ayrıca Reşid'deki vikâlenin Yemen kahvesi ticaretine hasredildiği anlaşılmaktadır. Yemen kahvesi Mısır'a 15. yüzyılın sonlarında ulaşmış ve hem Kızıldeniz'de hem Akdeniz'de gözde bir ticaret ürünü haline gelmişti.[72] Mısır valisi Hâfız Ahmed Paşa (görev süresi 1591-1595) yalnızca birkaç yıl önce hem Bulak'ta hem Reşid'de vikâle-kahvehane yapıları inşa ettirmişti.[73]

Keten ve kahve ticaretine hizmet eden vikâleler 17. yüzyılın başlarında ender görülen yerler değildi. Ama Mustafa Ağa'nın üçüncü vikâlesi hiç de sıradan sayılamayacak bir ürünle ilgiliydi: Burada ağa Mısır'a Firavunlar devrinde getirilmiş olan, Güney/Güneydoğu Asya kökenli bir bitki olan gövelez (Arapçada *kolkas* veya *kilkas* diye bilinir; taro veya filkulağı ismiyle de anılır) için 11 ambar ayırtmıştı. Gövelez yumrusu Asya, Afrika ve Ortadoğu'nun çeşitli mutfaklarında sebze ve et yemeklerinde kullanılır. Başka herhangi bir kaynakta gövelez ambarlarına bir referansa rastlamadım. Belki de bu ürün depolaması Mısır'ın başka sancaklarındaki üretime dayanıyor ve Kahire pazarı hedefleniyordu. Evliya Çelebi, Mısır mutfağından bahsederken "kürkas"ı fukara yemeklerinden sayar,[74] kıtlık dönemlerinde acil gıda yardımı yapıldığı zamanlar hariç Mısır dışına gönderilmiş olması hayli düşük bir ihtimaldir; gerçi tam da o sıralarda Orta Anadolu'da şiddetli kuraklık etkisiyle zor bir dönem geçirildiğini de hatırlamak yerinde olur.[75] Tabii ki Kahire'de kıtlık tehlikesi baş gösterdiğinde kullanılmak üzere depolanıyor da olabilir. Eğer durum buysa, o zaman Mustafa Ağa, İncil'de ve Kuran'da bahsi geçen, yedi yıllık bir kıtlığa karşı hazırlık olarak hububat depolayan Hz. Yusuf'unki benzer bir rol oynamıştır (Tekvin 41-42; Kuran 12: 43-57).

Mustafa Ağa, Cize, Kalyubiye, Menufiye ve Garbiye sancaklarında da araziyi vakfa bağışlamıştı. Kahire'nin tam güneyinde yer alan Cize dışında bu sancaklar Kahire'den Nil boyunca Akdeniz'e

72 Hathaway, *Politics of Households*, bölüm 7; Jane Hathaway, "The Ottomans and the Yemeni Coffee Trade", Ebru Boyar ve Kate Fleet, ed., *The Ottomans and Trade*, *Oriente Moderno* 25, 1 (2006): 161-171.

73 Muhammed b. Abdülmutî el-İshâkî, *Ahbârü'l-üvel fî men tasarrafe fî Mısr min erbâbi'd-düvel* (Bulak, 1304/1886-87), s. 160; Ahmed Çelebi, *Evdahu'l-İşârât*, s. 123.

74 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, X: 270, 459.

75 White, *Climate of Rebellion*, s. 140-162.

giden güzergâh üzerinde bulunuyordu. Reşid'de ve Dimyat'taki vikâlelerin yanı sıra bu konumlar da Darüssaade ağasının Mısır'ın Akdeniz limanlarına yaptığı ticareti, belki de özellikle keten ve kahve gibi ürünlerin ticaretini geliştirme arzusuna işaret eder.

Vakfiyede Mustafa Ağa kendi vakfının nazırı olarak, Davud Ağa ise mütevelli ve vekil olarak gösterilir. Metne göre Mustafa Ağa'nın vefatı halinde yerine Davud Ağa geçecektir. Dolayısıyla burada Davud Ağa'nın üstlendiği rol, Osman Ağa'nın girişimlerinde oynadığı role benzer niteliktedir. Burada da iki Darüssaade ağasının Kahire'deki faaliyetlerinde bir devamlılık görüyoruz. Aslında Davud Ağa, yukarıda gördüğümüz üzere 17. yüzyılın sonlarında Mısır'ın seçkinleri arasında çok önemli bir yer işgal edecek vekil-i Darüssaade'nin, yani Darüssaade ağasının Kahire'deki daimi vekilinin öncüsü sayılabilir.

Abbas Ağa. Sadece dört sene Darüssaade ağası olarak hizmet ettikten sonra 1671'de Mısır sürgününe gönderilen Abbas Ağa, Hacı Mustafa Ağa'nın izinden giderek keten ticaretine önemli yatırım yapmıştır. 1690'ların ortalarında Kahire'de vefatından sonra hazırlanan muhallefat defterinde, Bulak Limanı'nda büyük bir vikâle vakfettiği görülmektedir. Bunun keten ticaretine yönelik olduğu neredeyse kesindir. Kahire'nin Cemaliye Mahallesi'ndeki benzer bir yapı da aynı işlevi görüyordu. Burada tüccarlar ham ürünü depolayıp satabiliyordu. Ne var ki anlaşılan Abbas Ağa bu sahada Mustafa Ağa'nın daha ilerisine gitmiş, keten dokumaları üretimine de yatırım yapmıştı; üstelik yalnızca Kahire'de değil, keten üretilen ve keten dokumalar yapılan kırsal alanlarda yatırımı söz konusuydu. Muhallefatında, Nil Deltası'nın batısında, Garbiye sancağındaki bir köyde keten havuzlanan dört atölye ve Cemaliye'de üç dinkleme atölyesi ve bir boyahane bulunur.[76] Bütün bunlar, keten liflerinden dinkleme işleminden geçirilip boyanmış, satışa hazır dokumalara kadar ketencilik konusuna kapsamlı bir ilgiye işaret etmektedir.

---

76 Topkapı Sarayı Arşivi, D 7657 (tarihsiz); Hathaway, "Wealth and Influence", s. 302-303, 305; Hathaway, *Politics of Households*, s. 142; Hathaway "Role of the Kizlar Ağası", s. 144.

Abbas Ağa, Mısır'da 17. yüzyılın ikinci yarısında patlama yapan kahve ticaretindeki yatırımlarında benzer bir yaklaşım benimsemiştir. Mısır'ın Akdeniz ve Kızıldeniz liman gümrüklerini ve Moka'dan Cidde'ye ve Süveyş'e kahve çekirdekleri taşıyan Hint gemilerini denetleyen yeniçeri ağaları, gümrük vergileri sayesinde inanılmaz ölçüde zenginleşiyordu.[77] Abbas Ağa'nın muhallefatında, Garbiye'de Minyet Zifte kasabasında olağanüstü bir "kahve kompleksi" göze çarpar. Abbas Ağa, Ortaçağ'dan beri ticaret ürünlerinin Kahire'den kırsal alanlara dağıtımında anahtar bir kavşak noktası olan bu kasabanın iltizamını elinde tutuyordu. Aslında kasaba beş yüzyıl önce de o zaman ticareti çokça yapılan ham ipeğin nakliyatında önemli bir yerdi.[78] Abbas Ağa'ya ait işletmede kahve çekirdekleri, muhallefat defterine göre "kahve dövme yerinde" çekiliyor, bu arada bir kahvehanede müşterilere pişirilmiş kahve satılıyordu. Bu işletmeyi Abbas Ağa'nın keten dokuma tesisinden ayıran unsur, keten bitkisinden farklı olarak kahve bitkisinin Mısır'da yetişmemesiydi. Yemen'den ithal edilip Süveyş'ten nakledilen kahve çekirdeklerini Kahire'de satın alan küçük tüccarlar bu ürünü Minyet Zifte'ye getiriyordu. Bir başka deyişle, beş yüzyıl önce ithal edilen ham ipek nasıl yaygınlaştıysa, Abbas Ağa'nın işletmesi de kahvenin Mısır'ın kırsal alanlarında yaygınlaşmasına yardımcı oluyordu.

Abbas Ağa'nın gerek kahve gerek keten üretim ve ticaretini yaymaya yönelik girişimleri Hacı Mustafa Ağa'nın 50 yıl önce Mısır'daki faaliyetlerine ve Hacı Beşir Ağa'nın 70 yıl sonra Tuna Deltası'ndaki faaliyetlerine paralellik gösterir. Üç Darüssaade ağası da ya bir Osmanlı eyaleti içinde veya eyalet ile İstanbul arasında yapılan bölgesel ticareti geliştirmeye çalışıyordu. Aralarındaki temel fark şudur: Abbas Ağa işletmelerini Mısır'a sürgün edildikten son-

77 Hathaway, *Politics of Households*, s. 134-138; Hathaway, "The Ottomans and the Yemeni Coffee Trade", s. 161-171.

78 Hathaway, "Wealth and Influence of an Exiled Eunuch", s. 302, 307; Hathaway, *Politics of Households*, s. 142; Hathaway, "Role of the Kızlar Ağası", s. 144; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, X: 385; Goitein, *A Mediterranean Society*, I: 101-104, 203, 217, 222-224, 264; c. 2: *The Community* (Berkeley, CA, 1971), s. 44-50; Jane Hathaway, "A Twelfth-Century Partnership in Silk-Trading in the Egyptian Delta: A Geniza Study", *Journal of the Middle East Studies Society at Columbia University* 2, 1 (1988): 23-37.

ra kurmuştu, buna karşılık Mustafa Ağa ve Beşir Ağa hâlâ İstanbul'da görev başındayken girişimlerini başlatmıştı. Dolayısıyla Abbas Ağa'nın söz konusu işletmelerden elde edilen bütün gelirlerin kendi şahsi bütçesine gittiğini varsayabiliriz. Oysa bir Darüssaade ağası söz konusu olduğunda Evkaf-ı Haremeyn ile kişisel vakıfları arasındaki ayrım hayli bulanıktı. Mustafa Ağa da Beşir Ağa da maiyetinde olan kişiler de Evkaf-ı Haremeyn'le bağlantılı ekonomik faaliyetlerden kuşkusuz gelir elde ediyorlardı, aynı zamanda, İslam'ın kutsal şehirleri Mustafa ve Beşir ağaların (muhtemelen Abbas Ağa'nın da) kişisel vakıflarından faydalanıyorlardı çünkü vakfiyelerinde vakfı sürdürecek kişi kalmayınca Mekke ve Medine yoksullarına kaynak aktarılması öngörülüyordu.[79]

Sürgündeki Harem Ağalarının Dayanışması

Gelibolulu Mustafa Âli, yukarıda gördüğümüz gibi, 1599 tarihli Kahire'yi anlatan eserinde bu şehirde harem ağalarının gördüğü itibarın tarife sığmayacağını belirterek rahatsızlığını dile getiriyordu. 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde tarihçi Naima, Kahire şehrinde sürgün edilmiş harem ağasının yaşadığını bildirecekti; bunlar, gördüğümüz üzere, Birketü'l-Fil civarında oturuyordu. Sürgündeki harem ağaları aynı mahallede oturuyor, mesken değiş tokuşu yapıyorlarsa, ortak bir kimlik duygusuna sahip olsalar gerek, belki de güçlü bir dayanışma içindeydiler. Kahire'nin diğer sakinleri de kendilerine ayrı bir nüfus grubu olarak bakıyor olsa gerek. Yalnızca fiziksel görünümleriyle bile farklılaşmış durumdaydılar. Hadım edildikleri için sakalları çıkmıyordu; yetişkin hür erkeklerin çoğunun sakal bıraktığı bir toplumda dikkat çekici bir özellikti bu. Ayrıca yine operasyon yüzünden alışılmadık ölçüde uzun boylu oluyorlar, kolları ve bacakları çok uzun oluyordu, obeziteye veya olağanüstü zayıflığa büyük bir yatkınlıkları da söz konusuydu. Dahası çoğunun kökeni Etiyopya'ya veya komşularına dayanıyordu, Afrika Boynuzu'nun nüfusunun ayırt edici ten

79 Vezaretü'l-Evkaf, No. 302/51, s. 43, satır 1-2.

rengini ve yüz hatlarını taşıyorlardı. Kahire'nin yabancısı bir kimse, yolu tesadüfen Birketü'l-Fil Mahallesi'ne düşse buranın sıradan bir mahalle olmadığını çok geçmeden fark ederdi.

Ne var ki Gelibolulu Âli gibi gözlemcilerin gözünde bu mahalleyi potansiyel olarak "tehlikeli" kılan unsur, "kendi içine kapalı" bir hadım bölgesi olmaması, harem ağalarının, tam tersine, Mısır'ın en önde gelen idarecileriyle ve diğer ekabiriyle bir arada yaşamasıydı. Bir anlamda 17. yüzyıldaki Birketü'l-Fil, aynı dönemdeki Topkapı Sarayı'nın adeta aynadaki aksi gibiydi: Yöneticiler Afrikalı harem ağalarıyla nüfusun geri kalanından uzak tutuluyordu. Hatta bu bakımdan, halife sarayının Afrikalı harem ağalarının meskenleriyle çevrili olduğu 9. yüzyılın Bağdat'ına da benziyordu.

Naima 17. yüzyılın ortalarında Kahire'de yaşayan sürgün hadım ağalar topluluğunun büyüklüğüne ve görünürlüğüne ilişkin Gelibolulu Âli'nin 1599 tarihli betimlemesinden daha canlı bir tablo sunar bize. 1065/1654 senesinde "Habeş Vakası" dediği olay meydana gelir: Olay esas itibarıyla Habeş eyaleti odaklı olsa da Kahire'nin hadım ağaları da işin içine karışır. Naima'nın yazdıklarına bakılırsa, Habeş Vakası şu şekilde cereyan etmiştir: Boşnak Mustafa Paşa adında biri Habeş valiliğini satın aldı ama Hicaz'da kalıp eyalete kendisine vekâlet edecek bir mütesellim göndermeyi tercih etti. Mütesellim bu makamı çabuk para kazanma fırsatı olarak görüp, tecrübesiz bir genci de kendisine vekâlet etmek üzere nazır sıfatıyla yanına aldı. Kızıldeniz'in Sevakin Limanı'nda ithalat yapan Habeşli tüccarlardan aşırı yüksek gümrük vergileri talep etti. Buna öfkelenen tüccarlar eyaletteki Osmanlı askerlerine başvurdu. Askerler isyan çıkardı, mütesellimi ve nazırı hapse attılar. Cidde'de bulunan Habeş valisi müzakerelerde bulunmak üzere bir heyet gönderdi ama isyancılar heyettekilerin hepsini ve nazırı katletti. Ardından Mustafa Paşa isyanı bastırmak üzere bir gemi asker gönderdi ama askerler isyancılar tarafından kolayca püskürtüldü.

Habeş eyaletine hiç gitmeyen Vali Mustafa Paşa bunun üzerine Mısır Beylerbeyi Haseki Mehmed Paşa'ya başvurarak isyanı bastıracak bir tedip kuvvetinin gönderilmesini istedi. Haseki Mehmed Paşa, Mısır'daki askerleri görev başına çağırdı ama yakın geçmiş-

te İran ve Habsburg cephelerinde çarpışmış, ayrıca Mekke şerifini rakiplerine karşı korumak ve Mısır kırsalında Bedevi isyancıları bastırmak üzere "sıradan" tedip harekâtlarına katılmış askerler için zor bir zamandı bu. Naima'ya göre bütün bunlardan dolayı şu karşılığı verdiler:

> Bizler dâ'imâ Urbân eşkıyâsını def'e ve hazîne göndermeğe ve emîrü'l-hac hizmetlerine me'mur olup, her bar hizmetten hâlî değiliz. Tevâşî ağaların kulları ve etbâ'ı bu def'a bu hizmete varsınlar. Devlet-i padişahîde anlar bu kadar mal u menâl sâhibleridir, bir işte bulunsalar.[80]

Kahire'deki harem ağalarının kendilerini ayrı bir zümre veya topluluk olarak gördüğü kuşku götürmez çünkü Naima'nın bildirdiğine göre askerlerin sözlerine tepki gösterdiler ve bir protesto toplantısı düzenlediler. Protesto muhtemelen yaşadıkları mahallede yapıldı. Çoğu orta yaşlı veya daha ileri yaşlarda düzinelerce Doğu Afrikalı hadımın Birketü'l-Fil etrafında veya civardaki caddelerde yürüyüş yaptığını tahayyül etmemiz gerekiyor. Hatta bu arada harem ağalarının "köleleri ve adamları" ile askerler yumruk yumruğa kavga ettiler.

Nihayet Boşnak Ahmed Bey komutasında bir kuvvet, isyanı bastırmak üzere Habeş eyaletine gitti. Haseki Mehmed Paşa harem ağalarından birçoğunu Mısır ile Sudan sınırındaki ücra İbrim Kalesi'ne sürgüne gönderip hapsetme kararı alınca, askerler bir tür "Pirus zaferi" kazanmış oldu. Sürgüne gönderilenlerden biri, 6. Bölüm'de gördüğümüz üzere 1651'de IV. Mehmed'in büyükannesi Kösem Sultan'ın katlettiği söylenen, kötü şöhretli Lala Süleyman Ağa'ydı. Ne var ki birkaç sene sonra, Süleyman Ağa hapse koyulan diğer harem ağalarıyla birlikte Kahire'ye döndü ve 1670'lere kadar bu şehirde yaşadı. 1676'da, belki de kendine fazla güvenerek, Mısır'ın en son valisinin azlini istemek üzere Edirne Sarayı'na

---

80 "Bizler her vakit Arap eşkıyasını def etmeye ve hazine [Mısır'ın İstanbul'a her yıl gönderdiği salyane] göndermeye ve hac emîri hizmetlerine memur olup her an hizmetten geri kalmıyoruz. Tevâşi ağaların kulları (askerleri) ve adamları bu defa bu hizmete varsınlar. Padişah sayesinde bu kadar mal sahibi olmuşlardır. Bir işte bulunsunlar"; Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, IV: 1555-1556, 1638-1640, alıntı s. 1640.

Sultan IV. Mehmed'in huzuruna giden askerler heyetine katıldı. Edirne'de, "askerlerin işlerine müdahale etmek" suçlamasıyla hapse atıldı ama en azından bir kaynak, Kösem Sultan'ın katleden kişi olarak görüldüğünü iddia eder. Süleyman Ağa, Limni'ye sürüldü ve nihayet orada idam edildi.[81]

Bu arada eski Darüssaade ağalarından Taşyatur Ali Ağa ve eski musahib-i şehriyarilerden Mesud Ağa Şam'a kaçmayı başarmıştı. Ardından Edirne'ye geldiler ve orada yeniden padişahın musahipleri arasına katıldılar. Bu güvenli makamlarından Haseki Mehmed Paşa'ya öfkelerini dile getirdiler, daha sonra paşanın kariyeri de bir felaketle sona erdi.[82]

Habeş Vakası'nın bize gösterdiği gerçek, Mısır'daki askerlerin, belki de Kahire halkının, sürgündeki harem ağalarını ortak statüsü ve çıkarları bulunan bütünleşik bir zümre olarak gördüğüdür. Harem ağalarının ellerinde bulunan servetin ve insan gücünün de farkındaydılar, onlara kıskançlıkla bakıyorlardı. Aslında harem ağalarının adamlarının Habeş eyaletindeki isyanı bastırması fikrini ortaya atmaları, söz konusu adamların silahlı olduğuna işaret eder; belki de bir yüzyıl sonra Moralı Beşir Ağa'nın İstanbul'da sahip olduğu gibi, küçük bir özel orduya sahip olduğu da düşünülebilir.[83] Böyle bir silahlı güçleri olsun olmasın, harem ağaları kuşkusuz kolektif hareket edebilen bir zümreydi.

Sonuç

Mısır bir harem ağasının hayatının ve kariyerinin olmazsa olmaz bir parçasıydı. Afrikalı hadım ağaların büyük bir çoğunluğu Yukarı Mısır'da iğdiş ediliyor, Kahire'nin muazzam köle pazarında ilk kez köle olarak satılıyordu. İlk görev yaptıkları yer çoğu zaman Mısır valisinin veya ileri gelenlerinin hanesi oluyordu. İster Darüssaade ağası olsun ister olmasın Kahire çoğu harem ağası için,

---

81 Abdurrahman Abdi, *Vekayiname*, s. 397; Silahdar, *Silahdar Tarihi*, I: 650; El-Hallâk, *Tarih-i Mısr-ı Kahire*, var. 211b-212b.

82 Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, IV: 1556, 1640.

83 El-Hallâk, *Tarih-i Mısr-ı Kahire*, var. 174b: Burada belli ki harem ağalarına bağlı bir silahlı güçten bahsedilmektedir.

kariyerlerinin sonunda gittikleri sürgün yeriydi, birçoğu da azillerinden önce çeşitli zamanlarda Kahire'de sürgün hayatı yaşıyordu. Pek çok Darüssaade ağası Kahire'de defnedilmiştir.

Sürgündeki harem ağaları Mısır'a da bir şeyler vermiştir. Gördüğümüz gibi, eyaletin ticaret ve ziraat hayatına önemli, hayati katkılarda bulunmuşlardı: Ketenin ve kahve çekirdeklerinin depolandığı vikâleler kurmuşlar, ayrıca söz konusu bitkilerden elde edilen mamul malların üretildiği atölyeler ve satış merkezleri açmışlardı. Mısır'ın ekonomik altyapısı üzerinde bu girişimler çok derin etkiler bıraktı. Osman, Davud ve Hacı Mustafa ağaların faaliyetleri Birketü'l-Fil ve Hanü'l-Halili arasındaki bölgeyi canlandırmış, Abbas Ağa ise Nil Deltası'ndaki Minyet Zifte'ye yeni bir hayat kazandırmıştı.

Bu projelerden hiçbiri, tabii ki harem ağaların vekilleri olmadan hayata geçirilemezdi. Söz konusu vekiller ilgili faaliyetler için uygun yerleri araştırıyor, işletmeleri finanse etmek üzere vakfedilecek mülkleri ve arazileri satın alıyor, bu işletmeleri çalıştıran çiftçilerle ve zanaatkârlarla ilgileniyor, muhtemelen vakfiyeleri kaydettirmek için şeri mahkemelere gidiyordu. Vekil-i Darüssaade Evkaf-ı Haremeyn'le ilgili işleri hallederken, bir harem ağasının şahsi vekili –bu ikisi aynı kişi de olabiliyordu– ağanın mazuliyet günlerinde ihtiyaçlarının karşılanabileceği şartları sağlıyor, Mısır sürgünü için hazırlık olarak yaptığı yatırımların Kahire'ye geldiği zaman gelir getirir durumda olmasını garantilemeye yönelik tedbirler alıyordu.

Demek ki harem ağalarının Kahire sürgünü kervansaraylar, keten dokuma atölyeleri, kahvehaneler ve tabii ki görkemli konaklar gibi bu şehirde yaşadıklarını gösteren fiziksel izler bırakmalarını sağlamıştı. Ne var ki bu yapılar şehirdeki varlıklarını gösteren işaretler olmanın çok ötesinde işlevler görüyordu: Bazı durumlarda Kahire'nin ve Mısır'ın başka yerleşim birimlerinin kentsel topografyalarını kalıcı biçimde değiştiren ticaret ve konut mimarisi örnekleri yapılması sonucunu doğuruyordu. Gelgelelim harem ağalarının kendileri o şehirde yaşadıklarının unutulması önündeki en somut engeldi. Kahire Kalesi yakınlarında belirli bir mahallede toplu halde oturuyorlardı. Askeri ve idari elit mensupları arasın-

da yaşadıkları, onlarla vakit geçirdikleri halde Kahire toplumunda ayrı bir zümre olduklarına ilişkin belirgin bir duyguları vardı. Hatta gerekli olduğu zaman bir baskı grubu olarak harekete geçebiliyor, adamlarının askerlik hizmetine çağrılmaması gibi imtiyazlarının muhafazasını istiyor, kendilerine özgü sürgün-emeklilik hayatının ayırt edici özelliklerini devam ettiriyorlardı.

Ama sürgündeki Darüssaade ağaları vakıf faaliyetlerinde bulundukları zaman amaçları yalnızca ticari bir yatırım yapmak ve gelir kazanmak değildi. Çok sayıda ilim ve eğitim kurumu da kurmuşlardı. Yukarıda bahsi geçen Osman Ağa'nın küçük camii ve Hacı Beşir Ağa'nın sebil-mektebi bu tür kurumlara yalnızca küçük birer örnek oluşturur. Söz konusu kurumlar 9. Bölüm'de ele alınacak.

IX

Darüssaade Ağası ve Osmanlı'da Dini ve Entelektüel Hayat

Buraya kadar Darüssaade ağasının gerek İstanbul'daki gerek eyaletlerdeki siyasi ve ekonomik nüfuzuna ilişkin çok sayıda veri sunduk. Aslında Darüssaade ağasının nüfuzunun bu unsurları, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki entelektüel ve dini hayat üzerindeki nüfuzuyla iç içe geçmişti. Entelektüel ve dini hayat üzerindeki nüfuzunu elde etmesinde başta mektepler, medreseler, kütüphaneler ve tekkeler olmak üzere dini, entelektüel işlerle ve hayır işleriyle ilgili kurumlara destek olan vakıflar belirleyici rol oynuyordu. Söz konusu vakıf faaliyetleri Darüssaade ağasının kendi dini ve entelektüel temayüllerinin birer göstergesi olarak da işlev görüyordu. Kısaca ifade edersek, esas olarak bu temayüller Sünni İslam'ın savunulup geliştirilmesi, ana akım tasavvuf çizgisindeki tarikatlara bağlılık Şiiliğe, özellikle Safevi (ve daha sınırlı ölçüde Kaçar) İran'ında gelişen şekliyle On İki İmam Şiiliğine karşı durma ve Hz. Muhammed'e sadakatle hizmet şeklinde karşımıza çıkar. Sünniliğe vurguyu tamamlayan bir unsur, Osmanlıların resmi mezhebi olan

Hanefiliğin desteklenmesiydi. Şaşırtıcı bir şekilde bu unsur 18. yüzyılın başlarına kadar belirgin hale gelmemiştir.

Gerçi bütün Darüssaade ağaları aynı dini ve entelektüel tercihlere sahip değildi ama temayüllerinde genel bir tutarlılık vardı. Bu konuda tek bir önemli istisna söz konusuydu: Kadızadeliler hareketi 17. yüzyılın ikinci yarısında zirve noktasındayken harem ağalarının kıdemlilerinden bazıları bu hareketi desteklemiş, en azından bir Darüssaade ağasının da içinde bulunduğu diğer bir kesim ise Kadızadelilerin kabul edilemez bidat olarak gördüğü bazı tasavvuf akımlarını benimseyip ısrarla savunmuştur. Bu görüş ayrılığı harem ağaları arasında açık bir ihtilaf doğurmamıştır. Yine de bu ayrılık, muhtemelen, en azından birkaç azil ve sürgün olayını açıklamaya yardımcı olabilir. Böyle bir ideolojik ayrılığın 17. yüzyılda, yani her türlü sosyal ve ideolojik kategorinin tartışma konusu olduğu, bütün toplumu saran bir kriz döneminde ortaya çıkmış olması hiç de şaşırtıcı değildir.

Bu bölümde Darüssaade ağalarının dini ve entelektüel temayüllerini araştıracağız. Özellikle bu temayüllerin somutlaştığı, en önemli Darüssaade ağaları tarafından kurulan din ve eğitim kurumlarını ele alacağız; camilerden ziyade çeşitli türde okulların bu açıdan daha anlamlı olduğunu düşünüyoruz. Söz konusu kurumların açıldığı ana merkezler İstanbul, Kahire ve Medine'ydi, gerçi zaman zaman başka yerlerde de okul açtıklarını görüyoruz. Daha sonra Darüssaade ağalarının kütüphaneler kurarak ve kitaplar vakfederek Osmanlı entelektüel hayatına yaptığı katkıları ele alacağız. Nihayet vakıflarıyla kurdukları tasavvuf kurumlarını inceleyerek, büyük ölçüde tasavvuf karşıtı bir hareket olduğu söylenebilecek Kadızadelilere Darüssaade ağalarının tepkilerini Osmanlı'da dini gruplaşmalar genel bağlamına yerleştirerek değerlendirmeye çalışacağız.

Mektepler ve Sebil-Mektepler

Darüssaade ağalarının yaptırdığı eğitim kurumları içinde açık ara en yaygını mekteplerdi (Arapça *küttab*): Bu mütevazı kurumlarda genellikle ergenlik çağına gelmemiş erkek çocuklar tama-

men parasız temel din eğitimi görür, bu arada yine temel düzeyde okuma yazma öğrenirdi. Darüssaade ağalarının hayır amacıyla kurduğu mekteplerde genellikle yetim oğlanlar okutulurdu. Bu tür mekteplerin temel amacı çocukların Kuran'ı ezberleyip hafız olmasıydı; incelikli tefsir öğretimi programda yer almazdı. Bir Darüssaade ağası Müslümanların kutsal kitabı okumasını sağlayarak büyük bir hayır işlemiş oluyordu ve ahirette bunun mükâfatını görmeyi umuyordu.

Darüssaade ağalarının yaptırdığı mektepler genellikle külliyelerin içinde bulunurdu, buna karşılık en fazla müstakil mektep binasının günümüze ulaştığı Osmanlı şehri Kahire'dir. Kahire'de Memlûklerin son devrinde oluşan ve Osmanlılara da aktarılan kendine özgü bir mektep türüyle, yani sebil-mekteple (Arapçada *sebil-küttab*) bağlantılı bir durumdur bu. Sebil-mektep alt katı sebil, üst katı mektep olan iki katlı bir yapıdır. Sayısı bir ile üç arasında değişen görevli alt katta bir sarnıçtan bir kapla su alır, metal bir kafesten isteyene sunardı. Açık bir locaya benzeyen üst kattaki mektebe genellikle bir yanını işgal eden duvar içindeki bir merdivenden çıkılırdı.[1] Böyle bir kombinasyon yapmaya yönelten ilk fikrin ne olduğu bilinmiyor ama Müslümanlara Kuran öğretmek gibi su vermek de büyük bir sevap sayılır. Mektep yağmur gibi tabiat olaylarına açık olduğu için Kahire'nin az yağışlı, yumuşak iklimi bu mimari formun o şehirde rağbet görmesinde belirleyici rol oynamış olabilir.

Habeşi Mehmed Ağa. İlk Darüssaade ağası Habeşi Mehmed'in bu mimari formun Osmanlı payitahtına getirilmesine yönelik, belki de Mısır'da geçirdiği zamanda edindiği tecrübelerden ilham alarak bir denemeye girişmiş olması ilgi çekicidir. Habeşi Mehmed Ağa, 1580 yılı civarında Eski İstanbul'un merkezinde, Divanyolu'nda iki sebil-mektep yaptırmıştı. Bunlardan biri I. Constantinus onuruna dikilmiş anıtsal sütun, yani bugünkü adıyla Çemberlitaş Sütunu yakınlarında, öteki de Ayasofya yakınlarında inşa edilmişti

1 *EI*², "Sabil, 2. As an Architectural Term", Doris Behrens-Abouseif; Behrens-Abouseif, *Islamic Architecture in Cairo*, s. 147; Doris Behrens-Abouseif, *Cairo of the Mamluks: A History of the Architecture and Its Culture* (Londra, 2007), s. 84, 86, 221, 320.

(İki yapıdan da günümüze bir iz ulaşmamıştır).[2] Bu deneme bir daha tekrarlanmadı; daha sonraki sebil-mekteplerin hepsi Kahire'de yapıldı.

Hacı Mustafa Ağa. Kahire'de sebil-mektep 14. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Memlûk sultanlarının yaptırdığı, cami ve medrese içeren külliyelerin sıradan bir unsuru haline gelmişti. Aslında böylece daha eski bir âdet, yani dini bir yapının köşesine –mektep olmadan– bir sebil yaptırma âdeti geliştirilmiş oluyordu. Sultan Kayıtbay (salt. 1468-1496), bilinen ilk müstakil sebil-mektebi Kahire Kalesi'nin yanında Salibe Mahallesi'nde yaptırmıştır. Bu sebil-mektep bugün de ayakta durmaktadır. 1479'da tamamlanan bu düz taş binada, sebil kafesinin üstündeki cephe renkli mermer kakma ve oyma taşlarla süslenmiştir.

1620'de bu yapı bir Osmanlı Darüssaade ağasının Kahire'de vakıf hizmetine konu edilen ilk sebil-mektep haline geldi. Çok nüfuzlu bir şahsiyet olan Hacı Mustafa Ağa yapıyı restore ettirmişti. Mısır'da vakfına dahil mülkleri kaydeden uzun Arapça vakfiyeye göre mektepte, bizzat Mustafa Ağa'nın veya kendisi bulunmadığı zaman mütevellinin seçeceği on yetim oğlan okutulacaktı. Söz konusu çocuklara "afif", hafız bir din adamı "arif" bir talebe yardımıyla ders verecekti. Hem talebeler hem hocalar günlük erzak alacak, ayrıca ramazan ayında kendilerine yeni giysiler verilecekti. Bu restorasyonu Mustafa Ağa'nın 8. Bölüm'de ele aldığımız kentsel kalkınma projesinin bir parçası sayabiliriz çünkü kendisinin ticari yapılarının çoğu da sebilin hemen karşısında yer alan konağı da Salibe Mahallesi'nde bulunuyordu.[3] Bütün bu yapılar aynı zamanda gelecekte harem ağaları mahallesine dönüşecek Birketü'l-Fil'in yakınlarındaydı.

Abbas Ağa. Mustafa Ağa'nın Kayıtbay sebil-mektebini restore ettirmesi bir tür emsal oluşturmuşa benzemektedir, gerçi daha sonraki ilk sebil-mektebin yaptırılması için hayli zaman beklemek gerekmişti. Yaklaşık yarım yüzyıl sonra Abbas Ağa, Kahire'ye sürgün gelmesinden önce bu şehirde bir sebil-mektep yaptırmıştı. Ev-

---

2 Ayvansarayi, *Garden of the Mosques*, s. 110-111; Necipoğlu, *Age of Sinan*, s. 498.
3 Kahire, Vezaretü'l-Evkaf, No. 302/51, s. 13, 24-26, 38-39.

liya Çelebi bu sebil için "Öyle süslü oldu ki Çin tasvirleriyle dolu bir puthaneye benzedi" diye yazar.[4] Günümüze ulaşmayan bu yapı hakkında başka bilgimiz bulunmamaktadır. Ama şu noktayı belirtmek gerekir ki söz konusu yapı 1660'lı ve 1670'li yıllarda Kahire'de görülen gerçek bir sebil-mektep inşaatı patlamasının bir parçasıydı. Evliya Çelebi "Kısacası yedi yılda yetmiş yeni sebil inşa olundu" der.[5] Söz konusu "sebilhaneleri" hem sürgündeki harem ağaları hem eyaletin yöneticileri ve kumandanları yaptırmıştır.

Yusuf Ağa. Bu kumandanlardan biri, Kahire'deki Yeniçeri Ocağı'nın kethüdası Mehmed Ağa'ydı. Babüzüveyle'yi güneydoğudaki kaleye bağlayan ana yol, Darbü'l-Ahmer üzerinde hem bir vikâle hem bir sebil-mektep inşa ettirmişti. Bu yapı Mustafa Ağa'nın sebilinden fazla uzakta değildi. 1677'de, o zamanki Darüssaade ağası Yusuf Ağa, vekili Kızlar Mustafa Ağa'ya (daha sonra bey unvanı almıştır) bu yapıları satın alma ve sebil-mektebi yeniden vakfa tahsis etme emri verdi.

Yeni vakfiye André Raymond tarafından incelenmiştir. Raymond'a göre, Hacı Mustafa Ağa'nın mektebi gibi Yusuf Ağa'nın mektebi de on yetim erkek çocuk okutacak, bunlara belli bir aylık ve ramazan ayında yeni kıyafetler verilecekti. Hacı Mustafa Ağa'nın sebil-mektebi ne de olsa eski bir Memlûk Sultanlığı yapısının restore edilmiş haliydi, buna karşılık Yusuf Ağa'nınki mavi ve beyaz İznik çinileriyle bezenmişti. Raymond'a göre bugün "zar zor ayakta duran binanın" içinde bu İznik çinilerinden birkaçını hâlâ görmek mümkündür.[6] Ayrıca Mustafa Ağa'nın yapısından farklı olarak Yusuf Ağa'nın sebil-mektebi banisinin konağına yakın bir yerde bulunmuyor, Birketü'l-Fil'deki konağın kilometrelerce doğusunda kalıyordu. Mektebe gelir, yanındaki vikâleden, vikâlenin üzerindeki "rab" denen bir tür akardan ve kahve kavurma ve çek-

---

4 "eyle münakkaş u müzeyyen oldu kim gûyâ nigârhâne-i nakş-ı Çîn'dir"; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, X: 152.

5 "hâsıl-ı kelâm yedi yılda yetmiş sebîlhâne-i cedîd binâ olundu"; *a.g.e.*; Hamza Abd al-Aziz Badr ve Daniel Crecelius, "The Waqfs of Shahin Ahmad Agha", *Annales islamologiques* 26 (1992): 79-114.

6 Raymond, "Sabil of Yusuf Agha", s. 223-228, 230-232; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, X: 152; Williams, *Islamic Monuments in Cairo*, s. 98.

me tesisi de olan bir kahvehaneden sağlanıyordu.[7] Sebil-mektebe komşu olan bu yapılar Hacı Mustafa, Osman ve Davud ağaların 8. Bölüm'de ele aldığımız altyapı geliştirme girişimlerinin çok daha küçük ölçekteki bir benzeri gibiydi.

Vakfiyede biraz alışılmadık, en azından dikkate değer bir-iki madde bulunur. Buna göre Yusuf Ağa'nın vekili Kızlar Mustafa Ağa ömrü boyunca vakfın nazırı olacaktı. 1730'da vefat eden Mustafa Ağa muhtemelen bu tarihe kadar söz konusu görevi yürütmüştür. Vakfiyede ayrıca "kurucunun azatlı kölelerinden" bir vakıf mütevellisine (Arapça *şedd*) aylık 30 para (Mısır gümüş parası) ödenmesi öngörülmüştü. Daha da şaşırtıcı olan nokta Medine'deki Mescid-i Nebevi'de bir hatibe ve imama vakıf gelirlerinden kaynak ayrılmasıydı. 1677'de yaptırdığı binayı vakfa bağlayan Yusuf Ağa muhtemelen, Mescid-i Nebevi'nin ve Hücre-i Saadet'in muhafızlığını yapan türbedar ağaların bir gün şeyhülharemi olacağını aklından geçirmemişti. O tarihte henüz hiçbir mazul Darüssaade ağası bu göreve getirilmemişti. Ne var ki görev başındaki Darüssaade ağası birçoğu eski harem ağası olan türbedar ağaların ve daha genel olarak "öteki harem"in durumunu devamlı takip ediyordu. Peygamberin mescidinin ve türbesinin bulunduğu alan da "Harem-i Şerif" sayılıyordu. Yusuf Ağa'nın selefi Abbas Ağa'nın Kahire'deki kitapları arasında, kendisi muhtemelen Medine'ye hiç gitmemiş olmasına rağmen, 15. yüzyıl tarihçilerinden Semhudi'nin Medine tarihine ilişkin bir eserinin bulunmasını açıklamaya yardımcı olacak bir noktadır bu.[8]

Hacı Beşir Ağa. Hacı Beşir Ağa, Evliya Çelebi'nin bahsettiği sebil-mektep yaptırma dalgasının bir parçası değildi ama tam da Kahire'den ayrılıp Topkapı Sarayı'na dönerken kendi sebil-mektebini yaptırdığı, daha doğrusu bu konuda vekillerinden birine görev verdiği, yani söz konusu faaliyetleri yeniden canlandırdığı söylenebilir. Bu yapı Mustafa ve Yusuf Ağa'nın sebillerinin kuzeyinde, Babüzüveyle'nin güneybatısında, 19. yüzyılda Abidin Sarayı'nın

---

7 Raymond, "Sabil of Yusuf Agha", s. 228-229; Williams, *Islamic Monuments in Cairo*, s. 98; André Raymond, "The *Rab*': A Type of Collective Housing in Cairo during the Ottoman Period", Jonathan G. Katz, ed., *Architecture as Symbol and Self-Identity* (Philadelphia, PA, 1980), s. 55-61.

8 Hathaway, "Wealth and Influence", s. 295, 297, 309.

inşa edileceği alanın güneydoğusunda, Birketü'l-Fil'in kıyısında bulunuyordu.[9] Mustafa Ağa gibi –ama Yusuf Ağa'dan farklı olarak– Hacı Beşir Ağa sebil-mektebini konağı yakınında yaptırmıştı; Beşir Ağa'nın sebil-mektebi konağına komşu alandaydı.

Beşir Ağa'nın sebil-mektebine ilişkin vakfiye Daniel Crecelius ve Hamza Abd al-Aziz Badr tarafından yayınlanmıştır. Vakfiyeye göre mektepte 20 yetim oğlan okutacaktı (Hacı Mustafa Ağa'nın ve Yusuf Ağa'nın mekteplerinde öngörülen sayının iki katıydı bu). Ayrıca vakfiyede bir "Hanefi fakih"in eğitim vermesi şartının getirilmesi çarpıcı bir noktadır. Terminolojinin alışıldık kullanımında fakih, fıkıh uzmanı demektir ama burada Hacı Mustafa Ağa'nın vakfiyesinde olduğu gibi, muhtemelen Kuran okumayı öğreten hoca anlamında kullanılmıştır. Hanefilik Osmanlı Devleti'nin resmi mezhebiydi, dolayısıyla Mısır kadısı ve nakibüleşrafı olarak her zaman bir Hanefi tayin edilirdi. Eyalette başka Sünni mezheplere, özellikle Şafiiliğe ve Malikiliğe mensup geniş bir nüfus vardı. Hacı Mustafa ve Yusuf ağaların sebil-mektep vakfiyelerinde hocaların mezhebinden bahsedilmez, dolayısıyla Hacı Beşir Ağa'nın bu yapıyı inşa ettirdiği sırada diğer mezheplere Hanefi hâkimiyetine karşı bir tehdit unsuru gibi bakıldığını varsayabiliriz.

Aslında bu varsayımı güçlendiren veriler de bulunmaktadır. 18. yüzyılın başlarında Şafiiler ve Malikiler Mısır uleması arasında daha fazla öne çıkmıştı. Kahire'nin ünlü El-Ezher Medresesi artık şehirdeki yüksek dini öğretimin en önde gelen merkeziydi ve başında yeni bir görevli bulunuyordu: Şeyhü'l-Ezher. Bu makamın 17. yüzyılın sonlarında oluşturulduğu anlaşılıyor. İlk Şeyhü'l-Ezherler Malikiydi ama 1724'te bir Şafii bu makama geldi, ondan sonra da 1870'e kadar hep Şafiiler Şeyhü'l-Ezher oldu. Bir de bu yıllarda El-Ezher Medresesi'nde Şafii ve Maliki öğrenci sayısındaki artışı göz önünde bulundurmak gerekir: Yukarı Mısır, Batı Afrika ve Fas'tan pek çok Maliki öğrenci, Endonezya'dan ve Malezya'dan da pek çok Şafii öğrenci El-Ezher'e gelmişti. Bu koşullarda Kahire'deki Hanefilerin niçin bir parça kuşatılmışlık hissi

9 Williams, *Islamic Monuments in Cairo*, s. 157; yazarın kişisel gözlemleri; Süleymaniye Kütüphanesi, MS Hacı Beşir Ağa 682, var. 38b-39a, 42b-43a, 44a-b.

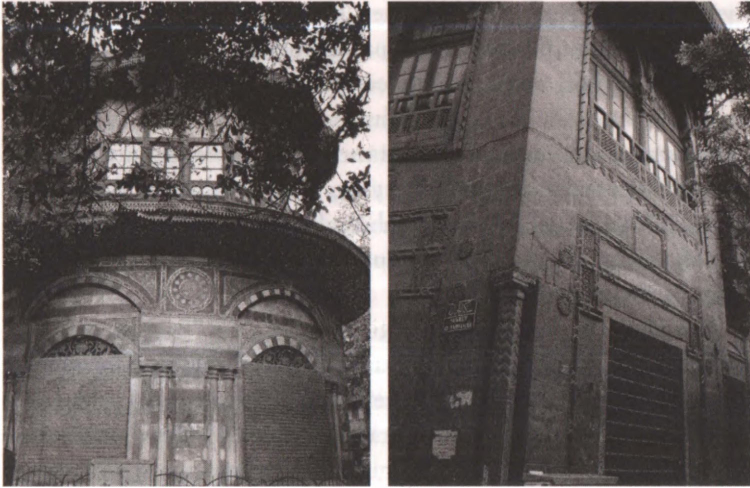
yaşamış olabileceğini anlayabiliriz.[10] Zaten genel olarak Mısır'da Şafiiler ve Malikiler, son Memlûk sultanlarının Hanefiliği desteklemesine rağmen, Hanefilerden çok daha geniş bir nüfusu oluşturuyordu. Bütün bu şartlar göz önünde bulundurulduğunda, Hacı Beşir Ağa'nın yetim çocukları Hanefi olarak yetiştirmeye yönelik bir adım atması anlamlı görünmektedir.

Moralı Beşir Ağa. Hacı Beşir Ağa, İstanbul'a dönmeden önce Birketü'l-Fil'de bir Hanefi "köprübaşı"na benzer bir yapı kurmuştu. Halefi Moralı Beşir Ağa daha da ileri gitti. 1750'de, yani idamından iki sene önce, İstanbul'dan bir Osmanlı padişahının Kahire'de yaptırdığı ilk medresenin nezaretini üstlendi. Doğal olarak ismini Sultan I. Mahmud'dan alan ve Hacı Beşir Ağa'nın sebil-mektebinin hemen kuzeyinde inşa edilen Mahmudiye Medresesi, bir Halveti tekkesini ve en güneyinde bir başka sebil-mektebi barındıran bir külliyenin parçasıydı (bkz. Görsel 9.1). Medresede 40 öğrenci bulunurken, sebil-mektepte Hacı Beşir Ağa'nın mektebinde olduğu gibi 20 öğrenci okuyordu. Bu yeni mektep Hacı Beşir Ağa'nın mektebinin karşısındadır, aralarında bugün Sikkatat el-Habbaniye diye anılan dar bir sokak vardır. İki yapı arasındaki fark daha büyük olamazdı. Hacı Beşir Ağa'nın mektebi düz, köşeli ve sade bir binadır, buna karşılık Moralı Beşir Ağa'nın mektebi gününün üslup değişimlerine uygun, İstanbul'daki barok bezemeli yapıları, başta da Topkapı Sarayı'nın dış kapısı önündeki III. Ahmed Çeşmesi'ni hatırlatan yuvarlak, barok bir yapıdır. Usta bir hattat olan Moralı Beşir Ağa sebili süsleyen hatlarla süslü panelleri bizzat tasarlamış olabilir.[11] Sebilin içi mavi ve beyaz İznik çinileriy-

---

10 Daniel Crecelius, "The Emergence of the Shaykh al-Azhar as the Pre-Eminent Religious Leader in Egypt", Andrée Assabgui ve diğ., ed., *Colloque international sur l'histoire du Caire, 27 mars-5 avril 1969* (Kahire, 1972), s. 109-123; Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, "The Ulama of Cairo in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", Nikki R. Keddie, ed., *Scholars, Saints, and Sufis: Muslim Religious Institutions after 1500* (Berkeley, CA, 1972), s. 149-165; Michael Winter, *Egyptian Society under Ottoman Rule, 1517-1798* (Londra, 1992), 118-23; Jane Hathaway, "The Role of the 'Ulama' in Social Protest in Late Eighteenth-Century Egypt", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, University of Texas at Austin, 1986, s. 17-19, 34-37.

11 Doris Behrens-Abouseif, "The Complex of Sultan Mahmud I in Cairo", *Muqarnas* 28 (2011): 195-220; Flachat, *Observations*, II: 129.

Görsel 9.1 Kahire'de Hacı Beşir Ağa'nın sebil-mektebi (sağda) ve Moralı Beşir Ağa'nın sebil-mektebi. (Yazarın çektiği fotoğraflar)

le süslenmişti. Belli ki Mahmudiye Külliyesi için hiçbir masraftan kaçınılmamıştı. Zemini kaplamak için İstanbul'dan getirtilen beyaz mermerler de bunun göstergeleri arasındadır.[12]

Aslında Mahmudiye Külliyesi, Birketü'l-Fil'in yanındaki bütün bu mahalleye –fiilen sürgüne giden harem ağalarının hepsinin oturduğu mahalleye– bir Hanefi eğitim merkezi damgası vurmuştu. Ama bu külliye Şafiilerin ve Malikilerin Mısır'daki gücüne üstü örtülü bir karşılık olarak hizmet etmenin dışında, Hacı Beşir Ağa'nın sebil-mektebinin yanı sıra eyalet önde gelenlerinin, başta da nüfuzu artan Kazdağlıların açtığı artan sayıdaki medrese ve mektep karşısında bir kurumsal rekabet odağı teşkil ediyordu.

12 Yazarın kişisel gözlemleri; Behrens-Abouseif, "Complex of Sultan Mahmud I", s. 197, 198-199; Williams, *Islamic Monuments of Cairo*, s. 157; BOA, C.MF.648 (evahir-i Şevval 1166/Ağustos sonları 1753) ve BOA Tahvil Defteri 11/93 (13 Recep 1164/7 Haziran 1751), şu kaynakta yayınlanmıştır: *Mısr fi el-vesa'ikü'l-Osmaniyye/ Osmanlı Belgelerinde Mısır/Egypt in the [sic] Ottoman Documents* (İstanbul, 2007), s. 12-13; BOA, Mühimme-i Mısır, c. 7, no. 98 (1 Zilkade 1166/29 Ağustos 1753) ve 99 (1 Şevval 1166/31 Temmuz 1753); Hamadeh, *City's Pleasures*, s. 90, 96, 103-104, 114, 137, 175-176, 196-197.

Eyaletin bütün önde gelen haneleri gibi Kazdağlılar da Hanefi'ydi ama kurdukları din kurumları payitahtın denetimine veya desteğine tabi değildi, tersine tamamen otonom yapılardı. 1744'te Osmanlı Kahire'sindeki en büyük banilerden biri olan Kazdağlı Abdurrahman Kethüda, orijinal Fatımi şehrinin merkezinde müstakil bir sebil-mektep yaptırmıştı; bu yapı, türünün dünyadaki belki de en ünlü örneğidir.[13] Sultan I. Mahmud'un yeni külliyesi, Kahire'de Hanefi eğitim söz konusu olduğunda İstanbul'un hâlâ devrede olduğunu gösteriyordu.

Padişah'ın Birketü'l-Fil'e ilgi göstermesi, 1720'lerde Kazdağlıların lideri olan güçlü yeniçeri ağası Osman Kethüda'nın konağını ve külliyesini elit bir yerleşim merkezi olarak Birketü'l-Fil'e yeni yeni meydan okumaya başlayan Özbekiye Mahallesi'nde yaptırmasının altında yatan nedenlerden biri olabilir.[14] Daha sonraki Darüssaade ağalarından birinin, Ebu Vukuf Ahmed Ağa'nın (görev süresi 1755-1757) yaptırdığı sebil-mektep de Özbekiye'nin hayli güneyinde, Kanatirü's-Siba'daydı. Birketü'l-Fil'in hemen güneyinde ve batısında yer alan bu semt, Ebu Vukuf Ağa'nın eski konağı orada bulunsa da bir elit yerleşim merkezi değildi.[15]

Toplu olarak bakıldığında bütün bu sebil-mektepler Darüssaade ağasının yetim çocuklara Kuran ve okuma-yazma öğretme isteğinin bir ürünüydü. Bu bağlamda söz konusu yapılardan üçünün, banisi Darüssaade ağasının konağına yakın bir yerde yapılmasını göz ardı edemeyiz. Bu, Mekke'deki düzenlemeye bir dereceye kadar benzemektedir: Kâbe muhafızlığını yapan hadım ağaların

---

13 Doris Behrens-Abouseif, "The 'Abd al-Rahman Katkhuda Style in Eighteenth-Century Cairo", *Annales islamologiques* 26 (1992): 117-26; André Raymond, *Le Caire des Janissaires: l'apogée de la ville ottomane sous 'Abd al-Rahman Katkhuda* (Paris, 1995), s. 98-114.

14 Behrens-Abouseif, *Azbakiyya and Its Environs*, s. 55 vd.; Raymond, "Essai de géographie", s. 66, 73-75, 78, 80-81, 97-103; Hathaway, *Politics of Households*, s. 78, 127.

15 BOA, Mühimme-i Mısır, c. 7, no. 411 (1 Rebiülevvel 1171/12 Kasım 1757), 431 (evasıt-ı Receb 1171/Mart sonları, 1758), 442 (1 Şaban 1171/9 Nisan 1758), 450 (aynı tarih), 451 (aynı tarih), 454 (evasıt-ı Şaban 1171/Nisan sonları, 1758), 455 (aynı tarih), 503 (1 Rebiülevvel 1172/1 Kasım 1758), 504 (30 Recep 1172/28 Mart 1759), 563 (1 Şaban 1172/29 Mart 1759), 566 (evasıt-ı Şaban 1172/Nisan ortaları 1759), 607 (1 Cemaziyelevvel 1173/20 Aralık 1759), 678 (evasıt-ı Zilhicce 1173/28 Haziran 1760), 680 (aynı tarih); Raymond, "Essai de géographie", s. 80-81, 98, 100-102.

düşük kıdemlileri, eğitimlerini tamamlarken amirleri olan Mekke şeyhülhareminin meskeninde kalırdı. Kahire'deki mekteplerde okuyan yetimler Darüssaade ağasının hanesine dahil olmuyordu ama bir anlamda himayesine girmiş oluyorlardı. Hatta söz konusu yetimlerin Mekke'deki genç hadımlar gibi onun ikame çocukları olduğunu bile söyleyebiliriz; çünkü Darüssaade ağası sebil-mektep sayesinde yeni bir okuryazar Sünni nesil –en azından Hacı Beşir Ağa ve Moralı Beşir Ağa örneklerinde Hanefi nesil– yetiştiriyordu.

Medreseler

Mektep kurmak önemliydi ama Darüssaade ağası için bir medrese kurmak çok daha başka bir şeydi. Medreseler fıkıh, tefsir ve hadis okutulan yüksek eğitim kurumlarıydı. Mektebe kıyasla medresede her şeyin daha fazlasına ihtiyaç duyuluyordu: mekân, yiyecek, yakacak, personel, para. Sayıları on veya yirmiden El-Ezher'de olduğu gibi yüzlere ulaşabilen talebelerin çoğu, çok uzaklardan medresenin bulunduğu şehre gelir ve orada kalacak yer bulurdu. Barınma ihtiyaçlarının karşılanmasının yanı sıra talebeler için bir mescit, okutulan kitapların muhafaza edileceği kitaplık, mutfak, hamam ve ayakyolu yapılması gerekirdi. Bütün bu sebeplerle bir medrese için bir mektepten çok daha geniş bir fiziksel alana ihtiyaç duyulurdu. Ayrıca tek bir hoca değil çok sayıda hoca bulunmalıydı; kütüphaneci ve hatip ile lambaları yakmak, yerleri süpürmek vs. için çeşitli hizmetliler istihdam edilmeliydi (Gerçi birçok medresenin vakfiyesinde bizzat talebelerin bu işleri yapması öngörülüyordu). İstihdam edilen bütün bu kişiler için nakit maaş ve çoğu zaman yemek ve giyecek istihkakı ayrılmalıydı. Demek ki medrese kurmak çok büyük kaynaklar gerektiren muazzam bir girişimdi.

Darüssaade ağalarının baniliğini yaptığı nispeten az sayıda medresenin var olması şaşırtıcı değildir. Kahire'de Darüssaade ağalarının yaptırdığı pek çok mektep varken, banisi oldukları herhangi bir medrese yoktur; gerçi Moralı Beşir Ağa, Mahmudiye Medresesi'nin yapımına uzaktan nezaret etmişti.[16] Ama Darüssaade

16 Badr ve Crecelius, "Awqaf of al-Hajj Bashir Agha in Cairo", s. 301.

ağalarının İslam'ın kutsal şehirlerinde, İstanbul'da ve Balkanlar'da yaptırdığı medreseler mevcuttur.

Habeşi Mehmed Ağa. Bir kez daha ilk Darüssaade ağası Habeşi Mehmed Ağa'nın 1582-1583'te 10 talebeyi barındıracak bir medrese kurarak bir emsal oluşturduğunu görüyoruz. Mimar Sinan'ın eseri olan ve günümüze kalmayan bu yapı, Habeşi Mehmed Ağa'nın Çemberlitaş yakınındaki sebil-mektebiyle başlayan faaliyetlerinin bir tür tamamlayıcısı olarak görünüyor. Payitahttaki bir medresede talebelerin muhtemelen Hanefi olduğu varsayılırdı.[17]

Hacı Mustafa Ağa. Yine Hacı Mustafa Ağa geleneği devam ettirdi: 1602'de, yani Darüssaade ağası olmadan üç sene önce, hac farizasını yerine getirirken Mekke'de bir medrese kurdu. Medresesi hem Hanefi hem Şafii fıkhı öğretimi yaptığı için alışılmadık bir nitelikteydi. Hanefilik devletin resmi mezhebi olduğu için, bir Osmanlı vakfının desteklediği hemen hiçbir kurumda böyle bir şey görülmemişti. Ne var ki Şafiilik hem Mekke sakinleri hem şehre gelen hacılar arasında hayli yaygındı. Ayrıca genel olarak Kızıldeniz bölgesindeki nüfus içinde Şafiiler önemli bir nüfus grubuydu: Aşağı Mısır'da ve Yemen sahillerinde çoğunluktaydılar. Hacı Mustafa Ağa, Mekke'nin bu önemsiz sayılamayacak nüfusunu resmi sistem içine çekmek istemiş olabilir, belki de aynı zamanda 17. yüzyılın başlarında Osmanlıları Yemen'den çıkarma sürecinde olan Zeydi imamların ideolojik çekiciliğini yok etmek istemişti.[18]

Kahire'de de Hacı Mustafa Ağa sabah ve akşam namazlarından önce ve sonra Kuran okuyacak 30 hafıza ödeme yapılması için para vakfettiği zaman hem Hanefiler hem Şafiiler için düzenleme getirmişti: Vakfiyede hem Hanefi hem Şafii şeyhinin kendi hafız meclisinin başında bulunması şartı yer alıyordu. Aynı şart El-Ezher'de ibadetle ilgili dokuz kişi için de getirilmişti.[19] Adeta Şafiiliğe saygısının altını çizmek istercesine, Karafe'de Beni Abdülhakem

17 Necipoğlu, *Age of Sinan*, s. 498.

18 BOA, MD 112, no. 1000'den (1 Safer 1114/26 Haziran 1702), Solak Nezir Ağa'nın Mevlit Kandili teravih namazında hem Hanefilere hem Şafiilere hizmet sağlamaya çalıştığı anlaşılıyor.

19 Vezaretü'l-Evkaf, No. 302/51, s. 39-41. Hanefiler öğle namazını diğer üç mezhebin mensuplarından yaklaşık bir saat sonra kılarlar.

Mezarlığı'ndaki İmam eş-Şafii türbesinde Fatiha okumak üzere üç hafıza ödenek de ayırmıştı.[20] 1690'larda Kahire'de vefat eden Abbas Ağa, İmam eş-Şafii'nin türbesi yakınlarında bir mezara defnedildi. Bu kabir yeri seçiminin pek de tesadüfi olmadığı anlaşılıyor. Yaklaşık 80 yıl sonra İmam eş-Şafii türbesinin tamiri için gönderilen emirde türbe vakfının nazırının eski Darüssaade ağalarından ve sonra tekrar bu makama gelecek olan Cevher Mehmed Ağa (görev süreleri 1772-1774, 1779-1783) olduğu görülüyor.[21]

İmam eş-Şafii'ye bu denli saygı gösterilmesine getirilebilecek açıklamalardan biri, hadım ağaların Etiyopyalı olmasıdır. Etiyopyalı Müslümanların büyük bir çoğunluğu tarih boyunca Şafiilik mezhebine mensup olmuştur.[22] Eğer Mustafa Ağa ve belki de başka harem ağaları (kaçırılma hikâyesine inanırsak Habeşi Mehmed Ağa da onlar arasındadır) gerçekten Müslüman ailelerde dünyaya geldilerse (nitekim Afrikalı hadımlardan birkaçının böyle ailelere mensup olduğunu gösteren veriler var),[23] o zaman aileleri Şafii mezhebinden olabilir, bu durumda da harem ağaları Şafii mezhebine ve kurucusuna bağlılık hissini muhafaza etmiş olabilirler.

Hacı Beşir Ağa. Hiçbir Darüssaade ağası çok uzun bir süre bu makamda hizmet veren Hacı Beşir Ağa kadar çok sayıda eğitim kurumu kurmamıştır. Kendisi yalnızca Medine'de bir medrese ve bir darülhadis açmıştı. Her iki kurum da İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi'nde muhafaza edilen çok kapsamlı vakfiyesinde anlatılır. 1738'de açılan sekiz odalı, mütevazı medrese daha eski bir yapının yenilenmiş haliydi. Binada bir "kitaphane" ve sıbyan mektebi hocası yetiştiren bir muallimhane de bulunuyordu. Bu medresede eğitim "yaparak öğrenme" modeline dayanıyordu: Medrese talebeleri kütüphanede görev yapıyor, namazlarda imamlık ediyor, odaları ve abdesthaneleri temiz tutuyordu. Bu arada medrese ve muallimhane talebeleri çocuklara Kuran öğretmek üzere ekipler oluşturuyordu. Demek ki bu kurum tek bir yapı içinde üç okulu içine alıyordu.

20 Topkapı Sarayı Arşivi, D 7911 (tarihsiz).
21 Topkapı Sarayı Arşivi, E 4787 (1194/1780).
22 Hussein Ahmed, *Islam in Nineteenth-Century Wallo, Ethiopia: Revival, Reform, and Reaction* (Leiden, 2001), s. 65-66.
23 Osmanlı son dönemindeki hadım ağalardan Nadir Ağa için bkz. 10. Bölüm.

Vakfiye, medresede veya muallimhanede okumak isteyenlerde herhangi bir şart aranmasını öngörmez, dolayısıyla bu okulların müfredata uygun eğitim görecek herkese açık olduğu varsayılabilir.

Hacı Beşir Ağa'nın Şam civarındaki arazilerden elde edilen gelirleri kullanan, eğitim amacıyla yeni yapıldığı anlaşılan bir binada faaliyetlerini sürdüren darülhadisinde farklı bir tablo karşımıza çıkar. Darülhadis "fi'l-asıl diyar-ı Rum ahalisinin ulum-ı nafi'e" kavuşması için kurulmuştu. "Diyar-ı Rum" Osmanlı'nın merkez topraklarına, Anadolu ve Doğu Balkanlar'a işaret ediyordu. Darülhadiste, barınma ihtiyacı karşılanacak 20 Rumi bekâr talebe okuyacaktı. Vakfiye bu noktayı vurgulamak için bir kez daha ifade eder: 20 hücre evli kişilere, "Mağribilere, Hindilere, Acemlere, Fellaha, Rafızilere" ve başka etnik gruplardan (*ecnas*) kişilere verilmeyecekti.[24] Bu hükümler, neredeyse bütün Rumiler Hanefi olduğu için bütün öğrencilerin Hanefi olmasını güvence altına alıyordu. Müderrisleri de Rumi olacak, vakfın mütevellisi olan Medine şeyhülharemi ve Medine kadısı tarafından seçilecekti. Eğer Medine'de tefsir, hadis ve fıkıhta yeterince donanımlı hiçbir Rumi bulunamazsa, o zaman bu iki yönetici, ilgili hocanın İstanbul'dan gönderilmesi için dilekçe yazacaktı.

Bu hükümlerden Medine'de Rumi talebe eksikliği olmadığı anlaşılıyor ama söz konusu Rumiler çok çeşitli yerlerden ve kökenlerden gelen talebe adaylarıyla bir arada bulunuyordu, dolayısıyla o yerlerin doktrin yorumlarını ve pratiklerini benimsemeleri çok kolay olabiliyordu. Bundan dolayı, vakfın temel amacının Rumi talebelerin Hanefi fıkhına uygun birörnek din eğitimi almasını sağlamak olduğu rahatlıkla savunulabilir. Bir başka deyişle darülhadis Hicaz'da Rumi talebelerin yerelleşmesini önlemeye, bölgede resmi devlet mezhebi Hanefiliğin statüsünü güçlendirmeye yönelik bir adımdı.

Hacı Beşir Ağa'nın medresesindeki talebeler gibi, darülhadisteki talebeler de kendileri için yemek pişirecek, temizlik yapacak ve eşya taşıyacaktı. Vakfiyede darülhadiste bulunan kitap listesi de yer alır; bunlar Hanefi âlimlerin yazdığı temel fıkıh ve tefsir kitap-

24 Süleymaniye Kütüphanesi, MS Hacı Beşir 682, var. 23b-34a, özellikle 24a.

larıdır. Medrese ve darülhadis, birlikte ele alındığında, öteden beri Zeydi ve İsmaili Şii ağırlıklı bir nüfusu olan Medine'de Hanefiliği güçlendirmeye yönelik kurumlardı. Hanefi mezhebine bağlı yeni talebeler yetiştirmenin yanı sıra şehirdeki Hanefi ulemanın ve şehri ziyarete gelen Hanefi hacıların klasik Hanefi kaynaklarına erişmesine imkân vermek gibi önemli bir işlevi yerine getiriyorlardı.

Hacı Beşir Ağa imparatorluğun öteki ucunda, Tuna üzerindeki bir liman şehri olan Ziştovi'de, anlaşıldığı kadarıyla 1745 tarihinde bir başka medrese daha açmıştır. Burası bir Darüssaade ağasının vakfettikleriyle kurulan bir medrese için garip bir yer gibi görünebilir; ne de olsa nüfusun büyük bir çoğunluğu Ortodoks Hıristiyandı ve mevcut Müslümanlar da Hanefiydi. Ama 7. Bölüm'de gördüğümüz gibi Hacı Beşir Ağa, Tuna Deltası'nın Habsburglarla ve Rusya'yla ilişkilerdeki stratejik konumunu ve İstanbul'a hububat temininde oynadığı kilit rolü göz önüne alarak bölgeye büyük bir ilgi gösteriyordu.

Ziştovi Medresesi kritik önem taşıyan bu liman şehrindeki çok kapsamlı altyapı projelerinin bir parçasıydı. Medrese binasından günümüze hiçbir iz kalmamıştır, Medine darülhadisi gibi esas olarak Hanefi mezhebinin temel eserlerinin bulunduğu varsayılabilecek geniş kütüphanesine ilişkin herhangi bir kayıt da bulunmamaktadır. Hacı Beşir Ağa'nın devasa vakfiyesinde bile yalnızca medresenin yanındaki paçahaneden bahsedilmektedir.[25] Ne var ki nüfusun büyük çoğunluğunu Hıristiyanların oluşturduğu, payitahttan ve eyalet merkezi Sofya'dan bu kadar uzak bir şehirde Hanefi tefsir ve fıkıh klasiklerine ulaşmanın bu eserlere Medine'de ulaşmaktan kat kat zor olacağı açıktır. Hacı Beşir Ağa'nın medresesi, örneğin Ziştovi'ye ve çevresine imam ve sıbyan mektebi hocaları yetiştirerek Hanefiliğe uygun eğitime canlılık kazandırmıştır.

Hacı Beşir Ağa, felç geçirip yatağa düşmesinden bir yıldan az bir süre önce Topkapı Sarayı'nın hemen güneyindeki külliyesinin bir parçası olarak bir medrese yapımını başlattı. Bugün çoğu iyi bir tamir geçirmiş olarak ayakta duran bu külliye binaları arasında

25 Aynı vakfiye, var. 104b; var. 81a (Eyüp'teki medreseden bahsedilen yer).

medresenin yanı sıra bir cami, bir mektep, bir Nakşibendi tekkesi, avlu duvarının bir köşesinde bir sebil ve bir kütüphane yer almaktadır. Bu medrese için getirilen şartlar da Beşir Ağa'nın Medine'deki darülhadisi için getirilen şartlar kadar kısıtlayıcıdır: Talebeler bekâr olmak zorundaydı, eğitimlerinin yanı sıra başka faaliyetler yürütmek üzere medresedeki yerlerini terk edemezlerdi. Eğer bu kuralları ihlal ederlerse yerleri başkalarına verilecekti. Buna karşılık, Medine'deki darülhadiste görülen etnik grup ve mezhep sınırlamaları burada söz konusu değildi. Medrese İstanbul'da olduğu için talebelerin büyük bir çoğunluğu zaten Rumi olurdu. Ne var ki medreseden ayrılıp başka işlere girişenlere yönelik sert uyarılar, darülhadisin şartlarıyla çarpıcı bir karşıtlık oluşturmaktadır.[26]

Başka medreselerde olduğu gibi burada da talebeler rutin hizmetleri yerine getirecekti: Bevvab (kapıcı), ferraş (yerlerin süpüren), siraççı (kandilleri yakan), müstahfız (kütüphane koruma görevlisi) olarak çalışacak talebeler kaldıkları hücrelere göre belirlenecekti ve hepsine belirli bir ücret ödenecekti. Âdet olduğu üzere külliyede bir mektep de vardı, böylece bir erkek çocuğun hatta bir yetimin burada mektebe başlayıp kesintisiz bir eğitim görerek bir tür ilmiye kariyeri sahibi olması imkânı vardı; tabii ki ulema hiyerarşisinin en üst basamaklarına ulaşması için İstanbul, Edirne ve Bursa'nın önde gelen medreselerinde eğitim görmesi gerekirdi, bu medresede eğitim görürse cami hocalığı gibi daha mütevazı görevlere getirilebilirdi.

Ne var ki burada sıradan eğitim kurumları bulunmuyordu. Buranın, elit ulemayı ve saraydaki yüksek görevlileri hatta padişahı etkilemek üzere yapılmış bir vitrin olduğu açıktı. Külliyedeki cami, talebelerin kullanımı için medreselerde bulunan standart bir mescidin çok ötesindeydi. Camide maaşlı hatiplerden, vaizlerden, hafızlardan ve müezzinlerden oluşan adeta küçük bir ordu istihdam ediliyordu: Birçoğuna, cuma namazlarında hizmet verme görevi verilmişti. Camide ayrı bir müezzinin hizmet verdiği bir hünkâr mahfili vardı. Buradan, I. Mahmud'un ve haleflerinin saraya çok yakın bu camiye zaman zaman gittiği sonucu çıkarılabilir. Aynı şekilde mektep de sıradan mekteplerden daha karmaşık bir eğitim

26 Aynı vakfiye, var. 105b-113a; Ayvansarayi, *Garden of the Mosques*, s. 55-56.

sunuyor, bir hat hocası bulunduruyordu. Hatta bir mekteb-i mualla da vardı; burada talebeler haftada iki gün "ulum-ı nafia" ("faydalı ilimler", muhtemelen temel tefsir bilgileri) okuyordu. Dahası, bu mektepte, Darüssaade ağalarının kurduğu mekteplerde genellikle gördüğümüz gibi yetimlerin okutulması söz konusu olmayabilir. Vakfiyede yetimlerden bahis yoktur ve ramazanda talebelere verilecek hediyeler, temel giysilerden ziyade aksesuar sayılabilecek giyim eşyalarından (hırka, fes,[27] kuşak, çorap) oluşur.[28]

Kütüphane İstanbul'daki, belki de bütün imparatorluktaki en geniş ve en önemli kitap koleksiyonlarından birine sahipti (Bu kitaplar bugün Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu'nu oluşturmaktadır). Toplam 690 farklı kitaptan ve 1.007 ciltten oluşan koleksiyonda tefsir, hadis ve fıkıha ilişkin alışıldık klasiklerin yanı sıra Türkçe, Arapça ve Farsça tarih ve coğrafya eserleri, tezkireler, sarf ve nahiv kitapları, tıp kitapları, tasavvuf eserleri, şiir ve edebiyat eserleri vardı.[29] Bir başka deyişle bu koleksiyon medrese talebelerinin başvurduğu standart metinlerden oluşmuyordu. Kütüphanede "hâfız-ı kütüb" unvanı taşıyan dört "profesyonel" kütüphaneci, bir mücellit ve yerleri süpürmekle görevli bir kişi istihdam edilmesi hiç de şaşırtıcı değildir. Vakfiyede ısrarla vurgulanan bir nokta, kitapların dışarı çıkarılmasının yasak olduğudur. Bu yasak, ders kitabı olarak sık sık okutulan veya başka nüshaları istinsah edilen kitaplar için bile geçerliydi. Beşir Ağa'nın muhtemelen yıllarını vererek topladığı, kuşkusuz Osmanlı ve yabancı devlet görevlilerince hediye edilen ender yazmaları da kapsayan kitaplarına bir zarar gelmemesi konusundaki hassasiyetini burada görebiliyoruz. Kitapların kullanılmadıkları zaman külliyedeki caminin hariminde, mihrabın sağındaki bir depoda saklanacak olması anlamlıdır (bkz. Görsel 9.2). Böyle bir strateji, kitapların potansiyel okurların bir dereceye kadar tabu gibi görmesi gereken mukaddes bir hazine olduğu mesajını veriyordu.

27 19. yüzyıldan önce de çeşitli sarıkların etrafına dolandığı takke türüne "fes" denirdi -y.n.
28 Süleymaniye Kütüphanesi, MS Hacı Beşir 682, var. 106a-109a, 112b-113a.
29 Anonim, *Defter-i Kütüphane-i Beşir Ağa* (İstanbul, 1303/1885); Hathaway, *Beshir Agha*, s. 88-94.

Görsel 9.2 Topkapı Sarayı yakınlarındaki Hacı Beşir Ağa Külliyesi ve cami in içindeki kitap deposu (Yazarın çektiği fotoğraflar).

Sarayın hemen yanı başında bir Hanefi medresesi yaptırmak kuşkusuz bir anlam taşıyordu: Enderun'da iç oğlanlarını eğitmek tabii ki faydalıydı (Beşir Ağa da bu eğitimden faydalanmıştı) ama devlet bürokrasisinde de istihdam edilebilecek ulemanın yetiştirilmesi de bir o kadar önemliydi. Beşir Ağa'nın medresesinin sarayda görevli imamlara, hatiplere, kadılara ve müftülere –belki de Hacı Beşir Ağa'nın yakın ilişki kurduğu şeyhülislama– anahtar önem taşıyan kitaplara başvurmak ve yetişen talebenin durumunu görmek açısından bir fırsat yarattığını söyleyebiliriz.

Kütüphaneler ve Kitap Bağışları

Bir kütüphane bir medreseye veya darülhadise bağlı olma şartı taşımazdı ama genellikle bir külliyenin parçası olurdu. Gelgelelim 18. yüzyıl müstakil kütüphaneler devri olarak bilinir. İlk önemli müstakil kütüphane daha 17. yüzyılın son çeyreğinde, 1678 yılında, geleceğin sadrazamı Köprülü Fazıl Mustafa Paşa tarafından, babası Köprülü Mehmed Paşa'nın kurduğu külliyenin hemen doğusunda, Divanyolu üzerinde açılmıştı.[30]

30 İstanbul, Köprülü Kütüphanesi, MS no. 4, var. 20a-53a (25 Safer 1089/17 Nisan 1678).

Ama kütüphane kurma faaliyetleri asıl III. Ahmed devrinde büyük bir ivme kazandı. Padişahın annesi Gülnuş Emetullah Sultan, 7. Bölüm'de gördüğümüz gibi, 1711'de Üsküdar'daki külliyesinde 66 yazma içeren bir kütüphane açmıştı.[31] Ondan geri kalmak istemeyen oğlu padişah da 1719'da Topkapı Sarayı'nda Enderun Avlusu'nda müstakil bir kütüphane yaptırmıştı. Bu binada bugün saray müzesiyle bağlantılı çeşitli küratörlük ofisleri bulunmaktadır. Kütüphanedeki yazmalar halen Osmanlı ve İslam tarihi araştırmacıları için başlıca kaynak merkezi olan Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ne aktarılmıştır.[32] III. Ahmed'in yerine tahta geçen I. Mahmud, 1739'da Ayasofya Kütüphanesi'nde küçük bir kütüphane, 1742'de de Fatih Camii'nde bir başka kütüphane kurmuştu.[33] Ünlü sadrazam ve verimli entelektüel Ragıp Paşa 20 yıl sonra İstanbul'un Laleli semtinde 1.000 ciltlik bir kütüphane açtıracaktı.[34]

Hacı Beşir Ağa'nın sarayda kütüphane yapımında kritik bir rol oynadığına hatta padişaha bu fikri bizzat kendisinin teklif ettiğine inanılmaktadır. Ne var ki bu devrin iki önemli vakanüvisi Mehmed Raşid Efendi ve Silahdar Mehmed Ağa, Darüssaade ağasının bu projede herhangi bir etkisi olduğundan bahsetmez.[35] Eğer kütüphanenin yapımında en azından kısmen sorumluluğu varsa, o zaman bu, kariyerinde daha sonra gördüğümüz çarpıcı kitap bağışlarına ilişkin bir ön örnek sayılır. Hacı Beşir Ağa ömrü boyunca en azından yarım düzine önemli kitap koleksiyonunu vakfetmiştir: Bu bağışlarından en fazla öne çıkanları Topkapı Sarayı yakınlarındaki Beşir Ağa Kütüphanesi'ne, Medine'deki darülhadise, Eyüp'teki darülhadise ve muhtemelen Ziştovi'deki medreseye yapılmıştı. Bağışlar önceki Darüssaade ağalarının kitap toplamasından bir ileri adım anlamına geliyordu. Örneğin Kahire'de 1690'larda vefat eden Abbas Ağa, müzeyyen Kuran yazmalardan, Hanefi fıkhı ve

31 İpşirli Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah*, s. 184-185.

32 TDVİA, "Ahmed III Kütüphanesi", Semavi Eyice; Esin Atıl, *Levni and the Surname: The Story of an Eighteenth-Century Ottoman Festival* (İstanbul, 1999), s. 24, 26.

33 http://ayasofyamuzesi.gov.tr/tr/içmi-mahmud-kütüphanesi; TDVİA, "Fatih Kütüphanesi", İsmail Erünsal.

34 Sadullah Enverî Efendi, *Sadullah Enverî Tarihi* (Bulak, 1243/1827), II: 163, 178-179.

35 Raşid, *Tarih-i Raşid*, V: 128-129; Silahdar, *Nusretname*, II: 384-385.

çeşitli konular üzerine kitaplardan oluşan etkileyici bir koleksiyon bırakmıştı.[36] Ama Abbas Ağa da Beşir Ağa'nın seleflerinden başka herhangi bir kimse de kitapların dolaşımı ve kullanımı için Beşir Ağa kadar çaba göstermemiştir.

Hacı Beşir Ağa başta Kahire'de el-Ezher ve Bağdat'ta Ebu Hanife Türbesi olmak üzere mevcut çeşitli kurumlara da daha mütevazı kitap koleksiyonları bağışlamıştı. El-Ezher'de, her biri belirli bir bölgeden gelen talebelerin barındırdığı bir tür yurt ve eğitim binası olan 25 revaktan birine, Revaku'l-Etrak'a birtakım kitaplar bağışlamıştı. Revaku'l-Etrak sadece Hanefi talebenin kaldığı az sayıdaki revaktan biriydi ve talebeleri Hanefi fıkıh ve tefsir klasiklerinin gelmesini memnuniyetle karşılamış olsa gerektir. Bu vakıfla ilgili bilgiler Hacı Beşir Ağa'nın Kahire'deki sebil-mektebe dair vakfiye dosyasında bulunmaktadır.[37] Vakfiye, kitapların hangi koşullarda kullanılacağı konusunda herhangi bir hüküm içermemektedir.

Hacı Beşir Ağa'nın Ebu Hanife Camii ve Türbesi'ne yaptığı bağış konusunda ise farklı bir tabloyla karşılaşıyoruz. Süleymaniye Kütüphanesi'nde muhafaza edilen dört sayfalık bir vakfiyede, bağışlanan, hepsi Hanefi fıkıh ve tefsirinin klasik eserleri olan 13 kitabın isimleri sıralanmakta ve mahallenin dışına çıkarılamayacakları belirtilmektedir.[38] Bu son şart, caminin ve türbenin etrafındaki mahallede, kitapları kullanacak konumda olan ulema ve talebeleri de içine alan yoğun bir Hanefi nüfus olduğunu gösteriyor; aslında vakfiyede kitapların talebeler tarafından kullanılacağı ısrarla belirtiliyor. Burada Hanefi bir nüfusun var olması rastlantı sayılamaz; Osmanlıların mensup olduğu Hanefi mezhebine ismini veren Ebu Hanife (ö. 767), "İmam-ı Azam" diye anılır ve mahalle de bugün Azamiye adını taşımaktadır. Bu tür önemli kişilerin türbelerine her yerden ziyaretçiler gelir, kendisine çok bağlı kimselerden buraya yerleşenler olur. Dolayısıyla kitapların sınırlı dolaşımına izin vermek muhtemelen güvenli bir yol olarak görülmüştür; böylece ör-

---

36 Hathaway, "Wealth and Influence", s. 295, 297-301, 308-315; Hathaway, *Politics of Households*, s. 142 n. 15.

37 Badr ve Crecelius, "Awqaf of al-Hajj Bashir Agha in Cairo", s. 301.

38 İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, MS Yazma Bağışlar 2524 (1146/1734).

neğin yatağa bağlı, hasta, yaşlı âlimler ile kendi evlerinde talebeye ders veren hocalar bu kitaplara erişebilecekti.

Darüssaade ağalarının, başta da Hacı Beşir Ağa'nın kitapların, bilhassa Hanefi âlimlerin kitaplarının elden ele dolaşması ve okunması için bağışta bulunup vakıf hizmeti yaptığı kuşku götürmez. Peki, Darüssaade ağalarının kendileri bu bağışladıkları kitapları okuyorlar mıydı? Birçok Darüssaade ağası ve yüksek kıdemli harem ağası söz konusu olduğunda, tereddütsüz "Evet" cevabını verebiliyoruz. Bu kitaplar sadece lüks, kıymetli hediyeler veya akıllıca kullanılan yatırım nesneleri değildi. Abbas Ağa'nın ve Hacı Beşir Ağa'nın koleksiyonlarındaki Hanefi klasiklerinin çoğu, harem ağalarının Topkapı Sarayı'nda eğitim görürken ders kitabı olarak okudukları eserlerdi. En azından yüksek kıdemli harem ağaları bu eserleri talebe olarak okumuştu. Ama içlerinden pek çoğu için kitap okumak, talebelik hayatındaki bir zorunluluğun çok ötesine geçen bir şeydi. 6. Bölüm'de gördüğümüz ve yine karşımıza çıkacak olan, Hatice Turhan Sultan'ın adamlarından Hoca Reyhan Ağa ulemadan bir kişi kadar İslam ilimlerinde engin bilgi sahibiydi. Fransız tüccar Jean-Claude Flachat'ya göre, Moralı Beşir Ağa çarpıcı kitap koleksiyonunda zaman geçirir, her gün saatlerce kitap okurdu.[39] Genel olarak Darüssaade ağalarının kitapsever olduğu bilinirdi ve kitapsever de iyi bir okur anlamına geliyordu.[40]

Hacı Beşir Ağa ve Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'si. Evliya Çelebi'nin (yak. 1611-1682) büyük eseri *Seyahatname* ancak okuma tutkunu bir kişi tarafından istinsah ettirilip yaygınlaşması sağlanırdı. Hacı Beşir Ağa ömrünün son yıllarında bu işi yapmıştı: Osmanlı entelektüel hayatına en önemli katkısı belki de buydu.

Hacı Beşir Ağa *Seyahatname*'yi kariyerinin sonlarına doğru Kahire'den edinip getirtmişti. Evliya Çelebi hayatının yaklaşık son 10 senesinde Kahire'de, Kasımlılardan hac emiri Özbek Bey bin Ebi'ş-Şevarib Rıdvan Bey'in misafiri olarak kalmıştı; Özbek Bey'le 1671-1672'de hac sırasında karşılaşmıştı. Büyük seyyah, eserini Ka-

39 Flachat, *Observations*, II: 128.

40 Pierre A. MacKay, "The Manuscripts of the Şeyahatname of Evliya Çelebi - Part I: The Archetype", *Der Islam* 52, 2 (1975): 278.

hire'de tamamlamış ve 1682 senesi civarında orada ölmüştü. Özbek Bey'in bu eserin muhafazasıyla ilgilendiği anlaşılıyor. 1719'da Özbek Bey'in vefat etmesi üzerine, yazma eser oğlu İbrahim Çelebi'ye geçmişti. 1742'de bir kişi –belki de İbrahim Çelebi'nin oğullarından biri– Evliya Çelebi'nin kendi el yazısı ürünü olduğu düşünülen orijinal yazmayı İstanbul'a, Hacı Beşir Ağa'ya hediye olarak gönderdi. Beşir Ağa'nın eserden haberdar olduğu, belki de daha Darüssaade ağası olmadan önce Kahire'de kaldığı kısa süreler içinde eserin varlığını öğrendiği konusunda tahmin yürütebiliriz. Hacı Beşir Ağa eseri Topkapı Sarayı dışında iç oğlanlarının eğitim gördüğü yerlerden biri olarak Galatasaray'a parça parça yolladı. Burada eser söz konusu iç oğlanlarının bazıları tarafından istinsah edildi.

Seyahatname yazmalarının hayli karışık tarihi müteveffa Pierre MacKay tarafından ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.[41] Burada Hacı Beşir Ağa'nın eksiksiz bir yazmayı kütüphanesine bağışladığını ama kendisinin vefatının ardından ciltlerin çeşitli ellere geçip dağıldığını ancak onlarca yıl sonra eserin bir araya getirildiğini söylememiz yeterli olacaktır. Bugün Süleymaniye Kütüphanesi'nin Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu'nda eserin dağılmış ciltlerinin farklı yazmaları bulunmaktadır.

Hacı Beşir Ağa'nın Evliya Çelebi'yle hiç karşılaşmadığı neredeyse kesindir ama ağa *Seyahatname*'nin ne kadar önemli bir eser olduğunu çok iyi biliyordu. Evliya Çelebi 10 cilt içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarının büyük bir çoğunluğunu anlatır (Kuzey Afrika eserde ele alınmadığı için önemli bir istisnadır), Osmanlı toplumunun her kesimine ve boyutuna ilişkin betimlemeler ve değerlendirmeler sunar: elitler, sıradan halk, şehirliler ve köylüler, dini ve sosyal kurumlar, farklı halkların dillerinden örnekler, önemli muharebelerin ve devlet görevlilerinin betimlemeleri, efsaneler ve masallar. Osmanlı topraklarında –veya başka herhangi bir yerde– böyle bir eser hiç yazılmamıştı, bir daha da yazılmayacak-

41 MacKay, "Manuscripts of the Seyahatname", s. 278-279, 293-294; Hathaway, *A Tale of Two Factions*, s. 152, 163-164; Jane Hathaway, "The Exalted Lineage of Rıdvan Bey Revisited: A Reinterpretation of the Spurious Genealogy of a Grandee in Ottoman Egypt", *International Journal of Turkish Studies* 13, 1-2 (2007): 99, 110.

tı. Bu eşsiz eseri imparatorluğum merkez topraklarında yaşayan okurlara tanıtmak, herhangi bir fert tarafından Osmanlı edebiyatına yapılmış en büyük katkılardan biriydi.

Ama bu çarpıcı başarı bile Darüssaade ağalarının Osmanlı'nın entelektüel hayatına katkılarından oluşan daha büyük bir geleneğin bir parçasıydı. 11. Bölüm'de göreceğimiz üzere, Darüssaade ağalarının birçoğu Osmanlı hanedanının tarihine, şenliklere vb. ilişkin tezyin edilmiş ve edilmemiş pek çok yazma eser ısmarlamıştı. Darüssaade ağalarının kitap vakfetme alışkanlıklarının yanı sıra bu faaliyetler matbaa öncesi bir dönemde, toplumun okuma-yazma bilen kesimine, ağırlıklı olarak saray halkının, devlet bürokrasisinin ve ulemanın kitaplara erişimine yardımcı olmak anlamına geliyordu. Erişime açılan kitaplar da Darüssaade ağalarının benimsediği Sünni anlayışını ve Osmanlı kimliğini daha da yaygınlaştırıyordu.

Zaviyeler

Darüssaade ağalarının birçoğu tasavvuf temayülleri gösteriyordu ama çok azının bir tarikat mensubu olduğu anlaşılıyor. Abbas Ağa'nın vefatıyla Kahire'de arkasında bıraktığı kitaplar arasında, tarikatların gerçek anlamda şekillenmesinden önce yaşamış tasavvuf büyüklerinin klasik eserleri bulunur: Ünlü İranlı sufi Feridüddin Attar'ın (ö. 1221) ruhun manevi yolculuğunu anlattığı eseri *Mantıku't-Tayr*; yine aynı yazarın ermişlerin hayat hikâyelerini anlattığı kitabı *Tabakatü'l-Evliya* ve Gazali'nin (ö. 1111) ehl-i sünnet anlayışıyla tasavvufu uzlaştırmaya çalıştığı eseri *Kimya-yı Saadet* (Bu eserlerin tabii ki Arapça ve Farsça orijinalleri bulunuyordu; Abbas Ağa ve pek çok Darüssaade ağası bu dilleri biliyordu). Koleksiyonundaki bir başka eser *Kıraatu'l-Evrad*'dı. Bu eser, Kuran'ın namaz sureleri dışında okunan ayetlerine işaret edebileceği gibi, tasavvuf ehlinin belirli zamanlarda ve belli miktarda yaptığı zikirleri de ele alıyor olabilir.

Tasavvuf hakkında kitaplara sahip olmak ve bunları okumak, belirli bir tarikatın mensuplarının yaşadığı ve manevi mertebeleri aşma yolunda çaba gösterdiği bir zaviyenin banisi olmak yanında

önemsiz sayılabilir. Zaviye için de bir medrese için gerekli unsurların birçoğu gerekliydi: barınma imkânı, mescit, mutfak, hamam, ayakyolu, binanın bakımıyla ilgilenecek kişiler (Zaviyelerin genellikle külliyelerin bir parçası olarak inşa edilmesinin bir açıklaması da budur). Ama her şeyden önce, tarikatın zikir ayinin icra edilebileceği geniş bir alana ihtiyaç duyuluyordu. Ayrıca her tarikatın zikir ayini kendine özgüydü, zaviyeler her zaman değilse de çoğu zaman tarikatın isteklerine uygun olarak özel bir şekilde inşa edilirdi.

Osmanlı sarayının, Mevlânâ Celaleddin Rumi'nin (1207-1273) oğlu tarafından kurulan ve imparatorluğun özellikle merkez topraklarında faal olan Mevlevi tarikatına çok yakın olduğu bilinir.[42] Ne var ki hiçbir Darüssaade ağası bir Mevlevi tekkesi kurmamıştır. Öte yandan pek çok Darüssaade ağası ana akım tarikatlardan Halvetiliğe ve Nakşibendiliğe destek olmuştur. Genel olarak harem ağalarının, zaviye kurmalarına yardımcı oldukları tarikatler konusunda hayli eklektik olduğu görülüyor. Bu bakımdan belirli bir tarikata mensup olmaya dayanan tasavvuf anlayışına genel bir destekten söz edebiliriz; Safevi ve Kaçar İran'ında –ve aslında günümüz İran'ında– yaygın, tarikata dayanmayan irfani tasavvuf anlayışından farklı bir çizgidir bu.

Habeşi Mehmed Ağa. Yukarıda gördüğümüz gibi, Habeşi Mehmed Ağa'nın İstanbul'un Çarşamba semtinde yaptırdığı külliyede bir tekke bulunuyordu. Bu tekke 15. yüzyılda Azerbaycan'da teşkilatlanan ve Safevilerin ilerlemesi karşısında tarikatın şeyhlerinin Osmanlı topraklarına kaçmasıyla Osmanlı'da yayılan Halvetiliğe aitti.[43] 18. yüzyılda İstanbul camilerini anlatan bir eser kaleme alan Hafız Hüseyin Ayvansarayi'nin belirttiği gibi, tekkenin ilk şeyhi Yayabaşızade Hızır Efendi'ydi. Bu şeyh ayrıca Habeşi

42 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, çev. Norman Itzkowitz ve Colin Imber (Londra, 1973), s. 190-191, 200-202.

43 Ayvansarayi, *Garden of the Mosques*, s. 219; Necipoğlu, *Age of Sinan*, s. 500; John J. Curry, *The Transformation of Muslim Mystical Thought in the Ottoman Empire: The Rise of the Halveti Order, 1350-1650* (Edinburgh, 2010), s. 21-86; Nathalie Clayer, *Mystiques, état et société: les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours* (Leiden, 1994), s. 6-35; B. G. Martin, "A Short History of the Khalwati Order of Dervishes", Nikki R. Keddie, ed., *Scholars, Saints, and Sufis* (Berkeley, CA, 1972), s. 275-285, 290-297.

Mehmed Ağa'nın darülhadisinde tefsir dersleri veriyordu. Habeşi Mehmed Ağa'nın kendisinin müridi olduğu anlaşılıyor. Habeşi Mehmed Ağa'nın Halveti tarikatine girmesi III. Murad devrindeki Osmanlı sarayının manevi havasına uygundu. III. Murad'ın intisap edip rüyalarını düzenli olarak tabir ettirdiği Şeyh Şüca'yla (ö. 1582) ilişkisi, son zamanlarda tarihçilerin incelemelerine konu olmuştur.[44] III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultan ve Valide Sultan'ın yakın çevresinden Sadrazam Şemsi Ahmed Paşa (ö. 1580) da Halveti tekkeleri yaptırmıştı.[45]

Hacı Mustafa Ağa ve Abbas Ağa. Yukarıda vakıf faaliyetlerini ele aldığımız 17. yüzyıl Darüssaade ağalarından Hacı Mustafa Ağa ve Abbas Ağa'nın Kahire'deki faaliyetleri kapsamında tarikatları belirtilmeyen zaviyeler de yer alıyordu. Hacı Mustafa Ağa'nın yaptığı hayır işlerinden biri, Nil üzerinde Bulak yolunda bir vikâlenin yanında eski bir zaviyeyi tamir ettirip çalışır hale getirmekti.[46] Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan, Abbas Ağa'nın İstanbul'daki vakıf çalışmalarını anlatan bir vesika, Beşiktaş'ta hâlâ ayakta olan bir camiyi, bir dershaneyi ve bir muallimhaneyi içine alan külliyesinde bir zaviyeden de bahsetmektedir. Abbas Ağa, Üsküdar'da da bir cami ve zaviye yaptırmıştı. Abbas Ağa'nın vekilinin, Cafer Bey (daha önce Ağa) bin Mehmed'in eskiden Beşiktaş zaviyesinin babası veya şeyhi şeklinde tasvir edilmesi dikkat çekicidir.[47] Mısır'daki muhallefat defterinde de Kahire'deki bir zaviyenin bahsi geçmektedir.[48]

Ne yazık ki iki belgede de herhangi bir ayrıntı bulunmuyor; Kahire'deki yapının nerede bulunduğunu bile öğrenemiyoruz. Listede

---

44 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire*, s. 72, 74-75; Curry, *Transformation of Muslim Mystical Thought*, s. 76-77, 171, 175, 189, 215, 279.

45 Zeynep Yürekli, "A Building between the Public and Private Realms of the Ottoman Elite: The Sufi Convent of Sokollu Mehmed Pasha in Istanbul", *Muqarnas* 20 (2003): 159-185; Aslı Niyazioğlu, "Dreams, Ottoman Biography Writing, and the Halveti Sünbüli Şeyhs of 16th-Century Istanbul", Ralf Elger ve Yavuz Köse, ed., *Many Ways of Speaking about the Self: Middle Eastern Ego-Documents in Arabic, Persian, and Turkish (14th-20th Century)*, (Wiesbaden, 2010), s. 173.

46 Vezâretü'l-Evkaf, No. 302/51, s. 8-11.

47 6. Bölüm n. 14'te verilen kaynak: Topkapı Sarayı Arşivi, E 3941/2 (1082-83/1672-73), E 7833/2-7.

48 Topkapı Sarayı Arşivi, D 7657 (tarihsiz); Hathaway, "Wealth and Influence", s. 296, 302, 305.

zaviye Fatımi devri Kahire'sinin kuzey kapısı Babülfütuh'un hemen dışındaki iki mülkün ardından yer alır. Halveti tarikatının bir kolu bu semtte faal olduğu için,[49] Abbas Ağa'nın zaviyesinin de bu tarikata hizmet ettiğine dair tahmin yürütebiliriz ama bu konuda kesin bir yargıya varmak imkânsızdır. Belki de bu yapılar, seyrek de olsa görüldüğü gibi birden fazla tarikat tarafından kullanılıyordu.

Hacı Beşir Ağa. Hacı Beşir Ağa'nın, Mısır dışındaki birçok projesini ayrıntılarıyla anlatan çok geniş vakfiyesinden yola çıkarak, tarikatlere yönelik vakıf faaliyetlerinde gayet eklektik davrandığını söyleyebiliriz. Okmeydanı yakınlarındaki Okçular Tekkesi ve Lalizade Seyyid Abdülbaki Efendi'nin (ö. 1738) Eyüp'teki türbesinin yanındaki tekkesi dahil İstanbul'daki çeşitli tekkelere erzak temini konusunda para vakfetmişti.[50] İki tekkenin hangi tarikata ait olduğu vakfiyede kaydedilmemiştir. Okçular Tekkesi'nin bağlı olduğu tarikat bilinmemektedir. Ama Kudüs, Kahire, Mekke ve nihayet İstanbul kadılıklarında bulunan Lalizade Abdülbaki Efendi'nin Bayrami-Melami olduğunu biliyoruz. Bayrami-Melamilik, 14. yüzyılda Ankara'da Hacı Bayram-ı Veli'nin kurduğu Bayrami tarikatının, çeşitli tarikatlarda yetişen sufilerin oluşturduğu gevşek bir birliktelik, Victoria Holbrook'un ifadesiyle bir "üst tarikat" olan Melamilikten etkilenen koluna denir.[51] Lalizade Abdülbaki Efendi'nin bu konuda çok önemli bir eseri vardır.

Hayli gizemli ve tartışmalı bir akım olan Melamilik, İbn Arabi'nin (1165-1240) "Vahdet-i Vücud"u, yani Allah'ın bütün yaratılanlarda hazır ve nazır olduğu öğretisini, halkın gözünde itibar kazanmaya yönelik her türlü çabayı hor görme ve aşırı tevazu anlayışıyla birleştirir. 16. ve 17. yüzyıllarda zaman zaman takibata

---

49 Behrens-Abouseif, *Cairo of the Mamluks*, s. 283-284; Doris Behrens-Abouseif, "An Unlisted Monument of the Fifteenth Century: The Dome of Zawiyat al-Damirdaš", *Annales islamologiques* 18 (1982): 105-121; Doris Behrens-Abouseif, "Four Domes of the Late Mamluk Period", *Annales islamologiques* 17 (1981): 191-201; Doris Behrens-Abouseif ve Leonor Fernandes, "Sufi Architecture in Early Ottoman Cairo", *Annales islamologiques* 20 (1984): 103-114.

50 Süleymaniye Kütüphanesi, MS Hacı Beşir Ağa 682, var. 115a, 116a.

51 Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III:298-99; Victoria Rowe Holbrook, "Ibn 'Arabi and Ottoman Dervish Traditions: The Melami Supra-Order", 2 kısım, *Journal of the Muhyiddin Ibn Arabi Society* 9 (1991): 18-35; 12 (1992): 15-33.

uğrayan, hatta liderleri idam edilen Melamiler, 18. yüzyılda tamamen yeraltına çekilmiş ama bu hareket nüfuzlu Osmanlı entelektüellerini ve güçlü devlet adamlarını bünyesine çekmişti.[52] Hacı Beşir Ağa'nın da bunlardan biri olması ihtimal dahilindedir.

Öte yandan Beşir Ağa, İstanbul'da yatan en büyük Halveti şeyhlerinden biri olan Sümbül Sinan Efendi'nin (ö. 1529), Sadrazam Koca Mustafa Paşa'nın (ö. 1512) yaptırdığı caminin yanındaki türbesini de yeniletmişti.[53] Koca Mustafa Paşa'nın Sümbül Sinan müritlerinden olan oğlu, şeyhinin Halvetiliğin bir kolu olarak kurduğu Sümbülilik tarikatı için, Halvetilerin usulüne uygun 40 hücreli bir dergâh inşa ettirmişti.[54] Sümbül Sinan Efendi, Sümbüliye tarikatının başka büyükleriyle birlikte dergâhının haziresinde yatmaktadır.[55]

7. Bölüm'de gördüğümüz gibi, Hacı Beşir Ağa Koca Mustafa Paşa'nın adını alan semtte bir dizi altyapı yatırımı yapmıştı. Bu semte gösterdiği dikkat, orada Sümbül Efendi'nin dergâhının ve türbesinin bulunmasıyla ilişkili olsa gerek. Hacı Beşir Ağa'nın türbeyi yenilettiği 1738'e gelindiğinde, Halveti tarikatini desteklemek Habeşi Mehmed Ağa'nın dönemine kıyasla daha da doğal hale gelmişti çünkü artık Halvetiler Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanına, Anadolu'ya, Balkanlar'a ve Arap topraklarına yayılmış en büyük tarikatlardan biriydi.[56] (Yukarıda belirttiğimiz üzere, Kahire'de inşaatına Hacı Beşir Ağa'nın halefinin nezaret ettiği Mahmudiye Medresesi'nin yanındaki tekke de bir Halveti tekkesiydi.) Hacı Beşir Ağa türbenin yanı sıra 16. yüzyılın başlarında Hüsrev Bey adında birinin yaptırdığı küçük bir sebili de tamir ettirmişti.[57] Ömrünün sonlarına doğru türbede Kuran okunması ve kandil yakılması için de kaynak ayırmıştı.[58]

---

52 Holbrook, "Ibn 'Arabi and Ottoman Dervish Traditions", Kısım 1, s. 25-27.
53 Süleymaniye Kütüphanesi, MS Hacı Beşir Ağa 682, var. 114b-115a.
54 TDVİA, "Sünbül Sinan", Hür Mahmut Yücer; http://sumbulefendicami.com.
55 Curry, *Transformation of Muslim Mystical Thought*, s. 70-73.
56 *A.g.e.*, 89-291; Clayer, *Mystiques, état et société*, s. 143-179; Martin, "Short History of the Khalwati Order of Dervishes", s. 285-290, 297-305.
57 Süleymaniye Kütüphanesi, MS Hacı Beşir Ağa 682, var. 44b-45b.
58 Aynı vakfiye, var. 115a.

Bütün bunlara rağmen Hacı Beşir Ağa'nın en fazla teveccüh gösterdiği tarikat Nakşibendiliktir. 14. yüzyılda Orta Asya'da doğan bu tarikat 15. yüzyılın sonlarında İstanbul'a yayılmıştı ve 17. yüzyılın sonlarında imparatorluğun birçok yerinde çok yaygın olmasa da belli bir mevcudiyet gösteriyordu.[59] Nakşibendi tarikatı ehl-i sünnet çizgisine sıkı sıkıya bağlı olmasıyla bilinir, bu nedenle İran'daki Safevilerin bilhassa tepkisini çekmiştir. Safevi ordularının ilerlemesi karşısında birtakım Nakşibendi şeyhleri kaçmak zorunda kalmıştı. Hacı Beşir Ağa'nın Darüssaade ağası olduğu dönemde, Nakşibendiliğin şeriat anlayışını daha çok öne çıkaran ve Hindistanlı reformist mutasavvıf Ahmed Sirhindi'nin (1564-1624) öncülük ettiği Müceddidilik kolu Osmanlı topraklarında hayli yayılmış, payitahta girmeye başlamıştı. Tarikatın önceki biçimlerinden daha yaygın hale gelen Müceddidilik tam da Hacı Beşir Ağa'nın yaptığı türden vakıf faaliyetlerine ilham kaynağı oluyordu.

Hacı Beşir Ağa bir Nakşibendi şeyhine, en azından 16. yüzyılın ortalarından beri Nakşibendi varlığı bilinen Şeyh Vefa Camii'nde Gazali'nin büyük eseri *İhyâ' ü Ulûmi'd-dîn* üzerine dersler vermesi için bir maaş tahsis etmişti.[60] Bu arada Topkapı Sarayı yakınlarında yaptırdığı külliyede yer alan tekke bir Nakşibendi tekkesiydi. Bu tekke yakındaki medrese gibi pek çok kişinin barınıp yaşadığı bir yapıydı. Şeyhler ve müritler esas tekke binasının çevresindeki dokuz hücrede yaşıyordu ve etrafı süpürmek, yemek pişirmek, bekçilik yapmak, ezan okumak gibi çoğu rutin iş tekkede kalanlar arasında paylaştırılmıştı. Külliyedeki medrese gibi tekke de sadece bekârlara ayrılmıştı. Vakfiyeye göre, orada yaşayanlardan şeyhten başka hiçbiri evlenemezdi; eğer orada kalan müritlerden biri evlenirse, bir başka yere taşınırsa veya vefat ederse yeri iyi bir ulum talebesine verilecekti.[61]

---

59 Dina Le Gall, *A Culture of Sufism: Naqshbandis in the Ottoman World, 1450-1700* (Albany, NY, 2005), s. 17-94; Jürgen Paul, *Doctrine and Organization: The Khwajagan/Naqshbandiya in the First Generation after Baha'uddin* (Berlin, 1998); Arthur F. Buehler, *Sufi Heirs of the Prophet: The Indian Naqshbandiyya and the Rise of the Meditating Sufi Shaykh* (Columbia, SC, 1998); Halil İbrahim Şimşek, *Osmanlı'da Müceddidîlik, XII./XVIII. Yüzyıl* (Ankara, 2004).

60 Süleymaniye Kütüphanesi, MS Hacı Beşir Ağa 682, var. 41b-42a; Le Gall, *A Culture of Sufism*, s. 18, 22, 43, 54.

61 Süleymaniye Kütüphanesi, MS Hacı Beşir Ağa 682, var. 109a-110b.

Anlaşıldığı kadarıyla tekkede kalanlar ve talebeler birlikte yemek yiyorlardı. Vakfiyede yemekler konusunda ayrıntılı bilgi verilir. Sıradan bir günde yemekte ekmek, pirinç çorbası, pirinç pilavı ve koyun eti bulunurdu. Cuma geceleri, ramazan ve kurban bayramlarında ve ramazan ayı boyunca tekke ahalisine ilave pirinç ve et verilirdi ve hatim indirdikten sonra da hurma ikramı yapılırdı. "Hatm-i Hacegân" denen, vakfiyeye göre pazartesi ve cuma günleri "Nakşibendi tarikatının usulüne göre" icra edilen, kısmen sessizce kısmen de yüksek sesle zikir yapılmasına dayanan ayinden sonra da hurma dağıtılırdı.[62] Vakfiyede zaman zaman zerde pilavı yapılması da öngörülmekteydi.

Demek ki bu külliyede Hacı Beşir Ağa mevcut bir tasavvuf kurumuna destek olmakla kalmıyor, genç, bekâr erkeklerin Nakşibendi âdetleriyle yetiştirilmesi için yeni bir kurum kuruyordu. Bu Nakşibendi tekkesi için vakfiyede sıralanan ayrıntılı şartlar, külliyenin banisinin Nakşibendiliğe yakın olduğuna işaret ediyor ve tekkede müritler ile medrese talebeleri arasında düzenli bir teması sağlıyordu. Belki de talebelerden bazıları daha sonra tarikata katılıyordu. Dolayısıyla Hacı Beşir Ağa'nın Lalizade Abdülbaki Efendi'nin tekkesine ve Sümbül Ağa'nın dergâhına verdiği destek, Bayrami-Melamilere ve Halvetilere saygı duyduğuna işaret eder, oysa külliyedeki tekke İstanbul'da Nakşibendiliği yaymaya ve en azından mevcut gücünü pekiştirmeye yönelik bir arzuyu gösterir.

Kadızadeliler Hareketi

Darüssaade ağalarının uzun bir dönem boyunca sağladığı devamlı destek göz önünde bulundurulduğunda, etkili harem ağalarından bazılarının Osmanlı topraklarında tarikatlara en büyük tepkiyi gösteren hareketi desteklemesi şaşırtıcı bulunabilir. 17. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Kadızadeliler hareketi Hanefiliğin katı bir yorumuna dayanıyor, bidat karşıtı bir çizgi izliyordu. Madeline Zilfi'nin işaret ettiği gibi Kadızadeli hareketinin tabanı

---

62 Aynı vakfiye, var. 110b-111a, 112a.

esas olarak Anadolu'daki taşra camilerinin vaizlerinden oluşuyordu. Bu vaizler 17. yüzyılın ortalarına doğru İstanbul, Edirne ve Bursa'da önemli camilerin vaizliklerini Halvetilerin neredeyse tekeline almasından rahatsızdı. Aslında hareket adını Balıkesir'de cami vaiziyken İstanbul'a gelip 1631'de Ayasofya Camii'ne tayin edilen Kadızade Mehmed Efendi'den alıyordu. Kadızade Mehmed Efendi'nin kariyerinin zirve noktası, bir mevlit kandili günü Sultanahmet Camii'nde IV. Murad'ın huzurunda Halveti şeyhi Sivasi Efendi'yle başarılı bir tartışma yürütmesiydi. Ama padişah Kadızade Mehmed Efendi'ye fazla yakın değildi, saray içinde Kadızadeli hareketinin etkisi sınırlıydı.[63]

Bu durum, bir Şamlı olan Üstüvani Mehmed Efendi'nin liderliğindeki ikinci nesille değişti. Sarayda etkisini artırmaya çalışan Üstüvani, harem ağaları dahil sarayın okuma-yazma bilen kesimini bilhassa sesleneceği hedef kitlesi olarak seçti. Çabalarını özellikle IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultan'ın yakın adamlarından, etkili harem ağası Hoca Reyhan Ağa üzerinde yoğunlaştırdı. Reyhan Ağa 1651'de Turhan Sultan'ın kayınvalidesi ve pek çok kişinin nefret ettiği Kösem Sultan'ın öldürülmesinde rol oynamıştı; birkaç yıl sonra da genç padişah IV. Mehmed'in Has Odalıların suikastinden kurtarılmasına yardım etmişti. İslam ilimleri konusunda geniş bilgisiyle tanınırdı ve IV. Mehmed'e de bu konularda ders vermişti.

1650'lerde Hoca Reyhan Ağa nüfuzunu o kadar artırmıştı ki, Darüssaade ağası Behram Ağa'yla birlikte istediği herhangi bir kimseyi herhangi bir makama getirebiliyordu.[64] Naima'ya göre Reyhan Ağa, Üstüvani'yi Topkapı Sarayı'nda Has Oda'da padişaha ders vermeye davet etti. Bundan dolayı Üstüvani halk arasında "padişah şeyhi" olarak tanındı.[65] Tabii ki madalyonun öteki yüzü, Reyhan Ağa'nın kendisini rahatsız eden herhangi bir kimsenin azlini, mahvını, hatta ölümünü sağlayacak güce kavuşmuş olmasıydı. Kadızadeliler onun bu negatif gücünden de faydalandı. 1653'te Üstüvani

63 Katib Çelebi, *The Balance of Truth*, çev. Geoffrey L. Lewis (Londra, 1957), s. 132-134; Zilfi, *Politics of Piety*, s. 131-138

64 Örneğin bkz. Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, III: 1515.

65 *A.g.e.*, III: 1290; IV: 1576-1577, 1708; Zilfi, *Politics of Piety*, s. 141-143, 146.

Mehmed Efendi ve Kadızadeliler, Kürt Molla Mehmed adlı popüler bir cami vaizi tarafından yazılmış bir kitaptan rahatsızlıklarını dile getirince Hoca Reyhan Ağa devreye girdi, şeyhülislamın onayıyla molla sürgün edildi.[66] Darüssaade ağası Behram Ağa Mart 1656'da Çınar Vakası'nda idam edildikten sonra, sipahiler onun yerine geçen Dilaver Ağa'yla ilişkilerinde Üstüvani'yi destekledi. Dilaver Ağa 1656'dan 1658'e kadar Darüssaade ağası olarak kalmıştı.[67]

Yalnızca birkaç ay sonra Köprülü Mehmed Paşa sadrazam olunca, tam da Kadızadeliler İstanbul'un tekkelerine büyük bir saldırı düzenlemeye hazırlandığı sırada, Üstüvani'nin etkisi birdenbire sona erdi. Kadızadelilerin büyük bir huzursuzluk çıkarması ihtimalinden rahatsızlık duyan Köprülü Mehmed Paşa, Üstüvani dahil Kadızadeli liderlerinden üçünü Kıbrıs'a sürgün etti.[68] Genel olarak, idareyi tamamen kontrolünde tutma hususunda ısrarcı olan Köprülü Mehmed Paşa'nın alternatif bir iktidar odağı olarak Kadızadelilere göz yumması söz konusu olamazdı. Tersinden bakıldığında, 1656'ya gelindiğinde Kadızadelilerin saraydaki nüfuzunun geldiği seviyenin, Köprülü Mehmed Paşa'nın dizginsiz otorite talep etmesinin sebeplerinden biri olduğu söylenebilir.

Kadızadeliler için bu kuşkusuz ağır bir darbeydi ama etkilerinin zirve noktasına henüz gelinmemişti; zirve noktaya, Köprülü Mehmed Paşa'nın oğlu ve sadrazam olarak yerini alan Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın yardımıyla ulaşılması talihin bir cilvesiydi. Fazıl Ahmed Paşa, Erzurum beylerbeyiyken üçüncü nesil Kadızadeli lideri ve o sırada Erzurum'da bir cami vaizi olan Vani Mehmed Efendi'yle dostluk kurmuştu. 1661 senesinde sadrazamlığa geçmek üzere İstanbul'a çağrıldığında Vani Mehmed Efendi'yi de şehre davet etti. Kısa süre içinde Kadızadeli lideri, 20 yaşındaki IV. Mehmed'in manevi rehberi haline geldi.

Ne var ki IV. Mehmed'in saltanat devrinin ikinci kısmında padişahın veya sadrazamın Kadızadelilere yaklaşımını Darüssaade

---

66 Naîmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, III: 1435.

67 Topkapı Sarayı Arşivi, E 3606 (tarihsiz), bu belgeden Reyhan Ağa'nın Dilaver Ağa'dan daha uzun yaşamış olabileceği izlenimi doğmaktadır.

68 Abdurrahman Abdi, *Vekayiname*, s. 83-84; Silahdar, *Silahdar Tarihi*, I: 57-59; Zilfi, *Politics of Piety*, s. 146-147.

ağalarının da paylaştığını gösteren hiçbir kanıt yoktur. Yukarıda gördüğümüz gibi 1690'larda Kahire'de vefat eden Abbas Ağa arkasında pek çok tasavvuf eseri ve bir tekke bırakmıştı.[69] Abbas Ağa'nın 1671 senesinde Kahire'ye sürgüne gönderilmesinin Vani Mehmed Efendi'nin ve başka Kadızadelilerin hoşuna gitmeyen tasavvufi temayülleriyle bir ilişkisinin olması tabii ki mümkündür. Eğer durum böyle olsaydı, yerine geçen Darüssaade ağalarının Kadızadelilere daha sıcak bakması beklenirdi. Oysa Abbas Ağa'nın yerine geçen ve uzun süre Darüssaade ağalığı makamında kalan Yusuf Ağa, Vani Mehmed Efendi'ye veya genel olarak Kadızadelilerin çizgisine hiçbir yakınlık göstermemiştir. 6. Bölüm'de gördüğümüz gibi, Yusuf Ağa, Vani Mehmed Efendi'nin teşvik ettiği 1683 İkinci Viyana Kuşatması'nın başarısızlığa uğraması üzerine Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın idam hükmü verilmesinde önemli bir rol oynamıştı. Bu, Viyana bozgununun bir sonucu olarak sürgüne gönderilen Vani Mehmed Efendi'ye yakın olan birinin yapacağı bir hareket değildi.

Bütün bunlardan çıkarılacak genel sonuç şu olsa gerek: Kadızadeliler kuşkusuz en kıdemli harem ağaları arasında destekçiler bulmuştu ve Osmanlı tarihindeki en bilgili harem ağalarından birini –kendisi aynı zamanda valide sultanın en yakın adamlarından biriydi– taraftarlarından biri sayabilirlerdi ama harem ağalarının tarihin herhangi bir anındaki manevi tercihleri ve öğreti yaklaşımları çeşitlilik gösteriyordu. Bir topluluk olarak harem ağaları arasında tarikatlara sıcak bakışın çok köklü olduğu, Kadızadelilerin güçlerinin zirvesine ulaştığı zaman bile kaybolmadığı anlaşılıyor. Kadızadelilerin harem ağaları arasındaki nüfuzu, hareketin Osmanlı toplumunun bütünü üzerindeki etkisini yansıtıyor olabilir: Bu hareket dört başı mamur bir ideoloji değildi, daha ziyade bir yerden başka bir yere, toplumun bir kesiminden ötekine ve zaman içinde yoğunluğu değişen, "bidat karşıtı" tepkilerin bir toplamıydı. Aynı şekilde harekete katılanların sayısı da yere, zamana ve toplum kesimine göre değişiklik gösteriyordu.

69 Hathaway, "Wealth and Influence", s. 295, 296, 299-300, 312-314.

Mezhepleşme ve Ehl-i Sünnet Çizgisini Belirleme Mücadelesi

Kadızadeli hareketi belki her şeyden ziyade Osmanlı topraklarında Hanefi mezhebinin mahiyetini belirleme üzerine bir mücadeleyi yansıtır. Daha özel olarak mücadele, Osmanlıların resmi mezhep anlayışının zikir ve devran gibi çeşitli tasavvufi ayinlere ve ermişlerin kabirlerinin ziyaretleri gibi çeşitli popüler geleneklere müsamaha gösterip göstermeyeceği hakkındadır. Bu mücadele 17. yüzyıl krizinin ayrılmaz bir parçasıydı; krizde görülen sınıf gerilimleriyle, payitaht ile taşra arasındaki gerilimlerle ve kent-kır gerilimleriyle bağlantılıydı. Osmanlı toplumu içinde başka ihtilaflar gibi Kadızadeliler ile tarikat ehli arasındaki mücadele 17. yüzyıl boyunca yaşandı ama 18. yüzyıla gelindiğinde tarikat ehlinin lehine büyük ölçüde çözüme kavuştu.

Kadızadeli hareketi aynı zamanda, erken modern Avrupa tarihçilerinin mezhepleşme [*confessionalization*] dediği, yani bir devletin resmi mezhebinin sınırlarının oluşturulması gibi daha genel bir meseleyle bağlantılıdır. Avrupa tarihinin 15. yüzyıldan 17. yüzyıla uzanan bu döneminde Batı Avrupa'nın belli başlı bütün krallıkları ve imparatorlukları belirli bir Hıristiyanlık anlayışını resmen benimsemişti. Söz konusu devletlerin uyrukları, örneğin devletin onayladığı ritüellere katılıp devletin onayladığı simgeleri kullanarak çeşitli Hıristiyan mezheplerini inşa etmiş ve kamusal performansla üretmişti.[70]

Son yıllarda Osmanlı tarihçileri de yaklaşık aynı zaman diliminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslümanların çoğunluğunun benimsediği Sünniliğe ve resmi mezhep olan Hanefiliğe artan devlet vurgusunu belirli bir çerçeveye yerleştirmek için "mezhepleşme" terimini kullanmaya başladı.[71] Osmanlılarda padişahın dünyanın

70 Örneğin bkz. Heinz Schilling, "Confessional Europe", Thomas A. Brady ve diğ., ed., *Handbook of European History, 1400-1600* (Leiden, 1995), II: 641-670; Wolfgang Reinhard, "Reformation, Counter-Reformation, and the Early Modern State: A Reassessment", *Catholic Historical Review* 75, 3 (1989): 385-403.

71 Derin Terzioğlu, "Where *'Ilm-i hal* Meets Catechism: Islamic Manuals of Religious Instruction in the Ottoman Empire in the Age of Confessionalization", *Past and Present* 220 (2013): 79-114; Derin Terzioğlu, "How to Conceptualize Ottoman Sunniti-

Sünni Müslümanlarının halifesi olarak kabul edilmesi, düşman Şii Safevilerin kamu önünde aşağılanması, Hıristiyanlıktan Sünni İslam'a geçen kişi sayısındaki artış mezhepleşmenin tezahürleri olarak görülür. Ayrıca, abdest suyu olarak akan su kullanılması ve öğle namazı vaktinin cisimlerin gölgelerinin kendilerinin iki misline ulaştığı anda son bulması gibi ilkelerin benimsenmesiyle Hanefi kimliğine kamusal görünürlük kazandırılması da Osmanlılarda mezhepleşme sürecinin bir parçası sayılabilir. Zikir törenlerine aleni şekilde katılma veya tam tersine bu törenleri şiddetle reddetme de aynı sürecin parçası olarak görülebilir.

Kadızadeliler hareketi Osmanlı'da mezhepleşme sürecinde bir dönüm noktasını temsil ediyordu çünkü Osmanlıları tarikatların öne sürdüğü tasavvuf anlayışını resmi Sünni-Hanefi çizginin bir parçası sayıp saymama konusunda kamusal bir tavır takınmaya zorluyordu. Kadızadeliler hareketinin toplumda nasıl bir bölünmeye yol açtığının bir göstergesi, harem ağaları içinde 17. yüzyılda meydana gelen bölünmedir: En azından birkaçı Kadızadeliler hareketini benimserken, diğerleri tarikatlere sıcak bakan tavırlarını korumuştu. Katı bir şeriat çizgisini savunarak bidatlara karşı çıkan Kadızadeliler hareketi, kesinlikle anti-entelektüel veya anti-rasyonalist bir mahiyet taşımıyordu; hareketin en ünlü simalarından bazıları, Khaled El-Rouayheb'in gösterdiği gibi, Osmanlıların entelektüel hayatına 17. yüzyılda nüfuz etmekte olan rasyonel araştırma türünü savunuyordu. Bu nokta, hareketin Hoca Reyhan Ağa gibi entelektüellere nasıl olup da hitap ettiğini açıklamaya yardımcı olabilir.[72] Ama 18. yüzyıl başına gelindiğinde, tarikat karşıtı çeşitli güçler Viyana bozgunundan çok sonra da yer yer varlığını korusa da

---

zation: A Historiographical Discussion", *Turcica* 44 (2012-13): 301-338; Guy Burak, "Faith, Law, and Empire in the Ottoman 'Age of Confessionalization' (15th-17th Century): The Case of 'Renewal of Faith,'" *Mediterranean Historical Review* 28, 1 (2013): 1-23; Guy Burak, *The Second Formation of Islamic Law: The Hanafi School in the Early Modern Ottoman Empire* (New York, NY, 2015); Tijana Krstić, *Contested Conversions to Islam: Narratives of Religious Change and Communal Politics in the Early Modern Ottoman Empire* (Stanford, CA, 2011).

72 Khaled El-Rouayheb, *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century: Scholarly Currents in the Ottoman Empire and the Maghreb* (New York, NY, 2015), s. 14-18, 24-26, 175, 190-193, 294; Le Gall, *A Culture of Sufism*, s. 150-156.

tasavvuf Osmanlı resmi din anlayışının ayrılmaz bir parçası olarak yerini sağlamlaştırmıştı, mücadeleyi tarikat yanlıları kazanmıştı.

Kadızadeliler tarikat ritüellerinin birçoğunu "bidat" sayarken, Osmanlı toplumunda tasavvufun temel unsurlarından birinin, yani Hz. Muhammed sevgisinin öne çıkmasını sağlamıştı. Hedeflerinden biri, inananların sevgisini "tasavvuf büyükleri"nden, ermiş sayılan kişilerden uzaklaştırıp peygambere yöneltmekti. Bu konuda başlıca ilham kaynaklarından biri, *Et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* adlı risalesinde –başta Nakşibendiler olmak üzere– belirli tarikatların manevi ilerleme anlayışından pek uzak sayılamayacak bir çizgiyi savunan ama sadece İslam peygamberine ağırlık vererek tavassut edebilecek mutasavvıfları dışlayan Birgili Mehmed Efendi'ydi.[73] Darüssaade ağasının yaptığı hizmetler, yani Evkaf-ı Haremeyn Nezareti ve Medine'deki Hücre-i Saadet türbedarlarıyla ilişkisi itibarıyla Hz. Muhammed'e yakınlığı Kadızadelilerin hoşuna gidecek bir noktaydı; belki de bu, onları Darüssaade ağalarının birçoğunun tasavvuf anlayışlarının etkisini göz ardı etmeye yöneltmiş olabilir.

Darüssaade ağalarının vakıf faaliyetleriyle oluşan kurumlar kuşkusuz Osmanlı'da resmi din anlayışının çeşitli unsurlarını farklı derecelerde ve farklı biçimlerde yansıtıyordu: Sünnilik, Hanefilik, İslam peygamberine bağlılık ve –Kadızadeli parantezini bir yana bırakırsak– tarikatlarda temsil edilen tasavvuf. Örneğin Hacı Beşir Ağa'nın Medine'de yaptırdığı darülhadis, Hz. Muhammed'e bağlılığın göstergesi sayılabilir. Darülhadis kütüphanesini dolduran, Hanefi âlimlerine ait tefsir ve fıkıh kitapları, Osmanlıların resmi Hanefi kimliğini öne çıkarıyordu. Mescid-i Nebevi'yi ve Kâbe'yi koruyan hadım ağaları gibi, Darüssaade ağalarının Mekke ve Medine'ye yönelik bütün vakıf faaliyetleri de Safevi Şiilerin ve daha sonra Nadir Şah'ın karşısında Sünni Osmanlıların bu kutsal yerleri kontrolünün altını çiziyordu.

Darüssaade ağalarının açıkça Hanefiliği öne çıkaran vakıf faaliyetlerine bakılınca, verilen mesajların çok büyük bir çeşitlilik sunduğu görülür: Bu faaliyetlerin anlamları, maddi destek sağladıkları

73 Le Gall, *A Culture of Sufism*, s. 112, 153; Michael A. Cook, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought* (Cambridge, 2000), s. 323-330.

kurumların nerede ve ne zaman kurulduğuna bağlı olarak değişiyordu. Hacı Beşir Ağa'nın Ebu Hanife'nin Bağdat'taki türbesine yaptığı kitap bağışı, örtük bir Şii karşıtı alt metin içeriyordu çünkü Irak, Osmanlılar ile Safeviler arasında tarihsel çatışma alanıydı ve Ebu Hanife'nin türbesi de iki imparatorluk arasındaki mücadelede başlıca simgeydi. Safeviler Bağdat'ı ne zaman ele geçirseler türbeyi hemen yerle bir ediyor, Osmanlılar da şehri geri alınca türbeyi yeniden inşa ediyordu.[74] Hacı Beşir Ağa'nın Ziştovi'de yaptırdığı medrese ise bir Ortodoks Hıristiyan ummanında bir Hanefi-Sünni adacığa hizmet sunuyordu. Bu arada Hacı Beşir ve Moralı Beşir Ağaların Kahire'de yaptırdığı mektepler, eyaletin ekâbirinin inşa ettirdiği benzer yapıların örtük mesajına bir cevap teşkil ediyordu.

Genel bir değerlendirme yapıldığında, 18. yüzyıl vakıflarında ilk bakışta aşikâr denemeyecek sebeplerle Hanefilik vurgusunun belirgin bir şekilde öne çıktığı saptanır. Kadızadeliler hareketi, sonunda yenilgiye uğrasa da Osmanlı uleması arasında Hanefi kimliğini güçlendirmiş olabilir. Mısır'da, özellikle el-Ezher'de Şafii ve Maliki kimliğinin giderek ağırlık kazanması da bu açıdan kuşkusuz etkili bir faktördü. Irak'ta ve belki İslam'ın kutsal şehirlerinde de Nadir Şah'ın benimsediği Caferi mezhebinin yarattığı tehlike, Hanefiliğe ağırlık verilmesi şeklinde bir tepkiye yol açmış olabilir çünkü Nadir Şah, On İki İmam Şiiliğini yeni bir Sünni çerçeveye sokarak taraftar kazanılması riskini temsil ediyordu. 18. yüzyıl başına gelindiğinde Hacı Mustafa Ağa'nın bir yüzyıl önce yaptığı gibi bir Darüssaade ağasının Hanefilik dışında bir mezhebe destek sağlayan bir vakıf faaliyetinde bulunduğu günler artık kesin olarak geride kalmıştı.

Mezhepleşme kamusal mekânlarda kendini gösteren bir toplumsal süreçti. Bu bakımdan performatif bir mahiyet taşıyordu; inananlar kendi ehl-i sünnet yaklaşımlarını, örneğin cuma namazı için çeşmeden akan suyla abdest almak gibi kamu önündeki faaliyetleriyle gözler önüne seriyordu. Darüssaade ağalarının yaptırdığı kurumların Osmanlı Devleti'nin resmi din anlayışının kamusal performansına imkân vermesi şaşırtıcı değildir. Çeşitli Darüssaade

74 Alvise Contarini, *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato*, XIII: 389.

ağalarının açtığı mektepler, medreseler ve külliyeler hem mimari mekân olarak kamusal görünürlük taşıyordu, hem bu kurumlardan faydalanan talebeler, dervişler, yoksullar ve din görevlileri o yapıların içinde veya etrafında kamusal açından görünür konumdaydı. Ezanlar, cuma vaazları, Hanefi metinlerin yüksek sesle okunması, hatta bazı tasavvuf ritüelleri kamunun işitmesine yönelikti. Resmi din ve mezhep kimliğinin, harem ağalarının kurduğu bu kurumlarda olduğu gibi tekrarlanan kamusal performanslarla ortaya koyulması Osmanlı dünyasında mezhepleşmeye katkıda bulunuyordu.

Darüssaade ağalarının türbeleri veya kabirleri Osmanlıların dini veya entelektüel hayatına belki teknik açıdan birer katkı sayılamaz ama kamusal görünürlüklerinin bir parçasıydı ve bulundukları yer itibarıyla, kitabeleriyle ve tezyinatıyla İslam peygamberine, padişaha veya başka bir önemli şahsiyete bağlılığın ifadesi olarak görülebilirdi. Darüssaade ağalarının görsel temsilleri de çok daha az kişi tarafından görülse de benzer bir amaca hizmet edebilirdi. Darüssaade ağalarının tarihe isimlerini kazımalarının bir yolu sayılabilecek bu eserleri 11. Bölüm'de ele alacağız.

X

Reformlarla Tarihe Gömülen Bir Kurum

Darüssaade Ağalığının Sonu

Darüssaade ağalarının, 9. Bölüm'de ele alınan, Osmanlı dini ve entelektüel hayatına katkıda bulunduğu bütün kayda değer örnekler 18. yüzyıl sonundan önceki tarihlere aittir. Bir rastlantı değildir bu çünkü Darüssaade ağalarının etkisi 18. yüzyıl sonuna gelindiğinde kuşkusuz eriyordu (bkz. Tablo 10.1). 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında kaleme alınan Osmanlı tarihleri, Hacı Beşir Ağa'nın uzun ve seçkin kariyerinin ve Moralı Beşir ve Ebu Vukuf Ahmed Ağaların nispeten kısa ve hayli fırtınalı kariyerlerinin ardından, Darüssaade ağasının değişen statüsü hakkında bize bir fikir verir. Darüssaade ağası 17. yüzyıla ve 18. yüzyılın ilk yarısına ilişkin siyasi anlatılarda karşımıza sık sık çıkan bir karakterken, Sadullah Enveri (1735-1794), Ahmed Vasıf (yak. 1730-1806), Ayıntabi Ahmed Asım (daha çok tanınan ismiyle Mütercim Seyyid Ahmed Asım, 1755-1820) ve Şanizade Mehmed Ataullah (1771-

1826) gibi daha sonraki döneme ilişkin bilgi veren başlıca vakanüvislerin eserlerinde çok ender bahis konusu olur. Zamanın ruhunu ortaya koyan bir gösterge, Sadullah Enveri'nin eserinde böyle bir karaktere ayrılan en fazla yerin, Ebu Vukuf Ahmed Ağa'nın halefi Musahip Beşir Ağa'nın (görev süresi 1757-1768) ölümünü anlattığı bölüm olmasıdır. Bu arada Musahip Beşir Ağa bir şarlatanın verdiği bir maddeden zehirlenerek hayatını kaybetmişti.[1]

İslam'ın kutsal şehirlerine vakıf bağışlarını kaydeden Darüssaade ağası kâtibinden veya yazıcısından tarihlerde bahsedilmesi neredeyse çok daha yüksek bir ihtimaldi. Bunun bir nedeni, zaman zaman sadarete giden kariyer basamaklarından birinin bu mevki olmasıydı. Darüssaade yazıcılığı en azından 17. yüzyılın ikinci yarısından beri önemli makamlara tırmanmak açısından bir basamak olmuştu; 6. Bölüm'de gördüğümüz gibi, Yusuf Ağa'nın azlinden hemen önce Mısır valisi olan Hamza Paşa konumunu daha önce Yusuf Ağa'nın yazıcısı olarak hizmet vermiş olmasına borçluydu. Bir yüzyıl sonra, iki kez kısa sürelerle sadaret makamında oturan İzzet Mehmed Paşa, Darüssaade ağasına yakın olan Baltacılar Ocağı'yla bağı da bulunduğu için Darüssaade ağası kâtipliğine getirilmişti.[2] Ama bu mevkide artık yalnızca üst düzey askeri idareciler bulunmuyordu. 1760'lı yıllarda Sadullah Enveri, Darüssaade yazıcılığına getirilen kalemiye mensubu en az iki kişiden bahseder. Mütercim Asım Efendi'ye göre 1789'da ikinci kahveci kalfa bu konuma gelmişti.[3]

Sadrazam ise bütün bu tarihlerde her zaman ön plandadır. Aslında 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sadrazamların nüfuzunun yalnızca Darüssaade ağalarının ve haremin diğer görevlilerinin aleyhine değil, 6. ve 7. bölümlerde gördüğümüz üzere Enderun iç oğlanlarının başı olan silahtar ağa dahil Has Odalıların da aleyhine düzenli olarak arttığını görürüz. Bu tür bir güç dengesi de-

---

1 Sadullah Enverî, *Sadullah Enverî Tarihi*, II: 251. Ahmed Vâsıf hakkında bkz. Ethan L. Menchinger, *The First of the Modern Ottomans: The Intellectual History of Ahmed Vasıf* (New York, NY, 2017).

2 Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Haka'iku'l-Ahbâr*, ed. Mücteba İlgürel (Ankara, 1994), 125; Ahmed Asım Efendi, *Asım Tarihi* (İstanbul, 1284/1867), II: 53; d'Ohsson, *Tableau général*, VII: 32; II: 363, 368; Subhi, *Subhi Efendi Tarihi*, I: 41.

3 Sadullah Enverî, *Sadullah Enverî Tarihi*, 175, 215, 235; Ahmed Asım, *Asım Târihi*, II: 53.

Tablo 10.1 18. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın başlarına kadar haremin ve Enderun'un ileri gelenleri[a]

Harem		**Üçüncü Avlu (veya daha sonraki saraylarda dengi)**	
		Silahdar (1830'a kadar)	
Valide Sultan	Darüssaade Ağası	**Babüssaade**	**Has Oda**
	Cevher Mehmed (iki kez)		
	Sarıkçı Beşir		
	İdris	Hazinedarbaşı	Çuhadar
	Büyük Bilal	*Ebe Selim*	*Abdülfettah*
	Halid	*(vekil)*	
	Küçük Bilal		Rikabdar
	Mercan		
	Kasım		
	Anber		Hasodabaşı
	Hafız İsa		
	Hazinedar-i Şehriyarî		
	Bekir		
	Büyük Bilal		
	Halid		
	Küçük Bilal		
	Anber		
	Hazine Vekili		
	Büyük Bilal		
	Küçük Bilal		
	Nezir		
	Mehmed Lazoğlu (Mısır'da)		
	Musahipler		
	Büyük Bilal		
	Küçük Bilal		
	Cevher		
	Nadir		

[a] İtalikler bu bölümde adı anılan kişilere işaret etmektedir.

ğişimi, sadrazamların yalnızca Has Odalılardan seçilmesi usulüne son verilmesiyle mümkün hale geldi. 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde sadrazamlar rutin olarak kalemiyeden seçiliyordu, özellikle

diplomaside liderliği üstlenmeye başladıkça önemi artan reisülküttaplar arasından geliyorlardı. Sadrazamlığa getirilen ilk reisülküttap Rami Mehmed Paşa'ydı ama o da sadaret makamında 1703 senesinde yalnızca yedi ay kalacak, Edirne Vakası'nın ardından azledilecekti; yerine daha geleneksel şekilde askerlikten yetişme bir dizi sadrazam gelecekti. Ne var ki kalemiye mensuplarının sadarete geçmesi usulü 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde iyice yerleşmişti. 1757'den 1763'e kadar sadaret makamında bulunan saygın devlet adamı Koca Ragıp Paşa bu sürecin zirve noktasını temsil eder.

Daha önce gördüğümüz gibi Ragıp Paşa sadaret devrinin başlarında Darüssaade Ağası Ebu Vukuf Ahmed Ağa'nın gücünü dizginlemek için bir hayli gayret gösterdi. Bu çabaları, Silahtar Damat Ali Paşa'nın (görev süresi 1713-1716) Doğu Afrika'dan hadım ithalini durdurma girişimlerine dek giden bir eğilimin parçasıydı. Ayrıca Damat Ali Paşa'nın bu girişimleri, kendisinden önce Çorlulu Ali Paşa'nın (görev süresi 1701-1710) başlattığı Enderun'un en güçlü figürü olan Babüssaade ağasının yerini silahtar ağanın alması çabalarıyla paralellik gösteriyordu. Sadrazamların bütün bu girişimleri harem ağalarının ve kapı ağalarının saray siyasetinde hâlâ önemli bir nüfuz sahibi olabileceğinin farkında olduğuna işaret eder. Ama 18. yüzyılda kalemiyeden gelen sadrazamların sayısının giderek artması Harem-i Hümayun ile Enderun arasındaki rekabeti kalemiyenin etkin bir şekilde aşacağı anlamına geliyordu. 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde İstanbul'da siyasi otorite merkezi artık büyük ölçüde saray-ı hümayunun içinden Babıâli'deki sadaret konağına kaymıştı. Bu arada sarayda padişahın hane halkının başında hâlâ alışıldık ikili, Enderun'u temsil eden silahtar ağa veya alternatif olarak baş çuhadar ağa ile Harem-i Hümayun'u temsil eden Darüssaade ağası bulunuyordu. Ama artık rakipten ziyade bir ekip olarak çalışıyorlardı.

18. Yüzyılın Sonlarında Reformlar

Bu değişen şartlar altında Osmanlı Devleti, Rus ve Habsburg orduları karşısında yaşadığı bir dizi hezimetin ardından askeri ve

idari reform yapma ihtiyacıyla karşı karşıyaydı. İlk Rus-Osmanlı savaşını sona erdiren ve çok ağır şartlar taşıyan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Osmanlılar, Rusya ve Habsburg İmparatorluğu'na önemli miktarlarda toprak bırakmak ve Kırım'ın bağımsızlığını kabul etmek zorunda kaldı, bu arada Rusya da Osmanlı topraklarındaki Ortodokslar adına müdahale hakkı elde etti.[4]

Bu bozgun yıllarında imparatorluğu idare etmek gibi zorlu bir görevle karşılaşan I. Abdülhamid (salt. 1774-1789), tıpkı yaklaşık bir yüzyıl önce Büyük Petro devrinde Rusya'nın yaptığı gibi Avrupalıların yeni askeri usullerini ve stratejilerini Osmanlı ordusuna getirme ihtiyacını gördü. Daha önceki padişahlar da bugün Avrupalı danışmanlar diyebileceğimiz kişileri ordularında görevlendirmişti. Bunların başında, İslam dinine geçtikten sonra Humbaracı Ahmed Paşa adıyla tanınan, Fransız topçu subayı Kont de Bonneval (1675-1747) ve Macar asıllı Fransız subay Baron de Tott (1733-1793) gelir.[5] Baron de Tott, Kasımpaşa'da Tersane-i Amire'de 1773'te açılan Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'da denizcilik bilimi alanında ilk kez formel eğitim verilmesini organize etti. Mühendishanenin ilk hocaları Baron de Tott gibi Avrupalı uzmanlardı. I. Abdülhamid devrinde okul genişletildi, Mühendishane-i Tersane-i Amire adını aldı ve Avrupa'dan teknik eserlerin Türkçeye tercümesi sağlandı.[6]

Nisan 1789'da amcası I. Abdülhamid'in yerine tahta geçen III. Selim, I. Abdülhamid devrindeki yenilikleri muhafaza etmekle kalmadı, o güne kadar imparatorlukta görülen en kapsamlı askeri ve idari reformları başlattı; daha çok sayıda Avrupalı askerlik hocası ve teknik uzman getirdi, Mühendishane-i Bahri-i Hüma-

4 Gabriel Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman*, c. 1: *1300-1789* (Paris, 1897), s. 319-334; Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace*, s. 166-167.

5 Virginia H. Aksan, "Enlightening the Ottomans: Tott and Mustafa III", Ali Çaksu, ed., *International Congress on Learning and Education in the Ottoman World: Istanbul, 12-15 April 1999* (İstanbul, 2001), s. 163-174.

6 Stanford J. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Selim III, 1789-1807* (Cambridge, MA, 1971), s. 153-154.

yun'un yanı sıra bir başka mühendishane, Mühendishane-i Berri-i Hümayun açıldı. III. Selim'in en çok tartışma yaratan icraatı Avrupa tarzında yeni bir ordu kurmasıydı; ordunun mensupları –Osmanlı topraklarında ilk kez– Avrupa tarzı üniformalar giyiyordu. Bu ordu, bugün de ayakta duran, Üsküdar'daki yeni kışlada (Selimiye Kışlası'nda) talim görüyor ve savaşa hazırlanıyordu. Bu bakımdan, 1789'a gelindiğinde artık kâğıt üzerinde bir ordu olan yeniçerilerle tam bir karşıtlık oluşturuyordu (Kendilerini hâlâ yeniçeri diye adlandıran ve daha önemlisi hâlâ yeniçeri maaşı alan kişilerin büyük bir çoğunluğu ticaret ve esnaflıkla uğraşıyordu).[7] Yeni ordu ve ona uygun olarak kurulan yeni idari aygıt Nizam-ı Cedit ("Yeni Düzen") olarak adlandırılır. III. Selim yeni ordunun masraflarını karşılamak üzere İrad-ı Cedit Hazinesi adında yeni bir hazine kurdu. İrad-ı Cedit Hazinesi görevlileri askerlerin maaş kayıtlarını gözden geçirdi, hizmet görmeden maaş alanlara veya timar gelirleri elde edenlere ödemeleri kesti.[8]

III. Selim'in reformlarının çoğu askeri ve mali alandaydı ama diplomasi alanında da köklü bir yenilik yapılmıştı. Osmanlı İmparatorluğu, tarihinde ilk kez Avrupa başkentlerinde daimi elçilikler açtı: Önce 1792'de Londra'da daimi elçilik kuruldu, 1795'te Berlin ve Viyana elçilikleri bunu izledi, nihayet 1796'da Paris'te daimi elçilik açıldı.[9] Elçiler ulema ve kalemiye sınıflarından seçildi. Aslında bu hamle 1699 Karlofça Antlaşması'ndan beri Osmanlı'nın jeopolitik stratejisinde diplomasinin artan öneminin ve buna paralel olarak reisülküttaplık makamının ağırlık kazanmasının pek çok açıdan mantıksal bir sonucuydu.[10] Reisülküttabın yeni kazandığı güçlü konum da 18. yüzyıl boyunca Darüssaade ağası gibi saray görevlilerinin aleyhine sadrazamın ve sadaret dairesinin düzenli artan otoritesinin bir yansımasıydı.

---

7 Virginia H. Aksan, "Whatever Happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768-1774 Russo-Ottoman War", *War in History* 5, 1 (1998): 23-36.

8 Shaw, *Between Old and New*, s. 112-179.

9 *A.g.e.*, s. 186-191; Stéphane Yerasimos, ed. ve çev., *Deux ottomans à Paris sous le Directoire et l'Empire: relations d'ambassade* (Paris, 1998).

10 Rifaat A. Abou-El-Haj, "Ottoman Diplomacy at Karlowitz", *Journal of the American Oriental Society* 87, 4 (1967): 498-512.

Yeni Darüssaade Ağalarının Kariyer Yolları

Darüssaade ağaları bu reformlarda ön safta yer almıyordu; III. Selim'in etrafındaki, reformları öneren, tartışan ve uygulamasını başlatan iç halkada bulunmuyorlardı. Valide sultan ise bu halka içindeydi. Başta Darüssaade ağası olmak üzere harem ağaları genel olarak, kariyerlerini mümkün kılan imparatorluk geleneklerini korumaya çalışan muhafazakârlar rolünü üstlenmişlerdi. Nadir Şah'ın Caferiliğin beşinci hak mezhep sayılmasına yönelik teklifine karşı Hacı Beşir Ağa'nın aldığı tavır, Darüssaade ağalarının muhafazakâr tavırlarının pek çok yönden tipik bir örneği sayılabilir, gerçi daha sonraki Darüssaade ağaları Beşir Ağa kadar dış siyasete müdahale etmemişti (Bu konuda tek istisna, III. Mustafa ve I. Abdülhamid devirlerinde Darüssaade ağası Cevher Mehmed Ağa'nın 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda İngiltere'nin arabuluculuk rolü üstlenmesi için gayret göstermesidir).[11]

Gelgelelim bu bütün Darüssaade ağalarının reformların amansız muhalifi olduğu anlamına gelmez. Ünlü bir minyatürde, Nizam-ı Cedit ordusunu bir tören çadırından denetleyen III. Selim'in hemen arkasında Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın (görev süresi 1791-1792) durduğu, onun da arkasında padişahın ilk Darüssaade ağalarından birinin bulunduğu görülür.[12] Minyatür 1792'deki bir olayı tasvir ettiği için, söz konusu ağa 1791'den 1798'e kadar bu görevde bulunan Halid Ağa olmalıdır. Aynı zamanda III. Selim devrinde Darüssaade ağalığı makamına tırmanmayı sağlayan kariyer basamakları reform gündemini yansıtıyordu. Harem hazinesine bağlı makamların ağırlığı o güne kadar görülmedik ölçüde artmıştı. 17. yüzyılda Köprülüler devrinde hazinedar-ı şehriyarilik makamında bulunmanın Darüssaade ağası olmak için gerçek bir önkoşula dönüştüğünü görmüştük. Bir yüzyıl sonra terfi merdiveninde yeni bir basamak belirdi: hazine vekilliği. Artık hazine vekili olmak, hazinedar-ı şeh-

---

11 M. S. Anderson, "Britain and the Russo-Turkish War of 1768-74", *English Historical Review* 69, 270 (1954): 51-52.

12 Bu minyatürün reprodüksiyonu defalarca üretilmiştir, ama minyatürün kime ait olduğu bilinmemektedir.

riyarilik makamına geçişin önkoşulu haline gelmişti. Hazine vekilliği makamının, vefat eden veya tahttan indirilen padişahların kadınlarının ve kadın akrabalarının kaldığı Eski Saray'da doğduğu anlaşılıyor. Eserini 18. yüzyılın sonlarında kaleme alan Ermeni dragoman Mouradgea d'Ohsson'a göre, hazine vekili Darüssaade ağasının yerini alması en muhtemel adaydı.[13] Ne var ki hazinedar-ı şehriyarilerin Darüssaade ağalığı makamına geçmesi usulü korunmuştur. Eğer hazine vekilliği makamı hazinedar-ı şehriyarilik makamıyla aynı tarzda çalıştıysa, o zaman hazine vekilliği makamıyla hedeflenenlerden biri, Darüssaade ağasının altındaki mevkilere himayesinde olmayan kişileri getirerek onun gücünü dizginlemekti.

Darüssaade ağalığına giden yolda kritik bir basamak olarak bu yeni makamın, III. Selim'in tahta çıktığı sırada musahiplerinden biri olan Bilal Ağa'yı (daha sonra Büyük Bilal diye anılacaktır) hazine vekili tayin etmesiyle ortaya çıkması dikkat çekicidir. Bilal Ağa, Şehzade Selim'in ergenliğe erişmesi ile tahta çıkması arasında aşağı yukarı bir düzine yıl geçirdiği kafes dairesindeki kapı halkından olsa gerektir. Birkaç ay içinde önce hazinedar-ı şehriyari oldu, ardından 1790 yılında İdris Ağa'nın azli üzerine Darüssaade ağalığına getirildi. Tipik harem ağası kariyer patikasında alışılmadık bir değişiklik yapılarak, İdris Ağa Darüssaade ağası iken yıllarca hazinedar-ı şehriyari olarak görev yapan Bekir Ağa'nın en yüksek makama çıkmasına izin verilmemişti.[14] Bu da III. Selim'in ve danışmanlarının, yeni padişahın yakın adamlarından birini Darüssaade ağalığı makamına getirme konusunda kararlı olduğuna işaret eder. Bilal Ağa'nın reformlara yardım etmesi düşünülmüş olabilir ama o sağlık sorunları nedeniyle uzun süre dairesinden çıkamadı ve harem işlerinin yürütülmesinde bu yüzden bir gecikme yaşandı. 1792'de Darüssaade ağasıyken hayata veda etti, bekleneceği üzere yerine hazinedar-ı şehriyari Halid Ağa geçti.

Halid Ağa hazinedar-ı şehriyari olmadan önce hazine vekili olarak görev yapmamıştı ama kendisinden sonra Darüssaade ağası

13 D'Ohsson, *Tableau général*, VII: 55; Tayyâr-zâde Ahmed Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi: Târih-i Enderûn*, ed. Mehmet Arslan (İstanbul, 2010), I: 362, 364.

14 Vâsıf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, s. 112, 240.

olan Küçük Bilal Ağa bu makamlarda bulunmuştu. Tarihçi Ahmed Asım Efendi, Küçük Bilal Ağa'nın ölümü üzerine yazdığı satırlarda, III. Mustafa devrinde kısa bir süre (Aralık 1769-Aralık 1770) sadrazamlık yapan İvaz Mehmed Paşazade Halil Paşa'nın kapısında yetiştiğini ve kendisini saraya Halil Paşa'nın takdim ettiğini bildirir.[15] Saraydaki kariyeri Büyük Bilal Ağa'nın kariyerinin bir tekrarı gibidir, Şehzade Selim'in kapısında bulunduğu anlaşılmaktadır. III. Selim tahta çıkınca Büyük Bilal Ağa gibi Küçük Bilal Ağa da musahibi olmuş, sonra da Halid Ağa Darüssaade ağasıyken hazine vekili ve hazinedar-ı şehriyari olarak görev yapmıştır. Asım Efendi'yi etkilediği açıktır. Tarihçi Ahmed Asım, efsanevi Hacı Beşir Ağa'ya referansla kendisinden "bir ikinci Koca Beşir Ağa gibi" olduğunu yazar.[16] Küçük Bilal Ağa 1807 yılı Mart ayında vefat etmiş, yerine Mercan Ağa geçmişti. Hem Asım Efendi'ye hem Ahmed Cevdet Paşa'ya göre Mercan Ağa, III. Selim'in tahttan indirilmesinde rol oynamış, kendisine bu işte Hazine Vekili Nezir Ağa da yardım etmişti.[17]

Reform ve Evkaf-ı Haremeyn

III. Selim için Hicaz selefleri için olduğundan daha büyük bir mesele teşkil ediyordu. Bölge 13. yüzyıldan beri, peygamber soyundan gelen ve köken olarak Zeydi Şiilere dayanan Mekke şerifleri tarafından idare ediliyordu.[18] III. Selim tahta çıktığı sırada, efsanevi Mekke Emiri Şerif Sürur b. Müsaid (emirlik dönemi 1772-1788) yeni vefat etmişti. Bu emir rakip şerif ailelerini Mekke'den uzaklaştırmış, bir birlik ve refah dönemi yaşatmış, cesaretin ve adaletin timsali sayılan bir liderdi. Ne var ki ölümü üzerine, hırslı küçük kardeşi Galib, Sürur'un iki oğlundan birine bırakmayı düşündüğü şerifliği gasp etmişti.

Şerifin sarayındaki hadım ağalar da bu mücadeleye karışmıştı. Ahmed Cevdet Paşa'nın aktardıklarına göre, tarihçi Abdüşşe-

---

15 Ahmed Asım, *Asım Tarihi*, I: 246; Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, II: 24.

16 Ahmed Asım, *Asım Tarihi*, I: 246.

17 *A.g.e.*, II: 163, 183, 197; Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet* (İstanbul, 1854-1885), VIII: 418.

18 Peters, *Mecca*, s. 232, 351-352, 370-371.

kür Efendi saray hadımlarının nüfuzunu çok iyi bilen Galib'in, Sürur'un şahsi baş ağası Yahya Saltuh Ağa'yı nasıl hapsettiğini anlatır. Abdüşşekür'e göre bu ağa "gizlice fitne ve isyan çıkarmayı planlıyordu". Ne var ki hapisten kaçmayı başarmış, Sürur'un oğulları Muhammed ve Abdullah'a sığınmış, onlar da kendisini saklamıştı. Ardından Muhammed, Galib'e askeri alanda meydan okuyarak Galib'in konağını ağır bir bombardımana tabi tuttu, öyle ki "Harem-i Şerif'de namaz kılınmaz olub, hatta bir Cum'a namâzı dahi kılınamamışdı."[19] Sonunda Muhammed yenilgiye uğratıldı ve o sırada hâlâ küçük bir çocuk olan kardeşi Abdullah'la birlikte ele geçirildi.

Bu noktada Yahya Saltuh Ağa İstanbul'a kaçmış, III. Selim'e dilekçe vererek, merhum Sürur'un imaretinin Şerif Galib'in idaresinden alınıp Abdullah'ın denetimine bırakılmasını istemişti; yeni padişah bu isteği yerine getirmeyince Kahire'ye gitti ve ömrünü muhtemelen bu şehirde tamamladı. Abdüşşekür bu konuda şunları yazar: "Şu müfside bak ki bir sabi-yi nâ-bâliği mesned-i imârete geçürübde zimâm-i idâreyi kendi eline almak içün, mehbit-i vaḥi-i ilahi olan Mekke-i Mükerreme'de böyle bir iḫtilâl-i 'aẓîm çıkarub..."[20] Belli ki Abdüşşekür'e –dolayısıyla Cevdet Paşa'ya– göre harem ağaları siyasete karışınca yaşanan, bundan başka bir şey olmazdı. Abdüşşekür'ün sözleri Gelibolulu Mustafa Âli'nin (8. Bölüm) ve Derviş Abdullah Efendi'nin (7. Bölüm) eleştịrileri kadar sert olmayabilir ama Afrikalı hadım ağalara olumsuz bakışın Osmanlı entelektüelleri arasında hâlâ güçlü olduğunu net bir şekilde göstermektedir.

Bu olay o sırada Darüssaade ağası olan İdris Ağa için endişe vericiydi: Bir saray hadım ağasına haksızlık edildiği –veya bir başka bakış açısından o ağa isyan çıkarmaya çalıştığı– için değil, Sürur'un imareti gibi hayır eserleri Evkaf-ı Haremeyn'e bağlı olduğu için. Bizzat padişah III. Selim de imparatorluğun dört bir yanında

---

19 Akt. Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, IV: 379.

20 "İktidar dizginlerini eline almak için imareti daha buluğ çağına girmemiş bir oğlana geçirmek isteyen ve ilahi vahyin indiği aziz Mekke şehrinde büyük bir isyana sebep olan şu düzenbaza bak!"; *a.g.e.*, IV: 380.

bu tür imaretlerin iyi bakım görmemesinden rahatsızlık duyuyordu. Bu nedenle reform programındaki kilit tedbirlerden biri, Evkaf-ı Haremeyn idaresine yeni bir düzen getirmekti.

8. Bölüm'de gördüğümüz üzere Evkaf-ı Haremeyn'in gelirlerinin toplanması işi yerel ileri gelenlere iltizama veriliyordu. Yine o bölümde gördüğümüz Belfiye Hasan Ağa gibi âyan ve eşraf mensupları Evkaf-ı Haremeyn'e bağlı belirli köylerin iltizamını onlarca yıl elinde tutabiliyordu; üstelik III. Mustafa'nın ömür boyu iltizam anlamına gelen malikâne sistemini Evkaf-ı Haremeyn'e genişletmesinden çok önce bu tür gelişmeler yaşanabiliyordu. III. Mustafa'nın kudretli sadrazamı Ragıp Paşa, Darüssaade ağasının gücünü kırmaya yönelik genel girişiminin bir parçası olarak defterdara Evkaf-ı Haremeyn kayıtlarını inceleme emri verdi ama Ragıp Paşa'nın ölümünden (1763) sonra bu görev yeniden Darüssaade ağasına geçti. Hatta en azından d'Ohsson'un anlatısına bakılırsa, Darüssaade ağası bu noktadan itibaren boş denetim makamlarına adamlarını getirme konusunda daha da etkili adımlar attı.[21] Ama artık iltizamları İrad-i Cedid Hazinesi devralmıştı ve onları Darüssaade ağasının nezaretindeki mütevellilere yeniden dağıtan bu kurumdu. Mütevelliler tabii ki yerel ileri gelenler oluyordu ama artık eski tip onlarca mültezim yerine yalnızca bir avuç kişi söz konusuydu, dolasıyla onları kontrol altında tutmak çok daha kolaydı.[22]

III. Selim 1790 yılında İdris Ağa'yı azledip yerine musahiplerinden Büyük Bilal Ağa'yı getirirken, eski Darüssaade ağasını Kahire'ye değil Mescid-i Nebevi'yi ve Hücre-i Saadet'i bekleyen türbedar ağalarının amiri olarak Medine'ye gönderdi. Ne var ki bu tayin, normdan bir sapma değil, süregelen bir eğilimin devamıydı. Bu eğilimin I. Abdülhamid'in ilk Darüssaade ağası Sarıkçı Beşir Ağa'yla başladığı anlaşılıyor. Sarıkçı Beşir Ağa 1779'da azledilince Medine'ye gönderilmişti. Temmuz 1772 ile Şubat 1774 arasında III. Mustafa'nın son Darüssaade ağası olarak görev yaptıktan sonra Kahire'de sürgündeyken, Sarıkçı Beşir Ağa'nın azli üzerine İstanbul'a çağrılıp ikinci kez bu makama getirilen Cevher Mehmed

21 D'Ohsson, *Tableau général*, II: 534-536.
22 *A.g.e.*, II: 536-539; Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, VI: 151-152, 219-220.

Ağa da dört yıl sonra selefinin yanına, yani Medine'ye gidecekti. Bu tarihten itibaren, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bu makam kaldırılana kadar sarayda, görevi başında vefat etmeyen Darüssaade ağalarının hepsi, azledildikten sonra Medine'ye gönderilmiştir.

Azledilen Darüssaade ağalarını Medine'ye gönderme âdeti, Şerif Sürur Mekke emiriyken başlamış olabilir çünkü o sırada bütün rakip şerif ailelerini Mekke dışına gönderdiği için, gücünü dengeleyecek hiçbir kuvvet bulunmuyordu. Ne var ki Şerif Sürur'un vefatından sonra, yerine geçen kurnaz Mekke emiri Şerif Galib'i denetim altında tutmak üzere Hicaz'da sarayın daimi bir temsilcisini bulundurmak bir zorunluluk haline gelmişti. Şerif Galib, Yemen'den kahve taşıyan Hint gemilerinin Süveyş'e giderken uğradığı Cidde'de gümrük vergileri ve Mekke'ye her sene gelen hacıların ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik hizmetler sayesinde olağanüstü bir servet elde etmişti.[23]

1798'de Fransa Mısır'ı işgal edince Napoléon âlicenaplık göstererek, hac kervanlarının işlemesine izin vermiş, 1799 senesi için Mısır'ın Osmanlı valisinin kethüdasını hac emiri olarak tayin etmişti. Şerif Galib, Aralık 1798'de Süveyş'i işgal eden Fransızları kendisi açısından büyük değer taşıyan Kızıldeniz kahve ticaretinin koruyucusu olarak memnuniyetle karşılamıştı.[24] Bir başka deyişle, Mekke'yi Osmanlı padişahı adına idare eden peygamber soyundan gelen emir, Osmanlıların en fazla gelir getiren eyaletinin işgalcisiyle fiilen işbirliği içine girmişti. Fransız işgali altındaki Kahire azledilen Darüssaade ağalarının gönderilebileceği bir yer değildi. Bir süre sonra Mehmed Ali Paşa'nın hâkimiyet kurmasıyla, Osmanlı Devleti'nin harem ağalarını Mısır'a sürgüne gönderme âdeti sona erdi.

Vehhabiler. 1801'de Osmanlılar ile İngilizler arasında varılan bir anlaşma gereğince Fransızlar Mısır'ı terk ettiği sırada,[25] Vehhabiler hareketlerinin başlangıç noktası olan Orta Arabistan'daki Necid'den çıkıp Hicaz'a saldırdı. Necidli âlim Muhammed bin Abdülvehhab'ın ortaya koyduğu özedönüşçü bir İslam anlayışını

---

23 Peters, *Mecca*, s. 226-228.
24 *A.g.e.*, s. 232-236.
25 Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr*, III: 213-228.

savunan Vehhabiler, Osmanlı padişahının idaresini gayrimeşru sayıyorlardı. Muhammed bin Suud komutasındaki aşiret ordularının ele geçirdiği topraklar fiilen Osmanlı idaresinden çıkmış oluyordu. Deve üzerindeki birlikleri 1803'te Medine'yi ve 1805'te Mekke'yi işgal etti, Şerif Galib'i çok zor durumda bıraktılar. III. Selim'in durumunu söylemeye gerek bile yok.

O dönemin Vehhabi doktrinine göre, Medine'de peygamberin türbesini bekleyen hadım ağalar ve Kâbe muhafızlığını yapan daha az sayıdaki hadım ağa, İslam peygamberinin sünnetine aykırı, kabul edilemez bir bidatı temsil ediyorlardı. Bu görevi yapan hadım ağalar topluluğu, peygamberin ölümünden 550 yıl sonra Eyyubiler, belki de Zengiler zamanında ortaya çıkmıştı. Vehhabiler, İslam'ın kutsal şehirlerini işgal edince, hadım ağalara herhangi bir ceza vermemelerine veya şiddet tehdidinde bulunmamalarına rağmen onları görevlerinden uzaklaştırdılar. Pek çok hadım ağa Mısır'a kaçtı. Bunların arasında, zamanın Medine şeyhülharemi Amber Ağa da vardı. Amber Ağa, Medine kadısıyla birlikte Kahire'ye gitti.[26]

1805 ile 1848 arasında Mısır valisi olarak büyük yeniliklere imza atan Mehmed Ali Paşa, nihayet 1811 senesinde padişahın isteğine uygun olarak Vehhabileri Hicaz'dan uzaklaştırdı. Ne var ki bu, Hicaz'ın hiçbir şey olmamış gibi tekrar Osmanlı hâkimiyetine geçmesi anlamına gelmiyordu. Her şeyden önce Vehhabiler ve onların Suudi müttefikleri Necid'i kontrolleri altında tutuyorlardı. Mehmed Ali Paşa'nın oğullarının ordularının o bölgeye yaptığı harekâtlara rağmen bu durum değişmedi. Bu da Vehhabilerin, 20. yüzyılın başlarında Hicaz'ı yeniden ele geçirmelerine kadar sürekli bir tehdit unsuru oluşturması demekti. Bu arada Mehmed Ali Paşa, Vehhabileri çıkardıktan sonra Hicaz'ı II. Mahmud'a teslim etmedi. Bunun yerine, önemli bir şahsiyet olan ve 1813'te vefat eden Şerif Galib ve ondan sonra halefleri aracılığıyla kendi idaresinde tuttu. Mukaddes şehirlerde tam anlamıyla Osmanlı idaresi ancak Mehmed Ali Paşa'nın orduları 1830 ile 1840 arasında işgal ettikleri Suriye'den, İngilizlerin aracılığıyla yapılan bir anlaşmayla 1841'de çekildikten sonra tekrar kuruldu.

---

26 Ahmed Asım, *Asım Tarihi*, s. 305, 310.

Gelgelelim Hicaz'ın Mısır kontrolü altında olduğu dönemde bile, azledilen Darüssaade ağaları peygamberin kabrini bekleyen türbedar ağaların başına geçmek üzere Medine'ye gelmeye devam etti. Kuşkusuz kısmen Vehhabi tehdidi yüzünden, peygamberin kabrinde ve Kâbe'de muhafızlık yapan hadım ağaların sayısı 19. yüzyılda dramatik bir şekilde artırıldı. 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında bölgeyi ziyaret eden kişiler, Medine'de peygamberin türbesini bekleyen 40-50 hadımdan ve Kâbe'de 20-40 hadımdan bahsederken, 1850'lerde hacı kılığında mukaddes şehirlere giden Sir Richard Francis Burton peygamberin türbesini bekleyen 120 hadım ve Kâbe'nin muhafızlığını yapan 80 hadım bulunduğunu söyler.[27] 19. yüzyılda uzun mesafeli ulaşımda ve taşımacılıktaki gelişmelerden dolayı hacı sayısında meydana gelen artış da daha büyük bir muhafız topluluğunun görev yapmasını açıklayabilecek bir başka faktördür. Hicaz'a bu kadar yakın bir noktada Vehhabilerin bulunmasını göz önünde tutan Osmanlı merkez yönetimi, muhtemelen, geniş bir bağlantı ağına sahip bir şeyhülharemi ve –türbe ziyaretini "ölüye tapma" sayan Vehhabilerin yok etmek istediği– peygamber türbesinde ve Kâbe'de muhafızlık yapan hatırı sayılır hadım ağa topluluklarını, mukaddes şehirlerde Osmanlı otoritesinin simgeleri arasında görüyordu.

III. Selim'in Tahttan İndirilmesi ve Öldürülmesi

III. Selim'in reformlarına şiddetle karşı çıkan ve bu reformların amansız hasımları olan gruplar vardı. Bunların başında yeniçeriler ve onların yardımcıları olan paralı askerler geliyordu: Nizam-ı Cedit Ordusu'nun, çıkarlarına bir tehdit oluşturduğunun farkındaydılar. Onların yanında sarayla köklü bağları olan çıkar grupları vardı. Bu gruplar İrad-ı Cedit Hazinesi'nin kendi gelir kaynaklarını denetlemesinin ve reformcuların Avrupalı danışmanlara bağımlılığının önemli bir tehdit oluşturduğunu görüyorlardı. Bütün bu karşı çıkışlar göz önüne alınca belki de şaşılacak nokta, reformcu

27 Burckhardt, *Travels in Arabia*, s. 158; Burton, *Personal Narrative*, II: 319.

yönetimin yaklaşık 20 yıl ayakta kalmasıdır. Ama nihayet 1807'de, "yamaklar" adı verilen, Boğaz kalelerinde muhafız olarak görev yapan askerler isyan çıkarıp İstanbul üzerine yürüyüşe geçti; çok geçmeden onlara İstanbul'da bulunan yeniçeriler de katıldı. Çeşitli vekayinamelerde, isyancıların Topkapı Sarayı yakınlarında toplanıp III. Selim'den Nizam-ı Cedit Ordusu'nun ilgasını ve danışmanlarından en fazla tepki çekenlerin idamını nasıl talep ettiği anlatılır. Bu isteklere boyun eğen III. Selim'den tahtı bırakması talep edildi. Birkaç günlük baskının ardından padişah tahttan çekilmek zorunda kaldı, isyancılar IV. Mustafa'yı tahta geçirdi.[28]

Ziştovi'nin fazla uzağında olmayan Rusçuk'un âyanı, Tuna seraskeri Alemdar Mustafa Paşa meseleye el atmaya karar verdi. Geniş bir orduya komuta eden Alemdar Mustafa Paşa aslında önceki yıllarda taşrada reformların uygulanmasına engel oluşturan âyan grubuna mensuptu. Stanford Shaw'un işaret ettiği gibi, hiçbir zaman Nizam-ı Cedit'e sıcak bakmamıştı ama yeniçeriler ve müttefikleri İstanbul'da yönetimi ele geçirince, kendisi gibi yerel âyanın genişleyen hareket alanının kısıtlanmaya çalışıldığını gördü.[29] Bunun üzerine, 1808 yılı Temmuz ayında ordusunun başında harekete geçerek İstanbul üzerine yürüdü: Amacı III. Selim'i yeniden tahta çıkarmaktı.[30]

Alemdar Mustafa Paşa'nın ordusunun İstanbul'a ulaşmasından önce, yeni padişah IV. Mustafa'ya yakın saray görevlileri onun planlarını boşa çıkarmak amacıyla, artık haremde kafes dairesine kapatılmış III. Selim'i ortadan kaldırmayı düşünmeye başlamıştı. Bu saray görevlileri esas olarak Harem-i Hümayun'da ve Has Oda'da hizmet verenlerden oluşuyordu. Söz konusu iki grup artık 17. yüzyılda olduğu gibi rakip olarak hareket etmiyor, tam tersine uyum ve işbirliği içinde çalışıyordu. III. Selim'in canına kastedenler arasında, bir tarafta eski bir sadrazamın Gürcü memlûkü olan Başçuhadar Abdülfettah Ağa ve Hazine Kethüdası Ebe Selim Ağa, bir

---

28 Ahmed Asım, *Asım Tarihi*, II: 26, 33-34, 38, 178-182; Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, VIII: 206-229; Shaw, *Between Old and New*, 21. Bölüm.

29 Shaw, *Between Old and New*, s. 397-404.

30 Ahmed Asım, *Asım Tarihi*, II: 191; Shaw, *Between Old and New*, s. 386, 397.

tarafta da III. Selim'in tayin ettiği son Darüssaade ağası Mercan Ağa ve Hazine Vekili Nezir Ağa vardı.[31]

Bir aksiyon filminin senaryosuna benzeyen yumruk yumruğa boğuşmanın ardından III. Selim'in öldürülmesine ilişkin tarihlerde yazılanlar, eserini onlarca yıl sonra kaleme alan Ahmed Cevdet Paşa'nın iki harem ağasını niçin son derece sert ifadelerle andığını açıklığa kavuşturur. Uzun tarihinde renk ayrımıyla ilgili önyargılarını açıkça ortaya koyan Cevdet Paşa, Nezir Ağa'dan "Dünya ve ahiretde yüzü ḳara Nezîr nâm ḫınzır [domuz]" diye bahseder.[32] Mercan Ağa'ya yönelik tavrı ise kesinlikle olumsuz olmakla birlikte bir parça daha karmaşıktır: "Mercân Ağa gibi bir siyah rûz [yüz] ve siyah derûnun [ruhun] Dârü's-sa'âde Ağası olması daḫi Sulṭân Selîm'in baht-ı siyâhına bir ednâ-yı [küçük bir] delîl idi." (Oysa Şanizade, Mercan Ağa hakkında doğrudan şöyle yazar: "nâr-ı bagy ü tuğyân eden [isyan ve fitne ateşini körükleyen] veledü'z-zinâ..."[33] Aslına bakılırsa Mercan Ağa gerçek bir failden ziyade bir dereceye kadar bir aksesuar olmaktan öteye geçmez, Darüssaade ağası olarak görevini yerine getirip mesaj iletmek dışında fazla bir şey yapmadığını söyleyebiliriz. Kabakçı İsyanı başladığı zaman III. Selim'e isyancıların IV. Mustafa'yı tahta çıkarmak istediğini haber vermiş, bunun üzerine III. Selim tahttan feragat etmişti. Alemdar Mustafa Paşa sadaret mührünü eline geçirince, onun isteği üzerine ulemanın ve devlet ricalinin III. Selim'in yeniden tahta çıkmak istediğini IV. Mustafa'ya bildirdi. IV. Mustafa ve yakın adamları III. Selim'i öldürmeye yönelik bir komplo düzenleyince, Mercan Ağa da onlarla birlikte hareket etti. Cevdet Paşa'ya göre "bu küşteniler [darağacını hak edenler] ile hem efkâr [aynı fikirde] oldığından gûyâ havf [korku] ve telâş ile ne yapacağını şâşırmış"tı. Ne var ki haremi idare eden oydu, onayı olmadan kimse haremden içeri giremezdi. Ama canilerin içeri girmesini ve kurbanlarını ele geçirmesini engellemek için hiçbir şey yapmadı.[34]

---

31 Ahmed Asım, *Asım Tarihi*, II: 53, 163, 183, 197, 201; Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III: 343.

32 Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, VIII: 391.

33 *A.g.e.*, VIII: 171; Şânî-zâde Mehmed Atâullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi*, ed. Ziya Yılmazer (İstanbul, 2008), I: 30.

34 Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, VIII: 229, 390, 392, 417-418; Ahmed Asım, *Asım Tarihi*, II: 189, 191.

Alemdar Mustafa Paşa, Babüssaade'ye yani Üçüncü Avlu'nun başındaki Arz Odası'nı İkinci Avlu'dan ayıran kapıya yaklaştığında komplocular hareme girdi; kaldığı daireye gidip Selim'i hançerleyerek öldürdüler. Daha sonra da amcasının oğlu, 24 yaşındaki Şehzade Mahmud'un dairesine yöneldiler. Alemdar Mustafa Paşa'nın kuvvetleri Babüssaade'yi dövüyor, kırmaya çalışıyordu, bu arada komplocular haremin dolaşık koridorlarında ilerliyorlardı. Birden, III. Selim'in Gürcü cariyesi canilerin önüne çıktı, hamam külhanından aldığı kızgın külleri kürekle gözlerine doğru fırlattı. Böylece zaman kazanan Şehzade Mahmud'u, Lala Amber Ağa ve Hafız İsa Ağa haremin damına kaçırdılar. Cevdet Paşa'nın ifadesiyle damda "hilâl-i 'îd-i i'lâ'î" [yükselen bir bayram hilali gibi] göründü,[35] gerçi o sırada bir hançer yarası açılan sol omzu ve harem kapısına çarptığı kaşı kanıyordu. Aşağıda Alemdar Mustafa Paşa ve adamları nihayet Babüssaade'yi aşıp Arz Odası'nın önünde III. Selim'in cansız bedenini buldu. Alemdar'ın kuvvetleri artık sarayın dört bir yanını aradı, Mercan ve Nezir Ağa dahil canilerin çoğunu ele geçirdi. Alemdar Mustafa Paşa ve adamları II. Mahmud'a biat etti, II. Mahmud o gece formel olarak yeni padişah ilan edildi.[36]

Reformcular ile muhafazakârlar arasındaki yahut III. Selim taraftarları ile IV. Mustafa taraftarları arasındaki mücadele Harem-i Hümayun ile Has Oda arasında bir bölünme sonucunu doğurmamış, tahtın rakip adaylarının maiyetleri ve bu bağlamda en başta harem ağaları arasında bir bölünmeye yol açmıştı. III. Selim zamanında Darüssaade ağalığına tayin edilmesine rağmen Mercan Ağa ve Nezir Ağa IV. Mustafa'yı desteklemiş, buna karşılık Amber Ağa ile İsa Ağa II. Mahmud'un temsil ettiği reformculardan yana olmuştu.

II. Mahmud tahta yerleştikten sonra intikam alma işine girişildi. IV. Mustafa harem dairesine gönderildi, II. Mahmud'un emriyle ertesi kasım ayında boğdurularak öldürüldü. Diğer komplocular da benzer bir kaderi paylaştı. Şanizade her birinin nerede yakalan-

35 Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, VIII: 394, ramazan ayının sona erdiğine işaret eden yeni aya gönderme yapmaktadır.

36 Ahmed Asım, *Asım Tarihi*, II: 206, 254, 260; Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, VIII: 393-399, IX: 35; Shaw, *Between Old and New*, s. 404-405.

dığını, nerede ve nasıl idam edildiğini anlatır. Hazine Vekili Nezir Ağa, Üsküdar'da yakalandı ve Babıâli'nin karşısındaki Alay Köşkü önünde asıldı. Başçuhadar Abdülfettah Ağa, Kabataş'a kaçmıştı ama yakalandı, Topkapı Sarayı külliyesinin dış kapısı Bab-ı Hümayun önünde asıldı. Hazine Kethüdası Ebe Selim Ağa bir yıl sonrasına kadar yakalanamadı ama nihayet yakalanıp Alay Köşkü'nün önünde kellesi uçuruldu. Darüssaade Ağası Mercan Ağa'ya gelince, o kaçmamıştı, azledilip sarayın hemen dışındaki Balıkhane Kasrı'na gönderildi. Burası gözden düşen saray görevlilerinin idamı beklediği bir yerdi. Canilerin hareme girmesine izin verdiği için kellesi uçuruldu ve cansız bedeni Topkapı Sarayı'nın İkinci Avlusu'na açılan iki kuleli ünlü Orta Kapı'nın önünde asıldı. İki harem ağasının daha, Cevher ve Amber ağaların (II. Mahmud'un lalası Amber Ağa'yla karıştırılmamalıdır) Bab-ı Hümayun'un önünde kelleleri uçuruldu. Hazinedar-ı Şehriyari Kasım Ağa yerleşik usule uygun olarak Darüssaade ağası yapıldı, II. Mahmud'un canının kurtarılmasında kritik bir rol oynayan Amber Ağa da hazinedar-ı şehriyariliğe getirildi, böylece Darüssaade ağası olmasının yolu açılmış oldu.[37]

Alemdar Mustafa Paşa'nın çalışmalarının ve II. Mahmud'un tahta çıkarılmasını da içeren olayların son noktası pek çok eserde anlatılmıştır. Kısacası Alemdar Mustafa Paşa elde ettiği zaferden cesaret kazanarak âyana taviz verilmesi için yeni padişaha baskı yaptı; bunun sonucunda, Eylül 1808'de II. Mahmud ile Rumeli ve Anadolu âyanı arasında Sened-i İttifak imzalandı. Ne var ki Alemdar Mustafa Paşa'nın sadrazam olarak mütehakkim tavırları, sarayın içinde ve bir türlü yatıştırılamayan yeniçerilerin arasında muhalefetin yükselmesi sonucunu doğurmuş, II. Mahmud'u tahta çıkardıktan sadece dört ay sonra kendisinin padişahın gözünden düşmesine yol açmıştı. Aniden başlayan bir yeniçeri ayaklanmasında konağında sıkıştırıldı, her zaman operasyonel tavırlara yatkınlık gösteren Alemdar Mustafa Paşa teslim olmaktansa barut mahzenini ateşleyerek kendini havaya uçurdu.[38]

---

37 Şânî-zâde, *Şânî-zâde Tarihi*, I: 30-32, 48-49; Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, VIII: 363, 400, 417-418, 425, 463; Ahmed Asım, *Asım Tarihi*, II: 163.

38 Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, VIII: 420, IX: 2-8, 14-33, 46, 50-52, 332-339.

Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve İslam'ın Kutsal Şehirleri

II. Mahmud'un artık hükümdar olarak tek başına saltanat sürecek konumda olduğu düşünülebilir; acaba öyle miydi? Vehhabiler uzaklaştırıldığı halde hâlâ Hicaz'ın kontrolünü ele geçirememişti, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın otoritesini iyice sağlamlaştırdığı Mısır'a karşı hayli müphem bir vaziyetteydi. Bilindiği gibi Mehmed Ali Paşa, Fransızların çekilmesine nezaret etmek üzere Osmanlı ordusuyla 1801'de Mısır'a gelmişti. Arnavut başıbozuk kuvvetlerinin "serçeşme" unvanıyla ikinci kumandanı oldu. Bundan sonraki dört yıl içinde bir dizi Osmanlı valisi ile Gürcü kökenli âyandan İbrahim ve Murad beylerin adamları arasındaki rekabetin içinden çeşitli manevralarla sıyrıldı, nihayet 1805'te Mısır valiliğine tayin edildi.[39]

Artık resmen Mısır valisi olan Mehmed Ali Paşa'nın, Vehhabilerden farklı olarak, Hicaz'daki Osmanlı altyapısını sürdürme yükümlülüğü vardı. Bu yükümlülük artık kendi idaresinde olan ve İslam'ın kutsal şehirlerine hububat götüren Kahire hac kervanını da kapsıyordu. Kâbe'nin her yıl yenilenen örtüsü kisve-i şerif ve mahmil (Mısır'da mahfil denir) diye anılan, peygamberin varlığını simgeleyen, deve sırtında taşınan tahta vasıta da bu kervanla yola çıkardı.[40] Mısır valisinin sorumlulukları arasında Evkaf-ı Haremeyn de bulunuyordu: Yukarı Mısır'daki Evkaf-ı Haremeyn'e tahsis edilen köylerden Mekke ve Medine'ye hububat götürülür, ayrıca yine bu şehirlerde kuyu açılması, imaret, darüşşifa ve mektep yapılması ve bunların bakımı için de tahsisat ayrılırdı. Kâbe'nin, Mescid-i Nebevi ve Hücre-i Saadet'in muhafızlığını yapan ve 19. yüzyılda artık esas olarak İstanbul'dan gönderilen harem ağaları da Mısır valisinin sorumluluğu altındaydı.[41]

---

39 Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr*, III: 349-434, birçok yerde; IV: 1-12.

40 D'Ohsson, *Tableau général*, III: 263-265; Burton, *Personal Narrative*, I: 261, 415; Edward W. Lane, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians: The Definitive 1860 Edition*, giriş: Jason Thompson (Kahire, 2003), s. 437, 438-440.

41 Peters, *Mecca*, s. 264.

Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Kahire'deki sarayında kendi Doğu Afrikalı hadım ağaları vardı; hatta zaman zaman Kâbe'de de hizmet etmek üzere hadım ağalar göndermişti.[42] Ayrıca Mehmed Ali Paşa'nın sarayındaki hadımlar ile İstanbul'daki saray-ı hümayundaki hadımlar arasında hâlâ hatırı sayılır bir akışkanlık söz konusuydu. Örneğin Şehzade Mahmud'u III. Selim'in katillerinin elinden kurtarmakta Amber Ağa'ya yardımcı olan Hafız İsa Ağa daha önce Mehmed Ali Paşa'nın hizmetinde bulunmuştu.[43] Daha sonra İstanbul'da Eski Saray'da baş ağa olarak hizmet verecek Cezayirli Ali Ağa adlı bir hadım ağayla da Mehmed Ali Paşa'nın bağlantısı vardı.[44]

Gerçi 19. yüzyılda artık mazul Darüssaade ağaları ve öteki harem ağaları çok ender olarak Kahire'ye sürgüne gönderiliyordu ama Evkaf-ı Haremeyn'in gelirlerinin çoğu hâlâ Mısır'dan geliyordu –hububatı söylemeye gerek bile yok– ve şaşırtıcı bir şekilde saray-ı hümayun hâlâ Kahire'de Darüssaade vekili bulunduruyordu. Mehmed Ali Paşa, Evkaf bürokrasisinin kontrolünü İstanbul'dan koparmak için girişimlerde bulunma konusunda hiç vakit kaybetmedi. İlkin, başta meşhur Lazoğlu Mehmed olmak üzere kendi idare kadrolarından vekil atanmasını sağladı.[45] Yıllar sonra, zamanın Darüssaade ağasına, yani yukarıda adı geçen Hafız İsa Ağa'ya, Mekke ve Medine'nin idaresinin ve bu şehirlere kaynak sağlanmasının, doğal olarak kendisinin ağırlığını taşıyacak bir sisteme bağlanması teklifini yazılı olarak iletecekti.[46] İstanbul ile Mısır'daki Mehmed Ali Paşa hanedanı arasında İslam'ın kutsal şehirlerinin idaresi konusunda yaşanan gerilim Osmanlı İmparatorluğu yıkılana kadar devam etti, zaten o sırada Hicaz'da yeniden Vehhabi hâkimiyeti kuruluyordu. Mazul Darüssaade ağalarının doğrudan

42 Burckhardt, *Travels in Arabia*, s. 158.

43 Patrick Scharfe, "Muslim Scholars and the Public Sphere in Mehmed Ali Pasha's Egypt, 1801-1841", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ohio State University, 2015, s. 146-147; Burton, *Personal Narrative*, II: 319.

44 Scharfe, "Muslim Scholars and the Public Sphere", s. 150 n. 415; Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III: 556.

45 Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr*, IV: 170; Scharfe, "Muslim Scholars and the Public Sphere", s. 152, n. 417.

46 Scharfe, "Muslim Scholars and the Public Sphere", s. 206; Şânî-zâde, *Şânî-zâde Tarihi*, II: 403.

Medine'ye gönderilmesi usulünün Kavalalı Mehmed Ali Paşa devrinde sürdürülmesi hiç de şaşırtıcı değildir.

Tanzimat

Sultan II. Mahmud, amcası III. Selim'in reformlarını canlandırarak Batılılaşmaya yönelik 1876'ya dek süren bir değişim dönemi başlattı. Saltanatının ilk yıllarında sürekli yeniçeri isyanı tehlikesiyle karşı karşıyaydı ama 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırarak bu sorunu kökünden çözdü. Yeniçerilerle birlikte onlarla bağlantılı Bektaşi tarikatına da yasak getirdi; padişahın adamları imparatorluğun merkez topraklarında kaçak yeniçeri avına çıktı.[47] Yeniçeri Ocağı'nın ilgasının ardından Nizam-ı Cedit, Avrupa tarzı, yeni bir profesyonel ordu (Asakir-i Mansure-i Muhammediye) tarzında yeniden canlandırıldı.

III. Selim ve II. Mahmud reform sürecini başlatmıştı. Yerine geçen padişahlar, yani Abdülmecid (salt. 1839-1861) ve Abdülaziz (salt. 1861-1876) reformcu sadrazamların ve diğer kabine mensuplarının eliyle yürüttükleri reformların damga vurduğu Tanzimat devrinin hükümdarları oldu. Bu yeni reform dalgası Osmanlı sarayındaki herkes gibi sarayın hadım ağalarını da etkiledi hatta onlar üzerindeki etkisi birçok yönden daha büyük oldu. II. Mahmud devri sona erdiğinde artık Enderun'da görev yapan ak ağa pek bulunmuyordu. 1840'larda İstanbul'da üç yıl ikamet eden İngiliz albay Charles White şunları yazar: "Kapı ağası makamı artık mevcut değil, çok ihtiyar ve yıpranmış birkaç ak ağa ile hediye olarak gönderilmiş üç-dört genç ak ağa dışında ak ağalar ortadan kalkmış." White eserinde daha sonra şu satırları da yazar: "Mevcut Babüssaade ağası ihtiyar bir adam ve altında görev yapanların çoğu da aynı derecede ihtiyar. Onun ölümüyle bu makam yok olup gidecek."[48] II. Mahmud'un reformları Has Oda için ölüm çanla-

47 Ahmed Rasim, *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi* (İstanbul, 1328-30/1910-12), IV: 1826-1833.

48 Charles White, *Three Years in Constantinople, or, Domestic Manners of the Turks in 1844*, 2. baskı (Londra, 1846), I: 246; II: 352, 360.

rının çalması anlamına geliyordu: Enderun'un baş görevlisi olarak fiilen kapı ağasının yerini alan silahtarın (bkz. 6. Bölüm) makamı daha 1831 yılında ilga edilmişti.[49]

Darüssaade ağası için de reform çağı neredeyse aynı derecede tehlikeliydi. Abdülmecid'in çıkardığı 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu okunduğu sırada, Darüssaade ağalığı makamı White'ın ifadesiyle "askıdaydı." White konuyla ilgili şu satırları yazar: "Kızlar ağası makamı tam olarak ortadan kaldırılmamış olsa da o makamı işgal eden son zatın bugünkü padişahın tahta çıkmasından kısa bir süre sonra vefat etmesinden beri bu göreve kimse getirilmemiştir. Kara ağalar hiyerarşisinde ikinci sırada bulunan hazinedar ağa onun görevlerini yürütüyor."[50] White'ın gözlemlerinin tamamen isabetli olduğunu söyleyemeyiz: 1898'de yayınlanan Defter-i Ağayan-ı Darüssaade o yıla kadar göreve gelen Darüssaade ağalarını kaydediyor, zaten gelecek bölümde de birkaçının mezarlarından bahsedeceğiz. Yine de bu makamın askıda olduğu izleniminin doğmuş olması hayli anlamlıdır. Tanzimat yıllarında bürokratların ve vakanüvislerin Darüssaade ağasının alternatifi olarak "kızlar ağası" unvanını gitgide daha sık kullanması kafa karışıklığına yol açmış olabilir. ("Kızlar ağası" terimini tercih etmelerinin nedeni, "Darüssaade"nin Avrupa tarzı yeni sarayları değil, Topkapı Sarayı'ndaki haremi çağrıştırması veya "Darüssaade ağası" unvanının Evkaf-ı Haremeyn'in nezaretiyle bağlantılı düşünülmesi olabilir.)[51] Ne olursa olsun, Darüssaade ağasının harem ağaları hiyerarşisinde eskiden daha alt konumda bulunan başka ağalara kıyasla önem ve görünürlük kaybına uğradığı açıktır.

Bu değişimler her şeyden önce, Köprülülerin yaklaşık iki yüzyıl önce oluşturduğu bir kariyer patikasının nihai zaferine işaret ediyordu. Tanzimat devrinin reformcu sadrazamlarının, Köprülüler gibi, harem hiyerarşisinde mevcut Darüssaade ağasının mahmisi olan bir şahıs yerine mali sorumlulukları üstlenmiş bir ağanın güçlü olmasını niçin tercih ettiğini kolayca anlayabiliriz. Bu arada harem

49 *A.g.e.*, II: 361.
50 *A.g.e.*, I: 206; II: 352-353.
51 Örneğin bkz. Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, VIII: 390, 392.

harcamaları üzerindeki kontrolü artırmak üzere 18. yüzyılın sonlarında oluşturulan hazine vekilliği makamının gücü artmıştı; Eski Saray'ın idaresinde silahtar ağanın yerini hazine vekili almıştı.[52] Ayrıca padişah musahipliği gibi esnek bir makam her zamankinden daha önemli hale gelmişti. 18. yüzyılda harem ağaları hiyerarşisinde Darüssaade ağasından ve hazine-i şehriyariden sonra kıdemlerine göre bir dizi musahip geliyordu.[53] İmparatorluğun son senelerinde padişahın baş musahibi aslında haremdeki en güçlü hadım ağaydı.

Tanzimat Fermanı'nın ilanından çok önce II. Mahmud, Darüssaade ağasının Evkaf-ı Haremeyn'e nezaret etme yetkisini elinden almıştı. White bu konuda şunları yazar: "Kutsal şehirlerin ve toprakların kâğıt üzerinde müfettişliğini korumasına izin verilmekle birlikte, bütün gerçek nüfuzunu kaybetmiş, sadece haremi idare etme görevi kalmıştır."[54] II. Mahmud devlet hazinesine bağlı ve reformcu paşaların idaresinde bir Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurarak Darüssaade ağasından bu görevi almıştı.[55]

II. Mahmud devrinde harem ağalarının dış görünümü bile değişti; zaten padişahın, ordusunun ve bütün devlet memurlarının kılık kıyafeti değişmişti. Kılık kıyafet reformu öncesindeki yerleri süpüren kaftanlar ve kocaman sarıklar gitmişti. Artık herkes nispeten mütevazı bir başlık olan fes takıyor, Avrupa tarzı üniformalar giyiyor, pek çok kişi aksesuar olarak Avrupa tarzı madalyonlar ve nişanlar taşıyordu.[56] Bu da kızlar ağasının resmi merasimlerde taktığı ihtişamlı sarığını artık takamayacağı, başında fes bulunan devlet görevlilerinden birine dönüşeceği anlamına geliyordu. Ama 1839'dan sonra kızlar ağasının makamının etkisi ve görünürlüğü o kadar azalmıştı ki belki de bu kılık kıyafet değişikliği bizim bekleyebileceğimiz türde bir şok yaratmamıştı.

---

52 White, *Three Years in Constantinople*, II: 358-360.

53 Ata, *Osmanlı Saray Tarihi*, I: 363.

54 White, *Three Years in Constantinople*, II: 357.

55 Barnes, *Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, s. 109-113; Mustafa Alkan, "Tanzimat'tan Sonra Vakıflar İdaresinde Yeniden Yapılanmaya Dair Bir Örnek: Adana Evkaf Müdürlüğü", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 19 (2006): 13-15.

56 Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (Londra, 1998), s. 26-28, 35-37.

İngilizler ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa

II. Mahmud ve Abdülmecid devirlerinde kızlar ağasının ve saraydaki başka hadım ağalarının statüsüyle ilgili bu değişiklikler yapılırken, dış güçlerin etkisi çok daha kapsamlı değişiklikleri zorunlu kılıyordu. 1830'lardan itibaren İngiltere hükümeti bütün dünyada köle ticaretinin ortadan kaldırılması için baskı yapmaya başlamıştı. Köleliği kaldırmak için çalışanların hadımlara özel bir dikkat göstermesi de şaşırtıcı değildi. İngilizlerin baskısı karşısında II. Mahmud hadım etme operasyonunun yasak olduğunu duyurmuş, saray-ı hümayun dışında Osmanlı uyruklarının hadım istihdamına yasak getirmişti. Bunun sonucunda, pek çok varlıklı hanede bu yasak çiğnense de White'ın hesaplamasına göre 1843'te İstanbul'da 400'den fazla hadım kalmamıştı.[57]

Osmanlı topraklarında Doğu Afrikalı hadım ticareti üzerinde İngilizlerin köleliği ortadan kaldırma kampanyasından belki de daha etkili bir faktör, 1805'ten itibaren Mısır'da tam anlamıyla hâkimiyetini kurmuş Mehmed Ali Paşa'nın izlediği siyasetti. Mısır'ın daha önceki valilerinden çok daha fazla sayıda hadımı ve hadım olmayan Afrikalı köleyi Kahire'ye kendi sarayında istihdam etmek üzere getirmişti, öyle ki (daralan) Afrikalı hadım arzı konusunda Osmanlı sarayıyla bir dereceye kadar rekabet ediyordu. Kahire'de Osmanlı sarayının adeta kopyası sayılabilecek bir saray kurmuştu. Harem ağaları hiyerarşisi de bu bakımdan önemliydi; gerçi Kahire'deki sarayda hiçbir ak hadım ağa bulunmuyordu. Aslında Enderun'da görev yapan ak hadım ağalar, Mehmed Ali Paşa Mısır valisi tayin edildiğinde artık büyük ölçüde tarihe karışmıştı.[58] Bu yeni durum Osmanlı sarayındaki harem ağaları ile Mehmed Ali Paşa'nın sarayındaki harem ağalarının görev ve gelirlerinde bir ölçüde örtüşme olması anlamına geliyordu. Yukarıda gördüğümüz

---

57 White, *Three Years in Constantinople*, II: 353; Ehud R. Toledano, *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression, 1840-1890* (Princeton, NJ, 1982), özellikle 3-4 ve 6-8. bölümler.

58 Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali* (Cambridge, 1984), 5. Bölüm; Khaled Fahmy, *Mehmed Ali: From Ottoman Governor to Ruler of Egypt* (Oxford, 2009), s. 57-58.

gibi, aynı hadım ağanın kariyeri içinde her iki sarayda da hizmet etmesi ihtimali ortaya çıkıyordu.

Ama Osmanlı sarayına Afrikalı hadım arzında en büyük değişimi yaratan faktör Mehmed Ali Paşa'nın topraklarını genişletmesiydi. Vehhabi isyanını bastırmak üzere Hicaz'a müdahalesi, Mekke ve Medine'de ve genel olarak Kızıldeniz bölgesinde daimi bir ağırlık kazanması sonucunu doğurmuştu. Bu da Afrika Boynuzu'ndan yeni köle edilen oğlanların taşınmasında o sırada en fazla kullanılan güzergâha doğrudan erişim anlamına geliyordu. 1821'de Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, Sudan'ın istilasına girişti, köklü Func Sultanlığı'nı ortadan kaldırdı ve bu arada Hartum şehrini kurdu.[59] Bu tarihten 1956'ya kadar Mısır, Sudan'ı hâkimiyeti altında bulundurdu. Darfur'dan ve Func Sultanlığı'nın eski başkenti Sennar'dan Mısır'a giden kervan yolları Mısır'ın denetimine girdi. Bu kervan yollarıyla getirilen ve içlerinde zaman zaman geleceğin Darüssaade ağalarının da bulunduğu köleler artık Mehmed Ali Paşa'nın ve hanedanının egemenliği altındaydı.

Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'ı kontrolü altına alması –ve 1952'ye kadar ülkeyi idare eden bir hanedan kurması– 1800'den itibaren niçin hiçbir Darüssaade ağasının Kahire'ye sürgüne gönderilmediğini açıklar. Gerçi 8. Bölüm'de gördüğümüz gibi, Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'ı ele geçirmesinden çok önce Hicaz, mazul Darüssaade ağalarının gönderildiği başlıca yer haline gelmişti. 19. yüzyılda sürgüne gönderilen harem ağalarının çoğu Medine'ye gönderildi, peygamberin kabrini bekleyen türbedar ağaların arasına katıldılar. Bu harem ağalarının birçoğu ömrünün sonuna kadar Medine'de kaldı. Mehmed Ali Paşa'nın harem ağalarından bazıları da azledilmelerinin ardından bu türbedar ağalar topluluğuna katıldı, hatta kimileri şeyhülharem olarak hizmet etti. Bu arada Kahire'de Mehmed Ali Paşa'nın ve hanedanının yürüttüğü kapsamlı kentsel yenileme projeleri hadım mahallesinden Birke-

59 Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, s. 205-206; Holt ve Daly, *A History of the Sudan*, 3. Bölüm; Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army, and the Making of Modern Egypt* (Cambridge, 1997), s. 86-89, 92-93.

tü'l-Fil'de geriye kalanı ortadan kaldırdı (aslında Birketü'l-Fil de 19. yüzyılın ortalarında doldurularak ortadan kaldırıldı).[60]

Görünürlüğün Azalması

Osmanlı harem ağaları kültürü adını verebileceğimiz yapıda en dramatik değişiklikler, Mehmed Ali Paşa'nın etkisini bir yana bırakırsak, Tanzimat devrinde Osmanlı idaresinin artan profesyonelleşmesiyle meydana geldi. Daha 18. yüzyılın ikinci yarısında Darüssaade ağasının otoritesini kırmış olan sadrazam gitgide başbakan benzeri bir konuma kavuştu, bu arada Divan-ı Hümayun'un öteki üyeleri de kabine üyelerine benzemeye başladı. Bu koşullar Darüssaade ağasının siyasi meseleleri enformel olarak müdahale etme gücünü azalttı. II. Mahmud tahta çıktığı sırada, Darüssaade ağasının, Hacı Beşir Ağa'nın Nadir Şah'la müzakereleri baltalaması türünden bir güç kullanması tasavvur bile edilemezdi.

Darüssaade ağasının kamusal görünürlüğü de iyiden iyiye azaldı. Artık Darüssaade ağasının yaptırdığı camiler, medreseler, hatta sebil-mektepler görülmüyordu; ihtişamlı Darüssaade ağası türbeleri veya Darüssaade ağasının boy gösterdiği tezhipli yazma eserler karşımıza çıkmıyordu. Fotoğraf Osmanlı İmparatorluğu'na 19. yüzyılın ortalarında gelmişti ama o sırada Darüssaade ağalığı makamı, en azından White'a göre, "askıdaydı"; bu yüzden Osmanlı'nın son devrinden kalan fotoğraflarda yalnızca düşük kıdemli harem ağalarını görürüz. Benzer şekilde harem ağaları hâlâ padişahın resmi kamusal törenlerine katılıyorlardı ama bunların sıradan ağalar olması çok daha yüksek bir ihtimaldi.

Dahası 19. yüzyılda padişahlar Topkapı Sarayı'nı terk edip Boğaz kıyısındaki yeni Avrupai saraylarda ikamet etmeye başladıkları için, harem ağalarının işgal ettiği fiziksel mekân da enikonu değişmişti. Abdülmecid sahilde yeni yapılan görkemli Dolmabahçe Sarayı'na taşınmış, oğlu II. Abdülhamid de Beşiktaş'ın daha üst

60 Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr*, III: 377-78; Nadia Fouad Younes, "The Evolution of Birkat al-Fīl from the Fatimids to the Twentieth Century", Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, American University in Cairo, 2010, 4. Bölüm (sayfa numarası konmamış).

Görsel 10.1 Nadir Ağa'nın saraydaki ve daha ileri yaşlardaki fotoğrafları. *Hayat*, 29 Kasım 1957 ve *Yedigün* 83, 10 Birinciteşrin (Ekim) 1934.

taraflarındaki Yıldız Sarayı'na yerleşmeyi tercih etmişti. Her iki sarayda da harem, padişahın sadrazamla ve diğer devlet görevlileriyle görüştüğü yahut yabancı elçileri ve ziyaretçileri huzuruna kabul ettiği kamusal mekânların tamamen dışında, ayrı bir yerde bulunuyordu.[61] Arz Odası gibi kamusal mekânlardan hareme erişim söz konusu değildi; bu bakımdan 19. yüzyıl sarayları Topkapı Sarayı'ndan kökten farklı yapılardır. Bu mekânsal değişim harem ağalarının harem halkıyla ve özel zamanının çoğunu hâlâ haremde geçiren padişahın dışında herhangi bir kimseyle temasını keskin bir şekilde sınırlamıştı.

1908'de Jön Türkler II. Abdülhamid'in istibdat idaresine son verdiği sırada harem ağalarının artık dikkate değer herhangi bir siyasi nüfuzu kalmamıştı. II. Abdülhamid'in harem ağalarından oluşan geniş bir kadrosu vardı; Başmusahip Cevher Ağa ve İkinci

61 Yazarın kişisel gözlemi; Chris Hellier, *Splendors of Istanbul: Houses and Palaces along the Bosphorus* (New York, NY, 1993), s. 151-173, 200-220.

Musahip Nadir Ağa bunların arasındaydı. Ama II. Abdülhamid'in, "Darüssaade ağası" unvanını muhafaza etmemiş olması anlamlıdır. Cevher Ağa harem ağalarının amiri sayılıyor ve kimi zaman "kızlar ağası" unvanıyla anılıyordu. Cevher Ağa, Jön Türkler tarafından derin bir kuşkuyla karşılandı ve Abdülhamid'e iktidar dizginlerini yeniden kazandırmaya yönelik 31 Mart İsyanı (Nisan 1909) sonrasında ağır ithamlara maruz kaldı. Bu isyan bastırıldıktan sonra da yeni açılan Galata Köprüsü'nde idam edildi.[62] 31 Mart Vakası'nın ardından harem ağalığı kurumu fiilen ortadan kalktıktan sonra Nadir Ağa ve diğer harem ağaları böyle bir felaketle karşılaşmadılar; ömrü vefa edenler cumhuriyet devrinde bile kendilerine bir hayat alanı oluşturdular.

Nadir Ağa

Nadir Ağa'nın deneyimi Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında saraydaki harem ağalarının yaşadıkları değişimler konusunda bize eşsiz bir içgörü kazandırmaktadır. 1950'li yıllarda artık ihtiyarlık günlerini yaşayan Nadir Ağa'nın *Hayat* dergisinde uzun bir röportajı çıktı (bkz. Görsel 10.1). Daha sonra *Toplumsal Tarih* dergisinde, ömrünün sonlarında yanında yaşayan Nihal Ertuğ adlı bir hanımefendiyle yaptığı kapsamlı görüşmelerin bir özeti yayımlandı.[63] Nadir Ağa'nın bu iki kaynakta verdiği bilgiler her zaman tutarlı değildir: Doğduğu köye, aile fertlerine, kaçırılıp köle edildiği yaşa ve belirli olayların geçtiği yıllara ilişkin ayrıntılar bir kaynaktan ötekine farklılık göstermektedir.

Yüzyıllar boyunca Osmanlı'da hizmet veren pek çok harem ağası gibi Nadir Ağa da Etiyopya'dan, Etiyopya Krallığı'nın güneyindeki coğrafi açıdan marjinal topraklardan geliyordu. "Ben Galla'yım," diyordu komşusuna, bugün Oromo halkı denen topluluktan olduğunu anlatıyordu ama "Müslümandım" diye ila-

62 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid* (Londra, 1910), s. 275; Douglas Scott Brookes, ed. ve çev., *The Concubine, the Princess, and the Teacher: Voices from the Ottoman Harem*, Ayşe Osmanoğlu'nun hatıraları (Austin, TX, 2010), s. 172-173.

63 Hasan Ferit Ertuğ, "Musahib-i Sani-i Hazret-i Şehr-yari Nadir Ağa'nın Hatiratı", Kısım 1-2, *Toplumsal Tarih* 49 (Ocak 1998): 7-15; 50 (Şubat 1998): 6-14.

ve ediyordu. Gerçekten kendisi köle edildiği sırada Etiyopya'da Oromoların çoğunluğu Müslümandı, oysa yaklaşık bir yüzyıl önce büyük bir kısmı animistti. 19. yüzyılın sonlarında Osmanlıların istihdam ettiği topluluklar arasında Oromoların sayısının hiç de az olmadığı anlaşılıyor: Hayli maceralı bir hayat geçiren İngiliz seyyah Charles Doughty, Arap Yarımadası'ndaki şeyhliklerde, bölgedeki Osmanlı kuvvetlerinde, hatta onlara eşlik eden bir "Acem ağa"nın yanında çok sayıda "Galla" köle bulunduğunu bildirir.[64]

Nadir Ağa küçük bir çocukken, belki 1880 dolaylarında, köyüne yapılan kanlı bir akında yakalanmış; iddiasına göre saldırıyı yapanlar gözlerinin önünde babasını öldürmüş ve köylülerin birçoğunu katletmiş. Anlaşıldığı kadarıyla, kendisini yakalayanlar hadım etmiş ve kanama geçirirken ölüme terk etmiş ama o hayatta kalıp kendine gelmiş, ormandan geçerek ailesinin evine ulaşmış. Evde ablası, yaralarına bakarak "Artık sen insanlıktan çıktın, bu halinle hiçbir işe yaramazsın" diye bağırmış.[65] Dolayısıyla kendisinin köle ve hadım edilmesi, daha önceki dönemlerde Yukarı Mısır'a götürülen ve hadım etme prosedürüne ilişkin uzun bir geleneğe sahip bir Kıpti manastırında "ameliyat" geçiren hadım ağalarınınkinden çok daha gelişigüzel bir süreçti. Bu farklılık, İngilizlerin köleliği kaldırma girişimleri karşısında, Afrikalı hadımların büyük ölçekli, sistematik arzını fiilen imkânsız hale getiren, II. Mahmud'un ve Mehmed Ali Paşa'nın yaptığı reformlarla Afrikalı hadım ticaretinde meydana gelen değişimlerden kaynaklanabilir. 19. yüzyılın sonlarında Etiyopya'nın güneyinde aşırı bir güvenlik eksikliği yaşanması aynı ölçüde çarpıcıdır. Bu güvenlik eksikliği kısmen, Etiyopya yönetiminin İtalya'nın ve Sudanlı Mehdi hareketinin istilasıyla uğraşmasından kaynaklanıyordu. Bu, Osmanlı hadım ticaretinin Afrika Boynuzu'ndaki siyasi karışıklıklardan da etkilendiğini göstermektedir.

---

64 Charles M. Doughty, *Arabia Deserta*, ed. H. L. MacRitchie (Londra, 1989), s. 43, 102, 142, 145, 160, 163, 187.

65 Ertuğ, "Nadir Ağa'nın Hatıratı", 1. Kısım, s. 7. Ablasının sözlerinin, insanlık dışı tutsaklık deneyimine işaret etmesi mümkündür, belki de Nadir Ağa daha sonra Mekke'de hadım edilmiştir.

Bir-iki sene sonra Nadir ikinci kez kaçırıldı ve Kızıldeniz yoluyla Mekke'ye gönderildi, burada 200 Afrikalı erkek çocuğuyla birlikte satışa çıkarıldı.[66] Anlattığına göre o kadar zayıf ve güçsüzdü ki esir tacirleri onu satma ümidini taşımıyordu. Nihayet Mekke şerifinin kardeşi Emir Abdullah'ın eşi Seyyare Hanım onu satın aldı ve hanesine getirdi. Adını veren de Seyyare Hanım'dı, çiftin daha önce bu adı taşıyan bir kölesi varmış. Mekkede ve Taif'te yaşadı, bu zaman zarfında Seyyare Hanım onu Türk tarzında giydirdi ve Arapça öğretmek üzere bir hoca tuttu.[67] Demek ki kariyerinin bu kısmı harem ağa "norm"una uygundu: Önde gelen bir yerel hane, bir hazırlık okulu gibi işlev görüyordu. Bu hanenin Mekke'de bulunması, 19. yüzyılda hadım ağaların saray öncesi hayatını geçirdiği ve sürgüne gönderildiği standart bölge olarak Mısır'ın yerini mukaddes şehirlerin almasına işaret eder (Darüssaade ağası artık Evkaf-ı Haremeyn'e nezaret etmediği için, bu dönemde harem ağalarının mukaddes şehirleriyle ilişkisinin genişlemesinde belli bir ironi vardır).

Üç yıl sonra Mekke şerifi Nadir Ağa'yı 11 genç hadımla birlikte saraya takdim etti, gerçi kendisi hiçbir zaman şerifin hanesine mensup olmamıştı. Burada yine kariyeri yerleşik kalıba uygundur. Nadir Ağa, Yıldız Sarayı'na çok elverişli bir zamanda gelmişti çünkü o sırada Sultan Abdülhamid güven duymadığı Sudanlı hadımların yerine Etiyopyalı olanları geçiriyordu, 22 Etiyopyalı genç hadımla birlikte Nadir Ağa'yı hemen istihdam etti.[68] Nadir Ağa, II. Abdülhamid'in hizmetine girdiğinde hâlâ çok gençti, 16-17 yaşlarında veya daha küçüktü. Amerikalı gazeteci Francis McCullagh, onun anlattıklarına dayanarak, vehimli ve vesveseli mizacıyla tanınan padişahın hobileri, korkuları ve saplantıları hakkında, eşleri dahil başka kimsenin kolay kolay bilemeyeceği ayrıntılar verir. Özellikle kendisine "jurnal" getiren geniş bir hafiye ordusunu sarayda terfi ettirmesi konusunda söyledikleri önemlidir. Bu jurnallerle elde

---

66 *A.g.e.*, s. 9-11.

67 *A.g.e.*, s. 12.

68 . *A.g.e*, s. 10, 12-13. Saraydaki hadımlara ilişkin 1893 tarihli bir envanterde 1889 tarihi verilmektedir ve Nadir Ağa'nın doğum tarihi de 1874 olarak hesap edilmiştir.

edilen ve çoğu doğru olmayan istihbarat, padişahın vehimlerini ve etrafındaki kimselere güvensizliğini bir kat daha artırıyordu.[69]

Nadir Ağa 31 Mart Vakası'nda kritik bir rol oynadı. McCullagh'a göre, Cevher Ağa'yla birlikte Nadir Ağa isyanın hazırlanmasında rol oynayan İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin kurucularındandı ve düşük rütbeli askerleri isyana teşvik için rüşvet dağıtmıştı. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin ardından, mahlu padişah hakkında, özellikle kıymetli eşyaları sakladığı yerler hakkında Jön Türklere bilgi vererek cezalandırılmaktan kurtuldu.[70] Eski efendisine gerçekten sırt çevirdiği anlaşılıyor. McCullagh'a bakılırsa Nadir Ağa şunları söylemiştir: "Abdülhamid'in göğsünde kalp yerine bir taş vardı, seller gibi akan masum kanı ona hiç dokunmuyordu."[71]

31 Mart İsyanı'nın bastırılmasının ardından, haremdeki bütün hadım ağalar ve cariyelerle birlikte Nadir Ağa da sarayı terk etmek zorunda kaldı. McCullagh neredeyse hepsi Çerkes olan cariyelerin, Jön Türk yönetiminden telgraflar aldıktan sonra kendilerine sahip çıkacak akrabalarıyla buluşmak ümidiyle Topkapı Sarayı'nda toplanmasına ilişkin acıklı sahneyi betimler.[72] Tabii ki harem ağaları için aileleriyle tekrar bir araya gelmek gibi bir durum söz konusu değildi. Doğu Afrikalı köle ticareti her zaman insanları yerlerinden yurtlarından eden, anonim hale getiren bir süreçti, kölenin ailesiyle bağını koruması fiilen imkânsızdı. Kafkaslar'dan gelen devşirme ve memlûklerin aileleriyle temaslarını sürdürmesi, hatta bazı aile fertlerini Osmanlı sarayına getirmesi bu bakımdan tam bir tezat teşkil eder. Etiyopya'daki karışıklıklar da akrabaların izini sürmeyi daha da güçleştiriyordu.

Nadir Ağa aile fertlerinin yerini bulmaya kalkıştığını bildiğimiz tek harem ağasıdır. Bizzat Sultan II. Abdülhamid, Etiyopya İmparatoru II. Menelik'in (salt. 1889-1913) özel temsilcisinden ona iki kız kardeşini bulması konusunda yardımcı olmasını istemişti.

---

69 McCullagh, *Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 18-21.

70 *A.g.e.*, 53-56, 251; M. Süleyman (Çapanoğlu), "Abdülhamidin En Yakın Adamı Nadir Ağa Eski Efendisi İçin Ne Söylüyör?" *Yedigün* 83 (10 Birinciteşrin [Ekim] 1934), s. 19-21, akt. Ertuğ, "Nadir Ağa'nın Hatıratı", 2. kısım, s. 12.

71 McCullagh, *Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 132.

72 *A.g.e.*, s. 276-278.

Nadir Ağa, kendi anlattığına göre, nihayet kız kardeşlerinin Etiyopya'daki karışıklıklardan ötürü o sırada İngiliz hâkimiyetindeki Kenya'ya kaçtığını öğrenmişti. Ama II. Menelik'in elçisi akıbetleri hakkında daha fazla bilgi edinememişti. Uzun bir bekleyişten sonra bir mektup gelmişti. Nadir Ağa mektupta şunların yazılı olduğunu hatırlıyordu:

> Sizin işinizle bizzat İmparator Menelik Hazretleri alakadar oldular. Limmu'ya tahkikat için Addis Ababa'dan bir heyet gönderdik. Maalesef ailenizden hiç kimseyi bulmak kabil olamadı. Yaptığımız tahkikat neticesinde bütün ailenin cenup Habeşistan'dan Kenya'ya hicret ettiklerini öğrenmiş bulunuyoruz. Bütün arzumuza rağmen, size sevinçli bir haber veremediğimizden dolayı özür dileriz.
>
> Mektupla birlikte size iki tane yekpare fildişi, bir külçe altın gönderiyoruz. Ayrıca İmparator Hazretleri'nin verdikleri birinci rütbeden iki kıta Aslan nişanı da tarafınıza beratlarıyla birlikte gönderilmişti. Fil dişleri Limmu civarında avlanan fillere aittir. En derin hürmetlerimizi sunarız.

Nadir Ağa bu mektupla kız kardeşlerini bir daha görme ümidini yitirmiş. *Hayat* dergisindeki röportaja göre, yıllar sonra her ikisinin de öldüğünü öğrenmiş.[73]

Etiyopya'yla hiçbir bağı kalmayan Nadir Ağa, I. Dünya Savaşı'yla Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra pek çok eski harem ağası gibi İstanbul'da kalmış. Yine eski harem ağalarının çoğu gibi Anadolu yakasına yerleşmiş. Hadımların sur içinde dolaşarak "kirlilik yaratmaması" gerektiğine ilişkin tarihsel tabu böyle bir kararda rol oynamış olabilir. Eski başkentin göze batacakları yoğun ticaret merkezlerinden uzakta kalmak gibi anlaşılabilir bir kendi arzularının da bu kararda payı olması mümkündür. O sırada İstanbul'un Anadolu yakası çoğunlukla küçük köylerden, gelişmemiş tarımsal arazilerden oluşuyordu. Nadir Ağa, Göztepe semtine taşındı ve burada bir ev ve arazi satın aldı. Nihayet Kırım sığırları alarak bir mandıra açtı. Kendi anlatısına bakılırsa İstanbul'da şişe-

73 Ertuğ, "Nadir Ağa'nın Hatıratı", 2. Kısım, s. 10.

de süt satan ilk kişi oldu.[74] 1957 senesinde, anlaşılan doğal sebeplerle vefat etti. Öldüğü sırada 90'lı yaşlara yaklaşmış olsa gerek.[75]

Eski harem ağalarından birkaçı paralarını bir araya getirip Üsküdar'da bir ev satın almış, bir yurtta veya hostelde kalır gibi bu evde yaşıyorlardı. İmparatorluk sonrası Türkiye'de karşılaştıkları güçlükleri ise ancak tasavvur edebiliriz. Eski harem ağaları oldukları kolaylıkla anlaşılıyordu. İş bulma imkânları hayli kısıtlıydı: Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde işverenler onları işe almaya pek istekli değildi, ayrıca saray hizmetinde istihdamlarından dolayı pek fazla pratik beceri de kazanmamışlardı; gerçi Osmanlı'nın son devirlerindeki harem ağalarının fotoğrafları, en azından birinin elma soyduğunu ve başka ev işleri yaptığını gösterir.[76] Aralarından birkaçı sürgündeki hanedan mensuplarının maiyetinde kaldı ama köleliği yasaklayan kanunlar artık maaşlı istihdam edilmelerini zorunlu kılıyordu. Hanedanın bütün mensupları bu tür hizmetkârları çalıştıracak ekonomik güce sahip değildi, zaten eski harem ağalarının hepsi de onların hizmetinde çalışmak istemiyordu. Talihin garip bir cilvesi, Mustafa Kemal Atatürk'ün Nesip Efendi diye Afrikalı bir hadımı, evlat edindiği kızlarına bakmak üzere çalıştırmasıdır. Gerçi Nesip Efendi'nin eski bir saray ağası olup olmadığı konusunda bilgi bulunmamaktadır.[77]

İstanbul'da yaşayan en azından 50 harem ağası, imparatorluğun yıkılmasından sonra onlarca yıl boyunca düzenli toplanan Haremağaları Teavün Cemiyeti'ni kurdu. Nadir Ağa cemiyetin kurucularından biriydi. Cemiyetin amacı, bekleneceği üzere, bu benzersiz toplulukta birlik oluşturmak ve ihtiyaç sahiplerine maddi yardım sağlamaktı.[78]

---

74 *A.g.e.*, s. 8.

75 *Hayat* dergisi, ölümünden yalnızca birkaç gün önce verdiği röportajını yayımlarken, 29 Kasım 1957'de öldüğü haberini verir.

76 Ok, *Harem Dünyası*, s. 52, 54, 56.

77 Haldun Derin, *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951)* (İstanbul, 1995), s. 38.

78 US Department of State, Papers Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-29, 867.9111/226: Review of the Turkish Press for 28 June-11 July 1928, s. 17. Bu belgenin bir nüshasını bana temin ettiği için müteveffa Profesör John Burnham'e şükran borçluyum. Krş. Ertuğ, "Nadir Ağa'nın Hatıratı", 2. Kısım, s. 9.

Bu arada Medine 1925'te yeniden Suudilerin ve Vehhabi müttefiklerinin eline geçti. Abdülaziz bin Suud 1932'de Suudi Arabistan Krallığı'nın kurulduğunu duyurdu ve o günden beri Suudi monarşisi, İslam'ın kutsal şehirlerinin hizmetkârı statüsüne gururla sahip çıkmaktadır. Vehhabilerin, peygamberin sünnetine aykırı bidat saydıkları her şeyi reddetmesini göz önünde bulundurarak, Suudi yönetiminin türbedar ağalar kurumunu ortadan kaldırması ve Suudilerin iktidarı ele geçirdikleri sırada Medine'de bulunan hadım ağaları emekliye ayırmaları veya sürgüne göndermeleri doğal olarak beklenebilirdi. Nitekim yukarıda gördüğümüz gibi, 19. yüzyılın başlarında Medine'yi ele geçirdikleri zaman böyle yapmışlardı. Ama bu defa aynı yola başvurmadılar. Tam tersine Suudiler 1962 yılında ülkede kölelik resmen yasaklanana kadar, Doğu Afrika'dan ve Hindistan'dan köleleştirilmiş erkek çocuklarını getirtmeyi ve iğdiş etmeyi sürdürdüler. Bu hadımlardan birkaçı bugün de peygamberin kabrinde muhafızlık yapmaktadır ama tabii ki sayıları ölümlerle sürekli azalmaktadır.[79] Bu kişiler hiçbir zaman harem ağası olmamakla birlikte, elinizdeki kitapta incelenen hadım kültürünün bugüne kalan son unsurları oldukları söylenebilir.

Sonuç

Nadir Ağa'nın ve talihsiz Cevher Ağa'nın başlarından geçenleri, parlak günleri çoktan gerilerde kalmış harem ağalığı kurumunun patetik bir şekilde son nefesini verişi gibi değerlendirebiliriz. Ne var ki buradan yola çıkarak Batılılaşma reformlarında, Darüssaade ağalığı makamına ve bu makamın olağanüstü nüfuzuna hasmane bir tavır takınıldığı sonucuna varmamız doğru olmaz. Eğer durum böyle olsaydı, daha Tanzimat devrinde bu makam ortadan kaldırılırdı. Ama 1826 Yeniçeri Ocağı'nın ilgası gibi bir şeyin bu makam için söz konusu olduğu söylenemez. Buna karşılık, 1830'lardan sonra Darüssaade ağalığı makamının mevcudiyetini koruyup korumadığı ve koruyorsa bu makamda bulunanların o

79 Adel Quraishi, fotoğraf sergisi, "The Guardians", Leighton House, Londra, Ekim-Kasım 2015.

tarihten itibaren ne gibi işlevleri yerine getirdiği konularında bir ölçüde bir kafa karışıklığı vardır.

Darüssaade ağalığı makamında bu sarsıntıyı yaratan gelişme Evkaf-ı Haremeyn'in dönüşümüydü. II. Mahmud'un bir Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurması, III. Murad devrinde oluşturulduğundan beri Darüssaade ağalığı makamını tanımlayan temel sorumluluğun bu makamdan alınması anlamına geliyordu. Resmi vekayinamelerde bu hamlenin 19. yüzyıl Darüssaade ağaları üzerindeki etkisi hakkında bize neredeyse hiçbir şey söylenmez ama bu etkiyi tahmin etmek hiç de güç değildir. Kahire'de daimi bir vekil-i Darüssaade bulunmasına artık ihtiyaç kalmamıştı. Mısır'da, Şam'da ve başka önemli eyaletlerde titizlikle oluşturulmuş bir himaye ağının korunmasının da artık gereği yoktu. Buna bağlı olarak, Darüssaade ağasının ilgili eyaletlerde din ve eğitim kurumları açması için de olanaklar tıkanmıştı. Darüssaade ağalığı Evkaf-ı Haremeyn'in üzerindeki kontrolü kaybedince temel nüfuz kaynağını da kaybetmişti, böylece belirli bir bakış açısından varlık nedeni ortadan kalkmış oldu. 19. yüzyılın ikinci yarısında Darüssaade ağasının statüsü konusunda yaşanan karışıklığın nedeni bu olsa gerektir ve hiç değilse II. Abdülhamid'in saltanat devrine gelindiğinde yerini padişahın başmusahibinin alması da bu şekilde açıklanabilir.

Evkaf-ı Haremeyn Nezareti Darüssaade ağalığının tarihini belirleyen faktör olmuştu: Darüssaade ağası, bu vakıfların nezaretini ele geçirmesi sayesinde, Babüssaade ağasını ikinci planda bırakmış, kendisini bütün imparatorluktaki en güçlü aktörlerden biri haline getiren bir siyasi ve ekonomik gücü elinde toplamaya başlamıştı (hatta 17. yüzyılda ve 18. yüzyılın ilk yarısında Darüssaade ağasının imparatorlukta en güçlü aktör konumuna geldiği de görülmüştü). Ama Evkaf-ı Haremeyn'in kontrolü elinden alınınca bu makamın sarayda bir aksesuar olmaktan öte bir anlamı kalmamıştı.

Genel olarak harem ağaları tabii ki bu dönüşüme rağmen ayakta kalmıştı. Bir açıdan, Darüssaade ağalığı makamının devamlı surette zayıflaması diğer harem ağalarına daha fazla manevra alanı kazandırmıştı. Başka bir tarihsel ortamda Nadir Ağa'nın, padişahın ikinci musahibinin, Sultan Abdülhamid'e bu kadar yakın ol-

ması mümkün olmazdı veyahut Abdülhamid tahttan indirilince bu kadar görünür bir rol oynaması düşünülemezdi; kuşkusuz, Nadir Ağa'nın koşulları kullanma yeteneğini de bu arada göz ardı etmemek gerekir.

Kısacası Tanzimat reformları harem ağalarının harem dışındaki önemini yok etti. Bu yeni şartlar altında ironik bir şekilde, padişahla ve hanedanın diğer fertleriyle şahsi bağlar yeniden birincil önem kazandı, böylece harem ağaları III. Murad'ın Evkaf-ı Haremeyn Nezareti'ni Habeşi Mehmed Ağa'ya devretmesinden önceki statülerini yeniden elde etti. Aynı süreçte Darüssaade ağası Osmanlı İmparatorluğu'nda saray dışında herhangi bir nüfuz sahibi olma imkânını kaybetti.

Bütün bunlar Osmanlı'nın son yüzyılındaki harem ağalarından geriye nispeten çok az iz kalmasını açıklamamıza yardımcı olur. Cevher Ağa'nın, Nadir Ağa'nın ve Osmanlı'nın son devrindeki harem ağalarının birkaç fotoğrafı elimizde bulunmaktadır ama bunların birçoğu imparatorluk yıkıldıktan sonra çekilmiştir. Onlarla bağlantılı mimari eser neredeyse hiç yoktur. Mezarları Yıldız Sarayı civarında sultanların veya hanedan mensubu kadınların mezarları etrafında kümelenmiştir. 11. Bölüm'de hadım ağalardan geriye kalan bu tür izlerden bahsedeceğiz.

XI

Darüssaade Ağasının Hatırasını Yaşatma Girişimleri

Bir kişinin hatırasını yaşatmanın türlü biçimleri vardır. Cenaze törenlerinde parlak konuşmalar yapmak ve mezar kitabesine övgü sözleri kazımak, denenmiş ve kabul görmüş iki yoldur. Rahmete kavuşan pek çok Darüssaade ağası için de bunlar yapılmıştır. Ama bir Darüssaade ağası hayattayken adı başka yollardan belleklere kazınır. Bu yolların başında, mimari anıtlar yaptırma ve minyatürler ısmarlama gelir. Darüssaade ağalarının banisi oldukları bir dizi cami, mektep ve tekkeden yukarıda bahsettik. Bu eserler Darüssaade ağalarının servetine, gücüne ve hayırseverliğine işaret etse de şahsen her birini temsil etmez. Belki de buradaki tek istisna kitabelerde yazılanlardır: Kitabelerde baninin dindar bir Müslüman, inançlı bir Hanefi, tasavvuf ehli bir Halveti veya Nakşibendi ve belki her şeyden önemlisi devletin sadık hizmetkârı bir Osmanlı olduğu yazılır. Ne var ki bu nitelemeler de bir ölçüde gayrişahsi sayılabilir.

Minyatürler, türbeler ve kabirler biraz farklıdır. Bu eserler Darüssaade ağasını dindar Müslüman ahaliden veya samimi mutasav-

vıflardan biri olmanın ötesinde bir birey olarak temsil eder. Tabii ki söz konusu eserler belirli bağlamlarda karşımıza çıkar, bundan dolayı minyatürlere, anlatı metinlerinin ve başka minyatürlerin oluşturduğu bağlamda bakmalıyız, türbeleri veya mezarları da bir cami külliyesinin veya başka mezarların oluşturduğu bağlamda değerlendirmeliyiz.

Bu bölümde Darüssaade ağalarının bu tür çerçevelerde nasıl temsil edildiğini saptamaya çalışacağız; tasvir edildikleri minyatürleri, yattıkları türbeleri ve mezarları inceleyeceğiz. Darüssaade ağaları temsillerinin bulunacağı minyatürleri kendileri ısmarladıkları ve şaşırtıcı derecede çok sayıda örnekte ölümlerinden sonra yatacakları yeri kendileri belirledikleri için, bu inceleme sayesinde nasıl temsil edilmek ve hatırlanmak istediklerine ilişkin ipuçları elde edeceğiz. Minyatürleri ve kabirleri incelemek, Darüssaade ağalarının ne tür benlik imgeleri kurmaya çalıştıklarını anlamak açısından muhtemelen başvurulacak en iyi yoldur.

Minyatürlerde Darüssaade Ağası

Saray Nakkaşhanesi ve Çalışmaları. Kitapları resimlemek üzere tek sayfaya sığacak şekilde hazırlanan Osmanlı minyatürleri canlı renkleri ve ince ayrıntılarıyla haklı bir ün kazanmıştır. Kanuni devrinde kurulan ve İslam dünyasındaki en yetenekli musavvirlerin, müzehhiplerin, hattatların ve mücellitlerin çalıştığı saray nakkaşhanesinde minyatürler üretiliyordu. Nakkaşhane muhtemelen Topkapı Sarayı'nın hemen dışında bulunuyordu. Özel projeler için Topkapı Sarayı'nın Birinci Avlu'sunda ilave bir geçici nakkaşhane kuruluyordu.[1] Burada usta sanatçılar, edebiyat ve tarih gibi çeşitli

1 Fetvacı, *Picturing History*, s. 74, 150; Alan W. Fisher ve Carol G. Fisher, "A Note on the Location of the Royal Ottoman Painting Ateliers", *Muqarnas* 3 (1985): 118-20; Filiz Çağman, "Saray Nakkaşhanesinin Yeri Üzerine Düsünceler", *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya: Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri* (İstanbul, 1989), s. 35-46; Zeren Tanındı, "Manuscript Production in the Ottoman Palace Workshop", *Manuscripts of the Middle East* 5 (1990-91): 67-98; Zeren Tanındı, "Topkapı Sarayı'nın Ağaları ve Kitaplar", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3, 3 (2002): 42-46; Topçular Kâtibi, *Topçular Kâtibi Tarihi*, I: 654, 664; Artan, "Making of the Sublime Porte", s. 162.

alanlarda yazmaları özenle üretiyor, minyatürlerini hazırlıyor ve ciltliyorlardı.[2]

İran'daki düşman Şii Safevi İmparatorluğu'nun saray atölyesi Fars edebiyatı klasiklerinin tezhipli yazmalarıyla tanınmışken, Osmanlı atölyesinde daha ziyade minyatürlerle bezenmiş tarih eserleri ve dini tarihler üretilmiştir. III. Murad devrinde, o padişahın saltanat yıllarında ve yakın geçmişindeki Osmanlı tarihine ilişkin çok sayıda yazma eser üretildi. Bu eserlerden bazıları, o yıllarda tezhipli yazma üretimine nezaret eden şehnameci, yani saray tarihçisi Seyyid Lokman'a aitti.[3] Söz konusu eserlerin birçoğunda, III. Murad devrinde nakkaşhaneyi idare eden efsanevi Nakkaş Osman'ın minyatürleri görülür.[4] Kanuni devrinin resmi tarihi olan ve III. Murad devrinde üretilen *Süleymanname*'nin ve Sultan II. Selim'e (salt. 1566-1574) Safevi şahı Şahmasp tarafından cülus hediyesi olarak gönderilen muhteşem bir *Şehname*'nin tezhipli Türkçe tercümesinin de minyatürleri Nakkaş Osman tarafından yapılmıştı.

Saradaki hadım ağalar, *Süleymanname*'de kimi zaman toplu olarak karşımıza çıkar ama hepsi Enderun'da görev yapan ak ağalardır. (İçlerinden herhangi birinin, belirli bir şahsiyeti temsil edip etmediğini belirlemek güçtür.)[5] Kanuni devri öncesinde ve sırasında ak ağaların nüfuzu göz önüne alındığında, bu durum hiç de şaşırtıcı değildir. Buna karşılık eserde tek bir Afrikalı harem ağası yer almaz.

Habeşi Mehmed Ağa. Harem ağaları III. Murad devrinde üretilen tarihlerde daha fazla temsil edilir. Bunun önemli nedenlerinden biri, III. Murad'ın Darüssaade ağasının, yani Habeşi Mehmed Ağa'nın bu tür dönem tarihlerine ilişkin tezhipli yazmaların ısmarlanmasında aktif rol oynamış olmasıdır. Dolayısıyla Habeşi Mehmed Ağa, Osmanlı hanedanının ve hanedana hizmet edenlerin (düz ve mecazi anlamlarıyla) imgesini etkileme gücü bulunan eşsiz bir konumdaydı.

2 Fetvacı, *Picturing History*, s. 71-72.
3 *A.g.e.*, s. 71.
4 *A.g.e.*, s. 71, 78-79, 83, 91-92.
5 Örneğin bkz. Esin Atıl, *Süleymanname: The Illustrated History of Süleyman the Magnificent* (Washington, DC, 1986), s. 93, 97, 99, 199, 227.

Emine Fetvacı'nın ikna edici bir şekilde gösterdiği gibi, Habeşi Mehmed Ağa'nın ısmarladığı yazma eserlerin her biri, padişah otoritesini ve imparatorluk kimliğini öne çıkarmak üzere belirli bir amaçla hazırlanmıştı, bu arada Darüssaade ağasının rolünün tanımlanmasına da katkıda bulunuyordu. Örneğin Nakkaş Osman'ın minyatürlerini içeren, Seyyid Lokman'ın kaleme aldığı evrensel bir tarih olan 1583 yılına ait *Zübdetü't-Tevarih*, Osmanlı padişahları ile İbrahimi peygamberler arasında bir bağ kurar, böylece Osmanlı hanedanının ilahi bir görevi yerine getirdiği fikrini savunur.[6] III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed'in sünnet düğünü şenlikleri için şair İntizami'nin 1588 yılında yazdığı *Surname*'de ise Osmanlı sarayındaki hiyerarşi betimlenir. Eserde Osmanlı hanedanının devamlılığı ve peygamberin sünnetine bağlılığı vurgulanırken, Darüssaade ağası her zamankinden daha yüksek bir konumda görünür. Aynı zamanda At Meydanı'ndan törenle geçen ve padişahın ihsanlarına kavuşan esnafın tekrar tekrar temsili, padişahın zenginliğini ve cömertliğini öne çıkarır.[7] *Kitab-ı Gencine-i Feth-i Gence* de Habeşi Mehmed Ağa'nın mahmisi olan Ferhad Paşa'nın Gence'yi fethini övgülerle anlatır, böylece III. Murad'ın sarayında rekabet eden hiziplerin önündeki perdeyi bizim için bir an aralarken, Habeşi Mehmed Ağa'nın sadrazam seçtiren ağa olarak şöhretini pekiştirir.[8]

Habeşi Mehmed Ağa'nın ısmarladığı ilk eserlerden biri, Lokman'ın 1581 tarihli *Şehinşahname*'si, ağayı olağanüstü tasvirinden dolayı özel bir ilgiyi hak eder. III. Murad devrinin bir tarihi olan bu eserde Fetvacı'ya göre Habeşi Mehmed Ağa siyasi kriz ve belirsizlik karşısında Osmanlı hanedanının otoritesinin dayanıklılığını ve adaletin zaferini simgeler. Kudretli sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın 1579'da bir suikasta kurban gitmesini ele alan bir dizi minyatürde Habeşi Mehmed Ağa merkez figürdür. Yukarıda belirttiğimiz üzere hadım ağa, Sokollu'nun mahmisi değildi, III. Murad'ın annesinin, yani valide sultanın rakip himaye ağına mensuptu.

---

6 Fetvacı, *Picturing History*, s. 158, 164-175.
7 *A.g.e.*, s. 175-181, 183-185.
8 *A.g.e.*, s. 81, 83, 85, 86, 185-187, 210-212.

Görsel 11.1 Habeşi Mehmed Ağa.
Lokman, *Şehinşahname*, c. 1 (1581). İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, MS F. 1404, var. 131b. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nin izniyle yayımlanmıştır.

Dolayısıyla eserde kurşuni-kahverengi bir ten rengine sahip görünen Habeşi Mehmed Ağa'nın Sokollu'nun yaralanması üzerine meseleye el koymak için at sırtında olay mahalline giden bir kahraman olarak gösterilmesi, üzerinde durulmaya değer bir noktadır (bkz. Görsel 11.1). Minyatürlerde Mehmed Ağa'yı yaralı Sokollu'yu at sırtında ziyarete giderken, ölüm döşeğinde sadrazamın yarasını kontrol ederken, sadrazamın başına geleni III. Murad'a haber verirken ve katilin yakalanmasını emrederken görürüz.[9] Neredeyse her varağın fiziksel olarak merkezinde Mehmed Ağa vardır; merkezi konumu bıraktığı tek kişi bizzat padişahtır. Mehmed Ağa, bizzat Sokollu'nun taraftarı olmadan bu korkunç hadiseyi çözüme kavuşturan kişi, Osmanlı padişahının kudretinin ve hanedanın sürekliliğinin adeta ete kemiğe bürünmüş hali olarak resmedilir. Ne de olsa bu, sadrazam hakkında değil Osmanlı padişahı ("şehinşah") hakkında yazılmış bir eserdir. Aynı eserin daha önceki sayfalarında yer alan, iki varağı kaplayan bir minyatürde tam 17 düşük kıdemli Afrikalı harem ağasının bulunduğu bir sahne dikkat çekicidir: Bu sahnede Şehzade Mehmed bir vezirle görüşür, adeta, Sokollu olsun olmasın, III. Mehmed adıyla anılacak padişah devrinde de haremin nüfuzunun devam edeceği ima edilir.[10]

Habeşi Mehmed Ağa kendisinin ısmarladığı ve ısmarlamadığı başka tarih eserlerinde de tasvir edilmiştir ama o eserlerde çok daha az sayıda minyatürde görünür, genellikle belirgin bir şekilde ast konumdadır. III. Murad devrinin en ünlü yazma eserine, *Surname*'ye bakarsak, Sultan III. Murad'ın, Kanuni'nin sadrazamı İbrahim Paşa'nın (görev süresi 1523-1536) sarayının şahnişininden esnaf alaylarını seyrettiği hiçbir varakta Mehmed Ağa'ya rastlamayız. Darüssaade ağası eserin ancak son varağında görünür. Burada, tablonun ortasında nüfuzlu hadım cüce Zeyrek Ağa ile yan yana oturan Mehmed Ağa *Surname* müellifi İntizami'yi kabul eder. Bu minyatürün pek de gizli sayılamayacak alt metni, fazla tanınmamış şaire görev verilmesi için devreye girip Sultan Murad'a arzda bulunan iki hadım ağanın eserin üretilmesinde etkili olduğuna işaret

9 *A.g.e.*, s. 86, 153-157.
10 *A.g.e.*, s. 160.

eder.[11] Bu noktanın altı çizilmek istenircesine, minyatürde en büyük figür olan Habeşi Mehmed Ağa'nın elinde, tıpkı İntizami'nin elinde olduğu gibi, cildi girişik bezemelerle süslü bir kitap vardır; bu kitabın *Surname* olduğu aşikârdır.[12]

Habeşi Mehmed Ağa'nın Osmanlı hanedanı ve kendi makamı hakkında özel mesajlar taşıyan tezhipli, minyatürlü yazmalar ısmarlama stratejisi, 4. Bölüm'de incelediğimiz mimari eser yaptırma programıyla paralellik gösterir. Toplu olarak bakıldığında ısmarlanan bütün bu eserler hem zaferlerle genişleyen hem adil ve iyi bir şekilde idare edilen güçlü bir Sünni imparatorluk imgesini oluşturuyordu. İmparatorluğun başında, İbrahimi peygamberlerin soyundan gelmese de onların manevi misyonunun izinden giden dindar bir hanedan bulunduğu gösteriliyordu. Bu arada Darüssaade ağası hanedana destek oluyor hatta Sokollu suikastında olduğu gibi iktidar boşluklarını doldurmak üzere devreye giriyor, hanedanın misyonunu yerine getirmesine yardım ediyordu.

17. Yüzyılda. Habeşi Mehmed Ağa'nın ısmarladığı bu çok kıymetli, ihtişamlı eserlerden sonra tezhipli, minyatürlü tarih kitaplarının üretimi keskin bir düşüş gösterdi ama bu üretimin tamamen durduğu da söylenemez. III. Murad'ın ardından tahta çıkan padişahlar çok daha mütevazı ölçekte minyatürlü tarih eserleri, çok çeşitli albümler ve kitaplar ısmarladı. 17. yüzyılın her alanı kapsayan krizi bu üretim azalmasında kuşkusuz rol oynamıştı: Kaynaklar saray masraflarına ayrılmak yerine, Celali isyanlarının bastırılması dahil, devletin çokyönlü askeri faaliyetlerine aktarılıyordu. Osmanlı hanedanının bir yandan Celali isyanlarıyla bir beka tehdidiyle karşılaştığı, bir yandan tahta çıkacak yetişkin yaşta şehzade bulunmadığı bir dönemde şenlik, kutlama vs. anlatan bu tür pahalı kitapların hazırlanması israf ve ciddiyetsizlik örneği sayılmış olsa gerek.

Söz konusu şartlar altında III. Murad'ın yerine tahta geçen padişahların bugün mevcut eserleri ısmarlamış olmaları bile kayda

---

11 *A.g.e.*, s. 176-177; Tanındı, "Topkapı Sarayı'nın Ağaları ve Kitaplar", s. 44-45; Zeren Tanındı, "Bibliophile Aghas (Eunuchs) at Topkapı Sarayı", *Muqarnas* 21 (2004): 337-338.

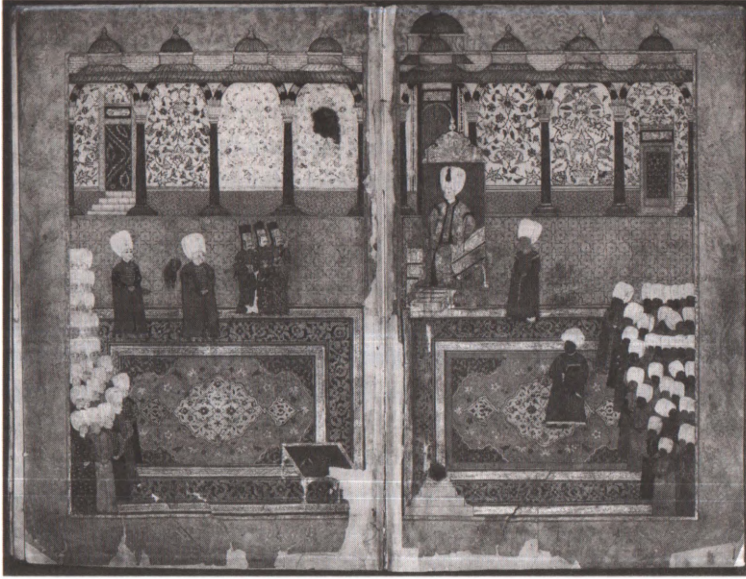
12 Fetvacı, *Picturing History*, s. 177-178.

değer bir başarıdır; bu eserlerde Darüssaade ağasının görünmesi gibi bir meseleyi bir yana bırakmak gerekir. Şu var ki kudretli Darüssaade ağalarından Hacı Mustafa Ağa tezhipli kitap üretimiyle ilgilenmiş, pek çok saray nakkaşını himaye etmiştir. Söz konusu nakkaşlardan biri I. Ahmed için bir albüm üretmişti, bu albümde Mustafa Ağa padişahın yanı başında görünür.[13]

Gelgelelim I. Ahmed'in yerine geçen oğlu, talihsiz padişah Genç Osman devrinde şair Mehdi'ye ısmarladığı *Şehname*'nin Türkçe tercümesinde hadım ağa çok daha çarpıcı bir şekilde boy gösterir. Kitabın başındaki çift varağı kaplayan minyatürde Hacı Mustafa Ağa, eseri tahtta oturan padişaha takdim eder (bkz. Görsel 11.2). Minyatürdeki düzen olağanüstüdür: II. Osman'ın tahtı minyatür mekânını ikiye böler: Enderun'un ak ağaları Has Oda'nın belli başlı görevlileriyle birlikte sol tarafta durur, Afrikalı harem ağaları ise sağ taraftadır. Bu sahne Harem-i Hümayun ile Enderun arasındaki mekânsal bölünmeyi çarpıcı bir şekilde gösterir. Bu arada padişah iki grup arasında kalmıştır ama tahtı bariz bir şekilde minyatürün "harem" tarafında durur. Öte yandan nakkaşın harem ağalarını bireysel özellikleriyle resmetmesi bilhassa dikkat çekicidir. Hacı Mustafa Ağa soluk kurşuni ten rengi taşıyan narin bir figürken, elinde tespih bulunan yardımcısı çok daha cüsseli ve koyu renklidir. Arkada duran harem ağaları ise soluk kahverengi, soluk kurşuni ve kömür grisi gibi değişik ten renkleriyle, farklı yüz hatlarıyla karma bir topluluktur, birçoğu profilden tasvir edilmiştir. Bunun tersine Enderun'un hadım ağaları, Babüssaade ağası dışında, büyük ölçüde farklılaştırılmamış, seyirciye cepheden bakan bir topluluk oluşturur. İlk bakışta daha az çarpıcı ama aynı ölçüde üzerinde durulmaya değer bir nokta, minyatürde Mustafa Ağa'nın konumlandırılışıdır: Padişahın hemen aşağısında, Has Odalılarla aynı seviyede ama Babüssaade ağasının kesinlikle yukarısında.

II. Osman'ın Hotin seferini anlatan, şair Nadiri'nin kaleme aldığı bir eserde (*Şehname*), Hacı Mustafa Ağa'nın mahmisi ve halefi

13 Tülün Değirmenci, *İktidar Oyunları ve Resimli Kitaplar: II. Osman Devrinde Değişen Güç Simgeleri* (İstanbul, 2012), s. 76-77, 181. Bu kitaba dikkatimi çektiği için Emine Fetvacı'ya şükran borçluyum.

Görsel 11.2 II. Osman Harem-i Hümayun ve Babüssaade ağalarıyla. Mehdi'nin *Şehname-i Türki*'sinden. Uppsala Üniversitesi Kütüphanesi MS O. Celsig 1, varak. 1b-2a. Uppsala Üniversitesi Kütüphanesi'nin izniyle yayınlanmıştır.

Süleyman Ağa belirgin bir şekilde öne çıkarılır. Kömür grisi ten rengiyle, uzun bir kimse olarak resmedilen Süleyman Ağa, pek parlak olmayan bu seferde padişahın solunda ayakta veya at üstünde görülür; ayrıca Divan-ı Hümayun'un sefer kararı aldığı toplantıda da şeyhülislamın ve başka din görevlilerinin arkasında yer alır.[14] Bu tür konumlarda tasvir edilmesi Süleyman Ağa'nın padişaha yakınlığı hakkında tarihçi İbrahim Peçevi'nin yazdıklarını teyit eder. Aynı zamanda bu minyatürler serisinde Süleyman Ağa'nın merkezi bir konumda gösterilmesi Habeşi Mehmed Ağa'nın *Şehinşahname*'de bir kahraman olarak tasvirini akla getirir.

17. yüzyılın sonuna gelindiğinde resmi şehnamecilik makamı çoktan ortadan kalkmış, padişahın zamanını övgü dolu ama kısa bir şekilde anlatan şehname türünde eserler kaleme alan Nadiri

14 *A.g.e.*, s. 171-174, 210-217, 231, 264-269.

gibi şairlerin yerini, yaşadıkları dönemin olaylarını günü gününe ve ayrıntılı kaydederek Osmanlı hanedanının tarihinin kesintisiz tespitiyle yükümlü saray tarihçileri yani vakanüvisler almıştı.[15] Resmi nitelik taşıyan ve taşımayan vekayinamelerin sayısı 17. yüzyılın ikinci yarısında ve 18. yüzyılın başlarında büyük artış göstermişti. Bu eserlerin çoğunda tarihsel olaylar ayrıntılarına inilerek anlatılıyor, ayrıca sık sık değişen makam sahiplerinin uzun listeleri yer alıyordu. Metin merkezli bu kronikler, olay dizisini tasvir eden minyatürlerle süslenmeye, şehnamecilerin eserleri kadar uygun değildi (Örneğin bir kadı yerine başka bir kadı tayininin, canlı renklerle dolu iki varaklık bir minyatürle gösterildiğini tasavvur etmek bile güçtür). Ayrıca tek varaklık çizimler hem sarayda hem vergi mükellefi tüccarların ve gelir sahibi başka uyrukların oluşturduğu genişleyen üst-orta sınıf içinde gitgide daha fazla rağbet görüyordu. Aşağıda ele alacağımız 1720 tarihli *Surname* ve Osmanlı padişahlarının portrelerini içeren iki kitap dışında Levni'nin eserleri genellikle bu tür çizimlerden oluşur,[16] buna karşılık Nakkaş Osman ve atölyesi III. Murad ve III. Mehmed devirlerinde çok sayıda tezhipli kitap üretmişti.

Ama bu, sarayın 1580'ler ile 1720'ler arasında devasa şenlikler düzenlemediği veya Darüssaade ağasının bu şenliklere katılmadığı anlamına gelmez. 5. Bölüm'de bahsi geçen, Topçular Kâtibi'nin anlattığı, Sadrazam Nasuh Paşa'nın I. Ahmed'in kızıyla nişan merasimi ve iki yıl sonra damadın Topkapı haremine gelişinde yapılan karşılama merasimi bunlar arasındadır. Benzer bir merasim de 1614'te Edirne'de düzenlenmişti.[17] Padişahın kızı veya kız kardeşi evlendiği zaman bu tür törenlerin yapılması olağan sayılıyordu.

6. Bölüm'de gördüğümüz gibi Yusuf Ağa, IV. Mehmed'in iki oğlunun sünneti için yapılan şenliği idare etmişti. Bu şenliğin hemen ardından IV. Mehmed'in kızının evlenmesi dolayısıyla yapılan düğün 18 gün sürmüştü. Daha önce Yusuf Ağa'nın yazıcısı olarak

15 Lewis V. Thomas, *A Study of Naima*, ed. Norman Itzkowitz (New York, NY, 1972), s. 149-155; TDVİA, "Vak'anüvis", Bekir Kütükoğlu.

16 Atıl, *Levni and the* Surname, s. 33-35.

17 Topçular Kâtibi, *Topçular Kâtibi Tarihi*, I: 596-598, 601 n., 617, 622-623.

görev yapmış bir şair, Abdi Efendi, sünnet şenliğine ilişkin bir surname kaleme almıştı.[18] Ama Abdi Efendi'nin surnamesinde hiçbir minyatür bulunmaz (hiç değilse eserin günümüze gelen nüshalarında minyatür yoktur). Aslında, bildiğim kadarıyla Yusuf Ağa'yı tasvir eden herhangi bir görsel malzeme de mevcut değildir. 1588 tarihli surnamede olduğu gibi, bu surnamenin müellifinin de bizzat Darüssaade ağası tarafından seçildiği hatta kendisinin mahmisi olduğu anlaşılıyor.

1720 *Surname*'si. 1720 sonbaharında Sultan III. Ahmed yaşları iki ile on arasında değişen şehzadeleri sünnet ettirdi, bundan dolayı İstanbul'da iki hafta süren şenlik düzenlendi. 1675'te olduğu gibi sünnet düğünü ile evlilik merasimleri birleştirildi: Bu defa merhum Sultan II. Mustafa'nın iki kızı sünnet merasiminden önce evlendirildi.[19] 1582'de olduğu gibi bu şenliklere dair, bolca minyatür kullanılan bir *Surname* hazırlandı. Yeni kitapta bilinçli olarak önceki *Surname* model alındı. Minyatürleri nakkaşbaşı Levni yapmıştı, özellikle sünnet için yapılan şenlikleri tasvir eden metni ise daha sonra önemli merkezlerde kadılık yapacak olan, ulema mensubu ve şair Seyyid Vehbi Efendi kaleme almıştı. Vehbi'nin metni Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'ya övgülerle doludur.[20] Eseri Darüssaade ağası Hacı Beşir Ağa'nın değil, sadrazamın ve padişahın ısmarladığı anlaşılmaktadır.

1588 tarihli *Surname*'yle kıyaslandığında bu *Surname*'de biraz daha soluk renkler kullanılmıştır. Minyatürlerde bilhassa tören alaylarının tasvirinde perspektif unsurları yer almaktadır. Esin

18 Abdi, *Surname*, Arslan, ed., *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, V içinde: 485-537; Efdal Sevinçli, "Festivals and Their Documentation: Surnames Covering the Festivities of 1675 and 1724", Suraiya Faroqhi ve Arzu Öztürkmen, ed., *Celebration, Entertainment, and Theatre in the Ottoman World* (Londra, 2014), s. 186-207; Efdal Sevinçli, "Şenliklerimiz ve Surnamelerimiz: 1675 ve 1724 Şenliklerine İlişkin İki Surname", *Journal of Yaşar University* 1, 4 (2011): 377-416.

19 Raşid, *Tarih-i Raşid*, V: 215; Vehbi, *Surname: Sultan Ahmed'in Düğün Kitabı*, Latin harflerine aktaran ve günümüz Türkçesine çeviren: Mertol Tulum, ed. Ahmet Ertuğ (Bern, 2000), var. 5b, 9a (Latin harfleriyle yayımnlanan metinde s. 56, 60); Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 76, 78. Atıl, *Levni and the* Surname, s. 41-42'de bu pasajı yanlış okunmuş görünüyor.

20 Örneğin Vehbi, *Surname*, var. 61b, 103a, 136a, 147a (Tulum'un yayımladığı metinde s. 132, 144, 177, 195).

Atıl'ın işaret ettiği gibi, 1588 tarihli eserin tersine burada padişah "aksiyon"dan koparılmamıştır; yani İbrahim Paşa Sarayı'nın şahnişinde değildir, yine de birçok kez hayli statik bir "gözlemci" olarak resmedilmiştir. Dahası padişah neredeyse hiçbir zaman tek başına görünmez, başta Sadrazam Damat İbrahim Paşa ve sadaret kethüdası Mehmed Paşa olmak üzere başka devlet büyükleriyle "gözlemci" mekânını paylaşır.[21] Hatta padişahın hemen yanındaki mahrem denebilecek alanda bile 1588 tarihli *Surname*'de çoğunlukla iki silahtar ve Şehzade Mehmed varken,[22] yeni eserde sıklıkla üç şehzade ve onların yanında bulunan, düşük kıdemli harem ağaları görülür.

Hacı Beşir Ağa muhtemelen, müellif Vehbi'den ziyade nakkaşbaşı Levni'ye yakındı. Hatta Habeşi Mehmed Ağa gibi, saray nakkaşhanesini idare etmiş bile olabilir. Eğer böyleyse Levni'yi çok iyi tanımaması imkânsızdır. Beşir Ağa'nın Vehbi'nin metnine kıyasla Levni'nin minyatürlerinde çok daha fazla öne çıkması muhtemelen rastlantı değildir. Vehbi'nin metninde sadece dört kez anılır ve yalnızca bir kere adı belirtilir.[23] Oysa Levni'nin minyatürlerinin dokuzunda görünür (Öteki harem ağaları ise 24 minyatürde boy gösterir). 1588 tarihli *Surname*'de Habeşi Mehmed Ağa'nın konumuyla bir karşılaştırma anlamlı olacaktır: 1588 tarihli *Surname*'nin metninin başında isminden önemle bahsedilmesine rağmen, tezhipli kitabın en sonunda ancak tek bir minyatürde kendisine yer verilmiştir.[24]

Hacı Beşir Ağa şenlik sona erdikten bir hafta sonra yapılan sünnet ameliyatıyla ilgili ritüelleri gösteren Levni minyatürlerinde özellikle öne çıkar. Şehzadelerin sünnet edilmek üzere Topkapı Sarayı'na geri getirildikleri tören alayında, her ikisi de at sırtında olan Babüssaade ağası ve Hacı Beşir Ağa göze çarpar, arkalarında saray görevlilerden oluşan küçük bir orduyla beraberdirler (bkz. Görsel 11.3). Saraya dönüp huzura çıktıkları sahnenin tasvirinde ise sadrazam padişahın önünde eğilmiş, ameliyatın icrası için izin

21 Atıl, *Levni and the* Surname, s. 85.

22 Fetvacı, *Picturing History*, s. 179-180.

23 Vehbi, *Surname*, var. 12a, 144b, 145b, 155a (Tulum'un yayımladığı metinde s. 65, 191, 193, 208).

24 Fetvacı, *Picturing History*, s. 177-178.

Görsel 11.3. Hacı Beşir Ağa, Babüssaade ağasıyla tören alayında. *Surname-i Vehbi* (1720). Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, MS A. 3593, var. 170b. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin izniyle yayınlanmıştır.

isterken Beşir Ağa onlara bakmaktadır. Bu minyatürlerin çoğunda Beşir Ağa'nın konumu ya merkezdedir ya da tasvir düzleminin en önündedir: Herhangi bir tasvirdeki en önemli figür olduğu hissedilir. Aslına bakılırsa bu konumlandırma gayet yerindedir çünkü şehzadelerin eğitimine nezaret edecek, şehzadelere günlük hizmetini görecek ve *Surname* minyatürlerinde kendilerine geniş yer verilen harem ağalarının başında bulunacak kişi Beşir Ağa'ydı.

Beşir Ağa'nın törene katılımının Vehbi'nin metnindeki tasviri ile Levni minyatürlerinde tasvirleri arasında ilgi çekici farklılıklar da vardır. Kitabın başlarındaki bir minyatürde Beşir Ağa, Damat İbrahim Paşa'nın hediyelerini padişaha takdim eder. Bir otağın içindeki padişahın yanında dört oğlundan üçü oturmaktadır, şehzadelere hizmetle yükümlü harem ağaları da onların etrafındadır (İki yaşındaki şehzade, yaşı çok küçük olduğu için şenliklere getirilmemişti). Burada Beşir Ağa minyatürün tam ortasında bulunur (Görsel 11.4). Vehbi'nin metni sadrazamın hediyelerinin padişaha takdim edildiğini kaydeder ama bu takdim vazifesini Beşir Ağa'nın yerine getirdiğinden hiç söz açmaz.[25]

Elinizdeki kitabın kapağında kullanılan, yazma eserin sondan bir önceki varağında yer alan minyatürde ise Hacı Beşir Ağa üç şehzadeyi Enderun Avlusu'ndaki yeni yapılan kütüphanenin önünden geçirip Dördüncü Avlu'daki Sünnet Odası'na götürürken görülür. Burada Beşir Ağa çerçevenin en alt kısmında, sağda yer alır. On yaşındaki Şehzade Süleyman'ı bir başka vezirle kollarından tutarak götüren (beyaz kaftanlı) Damat İbrahim Paşa'nın önündedir. Oysa Vehbi'nin metninde Şehzade Süleyman'ın sağ koluna Damat İbrahim Paşa'nın, sol koluna Darüssaade ağasının girdiği, onların arkasından gelen dört vezirin de öteki iki şehzadeyle beraber olduğu yazılıdır.[26] Kısacası Levni, Vehbi'nin şenliğe dair anlatısında marjinal bir yer verilen Beşir Ağa'yı alıp ön cepheye ve merkeze yerleştirmiştir.

Hadımların Fiziksel Tasviri. Hacı Beşir Ağa'nın ve astı olan diğer harem ağalarının Levni'nin *Surname*'sindeki fiziksel tasvirleri

25 Vehbi, *Surname*, var. 25a-26a (Tulum'un yayımlandığı metinde s. 72-73).
26 *A.g.e.*, var. 155a (Tulum'un yayımlandığı metinde s. 208).

Görsel 11.4 Hacı Beşir Ağa, sadrazamın hediyelerini Sultan III. Ahmed'e takdim ediyor. ***Surname-i Vehbi*** (1720). Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, MS A. 3593, var. 26b. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin izniyle yayımlanmıştır.

ile yukarıda değinilen 16. yüzyıl yazmalarında Habeşi Mehmed Ağa'nın ve zaman zaman birlikte resmedildiği harem ağalarının fiziksel tasvirlerini karşılaştırırsak, Doğu Afrikalı hadım ağaların yüz hatlarını ve ten renklerini yansıtma uzlaşımlarının III. Murad devri ile III. Ahmed devri arasında değiştiğini görürüz. Daha eski eserlerde harem ağalarının yüz hatları genel bir kalıba dayanır, sarayın diğer personelinin yüz hatlarından çok az farklıdır, belki de aralarında hiç fark yoktur. Habeşi Mehmed Ağa'nın ve öteki harem ağalarının Afrikalı olduğunu gösteren unsur, basitçe farklı bir renk, genellikle soluk mavi kullanımıdır. Darüssaade ağasının (açık kurşuni-kahverengi) ve sıradan harem ağalarının (siyahımsı kahverengi) ten rengini göstermek için yalnızca *Şehinşahname*'de farklı renkler kullanılmıştır.[27] Belki de bu, Habeşi Mehmed Ağa'yı sıradan harem ağalarından tamamen farklı bir insan olarak öne çıkaran *Şehinşahname*'nin kendine özgü niteliğine uygun bir temsildir.

17. yüzyılın başlarındaki eserlerde ise karşımıza realizm değilse de daha büyük bir çeşitlilik çıkar. I. Ahmed'in pastiş albümünde tasvir edilen Hacı Mustafa Ağa 1580'lerde Nakkaş Osman'ın eserlerindeki hadım ağalardan çok farklı değildir ama II. Osman için hazırlanan Medhi'nin *Şehname*'sinde hem ona hem yardımcılarına ayırt edici fiziksel özellikler ve ten renkleri verilmiştir. Bu arada Medhi'nin eserinde, sıradan hadımların yüz hatları fazla farklılaştırılmamışsa da ten renklerinde çeşitlilik göze çarpar.

Levni'nin 1720 tarihli *Surname*'sinde harem ağalarının derisi, kahve çekirdekleri gibi koyu kahverengidir, zaman zaman kurşuni-kahverengidir. Dahası Levni veya yardımcıları, hadım edilmiş Doğu Afrikalıların ayırt edici özelliklerini göstermeye çalışmış, harem ağalarına, testosteron eksikliğinin yol açtığı türden nispeten geniş burunlar ve geniş yanaklar vermiştir. Bunlar doğal olarak, hadım ağalarına ilişkin öznel izlenimlerdir ve bu tür izlenimlere herhangi bir bilinçli tercih atfetmek tabii ki çok tehlikelidir. Yine de Levni'nin minyatürlerinde harem ağalarının yüz hatları, Afrikalı olmayan ve bilhassa hadım olmayan figürlerin hatlarından belir-

27 Var. 146a.

gin bir şekilde farklıdır. Bu yeniliği bir bağlama yerleştirmek için şu noktaya dikkat çekelim: Levni'nin *Surname*'sindeki bütün insan figürlerinin (hatta hayvan figürlerinin birçoğunun) yüz hatları, 16. yüzyılın sonlarındaki ve 17. yüzyılın başlarındaki minyatürlerde gördüklerimizden daha bireye özgüdür. Belki de bu, Avrupa resminin ve aynı zamanda Babürlü minyatürlerinde portre benzeri yüz tasvirlerinin etkisiyle yaşanan bir gelişmedir.[28]

Genel olarak bakıldığında tasvir sanatındaki bu farklılıklar Afrikalı harem ağaları –hatta bütün saray personeli– arasındaki fiziksel tiplerin çeşitliliğini yansıtmaya yönelik tedrici bir değişime işaret etmektedir. Ne var ki bu değişim nakkaşların yıllar geçtikçe Afrikalı harem ağalarını daha yakından tanıdığına işaret ediyor da olabilir. Ne de olsa III. Murad devrinde Afrikalı hadımlar Topkapı Sarayı'nda yerlerini yeni sağlamlaştırmışlardı, gerçi o devir sarayda en fazla sayıda Afrikalı bulunduğu zaman dilimiydi. III. Murad'ın saltanatının ilk yıllarında padişahın hane halkının amiri hâlâ Babüssaade ağasıydı, dolayısıyla sayılarının çok olmasına rağmen Afrikalı harem ağaları muhtemelen 18. yüzyılın başlarına kıyasla saray etrafında daha az görünür durumdaydılar. Ayrıca, 7. Bölüm'de belirttiğimiz üzere, 18. yüzyılın başlarında hanedan ailesi Topkapı Sarayı dışındaki yarı-kamusal mekânlarda giderek daha çok sayıda şenlik ve eğlenti düzenliyordu, bu sayede İstanbul'un genişleyen orta sınıfları padişahın, şehzadelerin ve hanedan kadınlarının etrafında hizmet eden çok sayıdaki Afrikalı hadım ağayı görme ve genel görünümlerini daha yakından tanıma imkânına kavuşuyordu.

Doğu Afrikalı hadımların tenlerini tasvir için kullanılan boyaların renklerindeki değişime gelince, belki de bu, sadece belirli boyalara erişimin azalmasının veya artan artmasının bir sonucudur. Ayrıca 1580'ler ile 1720'ler arasında renk paletinde meydana gelen genel bir değişimin veya minyatür konvansiyonlarındaki bir değişimin de parçası olabilir. Ama saray nakkaşlarının Afrikalı hadımları daha yakından tanıma fırsatı bulduklarına ilişkin hipotezimizin

28 Stuart Cary Welch, *Imperial Mughal Painting* (New York, NY, 1978); Hamadeh, *City's Pleasures*, s. 199-200, 204, 236, dekoratif unsurları vurgular ama portrelere değinmez.

herhangi bir geçerliliği varsa, o zaman hadımların ten renklerini daha "doğru" bir şekilde yansıtmaya yönelik bir çabanın sonucu olduğu da düşünülebilir. O zaman bu, yüz hatlarının daha bireye özgü yapılmasına yönelik eğilimle de uyum içinde bir gelişme sayılır. Afrikalı olmayan kişilerin tasvirinde Levni'nin, Nakkaş Osman ile dönemindeki diğer nakkaşların kullandıkları, az çok standart bir kırık beyaz kullandığını görüyoruz; ama Afrikalı olmayan kişiler arasında ten rengi bakımından hafif çeşitliliği göstermek için zaman zaman şeftali pembelerinin, sarıların ve kurşunilerin de kullanıldığına tanık oluyoruz. Yine 18. yüzyıl minyatürlerinde genel eğilimin daha fazla realizm yönünde olduğunu da söyleyebiliriz.

Hadım İkilileri ve Konumlandırma. Saray nakkaşhanesinde üretilen bu kıymetli yazmaların dışında Osmanlı sanatçılarının harem ağalarını tasvirlerinin yer aldığı eserlere çok ender rastlanır. Aslında bir tek örnek akla geliyor: 17. yüzyılda Mısır'da veya Suriye'de üretilen Arapça bir fabl kitabındaki (*Emsal-i Lokmanü'l-Hekim*) bir minyatürde, iki genç hadımın ok ve yay kullanarak geyik avladıklarını görürüz.[29] Hadımlardan biri siyah, öteki beyazdır. Her ikisinin üzerinde de kısa elbiseler vardır: Siyah hadım turuncu, beyaz hadım mor bir elbise giymiştir. Her ikisinin başında da Avrupa tarzı taçlara benzeyen, küçük, altın rengi başlıklar olması hayli gariptir. Eserin metninde bu hadımların kim olduklarına ve niçin renkleri uyumlu bir ikili olarak tasvir edildiklerine ilişkin herhangi bir ipucu yoktur; yalnızca ünlü hayvan masalını okuruz: Zayıf bacaklarından utanç duyan, görkemli boynuzlarıyla gururlanan bir geyik, avcılardan kaçmaya çalışırken ormanda boynuzlarının dallara takılması yüzünden avcıların eline düşer. İki hadım masalda avcıdır: Beyaz hadım okuyla nişan alırken, siyah hadım geyiği ince bacaklarından yakalar.

Ne var ki bir siyah hadım ile bir beyaz hadımın birlikte bir motif olarak kullanılmasına, Osmanlı saray hayatını tasvir eden Avrupalı ressamların ve Osmanlı nakkaşların eserlerinde hayli sık rast-

29 Stefano Carboni, "The Arabic Manuscripts", Yuri A. Petrosyan ve diğ., ed., *Pages of Perfection: Islamic Paintings and Calligraphy from the Russian Academy of Sciences, St. Petersburg* (Lugano, 1995), s. 86, 284.

Görsel 11.5 Sarayın iki hadım ağası.
Lambert DeVos, *Turkish Costumes* (1574). American School of Classical Studies at Athens, Gennadius Kütüphanesi, MS A986q, Gravür 42. Gennadius Kütüphanesi'nin izniyle yayımlanmıştır.

lanır. 16. yüzyılın sonlarında Felemenk ressam Lambert DeVos'un hazırladığı Osmanlı kıyafetlerine dair bir kitapta at sırtında siyah ve beyaz iki hadımı gösteren bir gravür vardır; gravürün üstünde kapı ağası ve hazinedarbaşı oldukları yazılıdır (Görsel 11.5).[30] 5. Bölüm'de, Topçular Kâtibi'nin yukarıda bahsi geçen 1612 tarihli evlenme merasimi alayında Hacı Mustafa Ağa'nın ve Babüssaade ağasının yan yana at sürüşünü betimlediğini gördük. Bir yüzyıl sonra Levni şehzadeler sünnet için Okmeydanı'ndan Topkapı Sarayı'na götüren alayın arka tarafında Hacı Beşir Ağa ile Babüssaade ağasını yan yana tasvir eder. Mısır (veya Suriye) minyatüründe olduğu gibi, iki hadım ağa uyumlu renklere bürünmüştür. Hacı Beşir Ağa koyu kırmızı, Babüssaade ağası ise koyu yeşil bir kaftan giymiştir. Her ikisi de kaftanı beyaz entari üzerine giymiştir, her iki kaftanın da yakaları ve kenarları siyah kürkle kaplıdır. Eğer bu motif, 5. Bölüm'de belirttiğimiz gibi, kara ağaların otomatik bir biçimde Harem'le, ak ağaların ise Enderun'la bağlantılı gösterildiği tasvirlerde Harem-Enderun bölünmesinin bir temsili olarak ortaya çıktıysa, o zaman Harem'in Enderun'u nüfuz bakımından çok geride bırakmasından ve ikisi arasındaki rekabetin bir ortaklığa dönüşmesinden çok sonra da varlığını sürdürmüştür.

Son olarak bu minyatürlerde Darüssaade ağasının konumlandırılışı üzerinde biraz duralım. Çok sayıda örnekte hem Habeşi Mehmed Ağa hem Hacı Beşir Ağa minyatürlerde ön tarafta veya merkezde yer alır. Bu konumun etkisi hiçbir yerde, Habeşi Mehmed Ağa'yı Sokollu Mehmed Paşa suikastından sonra imparatorluğu kurtaran kahraman olarak tasvir eden *Şehinşahname*'de olduğu kadar çarpıcı değildir. Benzer şekilde *Surname*'nin son minyatüründe de Zeyrek Ağa'yla birlikte müellifi kabul ederken birincil konumda gösterilir. Tabii ki Topkapı Sarayı'nda Enderun Avlusu'nda üç şehzadenin ve altı vezirin önünde yürüyen Hacı Beşir Ağa'nın çerçevenin sağ önünde durduğu sahne unutulamaz. Ama padişahın da bulunduğu sahnelerde böyle bir konumlandırmaya neredeyse hiç rastlamayız. O tür durumlarda Darüssaade ağası hemen hemen

30 1995 yılında bu gravürün bir fotoğrafını bana temin ettiği için Profesör Bernard Lewis'e şükran borçluyum.

her zaman bir ast figürdür. Yine de sıradan bir ast figür olmakla kalmaz, tasvirde bile padişahın kişisel alanı ile saray görevlileri topluluğunun doldurduğu alan arasında aşina olduğumuz sınır tayini rolünü oynar. Örneğin 1584 tarihli *Hünername*'de Habeşi Mehmed Ağa, iki varağı kaplayan, Topkapı Sarayı'nı gösteren bir minyatürün bir köşesinde, haremin dışında III. Murad'la baş başa görünür.[31] Ağanın sırtı hareme dönüktür, dolayısıyla normalde saray kadınlarına ait bu mekândan padişahı fiilen ayırır (Gerçi Sultan Murad'ın günlerini neredeyse hep Harem'de geçirdiği söylenebilir).

Hacı Beşir Ağa'ya gelince, *Surname*'de, sadrazamın hediyelerini III. Ahmed'e takdim ettiği minyatürün merkezindeyken bile III. Ahmed'in otağının kenarında, padişahın aşağısında durur, hediye taşıyan baltacılar alayından padişahı ayırır. 1720 tarihli *Surname*'nin sondan bir önceki varağında bulunan minyatürde, sünnet ameliyatının icrası için padişahtan izin isteyen sadrazam ile padişahı diğer vezirlerden ve heybetli baltacılardan ayıran bir konumdadır. Üç şehzadenin Sünnet Odası'na götürüldüğü dikkat çekici minyatürde bile Hacı Beşir Ağa çerçevede durur, Enderun Avlusu'nu hipotetik gözlemcinin mekânından ayırır. 1720 tarihli *Surname*'de pek çok minyatürde tasvir edilen daha düşük kıdemli harem ağaları, padişahın veya şehzadelerin her zaman bir parça arkasında, ayakta durur; kendileri ile sarayın geri kalanı arasında veya kendileri ile görünmeyen bir kamusal alan arasında bir tür mecazi bariyer yaratırlar.

Dahası hem Habeşi Mehmed Ağa'ya hem Hacı Beşir Ağa'ya bu kadar çok yazmanın sonlarında yer verilmesi pek de rastlantıya benzememektedir. Darüssaade ağası bu konumda, resmi işlemleri veya daha başka bir çerçevede düşünürsek, o işlemleri anmak için hazırlanan eserleri sona erdiren bir tür "mühür" vurma işlevi görmektedir. Demek ki kimi yönlerden Darüssaade ağası –veya kendisinin tasvirlerdeki sureti– anlatılan ve resmedilen olayların dünyası ile eserin üretildiği gerçek dünya arasındaki sınır çizgisine işaret etmektedir.

---

31 Topkapı Sarayı Kütüphanesi, MS Hazine 1523, var. 232a: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hunername_231b-232_detail.jpg.

Türbeler ve Mezarlar

Darüssaade ağaları, yaşarken minyatürlerde ve metinlerde öne çıkarılsalar bile, bütün insanlar gibi emr-i Hak vaki olunca hayata gözlerini kaparlar. Bu arada pek çok Darüssaade ağasının 80'li yaşlara ulaştığını, hatta Hacı Beşir Ağa ve Yusuf Ağa örneklerinde 90'lı yaşları gördüğünü de belirtmek gerekir. Ama hayatlarında olduğu gibi ölümlerinde de –hatta daha da fazla– isimlerini yaşatacak eserler bırakmışlardır: Artık yeni minyatürler ısmarlayamazlar ama mezar taşlarındaki ve türbelerdeki kitabelere isimleri kazınır. Bu kısımda, elimizdeki verilerin izin verdiği ölçüde hayata nasıl veda ettiklerini ele alacağız, ayrıca ölümleri sonrasında yapılanları, özellikle mezarlarının veya türbelerinin görünümünü ve konumunu, bir de ağaların nasıl hatırlanmak istedikleri konusunda bu mezarların ve türbelerin bize neler anlattığını inceleyeceğiz.

Hadım Ağaların Ölümü. 1603 senesinde Osman Ağa'nın başına geldiği gibi, bir isyan sırasında hayatını kaybeden Darüssaade ağasına tarihte çok ender rastlanır. Moralı Beşir Ağa ve Uzun Süleyman Ağa gibi, padişah emriyle sessiz sedasız idam edilen Darüssaade ağaları da vardı ama bunların sayısı da çok kabarık değildi. Darüssaade ağalarının büyük bir çoğunluğu, ileri yaşlarda, ihtiyarlığa bağlı hastalıkların veya kastrasyonun ve hormon eksikliklerinin bünyede yarattığı yan etkiler nedeniyle hayatını kaybetmişti. Görev başındaki veya eski bir Darüssaade ağasının ölümünü kaydeden Osmanlı tarihçileri, genellikle, ölüm sebebini yazmazlar, ileri yaşın kendi başına yeterli bir açıklama olduğunu varsayar gibidirler. Örneğin Kahireli tarihçi Ahmed Çelebi, Yusuf Ağa'nın ölümü hakkında yalnızca şunları yazar: "12 Rebiyülevvel [1129/23 Şubat 1717] gecesi Kızlar Yusuf Ağa vefat etti; doksan altı yaşındaydı."[32]

7. Bölüm'de gördüğümüz gibi, Hacı Beşir Ağa'nın vefatı konusunda Rus diplomatik kaynakları Osmanlı tarihlerindeki eksikleri tamamlamamıza imkân verir: Şiddetli bir kriz sonrasında yatağa düşen ihtiyar ağanın yavaş, acılı bir şekilde bu dünyadan ayrıldı-

32 Ahmed Çelebi, *Evdatü'l-İşârât*, s. 290.

ğına ilişkin çarpıcı ayrıntıları öğreniriz. Pek çoğu hayli ileri yaşları gören Darüssaade ağalarının arasında uzun süre yatağa bağlı kalarak yavaş yavaş ölenlerin sayısı az olmasa gerek. Ama ender rastlanan bir durum, vazife başında vefattı: Darüssaade ağalarının büyük bir çoğunluğu ömrünün son yıllarını, hatta onyıllarını İstanbul'dan uzakta, sürgünde geçirmiştir.

Nerede vefat ederlerse etsinler, Darüssaade ağalarının cenaze törenleri hakkında elimizde çok az bilgi vardır. Cenaze namazına genellikle erkeklerin katılmadığı anlaşılıyor; tarihçi Selaniki'ye göre, Habeşi Mehmed Ağa'nın cenaze namazı Fatih Camii'nin hareminde kılındı; daha sonra cenaze, Mehmed Ağa'nın Çarşamba'da yaptırdığı külliyedeki camiye getirildi.[33] Böylece hanedanın kadınları en yakını oldukları bir Osmanlı devlet adamının cenaze törenine katılmış olabilirler. Defin işlemi ise muhtemelen erkeklerin ağır bastığı çok daha kamusal bir faaliyetti. İstanbul'da Eyüp Sultan Mezarlığı'nda 11 Darüssaade ağası yattığı için, cenaze namazlarının Eyüp Camii'nin hareminde kılındığını varsayabiliriz. Ne var ki kaynaklar bu konuda sessizdir. Kahire'de veya Medine'de vefat eden mazul Darüssaade ağalarının cenazeleri hakkında yerel tarihlerde de saray tarihlerinde de bilgi verilmez, daha ziyade mal varlıklarının müsaderesi gibi konular üzerinde durulur.[34]

Defnedilen Yerler: Türbeler. Darüssaade ağalarından yalnızca üçü kendi adlarına yapılmış türbelerde yatmaktadır: Habeşi Mehmed Ağa, Hacı Mustafa Ağa ve Hacı Beşir Ağa. 4. Bölüm'de gördüğümüz gibi 1591'de vefat eden ilk Darüssaade ağası Habeşi Mehmed Ağa'nın türbesi, Mimar Sinan'ın yetiştirmesi ve halefi Davud Ağa'nın eseri olan Çarşamba'daki caminin avlusundadır. Türbede bir tek o yatmaktadır. Yanına defnedilebilecek eşleri veya çocukları tabii ki yoktu. Türbede, en azından bugünkü halinde, bir kitabe olmamasına rağmen caminin girişindeki kitabede "Allah nur yağdırsın Mehmed'in kabrine" diyen bir tarih yazılıdır; bu tarih de H. 999 (M. 1590-1591) senesine işaret etmektedir.[35]

---

33 Bkz. 4. Bölüm, n. 54.

34 Örneğin bkz. Ahmed Çelebi, *Evdahu'l-İşârât*, s. 181-182, 184.

35 Muhammed'in ide pür-nûr kabrin ol Hâdî"; Ayvansarayi, *Garden of the Mosques*, s. 218 ve n. 1706.

Başka Darüssaade ağaları da kendi adlarını taşıyan camiler hatta külliyeler yaptırmış olsalar da Habeşi Mehmed Ağa kendi yaptırdığı caminin avlusunda yatan iki Darüssaade ağasından biridir. Diğeri, Genç Osman'ın katledildiği isyanda öldürülen ve Kumkapı semtindeki küçük caminin avlusuna gömülen Süleyman Ağa'dır (görev süresi 1620-1622). Bu, Habeşi Mehmed Ağa'nın harem ağaları içinde statü bakımından kapı ağasını –bu örnekte, kudretli Gazanfer Ağa'yı– geride bırakan ilk amir olmasıyla yakından ilişkili olabilir. Külliyenin içindeki müstakil türbe Habeşi Mehmed Ağa'nın saraydaki hadım ağaların artık en güçlüsü olduğu mesajının altını çiziyordu. Belki de buna karşılık vermek isteyen Gazanfer Ağa da Saraçhane'de yaptırdığı külliyenin cami avlusuna kendisi için bir türbe inşa ettirmişti.

Buna karşılık Hacı Mustafa'nın ve Hacı Beşir Ağa'nın türbeleri ünlü Eyüp Sultan Mezarlığı'nda, Ebu Eyyub el-Ensari'nin (Eyüp Sultan) türbesinin iki yanında bulunur (Görsel 11.6). Hacı Mustafa Ağa'nın türbesine ancak Ebu Eyyub'un türbesinden geçilerek ulaşılabilir. Bugün Hacı Mustafa Ağa'nın türbesinde gayet büyük, süssüz bir sanduka ve Darüssaade ağasının Evkaf-ı Haremeyn nazırı olduğuna işaret eden, Kâbe'yi gösteren bir duvar halısı mevcuttur. Hacı Beşir Ağa'nın türbesi ise bu kadar basit bir yapı değildir. Türbenin ayrı bir girişi vardır ve dış duvarlarında birbirine dik açı oluşturacak şekilde yerleştirilmiş, altın boyalı iki kitabe vardır. Eyüp Sultan Türbesi'ne girişin solundaki, ahşap doğramalı ve lokmalı geçmeli demir parmaklık bulunan hacet penceresinin üzerinde yer alan kitabede Fatiha suresi yazılıdır. Beşir Ağa Türbesi'ne giriş kapısının hemen üzerinde, dış avluya bakan batı cephesindeki kitabede ise şunlar yazılıdır:

> Eski Darüssaade ağası, melek hasletli, kerem sahibi Beşir Ağa burada yatıyor. Yıllar yılı alicenap hareketleriyle o makama güzellik ve parlaklık verdi, insanlardan dua aldı. Sonunda dünya saadetinin kalıcı olmadığını bilerek bu dünyayı terk etti. Beka yolunu nasıl bir kalp temizliğiyle tuttuğunu gör: Son menzili Halid'in [Ebu Eyyub el-Ensari'nin] yanı oldu. Allah günahlarını affetsin, makamı Firdevs Cenneti olsun, huriler

Görsel 11.6 Hacı Mustafa Ağa'nın (sağda) ve Hacı Beşir Ağa'nın, Ebu Eyyub el-Ensari'nin türbesinin iki tarafında bulunan türbeleri (Fotoğraf: Doğa Öztürk).

yoldaşı olsun. Bir bendesi ona dua edip tarih dedi: Peygamber sancağının altı Beşir'e mekân olsun.[36]

Türbenin içinde sandukanın başında Darüssaade ağasının sarığını temsil eden bir sarık bulunur.

Bu iki türbenin yerleri anlamlıdır: İki merhum hadım ağa, adeta Ebu Eyyub el-Ensari'nin türbesine girişin muhafızlığını yapmakta-

36 "Ağa-yı mesned-i Dâr'ü's-sa'âde-i sâbık/Beşir Ağa-yı melek-haslet kerem-fermâ/Virüb sinin-i kesîra o sadre revnak u zîb/Mekârimiyle halâyıkdan itdi celb-i du'â/Cihânın eyledi terk izz ü câhını âhir/Çü bildi bâki değildir saâdet-i dünyâ/Olunca âzim-i râh-ı bekâ hulûsunu gör/Civâr-ı Hazret-i Halid ki menzil oldu anâ/Cenâb-ı Hazret-i Hakk afv edüb cerâimini/Makâmın eyliye firdevs ü hem-demin havrâ/Du'a edüp dedi bir bendesi ana târîh/Beşir'e zîr-i livâ-yı Resûl ola me'vâ"; Hathaway, *Beshir Agha*, s. 105; Recep Akakuş, *Eyyüp Sultan ve Mukaddes Emanetler* (İstanbul, 1973), s. 190; Yıldız Demiriz, *Eyüp'te Türbeler* (Ankara, 1982), s. 38-39; Ayvansarayi, *Garden of the Mosques*, s. 56, 270. Hacı Beşir Ağa'nın ve Hacı Mustafa Ağa'nın türbelerine girmeme izin verdiği ve Eyüp Mezarlığı'nda mezar taşı fotoğraflarını benimle paylaştığı için, eski İstanbul Türbeler Müze Müdürü Sayın Erman Güven'e şükran borçluyum.

dır. Bana göre bu, Medine'de Mescid-i Nebevi'de ve peygamberin kabrinde muhafızlık yapan hadım ağalara bilinçli bir göndermedir. Dahası hissedilen analoji, Ebu Eyyub el-Ensari gibi önemli bir şahsiyete referansla sürekli pekişmektedir. Ebu Eyyub el-Ensari, Hz. Muhammed'in 622'de Mekke'den Medine'ye hicretinden sonra kendisine yardımcı olan (*ensar* Arapça "yardımcı" demektir) Medineli sahabelerden biridir. İslam'ın peygamberi Medine'ye geldiği zaman, Ebu Eyyub kendisini evinde misafir etti. Daha sonra, Mekke'deki müşriklerle Müslümanların yaptıkları savaşlarda Hz. Muhammed'in sancaktarı olarak hizmet etti. İlerlemiş yaşına rağmen, 672'de Emevilerin Konstantinopolis kuşatmasına katıldı. Hastalanıp vefat etti, Bizans kara surlarının önüne gömüldü.[37] II. Mehmed 781 yıl sonra Konstantinopolis'i fethettiği zaman, kabrinin yerinin Akşemseddin tarafından *keşf* yoluyla belirlendiğine inanılır ve padişahın emriyle o yerde bir cami ve türbe yapıldı.

Kısacası Ebu Eyyub, İslam dinini kabul edip Medine'de peygambere hizmet etmiş biriydi, daha sonra bir İslam devletinin hizmetindeyken İstanbul'da ölmüş ve bu şehre gömülmüştü. Hacı Beşir Ağa da aşağı yukarı aynı şeyleri söyleyebilirdi. O da İslam dinini kabul etmiş, Medine'de (rahmetli) peygambere hizmet etmiş biriydi. Daha sonra İstanbul'a gelmiş, ömrünün geri kalanını bir Müslüman hanedana hizmet ederek geçirmişti. Hacı Mustafa Ağa'nın da Medine'de bulunmak dışında çok benzer bir hayat hikâyesi vardı.

Defin Yerleri: Mezarlar. Darüssaade ağalarının ve diğer harem ağalarının ezici çoğunluğu, baş ve ayak uçlarında birer taş olan "sıradan" mezarlara gömülmüştür. Bütün Osmanlı devlet ve din adamlarının kabirlerinde olduğu gibi, Darüssaade ağasının mezar taşının üstünde de kendisinin resmi başlığı (sarığı) tepelik olarak bulunur. Bu da 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden önce vefat eden Darüssaade ağalarının mezar taşlarında, ayırt edici büyük sarıkları olduğu için bunları tanımanın kolay olduğu anlamına gelir. Daha

---

37 İbn İshak, *The Life of Muhammad: A Translation of Ishaq's* Sirat Rasul Allah, ed. Abdülmelik bin Hişâm, çev. Alfred Guillaume (Londra, 1955), s. 228-230; Taberî, *History of al-Tabari*, c. 39: *Biographies of the Prophet's Companions and Their Successors*, çev. Ella Landau-Tasseron (Albany, NY, 1998), s. 40.

sonraki mezar taşlarında ise sadece fes kullanılmıştır, dolayısıyla bunlar öteki Osmanlı bürokratlarının mezar taşlarından görünüşleri itibarıyla ayırt edilemez. Bu mezar taşlarının kitabeleri de fazla bilgi içermez: Genellikle birkaç parlak övgü sözünün ardından Darüssaade ağasının adı yazılıdır, bir de "Ruhuna Fatiha" ibaresinin ardından ölüm yılı yer alır. III. Selim devrinde 1798 ile 1807 yılları arasında Darüssaade ağası olarak hizmet veren ve Eyüp Sultan Mezarlığı'nda gömülü Küçük Bilal Ağa'nın mezar kitabesi, biraz daha fazla ifade içermekle birlikte, hayli tipik sayılabilir:

> Baki olan Yaratıcı O'dur.
> Merhum ve Rabbinin mağfiretine muhtaç, Darüssaade Ağası Ḫalil Paşalı Bilal Ağa'nın Allah rızası için ruhuna el-Fatiha. Muharrem 1222 [Mart 1807][38]

Özel olarak tasarlanmış kabristanların dışında, Darüssaade ağalarının –ve tabii ki diğer harem ağalarının– mezarlarının yerleri herhangi bir düzene göre belirlenmemişti. Defin işleminin vefatın ardından 24 saat içinde yapılması gerektiğine inanıldığı için hepsinin öldükleri şehirlerde gömüldüğünü söyleyebiliriz yalnızca. Hacı Mustafa ve Hacı Beşir ağaların dışında dokuz Darüssaade ağası daha Eyüp Sultan Mezarlığı'nda çeşitli yerlerde yatmaktadır; bunların en eskisi 1703 ile 1704 yıllarında Darüssaade ağalığı makamında bulunan ve 1727 yılında vefat eden Küçük Abdurrahman Ağa'dır. Bu mezarlardan bazıları bir arada bulunmaktadır ama eski Müslüman mezarlıklarında mezar taşlarının yerleri hayli sık değiştirildiği için, bu durum çok daha sonraki müdahaleleri yansıtıyor da olabilir. 1791 ile 1798 yılları arasında ilgili makamda bulunan Halid Ağa'nın ve yukarıda bahsedilen Küçük Bilal Ağa'nın mezarları, hizmetinde bulundukları III. Selim'in annesi, Mihrişah Sultan'ın türbesinin avlusunda, etrafı çevrili bir hazirede bulun-

---

38 "Hü el-ḫallâḳu'l-bâḳi./Merḥûm ve meġfûr ul-meḥtâc/İlâ raḥmet-i Rabbihi ul-ġafûr/Darüssa'âde'üş-şerîfe/Ağası Ḫalîl Paşalı/Bilâl Ağa'nın rûḥ-i şerîfler içün/Riża Allâh te'âla Fâtiḥa/Sene-i 1222/Fî m[uḥarrem]"; kitabe metninde geçen Halil Paşa, 1769-1770 senelerinde sadrazam olan İvaz Mehmed Paşazade Halil Paşa'dır. Küçük Bilal Ağa onun hanesinde yetişmişti.

maktadır. (Mihrişah Sultan 1805 yılında, yani Halid Ağa'dan sonra ama Küçük Bilal Ağa'dan önce vefat etmişti. Buradan yola çıkarak, Halid Ağa'nın mezar taşının bugünkü yerine taşınmış olabileceği düşünülebilir.) Bu arada Paşaçırağı Abdullah Ağa'nın (görev süresi 1839-1840) kabri, halefi Tahir Ağa'nın (görev süresi 1840-1844) kabrinin yanındadır.

Eyüp Mezarlığı haricinde hadım ağaların defnedildiği özel bir mezarlık, en azından 18. yüzyıldan öncesinde öne çıkmıyor. Örneğin Server veya Sümbül Ağa (görev süresi 1591-1592) Divanyolu üzerinde bir yere defnedilmiştir. 1717 yılında birkaç ay makamda bulunan ilk Mercan Ağa'nın mezarı ise Çarşıkapı'dadır. Ama 18. yüzyılın ortalarından sonra, İstanbul'da ölen Darüssaade ağalarının hizmet ettikleri hükümdarların yaptırdığı binaların yakınlarına gömülmeye başladığını görmeye başlıyoruz. Bu açıdan en çarpıcı örnek, III. Mustafa'nın (salt. 1757-1774) Üsküdar'da yaptırdığı Ayazma Camii'dir. Bu caminin arkasındaki küçük mezarlıkta ikinci Mercan Ağa'nın (görev süresi 1768-1772), Has Oda'da o padişaha hizmet eden önemli görevlilerin, silahtarın, çuhadarın ve bir ak ağa olan hasodabaşının mezarları vardır. Aynı mezarlıkta, çeşitli camilerde görev yapan kişilerin ve Harem-i Hümayun'da çalışan iki kadının mezarları da bulunmaktadır. Burada yatanların vefat tarihleri 1173/1759'dan Sultan III. Mustafa'nın ölüm tarihinin hayli sonrasına, 1202/1787-1788'e dek uzanmaktadır.[39] Mercan Ağa'nın mezar taşı buradaki mezar taşlarının en büyüklerinden biridir, hasodabaşının mezar taşından 50-60 cm daha uzundur.

Bu bağlamda kayda değer bir nokta şudur: III. Mustafa'nın türbesi Ayazma Camii avlusunda değil, Laleli Camii yanındaki bir avlu içindedir; oğlu III. Selim, bir diğer oğlu ve beş kızı da burada gömülüdür. İstanbul'un sur içinde gömülme imtiyazı taşıyan hanedan mensupları ile Üsküdar'da yatan hizmetkârları arasında adeta topografik bir ayrım yapılmıştır. Ne var ki hanedanın özel alanını koruma yükümlülüğünü yerine getiren bu hizmetkârlar, padişahın iki camiinden daha uzak olanının yakınlarında yeniden bir araya

39 Kişisel gözlem. Davidson McLaren'e bu mezarlığa dikkatimi çektiği için teşekkür ederim.

gelmişti. Buraya gömülmeleri simgesel açıdan iki türlü okunabilir: Ya hanedan mensuplarından uzağa yerleştirmeleri söz konusudur ya da öldüğü zaman bile iki yerde aynı anda bulunamayacak padişahın Üsküdar'daki temsilcileri konumundadırlar.

III. Mustafa'nın yerine geçen kardeşi I. Abdülhamid (salt. 1774-1789), selatin camiini Beylerbeyi'nde yaptırıp külliyenin diğer yapılarını –imaret, medrese, kütüphane, sebil ve kendi türbesini– Eminönü'nde Bahçekapı semtinde inşa ettirerek bu stratejiyi tersine çevirmiştir. Bahçekapı'daki söz konusu yapılardan günümüze yalnızca türbe kalmıştır. Türbede I. Abdülhamid'in yanı sıra onun oğlu, III. Selim'in tahttan indirilmesinin ardından kısa bir süre tahtta oturan IV. Mustafa ile bebeklik ve erken çocukluk döneminde ölen çocuklarının sandukaları vardır. Ayrıca I. Abdülhamid'in arzusu üzerine Şam yakınlarındaki bir köyden getirilen, Hz. Muhammed'e ait olduğuna inanılan ayak izi bulunur. Türbenin dışında Ayazma Camii avlusundaki kabristana çarpıcı bir şekilde benzeyen, bir dizi Harem-i Hümayun ve Has Oda görevlisinin yattığı küçük bir mezarlık (hazire) yer alır. Aradaki tek fark, burada saray görevlilerinin hanedan mensuplarından yalnızca birkaç metre uzakta olmasıdır. Darüssaade ağası olduktan yaklaşık iki sene sonra, 1825'te vefat eden Ebubekir Ağa ve hazinedarbaşı da bu küçük mezarlıkta yatanlar arasındadır. Ebubekir Ağa'nın kabri bir hayli etkileyici görünmektedir, baş ve ayak uçlarındaki taşların yanı sıra oymalı bir taş sanduka da bulunmaktadır ve çoğu mezardan daha yüksektedir. Onun kabrinin sağında ve belirgin bir şekilde zemine daha yakın bir noktada, 1812'de vefat eden, Hazine-i Hümayun ağalarından Mehmed Reşid Ağa bulunmaktadır.[40]

Burada yatan kişilerin büyük çoğunluğu Sultan II. Mahmud'un sarayında hizmet etmiş ve onun devrinde vefat etmiştir. Mantıksal olarak çıkaracağımız sonuç, II. Mahmud'un kendi türbesi onlar vefat ettiği sırada inşa edilmediği için, yerine geçtiği IV. Mustafa'nın türbesinin –bu türbede aynı zamanda I. Abdülhamid de bulunuyordu– yakınlarında gömüldükleridir.

40 Kişisel gözlem; Ayvansarayi, *Garden of the Mosques*, s. 480-486.

Kardeşi IV. Mustafa gibi II. Mahmud da sur içinde kendisi için cami yaptırmamıştır. Ölümünün ardından inşa edilen, bir cami külliyesinin parçası olmayan görkemli türbe Divanyolu üzerindedir. Bu türbeye daha sonra Abdülaziz (salt. 1861-1876), II. Abdülhamid (salt. 1876-1909) ile padişah eşleri ve çocukları da gömülmüştür. Türbenin bitişiğindeki hazirede pek çok kişi yatmaktadır, bunlardan biri de neredeyse bütün Abdülaziz devri boyunca Darüssaade ağalığı makamında bulunan Talha Ağa'dır. Mezar taşı yukarı doğru incelen bir silindir şeklindedir ve üstünde herhangi bir başlık yoktur.[41]

19. yüzyılda Osmanlı padişahları ve saray ahalisi Topkapı'dan ayrılıp "modern" saraylara taşınmıştı: Önce 1843 ile 1856 tarihleri arasında inşa edilen Dolmabahçe Sarayı'na yerleşilmişti. II. Abdülhamid de geçmişi 18. yüzyılın sonlarında yapılan Yıldız Kasrı'na dayanan Yıldız Sarayı'nda ikamet etmeyi tercih etmişti. Bu da sarayın diğer çalışanları gibi harem ağalarının da artık padişah türbelerinin çoğunun bulunduğu eski şehir merkezinin hayli kuzeyinde vefat etmesi anlamına geliyordu. 19. yüzyılda Darüssaade ağalarının birçoğu Eyüp Sultan Mezarlığı'na gömülmüştü ama içlerinden en azından ikisi ve çok sayıda harem ağası, Yıldız'da Yahya Efendi Külliyesi'nin haziresinde yatmaktadır. 16. yüzyılın âlimlerinden ve şeyhlerinden, ayrıca Kanuni Sultan Süleyman'ın sütkardeşi olan Beşiktaşlı Yahya Efendi'nin (ö. 1571) türbesinin etrafındaki hazirede çok sayıda kişi gömülüdür. Bu hazirede yatan Darüssaade ağaları, 1856 yılında beş ay bu makamda kalan ve Kasım 1874'te vefat eden Mehmed Rasim Ağa ile makamının başındayken vefat eden Mehmed Yaver Ağa'dır (görev süresi 1888-1898). Ayrıca hem Harem-i Hümayun'da hem çeşitli devlet büyüklerinin hanelerinde görev yapmış pek çok harem ağasının mezarı hazirenin değişik yerlerine dağılmıştır. Mezar taşları büyük ölçüde birbirine benzer, hepsinin üstüne tepelik olarak fes bulunmaktadır, yalnız bazı fesler yüksek kalite taş işçiliğinin eseridir ve I. Abdülhamid'in türbesinde olduğu gibi taş lahde eklenmiştir. Ölüm tarihleri 1850'lerden 1890'lara kadar çeşitlilik göstermekte-

41 Kişisel gözlem. *Defter-i Ağayan-ı Darüssaade*'de 1875'te Talha Ağa'nın yerine geçen ama sadece iki ay bu makamda kalan ve 1887'de vefat eden Cevher Ağa'nın da burada yattığı söylenmektedir.

dir ama çoğu 1870 sonrasına aittir. Harem ağalarının kabirleri, bugün de ziyaret edilen Yahya Efendi Türbesi'ni "muhafızları" olarak düşünülebilir ama türbenin yukarısında dağılmış bulunan bu kabirleri aslında türbenin koruduğu da söylenebilir. Ne olursa olsun bu mezarlık, yakındaki Yıldız Sarayı'nda hizmet görenler başta olmak üzere harem ağalarının yattığı bir mekândır. Osmanlı tarihinin daha eski dönemlerinde bu kadar çok harem ağasının yattığı bir mezarlık bulunmaması dikkat çeken bir noktadır.

Belki böyle bir mezarlığın mevcudiyetini iddia etmek de mümkündür. Bu açıdan Üsküdar yine öne çıkmaktadır. Daha önceki dönemin hadım ağalarının ve herhangi bir sebeple istenmeyen kişi haline gelen hadımların mezarları Üsküdar'da bulunmaktadır; üstelik bunları Ayazma Camii'nin haziresinde yatanlara ilave olarak kaydetmek gerekir. Üsküdar'ın güneydoğu kenarındaki devasa Karacaahmet Mezarlığı'nda bir zamanlar, harem ağalarına ayrılmış bir kabristan bulunuyordu. Bu kabristanın 1881 tarihli bir planı Topkapı Arşivi'nde muhafaza edilmektedir[42] ama kabristan geçen zamanın sisleri arasında kaybolmuşa benzemektedir.

Hadım ağaların toplu olarak yattığı bu kabristanın yanı sıra ömürleri talihsiz bir şekilde sona eren Darüssaade ağaları da Üsküdar'da ayrı ayrı mezarlara gömülmüştür. 5. Bölüm'de gördüğümüz gibi 1656'da Çınar Vakası'nda idam edilen Behram Ağa'nın mezarı bunların en eskisidir.[43] Kendi aşırılıklarının kurbanı olarak 1752'de idam edilen Moralı Beşir Ağa, Üsküdar'ın Doğancılar semtinde Halveti şeyhi Nasuhi Mehmed Efendi'nin dergâhının haziresine defnedilmiştir ama caminin avlusundaki bakımlı hazirede kabri bugün bulunmamaktadır. Abdümecid (salt. 1839-1861) devrinin Darüssaade ağalarından, 1863 yılı sonlarında vefat eden Mehmed Arif Ağa'nın (görev süresi 1850-1855) Doğancılar'a gömüldüğü söylenmektedir. Bir kez daha Üsküdar'ın, İstanbul'un merkez alanlarının dışında, bilhassa gözden düşmüş harem ağaları için "güvenli" bir bölge olduğunu görüyoruz.

42 Topkapı Sarayı Arşivi, E 9467 (14 Şaban 1298/11 Temmuz 1881).

43 *Hamîletü'l-Küberâ*'ya ilave olarak yayımlanan *Defter-i Ağayan-ı Darüssaade*, s. 168; Ayvansarayi, *Garden of the Mosques*, s. 245, 262.

İstanbul Dışındaki Mezarlar

Darüssaade ağalarının çoğu İstanbul'dan başka şehirlerde gömülmüştür. Söz konusu ağaların büyük çoğunluğu ya sürgüne gittikleri Kahire'de ya da şeyhülharem olarak hizmet verdikleri Medine'de toprağa verilmiştir. İçlerinden 16'sı Kahire'de gömülüdür ama bugün sadece birinin mezarının yerini kesin olarak söyleyebiliriz: Abbas Ağa (görev süresi 1667-1671), Kahire Kalesi'nin güneydoğu eteklerinde, ünlü Ölüler Şehri'nde Şafii mezhebinin kurucusu Muhammed bin İdris eş-Şafii'nin türbesinin yakınlarında gömülmüştür. İmam Şafii'nin görkemli kubbeli türbesi, 13. yüzyılın başlarında Aşağı Mısır'da en yaygın mezhep olan Şafiiliğe mensup Eyyubiler tarafından inşa ettirilmişti.[44] Fatımi mimarisinden esintiler olmakla birlikte, bu türbe iki yüzyıllık İsmaili-Şii hâkimiyetinin ardından Kahire'ye yeniden Sünnilerin hâkim oluşunu simgeler. Selahaddin Eyyubi, İmam Şafii'nin mezarının yakınına bir medrese yaptırmıştı. Bu medrese Fatımilerin İsmaili ideolojisiyle çarpışmakta hayli etkili olmuştu. Türbenin banisi Eyyubi sultanı, annesiyle birlikte burada yatmaktadır. Osmanlılar devrinde yeni tayin olunan Mısır valisi kaleye giderken genellikle İmam Şafii Türbesi'ni ziyaret ederdi.[45]

Bu bağlamda eski bir Darüssaade ağasının, Şafiilik ile Osmanlıların resmi mezhebi olan Hanefilik arasında öteden beri süren rekabete rağmen, İmam Şafii Türbesi yakınlarına gömülmek istemesi gayet tabiidir. Zaten Darüssaade ağası Şii "zındıklara" karşı Sünni dünyasının koruyucusu olarak Osmanlı kimliğinin pekiştirilmesine büyük önem veriyordu. (Bir de 9. Bölüm'de değindiğimiz gibi, Etiyopyalı Müslümanların Şafii mezhebinden olması bu bağlamda akla gelebilir, gerçi Abbas Ağa'nın Müslüman bir ailenin çocuğu olup olmadığını bilmiyoruz.) Hacı Beşir Ağa için Eyüp Sultan Türbesi nasıl önemli bir "menzil" ise İmam Şafii Türbesi de Abbas Ağa için öyle önemli bir "menzil" işlevi görmüştü. Aynı bakış açısıyla Abbas Ağa'nın Sünniliğin en kıymetli isimlerinden bir İslam büyü-

---

44 Williams, *Islamic Monuments in Cairo*, s. 134-135.
45 Örneğin bkz. Demürdâşî, *Dürretü'l-Musâne*, s. 58 ve 90.

ğünün, İmam Şafii'nin türbesinde "muhafızlık ettiği" söylenebilir; tıpkı Hacı Beşir ve Hacı Mustafa ağaların Eyüp Sultan'ın türbesini veya Talha Ağa'nın Abdülaziz'in türbesini "koruması" gibi.

7. Bölüm'de gördüğümüz gibi, 18. yüzyılın ikinci yarısında mazul bir Darüssaade ağasının, Medine'de İslam peygamberinin kabrini bekleyen türbedarların amiri, yani şeyhülharem olarak görev yapması âdet olmuştu. Kavalalı Mehmed Ali Paşa hanedanı Mısır'ı ele geçirince, Medine azledilen Darüssaade ağalarının standart sürgün şehri olarak Kahire'nin yerini aldı. Tabii ki bu da gitgide daha çok sayıda Darüssaade ağasının Medine'de vefat edip o şehirde defnedilmesi anlamına geliyordu. Medine'de gömülen Darüssaade ağalarının sayısı toplamda en azından 11'e ulaşır.

Medine'de vefat eden hadım ağalar şehrin Cennetü'l-Bakıy veya sadece el-Bakıy diye anılan mezarlığına gömülürdü. Mezarlık, Mescid-i Nebevi'ye, dolayısıyla bu mescidin doğusunda yer alan hadım ağalar mahallesine en yakın kapı olan Babü'l-Cuma'nın hemen dışında yer alır. Sahabeden pek çok önemli zat yattığı için burası gerçekten çok önemli bir mezarlıktı. Bu zatlar arasında, Peygamber'in Mekke'de vefat eden Hatice dışındaki eşleri; belki Fatıma hariç bütün kızları; Abbasi halifelerinin soyunun dayandığı Peygamber'in amcası Abbas; Osman ve Ali'nin oğlu Hasan bulunmaktadır. Son halife II. Abdülmecid de 1944'te Paris'te vefat ettikten on yıl sonra, 1954'te Mekke'de defnedilmişti. 1926'da Suudiler buradaki türbeleri ve mezar taşlarını yıktırdılar. Söz konusu mezarlık harem ağalarının vefat ettiklerinde gömülmek isteyecekleri yerdi. Peygamberin türbesine çok yakın olması sayesinde, maddi dünyadaki türbedarlardan ayrıldıktan sonra manevi olarak o türbenin muhafızlığına devam etme imkânına kavuşuyorlardı. Aslında bu, Medine'ye ilk gönderildiklerinde yaptıkları "Allah'a ve peygamberine hicret"in tamamlanması demekti.

Çok az sayıda Darüssaade ağası da başka yerlerde vefat etmiştir. 1676'da Limni'ye sürülen Lala Süleyman Ağa ve 1713'te Hacı Beşir Ağa'yla birlikte Kıbrıs'a sürülen Uzun Süleyman Ağa gibi adalara sürgün edildikten kısa bir süre sonra idam edilenler, bulundukları yere defnedilmişti. Mezarlarının günümüze ulaşma-

dığı anlaşılıyor. Darüssaade ağalarının üçü ise IV. Mehmed'in ve kendisinden sonra tahta çıkan üç padişahın saltanat devirlerinin büyük bir kısmında fiilen payitaht olarak hizmet eden Edirne'de vefat etmişti. Kabirlerinin o şehrin pek çok tarihi mezarlığından birinde olduğu tahmin edilebilir.

Sonuç

Demek ki Darüssaade ağalarının birçoğu, bu dünyadan göç ettikten sonra da İslam dünyasının önemli şahsiyetlerinden birine muhafızlık etme vazifelerine simgesel olarak devam ettiriyordu. Söz konusu önemli şahsiyet bir Osmanlı padişahı, Osmanlı hanedanına mensup bir kadın, İslam peygamberi, peygamberin sancaktarı, bir tasavvuf büyüğü veya İslam'ın büyük müçtehitlerinden biri olabiliyordu. Doğal olarak bu sembolik "hizmet" bir Darüssaade ağasının son istirahatgâhı seçilirken göz önünde bulundurulan tek faktör değildi. Böyle bir İslam büyüğünün yanında yatmak, merhum ağanın ruhunu şad edebilirdi. Bilhassa büyük bir âlimin veya mutasavvıfın maneviyatından istimdat umulabilirdi. Bütün bunlar bir yana, defin yeri seçiminde Müslümanlara göre cenazenin çok bekletilmesi uygun olmadığı için yakınlık ve kolaylık belirleyici unsurlar oluyordu. Dahası, gözden düşen harem ağaları bir İslam büyüğünün yakınına defnedilme şerefine erişemezdi. Pek çok harem ağası, özellikle düşük kıdemli ağalar gibi, daha ziyade Osmanlı sarayının ve selatin camilerinin uzağında toprağa verilir, dolayısıyla padişahın mekânından simgesel olarak uzak tutulurdu.

Hadım ağaların büyük şahsiyetlerin kabirlerini simgesel olarak koruması fikri zorlama gibi görünebilir, oysa mezar yerine ilişkin bu tür stratejik tercihlerin ne kadar önemli olduğunun göz önüne alınması gerekir. Eyüp Sultan Türbesi'nin yanında bir hadım kabri, kuşkusuz Medine'de İslam peygamberinin türbesinin muhafızlığını üstlenen türbedar ağaları çağrıştırmaktadır. Benzer şekilde, Osmanlı padişahlarının ve hanedan kadınlarının türbelerine yakın hadım kabirleri de Memlûk Sultanlığı'nda sultanların türbelerini muhafızlık eden hadımları, hatta Çin'de Ming imparatorlarının

mezarlarını bekleyen hadımları akla getirmektedir. Ama bütün bunların ötesinde "toprak altında kabir muhafızlığı yapanlar" izleği, çeşitli Çin hanedanlarında yaygın kullanımı olan, kilden imal edilmiş kabir muhafızlarını düşündürmektedir. İlk Çin imparatoru Qin Shi Huang'ın (salt. MÖ 221-210) Xi'an bölgesindeki mezarını koruyan ünlü *terracotta* askerleri ve Han imparatorları tarafından benzer amaçla kullanılan, kilden çıplak olarak yapılan, üzerlerine gerçek giysiler geçirilen çok daha küçük figürleri bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Çin'de ve Kore'de pek çok tümülüs mezarda bulunan, mezar muhafızı heykelleri de bunlara ilave edebiliriz.[46]

Bir hükümdar kabrinin bulunduğu mekânın ne kadar kutsal ve tehlikeli sayıldığını, örneğin firavunların mezarlarını her türlü zarar verici unsurdan korumak için piramitlerine kazınan lanetleri düşününce, hadımların kabir muhafızlığı anlam kazanır. Dahası, hadımlar için büyük bir şahsiyetin yanına gömülmek, Hacı Beşir Ağa'nın kitabesindeki ifadeyi kullanacak olursak, tam da böyle bir hizmeti yerine getirmelerinin mükâfatını görecekleri ahirete giden yolda uygun bir "menzil" sağlıyordu.

Nasıl ki türbeler Darüssaade ağalarının ölümlerinin ardından hatıralarını yaşatıyorsa, minyatürler de aynı işlevi onlar hayattayken yerine getiriyor, tezhipli, minyatürlü yazma eserin üretildiği sırada o kişinin nüfuzunu ve görünürlüğünü sergiliyordu. Dahası bu minyatürlerde Darüssaade ağası genellikle, bir kabirde veya türbede gördüğü hizmete benzer bir işlevi yerine getiriyor, padişahı saray görevlilerinden, genel olarak kamudan, hatta minyatüre bakanlardan veya türbesini ziyaret edenlerden ayıran –ve koruyan– bir muhafız işlevi görüyordu. Ama ender olarak bir minyatürde çok önemli hatta merkezi bir konumu işgal ediyordu; tıpkı Darüssaade ağalarından Hacı Mustafa ve Hacı Beşir ağalar gibi ender şahsiyetlerin olağanüstü görünürlük taşıyan, merkez bir noktada bulunan türbelerinin olması gibi. Yukarıda gördüğümüz üzere söz konusu iki Darüssaade ağası Eyüp Sultan Türbesi'nin sağında ve

46 Kişisel gözlemler, Qin Shi Huang Mozolesi, Lintong, Xi'an; Shaanxi Eyalet Müzesi, Xi'an; Hanyingling Mozolesi, Zhangjiawan, Shaanxi Eyaleti, Çin; Silla'nın Kralı Wonseong'un mezarı (ö. 798), Gyeongju, Güney Kore.

solunda yatıyordu. Ama bütün bu örneklerde Darüssaade ağasının gücü padişaha, hanedana veya Eyüp Sultan'daki mezarlarda ve türbelerde olduğu gibi İslam peygamberine ve sahabeye yakın olmalarından kaynaklanıyordu. Bu anlamda minyatürlerde ve türbelerde hatırasının hafızalara kazınması, her zaman hizmet ettiği daha yüksek bir şahsiyet karşısındaki konumuna bağlıydı. Darüssaade ağası hayattayken de öldükten sonra da, minyatürlerde de metinlerde de her zaman muhafızlığın timsali olarak kalıyordu.

XII

Sonuç

İmparatorluğun Kaderi, Darüssaade Ağasının Kariyeri

Bu kitapta Darüssaade ağalığı kariyerinin geçirdiği değişimler aktarılmaya çalışıldı; Darüssaade ağalarının hem bireysel hem toplu olarak kariyerleri incelendi. Darüssaade ağalığı makamının Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini büyük ölçüde paylaştığını gördük. Padişahın kamusal görünürlükten kendini gitgide daha fazla yalıttığı ve özel zamanının çoğunu Topkapı Sarayı'nın hareminde geçirdiği bir dönemde bu makam oluşturulmuştu. Habeşi Mehmed Ağa kazandığı hizmet haklarını ve imkânları muhtemelen şahsi nüfuzu sayesinde elde etmişti ama bunlar ölümünden sonra kurumsallaştı, yerleşik hale geldi. Söz konusu hizmetlerin arasında en önemlisi Evkaf-ı Haremeyn Nezareti'dir. Habeşi Mehmed Ağa bu nezareti üstlendikten sonra ilgili görev II. Mahmud'un Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ni kurduğu 1826 yılına kadar Darüssaade ağalarında kaldı. Üstelik 16. ve 17. yüzyıllarda bu nezareti ele geçirebilecek, Gazanfer Ağa gibi kudretli Babüssaade ağalarının tarih sahnesine çıkmasına rağmen bu durum değişmedi.

Darüssaade ağasının nüfuzu, yaşı küçük ve ruhsal durumu dengesiz padişahların tahta çıktığı 17. yüzyıl krizi sırasında zirveye ulaştı. Bu dönemde saray içinde valide sultan ve onunla işbirliği yapan Darüssaade ağası bir otorite merkezi haline geldi. Söz konusu fırtınalı yıllarda Harem-i Hümayun içindeki rakip hiziplerin padişaha erişim, sarayda tayinler, sadrazam seçimi ve genel imparatorluk siyaseti konularında önceliği elde etmek için mücadele ettiği görüldü. 1651 yılında kudretli valide sultan Kösem Sultan'ın öldürülmesi (bu cinayette Darüssaade ağası Lala Süleyman Ağa'nın büyük bir rol oynadığı söylenir) söz konusu rekabetin ne kadar derin ve tehlikeli olduğunun kuşkusuz en çarpıcı kanıtıdır. 17. yüzyılın ikinci yarısında Köprülüler sadrazamlık makamına yerleşince rekabet etkisini yitirdi. Köprülüler Hanedanı'nın bilhassa ilk iki sadrazamı, kendi hanelerine mensup olanları istihdam ederek, makamları ele geçirmeye çalışan saraylılar havuzunu devre dışı bıraktı, Darüssaade ağalarını bile kendi mahmileri arasından tayin etti.

18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu bir ekonomik toparlanma ve kültürel canlanma dönemi yaşarken, Darüssaade ağası uluslararası ticaretin, özelikle Batı Avrupa'yla ticaretin ve yeni bir kamusal sosyalleşme kültürü olarak nitelenen kültürün gelişmesinde önemli bir rol oynadı. Fransa'dan ve İtalya'dan ithal edilen lüks eşyalar ve bahçelerde düzenlenen görkemli eğlenceler "Lale Devri" diye anılan dönemin en dikkat çekici unsurlarıydı. Bu barış döneminde Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın yanı sıra Hacı Beşir Ağa'nın öncülük ettiği bir kültürel canlanma yaşanmıştı. Hacı Beşir Ağa ve halefi Moralı Beşir Ağa, Çırağan eğlenceleri diye bilinen ve her bahar lalelerin açıldığı zaman tertiplenen eğlencelerin ve kış zamanı yapılan helva sohbetlerinin planlanmasında başrolü oynamıştı.

Bir başka deyişle Darüssaade ağası, makamın kurulduğu tarih ile Batılılaşmanın ilk adımlarının atıldığı III. Selim devri arasındaki yaklaşık 200 yıllık zaman dilimi içinde Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan bütün belli başlı gelişmelerde en ön saftaydı. Padişahın kendisini tecrit ettiği dönemde, kriz döneminde, Lale Devri'nde Darüssaade ağasını hep bu konumda görüyoruz. Ama bu trend

Tanzimat'la zirveye çıkan 19. yüzyılın Batılılaşma reformlarıyla sona erdi. Çeşitli Darüssaade ağaları destek vermiş veya karşı çıkmış olsalar da reformların önerilmesinde veya uygulanmasında hiçbiri ön planda görünmez. Daha ziyade sadrazam ve padişah ile sadrazamın divana tayin ettiği reformcu devlet adamları reformları yürütüyordu. Zaten Tanzimat reformları yapıldığı sırada, Darüssaade ağalığı makamının pek hükmünün kalmadığı anlaşılıyor. Artık Darüssaade ağasının devri fiilen kapanmıştı.

Yeniden Üretim ve Süreklilik

Peki, Darüssaade ağalarının 1574 ile 1826 arasında geçen 252 yıl içinde bu kadar büyük nüfuz sahibi olmasını nasıl açıklayabiliriz? Bu açıdan kritik faktör, Osmanlı şehzadelerinin haremde doğduğu ve yetiştirildiği bir dönemde hanedanın neslinin devamı üzerinde Darüssaade ağalarının büyük etkisi olmasıdır. Genel olarak Osmanlı, Babürlü, Ming ve Qing gibi mutlakıyetçi imparatorluklarda harem, hanedanın devamının sağlandığı mekândı, imparatorun eşleri ve cariyeleri tahtın vârislerini burada doğurup yetiştirirdi. Hadım ağaların amiri, 11. Bölüm'ün sonunda işaret ettiğimiz gibi, haremin muhafızlığının timsali gibi bir statüde bulunduğu için bu sürecin ayrılmaz bir parçasıydı. Onun hayatı "arada yaşanan" bir hayattı; kelimenin dar anlamıyla "kenarda" yaşardı, haremde yaşayanların cinselliğini kontrol altında tutarken bile haremi erkek mekânlarından ayıran sınırı muhafaza ederdi.

İşte bu eşiktelik konumu, görevini yapmasına imkân sağlardı. Üreme fonksiyonlarını kaybetmiş olması, sürekli "ergenlik öncesi" denebilecek bir durumda olması ve rengi ile coğrafi kökenlerinin "ötekiliği" hanedan kadınlarının ve çocuklarının yaşadığı mekân için hiçbir tehlike oluşturmaması anlamına geliyordu. Aynı zamanda dış görünüm bakımından erkek toplumsal cinsiyetine mensup olması, bir yandan padişahın ve iç oğlanların, öte yandan sadrazamın ve bürokratlarının yaşadığı mekânlarda işlev görmesini mümkün kılıyordu. Bütün bu mekânlarda aracılık edebilen ama bu mekânlardan hiçbirine mensup olmadan yaşayabilen bir cinsiyet grubuna mensuptu.

Böylece güçlenen Darüssaade ağası genellikle valide sultanın seçtiği kadınların padişahın yatak odasına gitmelerini sağlayarak Osmanlı hanedanının devamına yardımcı oluyordu. Ama belki de daha önemlisi, bir yandan şehzadelerin eğitimine nezaret ederek, bir yandan da valide sultanın, padişahın büyükannesinin veya kadınlarının –ister diğer harem sakinleriyle, ister padişahla ve iç oğlanlarıyla, isterse sadrazamla– yürüttüğü siyasi mücadelelere yardımcı olarak hanedanın daha geniş anlamda yeniden üretimine katkıda bulunuyordu.

Ama yeniden üretime ve kuşaklar arası sürekliliğe gösterdikleri bu ilgi, Harem-i Hümayun sınırlarının çok ötesine geçiyordu. Darüssaade ağası, vakıfları sayesinde bütün imparatorlukta kurduğu eğitim kurumları –sıbyan mektepleri, medreseler, darülhadisler– aracılığıyla yeni bir Sünni Müslüman neslin şekillenmesini sağlıyor, entelektüel ve dini bir yeniden üretim işini yürütüyordu. Hadım ağaların kurdukları mekteplerde genellikle yetimler eğitim görürdü yani Darüssaade ağası hiç şekil almamış bir insan hammaddesinin kesin bir inanç çerçevesine sokulmasına katkıda bulunuyordu. En azından 18. yüzyılın başlarına gelindiğinde bu kurumlar eğitimde Hanefi mezhebini öne çıkarmaya başlamıştı; bu da Osmanlı İmparatorluğu'nda "mezhepleşme" sürecinde kilit bir unsurdu. Ayrıca İran'da On İki İmam yanlısı Şii Safevi hanedanına ve bu hanedanı kurtarmak üzere yola çıkan Nadir Şah'a karşı sertleşen tavırla ve taşra âyanına karşı sarayın Hanefiliği vurgulama arzusuyla uyumlu bir gelişmeydi bu. Demek ki bu vakıflar aracılığıyla Darüssaade ağasının doktrinle ilgili hedefleri ile entelektüel hedefleri ve taşra eyaletleri ile dış siyasete yönelik hedefleri iç içe geçiyordu.

Darüssaade ağasının kuşaklar arası sürekliliği sağlama çabası yalnızca Osmanlı hanedanıyla hatta genel olarak bütün Sünnilere yönelik olmakla kalmıyor, ayrıca harem hadımlarını da kapsıyordu. Zeki bir Darüssaade ağası genç kuşaktan hadımları da himaye ağına alıyordu. Onların kariyerlerini ilerletebilecek bir konumdaydı, ayrıca Kahire gibi yerlerdeki himaye şebekelerini ve vakıf imkânlarını ustaca kullanarak evlerini, kitaplarını hatta ticari girişimlerini devretmesi de söz konusuydu. Böylece Darüssaade ağası harem ağaları zümresinin yeniden üretimine de yardımcı oluyordu.

Vakıf, Altyapı ve Nüfuz

Darüssaade ağalığı makamı, tarihinin çok büyük bir bölümünde Evkaf-ı Haremeyn'in nezaretiyle bağlantılıydı. Bu vakıflar Darüssaade ağalarının imparatorluğun kentsel altyapısına büyük katkılarda bulunmasına, önemli mimari eserler kazandırmasına imkân sağlamıştı. Bu eserlerden bazıları günümüzde hâlâ ayaktadır. Öte yandan bu altyapı projeleri, Darüssaade ağalarının din, eğitim ve ekonomi alanlarında nüfuzlarını artıran birer araç işlevi de görmüştü.

Birçok Osmanlı şehrinde ve hac kervanı yollarında fiziksel altyapı Darüssaade ağalarının vakıf faaliyetleriyle dönüşüm geçirmişti. 17. yüzyılın başlarında Darüssaade ağalığı makamına gelen Osman Ağa ve Hacı Mustafa Ağa'nın vekil Davud Ağa'nın kayda değer yardımıyla Kahire'yi dönüştürdüğünü, daha önce hiç olmadığı kadar bölgesel ve uluslararası ticaretin merkezi haline getirdiğini söylememiz muhtemelen yanlış olmaz. İlk Darüssaade ağası Habeşi Mehmed Ağa, Tuna Deltası'nda (bugünkü Ukrayna'da) İsmail Geçidi kasabasını yoktan var etmişti. Onun altyapı projelerini 18. yüzyılın başlarında Hacı Beşir Ağa sürdürdü. Ayrıca Hacı Beşir Ağa, Kahire'den Ziştovi'ye, Sakız Adası'ndan Halep'e kadar imparatorluğun dört bir yanında ticari altyapıyı güçlendiren hizmetler yaptı.

Ticari altyapı, din ve eğitim altyapısından ayrılamazdı. Bunun önemli bir nedeni, vakıf faaliyetlerinin fiziksel eserler şeklinde kendini göstermesiydi. Örneğin bir caminin veya medresenin yanında genellikle gelir sağlayan dükkânlar, çarşılar veya hamamlar açılırdı. Öyle ki önemli bir vakıf eseri yaptırmak, genellikle eser şehirdeyse yepyeni bir mahallenin, kırsal alandaysa yepyeni bir köyün ortaya çıkması sonucunu doğururdu. İmparatorluğun her eyaletinde Darüssaade ağalarının yaptırdığı düzinelerce cami, medrese, (sebil-mektepler dahil) mektep, tekke, sebil, kütüphane ve bütün bu yapıları barındıran külliye vardı. Bu yapıların imparatorluğun kentsel altyapısına katkısını ölçmek imkânsızdır ama din eğitimine ve hayatına katkıları da tartışılmaz. Yukarıda gördüğümüz üzere Hacı Beşir Ağa'nın vakfiyesinde, Kahire'de, Medine'de ve Ziştо-

vi'de açtığı kurumlarda yetimlere ve küçük erkek çocuklara Hanefi mezhebine göre eğitim verilmesi şartı getirilmişti, ayrıca Hanefi âlimlerin yazdığı tefsir ve fıkıh eserlerinin Kahire'de, Bağdat'ta, Medine'de ve İstanbul'da talebeye ve ulemaya ulaştırılması öngörülmüştü ve İstanbul'da ve Kahire'de tekke ve zaviyelere destek sağlanmıştı. Darüssaade ağalarının vakıf faaliyetleri toplu olarak değerlendirildiğinde, imparatorluk ahalisi arasında Sünniliğin, Hanefiliğin, tarikatlerin ve İslam peygamberine bağlılığın güçlendirilmesinin hedeflendiği görülür.

İslam'ın kutsal şehirleri için çalışmalara bakarsak, Darüssaade ağasının vakıf faaliyetleriyle kervan güzergâhlarında yollar, kuyular ve barınma tesisleri açarak hac seyahatini kolaylaştırdığını, Mekke ve Medine'de din ve eğitim kurumları kurarak hacılar için de imkânlar sağladığını görürüz. Bu vakıf faaliyetleri Osmanlı padişahının *hâdimü'l-Haremeyn*, yani "iki kutsal şehrin hizmetkârı" konumunu pekiştiriyordu. Bu ibaredeki terimler hadımlarla ilgili yan anlamlar taşıyordu: "Hizmetkâr" anlamına gelen *hâdim*, Arapçada daha 9. yüzyıldan itibaren hadım için kullanılan bir hüsn-i tabirdi, günümüz Türkçesindeki *hadım* kelimesi de buradan gelmektedir. *Harem* kelimesi, girilmesi izne tabi olan kutsal mekân anlamına geliyordu; Mekke'de ve Medine'deki kutsal mekânlar için de padişahın haremi için de kullanılıyordu. Bütün bunlara dayanarak Darüssaade ağasına da "hâdimü'l-Haremeyn" dense yeridir: Hem kutsal şehirlerde hem saray hareminde hizmetkâr olduğunu, ayrıca hadım olduğunu göz önünde bulundurarak, her anlamda ibarenin tam karşılığını yansıttığını söyleyebiliriz. Bu bağlamda *Haremeyn* (iki kutsal mekân) denince, hem Medine'deki Mescid-i Nebevi'yi ve Hücre-i Saadet'i hem Harem-i Hümayun'u düşünebiliriz.

Bu din hizmetkârlığı statüsü 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı'da yaşanan "mezhepleşme" yani resmi bir din/mezhep kimliğinin benimsenmesi ve kamusal alandaki performansla teyit edilmesi sürecinde bilhassa öne çıkar. O dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda din/mezhep alanında şekillenen resmi kimlik çeşitli ayaklara dayanıyordu: Sünnilik, Hanefilik, üç-dört ana akım tarikattan birine mensubiyet ve peygambere sadakatle hizmet. Vakıf faaliyetleri

yürüten ama özellikle peygambere sadakatle hizmet bağlamında peygamberin kabrini bekleyen türbedar ağaların şeyhülharemi olarak görev yapan ve kendi defnedileceği yeri buna uygun şekilde seçen Darüssaade ağası, Osmanlı'nın resmi çizgisini tam anlamıyla temsil ediyordu ve bu çizginin güçlenmesine ve yaygınlaşmasına da katkıda bulunuyordu.

Darüssaade ağasının bu kadar çok rolü üstlenebilmesi, Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı sarayında hizmet edenler arasında sınırları iyi çizilmiş profesyonel görev tanımlarının bulunmaması sayesinde mümkün oluyordu. 18. yüzyıldan itibaren sayısı giderek çoğalan resmi görevlerde artan profesyonelleşme ve standartlaşma Darüssaade ağasının nüfuzuna darbe indirdi, ayrıca valide sultan veya silahtar ağa gibi öteki "enformel yetkililer"in gücünü azalttı. Bu gelişmeye paralel olarak, artık az çok başbakana denk bir konumda bulunan sadrazamın ve dışişleri bakanının dengi olan reisülküttap, gitgide daha fazla nüfuz kazandı. Bir başka deyişle, giderek artan kurumsallaşma ve padişahın hane halkından bağımsızlaşması sayesinde düzenli olarak güç kazanan makamlar 18. yüzyıldan itibaren devlet yönetimine damgasını vurdu; buna karşılık, görev alanları hâlâ padişahla ve hanedanın diğer mensuplarıyla kişisel ilişkilerle tanımlanan ve onların hanesine mensup olmaya dayanan Darüssaade ağalığının içinde bulunduğu makamlar ise gitgide geri plana düştü. Evkaf-ı Haremeyn'in nezareti de Darüssaade ağalığı makamından alınınca bu makam artık iyiden iyiye padişahın hane halkına bağlı hale geldi ve bunun olumsuz sonuçlarıyla karşı karşıya kaldı.

Küresel Tablo

Aşağı yukarı aynı şeyler Hindistan'daki Babürlü, İran'daki Kaçar, Çin'deki Qing ve Kore'deki Chosun imparatorlukları dahil başka imparatorluklarda görev yapan saray hadımları ve onların amirleri için de söylenebilir. Bütün bu imparatorluklarda Batılılaşma reformlarıyla devlet makamlarında profesyonelleşme yaşandı ve bunun sonucu olarak saray hadımlarının nüfuzu genelde azaldı.

Tabii ki istisnalar vardı: Çin'deki Qing Hanedanı'nın son dönemlerinden ünlü bir örnek İmparator Guangxu (salt. 1875-1908) çok küçük yaşta tahta geçince ve annesi zamansız vefat edince, halası despot İmparatoriçe Cixi, 1881'den ölümüne kadar imparatorluğu fiilen yönetmiş, ülke yönetiminde kendisine Yasak Şehir'i koruyan hadımlar yardımcı olmuşlardı.[1]

Gelgelelim bütün bu imparatorluklarda, ayrıca Roma ve Bizans imparatorluklarında, Çin'deki Ming İmparatorluğu'nda ve Ortaçağ'daki bütün İslam imparatorluklarında, hükümdarın hane halkının işlerinin yürütülmesinde ve modern öncesi çağda bu hane halkının parçası olan devlet aygıtının çalışmasında saray hadımları anahtar rol oynamıştır. Bu hadımlar aynı zamanda hanedan soyunun devamlılığını ve hanedan soyundan gelenlerin tahta çıkmasını sağlamıştır. Temel görevlerinin dışında unvanları ve işlevleri devletten devlete farklılık gösterir. Osmanlı hadımları din eğitimine ve hizmetlerine katkıları bakımından ancak Bizanslı hadımlarla karşılaştırılabilir ama Bizanslı hadımların tersine din adamları hiyerarşisine katılmaları söz konusu değildi. Çinli hadımlar ise tam tersine, genellikle okuma yazma bilmezlerdi, gerçi çeşitli tipte Budist ve Konfüçyüsçü tapınaklara maddi yardım yapabiliyorlardı. Babürlü Hindistan'ında ve Safevi İran'ında imparator sarayının sürekli bir şehirden ötekine taşınması yüzünden, saray hadımlarının kentsel altyapı projelerine hatırı sayılır bir katkıda bulunamadıkları anlaşılıyor.

Saray hadımları modern dünyada tarih okuyanlara çok garip hatta inanılmaz gibi görünseler de aslında yaklaşık 200 sene öncesine kadar Rusya ve Latin Amerika dışında dünyanın büyük bir kısmında yaygın olarak mevcuttular; hatta Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Suudi Arabistan'da çok daha yakın zamanlara kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Batı Avrupa'da bile, Osmanlı harem ağalarının tam benzerleri olmasa bile, *castrati* diye anılan şarkıcılar Vatikan'ın ayrılmaz bir parçasıydı. Bizans İmparatorluğu'ndaki

1 Jung Chang, *Empress Dowager Cixi: The Concubine Who Launched Modern China* (Londra, 2013); Pamela K. Crossley, "In the Hornet's Nest", *London Review of Books* 36, 8 (17 Nisan 2014), s. 9-10.

hadım saray şarkıcılarının devamı oldukları iddia edilir. *Castrati*'ler, 18. yüzyılda Batı Avrupa başkentlerinde *rock* yıldızları gibi popülerlik kazanmışlardı.

Genel olarak saray hadımlarının, modern öncesi dünyanın yaverleri, danışmanları ve kişisel sekreterleri olduğu söylenebilir. Çocuk sahibi olamamaları ve çoğu durumda hizmet ettikleri devletlerin tebaasıyla bağlarının bulunmaması, günümüzün güvenlik soruşturmalarında temiz çıkmak gibi, hizmetinde oldukları hanedanlarına sadakatlerini güvence altına alan birer özellik sayılmıştır. Erken modern dünyada saray hizmetkârlarının görevlerinin akışkan olmasından dolayı çok çeşitli rolleri üstlenebiliyorlardı: muhafız, sırdaş, haberci, cenaze görevlisi, danışman, akıl hocası, eğlence düzenleyicisi ve eğitmen. Pek çoğu uzak diyarlarda doğmuş, zorla köle edilip ülkelerinden koparılmış ve kendi seçimi olmadan hükümdarlık sarayına gelmiş olsa bile, hizmet ettikleri hanedanla çok güçlü bir bağ kurmuştu. Hadım hizmetkârlar kadar hanedana sadık insanlar bulmak güçtür.

Çin'in son imparatorunun hayatta kalan son hadımının, Sun Yaoting'in hikâyesi bu bakımdan hayli öğreticidir. 20. yüzyılın ilk yarısında Beijing'de çok tanınan bir şahsiyet olan Sun Yaoting 1996'nın sonuna doğru, 94 yaşında öldü. Ölümünün ardından *New York Times*'ta çıkan yazıda, ailesinin kastrasyon işlemini nasıl ayarladığı, onu Qing Hanedanı'nın hizmetine sokarak içinde bulunduğu yoksulluktan kurtulmayı umduğu anlatılır. Gelgelelim talihin garip bir cilvesi, 1911 yılında, kastrasyon işleminden yalnızca birkaç ay sonra Qing Hanedanı devrildi, Çin'de yaklaşık 2000 yıl süren imparatorlar devri sona erdi. Resmi biyografi yazarına göre, Sun Yaoting tahttan indirilen son imparator Pu Yi'nin eşinin hizmetinde bulunsa bile, "hizmet etmeyi umduğu imparatorluk düzeninin yıkılmasından duyduğu üzüntüyü dile getirmekten hiçbir zaman geri durmadı". Yazar sözlerine şöyle devam eder: "Ömrü boyunca en büyük üzüntüsü buydu."[2] Bir imparatorluk ve

2 Jia Yinghua, akt. Seth Faison, "The Death of the Last Emperor's Last Eunuch", *New York Times*, 20 Aralık 1996; Jia Yinghua, *The Last Eunuch of China: The Life of Sun Yaoting*, çev. Sun Haichen (Beijing, 2009).

hizmet edeceği bir hanedan olmadığında bir hadımın hayatta hiçbir anlamı kalmıyordu. Aynı zamanda, hadımları (veya Hıristiyan Etiyopya'da olduğu gibi dengi sayılabilecek kişileri) bulunmayan bir emperyal hanedan da terimin bütün anlamlarında yeniden üretimini sağlayacak araçlardan yoksun demekti. Kısacası emperyal bir hanedan hadımlar olmadan işlevini yerine getiremezdi; bunun tersi de doğruydu. Biri olmadan öteki tasavvur edilemezdi.

Benlik ve Kişilik

Hadımların hizmet ettikleri hanedanlarla özdeşleşmesi son bir soruyu akla getiriyor: Darüssaade ağalarının benliklerini gerçekten anlamamız mümkün mü? Yani siyasetleri, mahmi tercihleri, belirli yapıları yaptırmaları, belirli sanatçılara ve tarikatlara hamilik etmeleri vb. gerçekten kişisel tercihlerini mi yansıtır, yoksa sadece padişahın veya hanedanın önceliklerinin bir uzantısı mıdır? Padişahın (veya annesinin) hedefleri ile Darüssaade ağasının hedefleri arasındaki sınır ne de olsa belli belirsiz olabileceği için, bu meşru bir sorudur. Padişah da Sünniliği yaymaya çalışıyordu; o da ana akım tarikatlara destek veriyordu. 8. Bölüm'de işaret ettiğimiz gibi, Osman Ağa'nın Kahire'de yaptırdığı camiye Safiye Sultan'ın el koyması, Darüssaade ağasının banisi olduğu yapıların bile tamamen kendisine ait olmadığını, ölümünün ardından hanedana geçebileceğini gösterir.

Ben Darüssaade ağasının arzularını, hatta kişiliğini tarihçinin ortaya çıkarabileceğine inanıyorum, elimizdeki kaynaklarda bu konulardaki veriler her zaman hazır bulunmasa da bu imkân mevcuttur. Söz konusu veriler vekayinamelerde ve arşiv belgelerinde karşımıza çıkan Osmanlı tarihi anlatısının satır aralarından bize ulaşır. Habeşi Mehmed Ağa'nın köle edilmesine dair derkenar, Nadir Şah'ın Caferi mezhebini kabul ettirme çabalarına Hacı Beşir Ağa'nın şiddetle karşı çıkışı (Şemdanizade'nin tarihinde yalnızca tek bir satırla yer alır), yine Beşir Ağa'nın 119 sayfalık vakfiyesinde birkaç kelimeyle kitaplarının külliyesinden dışarı çıkarılmaması isteği gibi örneklerde, Osmanlı hanedanının veya Osmanlı

Devleti'nin önceliklerinden bütünüyle ayrı olarak bizzat Darüssaade ağasının önceliklerine ve kendini oluşturmasına bir anlığına tanıklık ederiz. Bu tanıklıklarımız, yazılı olmayan kaynaklarda, özellikle minyatürlerde ve türbelerde daha canlı bir şekil alır. Habeşi Mehmed Ağa'nın *Şehinşehname*'de devletin kurtarıcısı olarak tasvir edilmesi, Hacı Beşir Ağa'nın *Surname*'de (Vehbi'nin metnine aykırı olarak) iyice ön plana çıkarılması ve belki de hepsinden önemlisi, Hacı Beşir ve Hacı Mustafa ağaların peygamberin sancaktarının iki yanında yatması... İşte bütün bunlar Darüssaade ağasının kişisel önceliklerine işaret eder. Kuşkusuz bu öncelikler de Osmanlı hanedanına, Sünni İslam'a ve İslam peygamberine bağlılıktan tamamen ayrı düşünülemez. Aynı zamanda bu önceliklerin padişahın, hanedanın ve devletin üst anlatısı bağlamında okunması gerekir. Ne de olsa söz konusu anlatı bu önceliklere bir çerçeve kazandırır ve anlam verir; tıpkı bir metnin ana gövdesinin derkenarlara ve metne eşlik eden minyatürlere çerçeve kazandırması ve anlam vermesi gibi (ya da tersi). Bu çalışmada benim yapmaya çalıştığım şey de budur.

Yukarıda ifade edilen düşünceler ışığında, kitabı, en başta andığımız, yazılı olmayan kaynakla bitirmemiz uygun düşecektir: Hacı Beşir Ağa'nın III. Ahmed'in üç şehzadesini Topkapı Sarayı'nın Dördüncü Avlu'sundaki Sünnet Odası'na götürmesini resmeden, bir kitap kapağında kullanılan minyatürü tekrar düşünelim. Minyatürün yer aldığı kitabın nakkaşı olan Levni'nin, şair Vehbi'nin metnine kıyasla Beşir Ağa'ya çok daha yüksek bir konum atfettiğini biliyoruz. Levni hayat döngüsüyle ilgili bu merasimde ve daha genel olarak hanedan ailesi ile kullarını ayıran sınırları korumada Darüssaade ağasının oynadığı kritik rolü vurgulamak istercesine Beşir Ağa'yı minyatürün çerçevesine, en ön safa yerleştirmişti. Ama belki de haklıydı çünkü gördüğümüz gibi Beşir Ağa –ve genel olarak Darüssaade ağaları– Osmanlı hanedanının yeniden üretimi ve devamına katkıda bulunan, sünnet düğünü gibi bu tür ritüellerde gerçekten vazgeçilmez bir önem taşıyordu. O olmadan resim olmazdı.

Ek: Darüssaade Ağaları

Adı	Padişahı	Görev Dönemi (hicri)	Görev Dönemi (miladi)	Ölümü
Habeşi Mehmed	III. Murad	981-999	1574-1591	1591, İstanbul
Server veya Sümbül	III. Murad	999-1001	1591-1593	Kahire
Beyazi Mustafa	IIII. Murad	1001-1004	1593-1596	1596, Varcar Vakuf, Bosna[a]
Osman	III. Murad, III. Mehmed	1004-1011	1596-1603	1603, İstanbul
Abdürrezzak	I. Ahmed	1011-1012	1603	1604, İstanbul[a]
Cevher	I. Ahmed	1012-1013	1604-1605	Kahire
Hacı Mustafa	I. Ahmed, II. Osman	1014-1029, 1032-1033	1605-20, 1623-1624	1624, İstanbul
Süleyman	II. Osman	1029-1031	1620-1622	1622, İstanbul[a]
Malatyalı İsmail	I. Mustafa	1031-1032	1622-1623	1635, Malatya
İdris	IV. Murad	1032-1049	1624-1639	1640
İbrahim (Çaçu?)	IV. Murad	1049-1050	1639-1640	1656, İstanbul[a,b]
Sümbül	İbrahim	1050-1054	1640-1644	1644, Kerpe yakınları, Ege
Taşyatur Ali	İbrahim	1054-1055	1644-1645	1655, Edirne
Celali İbrahim	İbrahim, IV. Mehmed	1055-57, 1058-59	1645-47, 1648-49	1651, Kahire[a]
İshak	İbrahim	Rebiyülahir-Recep 1057, Şaban-Ramazan 1057	Mayıs-Ağustos 1647, Eylül 1647	Kahire

Adı	Padişahı	Görev Dönemi (hicri)	Görev Dönemi (miladi)	Ölümü
Musahip Mehmed	İbrahim	Recep-Şaban 1057	Ağustos-Eylül 1647	1647, İstanbul
Mesud	İbrahim	1057-1058	1647-1648	1650, İstanbul
Mehmed	IV. Mehmed.	1059-1061	1649-1651	Kahire
Lala/Uzun Süleyman	IV. Mehmed	1061-1062	1651-1652	1676, Limni*
Behram	IV. Mehmed	1062-1066	1652-1656	1656, İstanbul*
Dilaver	IV. Mehmed	1066-1068	1656-1658	Kahire
Solak Mehmed	IV. Mehmed	1068-1073	1658-1662	Kahire
Musli	IV. Mehmed	1073-1078	1663-1668	1668, Edirne
Abbas	IV. Mehmed	1078-1082	1668-1671	yak. 1697, Kahire
Yusuf	IV. Mehmed	1082-1098	1671-1687	1717, Kahire
Hazinedar Ali	II. Süleyman	1098-1099	1687-1688	yak. 1713, Kahire
Mustafa	II. Süleyman	1099-1101	1688-1689	Kahire
Karagöz Gedayi Ahmed	II. Süleyman, II. Ahmed	1101-1102	1690-1691	1691, Edirne
Uzun İsmail	II. Ahmed	1102-1103	1691-1692	Kahire
Kaba/Uzun Nezir	II. Ahmed	1103-1105	1692-1694	Kahire
Uzun İshak	II. Ahmed	1105-1106	1694-1695	Kahire
Yapraksız Ali	II. Mustafa	1106-1112	1695-1700	Kahire
Solak Nezir	II. Mustafa	1112-1115	1700-1703	1703, Limni*
Küçük Abdurrahman	III. Ahmed	1115-1116	1703-1704	1727, İstanbul
Uzun Süleyman	III. Ahmed	1116-1125	1704-1713	1715, Kıbrıs*
Amber Mehmed	III. Ahmed	1125-1129	1713-17	Kahire
Mercan	III. Ahmed	1129	1717	1721, İstanbul
Hacı Beşir	III. Ahmed, I. Mahmud	1129-1159	1717-1746	1746, İstanbul
Moralı Beşir	I. Mahmud	1159-1165	1746-1752	1752, İstanbul*
Hazinedar Beşir	I. Mahmud, III. Osman	1165-1168	1752-1755	1759, Kahire
Ebu Vukuf Ahmed	III. Osman	1168-1171	1755-1757	1757, Çanakkale*
Musahip Beşir	III. Mustafa	1171-1182	1757-68	1768, İstanbul
Mercan	III. Mustafa	1182-1186	1768-72	1772, İstanbul
Cevher Mehmed	III. Mustafa, I. Abdülhamid	1186-1187, 1193-1197	1772-1774, 1779-1783	Medine
Sarıkçı Beşir	I. Abdülhamid	1187-1193	1774-1779	Medine
İdris	I. Abdülhamid, III. Selim	1197-1204	1783-1789	1796, Medine
Büyük Bilal	III. Selim	1204-1206	1789-91	1791, İstanbul

Adı	Padişahı	Görev Dönemi (hicri)	Görev Dönemi (miladi)	Ölümü
Halid	III. Selim	1206-1213	1791-98	1798, İstanbul
Küçük Bilal	III. Selim	1213-1222	1798-1807	1807, İstanbul
Mercan	III. Selim, IV. Mustafa	1222-1223	1807-1808	1808, İstanbul*
Kasım	II. Mahmud	1223-1227	1808-1812	1822, Medine
Amber Mehmed	II. Mahmud	1228-1230	1813-1815	1826, Medine
Hafız Isa	II. Mahmud	1230-1239	1815-1823	1845, Medine
Ebu Bekir	II. Mahmud	1239-1241	1823-1825	1825, İstanbul
Leylek/Uzun Abdullah	II. Mahmud	1241-1255	1825-1839	1840, İstanbul
Paşaçırağı Abdullah	I. Abdülmecid	1255-1256	1839-1840	1841, İstanbul
Tahir	I. Abdülmecid	1256-1260	1840-1844	1844, İstanbul
Tayfur	I. Abdülmecid	1260-1266	1844-1850	1850, Medine
Mehmed Arif	I. Abdülmecid	1266-1271	1850-1855	1863, İstanbul
Mehmed Besim	I. Abdülmecid	1271	1855	1871, Medine
Hüseyin	I. Abdülmecid	1271-1272	1855-1856	1857, İstanbul
Mehmed Rasim	I. Abdülmecid	1272	1856	1874, İstanbul
Tahsin	I. Abdülmecid	1273-1275	1856-1859	1859, Medine
Hayreddin	I. Abdülmecid	1275-1277	1859-1860	1873, Medine
Visaleddin	I. Abdülmecid	1277	1860-1861	1888, Medine
Talha	Abdülaziz	1277-1292	1861-1875	1875, İstanbul
Cevher	Abdülaziz	1292	1875	1887, İstanbul
Lala Süleyman	V. Murad	1293	1876	1880, İstanbul
Nureddin	II. Abdülhamid	1293-1297	1876-1880	1880, İstanbul
Hafız Behram	II. Abdülhamid	1297-1304	1880-1887	1887, İstanbul
Şerefeddin	II. Abdülhamid	1304-1306	1887-1888	1889, Medine
Mehmed Yaver	II. Abdülhamid	1306-1315	1888-1898	1898, İstanbul
Abdülgani	II. Abdülhamid	1315-1318	1898-1901	Sakıp Tayfur
	II. Abdülhamid		1318-1325	1901-8
Cevher (Başmusahip)	II. Abdülhamid	1325-1326	1908-9	1909, İstanbul*
Fahreddin	V. Mehmed Reşad	1326	1909	1976, Kahire

İdam edildiğine işaret eder.
Bu bilgi için Sanja Kadrić'e teşekkür ederim.
1656 yılındaki Çınar Vakası'nda öldürülen Çaçu İbrahim Ağa'yla aynı kişi olup olduğu belli değil.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Ankara, Türk Tarih Kurumu Arşivleri, *Defter-i Ağayân-i Darüssaade* (1898), MS Y 86, Ahmed Resmi Efendi, *Hamiletü'l-kübera* içinde ek olarak yayımlanmıştır, ed. Ahmet Nezihi Turan, 163-75, İstanbul, 2000.

İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

Cevdet Maarif (C.MF) 648 (1166/1753), *Mısr fi el-vesa'ikü'l-Osmaniyye/Osmanlı Belgelerinde Mısır/Egypt in the [sic] Ottoman Documents* içinde yayımlanmıştır, 13, İstanbul, 2007.

Maliyeden Müdevver (MAD.d), 169 (1013/1604-5), 7816 (1066-70/1655-59).

Mühimme Defteri (A.DVNS.MHM.d), c. 6, 29, 62, 90, 91, 99, 102, 104, 108, 110, 112, 114, 115, 160 (973/1565-1172/1758).

Mühimme-i Mısır (A.DVNS.MSR.MHM.d), c. 3, 4, 5, 6, 7 (1131/1718-1174/1761).

Tahvil Defteri (A.DVNS.NŞT.d) 11/93 (1164/1751), *Mısr fi el-vesa'ikü'l-Osmaniyye/Osmanlı Belgelerinde Mısır/Egypt in the [sic] Ottoman Documents* içinde yayımlanmıştır, 12. İstanbul, 2007.

İstanbul, Köprülü Kütüphanesi, MS No. 4 (1089/1678).

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, MS Hacı Beşir Ağa 682 (1151/1738-1158/1745), MS Yazma Bağışlar 2524 (1146/1734).

İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D 34, 2025, 4124, 5599, 7244/2, 7657, 7911, 8786/2 (1012/1604-1167/1754). E 33, 79, 153, 2429, 3606, 3941, 4787, 5211, 5215, 7737, 7833, 7844, 7884, 7900, 7920, 7926, 8211, 9467, 11691 (1013/1604-1298/1881).

Kahire, Vezaretü'l-Evkaf, MS No. 302/51 (1032/1623).

Moskova, Rusya İmparatorluğu Hariciye Arşivi, Fon 89: Rusya-Türkiye İlişkileri, Dosya 2, 5, 6 (1745-46).

Washington, DC, National Archives, United States Department of State, Papers Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-29, 867.9111/226 (1928).

Vekayinameler ve Diğer Birincil Kaynaklar

Abdi Efendi, *Abdi Tarihi: 1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser*, ed. Faik Reşit Unat, Ankara, 1943.

____, *Surname*, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, ed. Mehmet Arslan, c. 5, 485-537, İstanbul, 2008.

Abdullah Efendi, Derviş, *Risale-i Teberdariye fi ahval-ı ağa-yı Darü's-sa'ade*, İstanbul, Köprülü Kütüphanesi, MS II/233.

Abdurrahman Abdi Paşa, "Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'name'si: Tahlil ve Metin Tenkidi, 1058-1053/1648-1682", ed. Fahri Çetin Derin, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1993.

Ahmed Asım Efendi, *Asım Tarihi*, 2 cilt, İstanbul, 1284/1867.

Ahmed el-Budeyrî el-Hallâk, *Havâdisü Dımaşk el-yevmiyye, 1154-1175 h./1741-1762*, ed. Ahmed İzzet Abdülkerim, kısaltan: Muhammed Sa'id el-Kasımi, Kahire, 1959.

Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 10 cilt, İstanbul, 1854-85.

Ahmed Çelebi b. Abdülganî el-Hanefî, *Evdahu'l-işârât fî men tevellâ Mısri'l-Kahire mine'l-vüzerâ' ve'l-bâşât*, ed. A. A. Abdürrahim, Kahire, 1978.

Ahmed ed-Demürdâşî, *ed-Dürretü'l-Musâne fî Akbâri'l-Kinâne*, British Library, MS OR 1073-74.

Ahmed Rasim, *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*, 4 cilt, İstanbul, 1328-30/1910-12.

Ahmed Resmi, *Hamiletü'l-kübera*, ed. Ahmet Nezihi Turan, İstanbul, 2000.

Ahmed Vasıf Efendi, *Mehasinü'l-asar ve haka'ikü'l-ahbar*, ed. Mücteba İlgürel, Ankara, 1994.

Alberti, Tommaso, *Viaggio a Costantinopoli di Tommaso Alberti (1620-1621), pubblicato da Alberto Bacchi della Lega*, Bolonya, 1889.

Anonim, *Ahbarü'n-Nüvvab min devlet Al Osman min hin istavala aleyha es-Sultan Selim Han*, İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, MS Hazine 1623.

Anonim, *Coppie d'une lettre escrite de Constantinople à un Gentil-homme François, contenant la trahison du Bascha Nassouf, sa mort estrange, & des grandes richesses qui luy ont esté trouees*, Paris, 1615.

Anonim, *Defter-i Kütüphane-i Beşir Ağa*, İstanbul, 1303/1885.

Arrowsmith-Brown, J. H., ed. ve çev., *Prutky's Travels in Ethiopia and Other Countries*, Londra, 1991.

Ayvansarayi, Hafız Hüseyin, *The Garden of the Mosques: Hafız Hüseyin Ayvansarayî's Guide to the Muslim Monuments of Ottoman Istanbul*, çev. Howard Crane, Leiden, 2000.

Barkan, Ömer Lütfi, ed., "Kanunname-i Mısır", *XV ve XVıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, ed. Ömer Lütfi Barkan, c. 1: *Kanunlar*, İstanbul, 1943.

Brookes, Douglas Scott, ed. ve çev., *The Concubine, the Princess, and the Teacher: Voices from the Ottoman Harem*, Austin, TX, 2008.

Bruce, James, *Travels to Discover the Source of the Nile in the Years 1768, 1769, 1770, 1771, 1772, and 1773*, 6 cilt, Dublin, 1790-91.

Burckhardt, John Lewis (Johann Ludwig), *Notes on the Bedouins and the Wahabys, Collected during His Travels in the East*, 2 cilt, Londra, 1831.

____, *Travels in Arabia*, Beyrut, 1972.

____, *Travels in Nubia*, New York, NY, 1978.

Burstein, Stanley, ed., *Ancient African Civilizations: Kush and Axum*, Princeton, NJ, 1998.

Burton, Richard Francis, *First Footsteps in East Africa, or, An Exploration of Harar*, ed. Isabel Burton, 2 cilt, Londra, 1894.

____, *Personal Narrative of a Pilgrimage to al-Madinah and Meccah*, Memorial ed. 2 cilt, Londra, 1893, yeniden basım, New York, NY, 1964.

el-Cahiz, 'Amr b. Bahr, *Fahrü's-Sûdân ale'l-Bîzân*, ed. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, *Resâ'ilü'l-Câhiz*, I: 173-226, Kahire, 1385/1965.

Carlier de Pinon, Jean, *Relation du voyage en Orient de Carlier de Pinon (1579)*, ed. Edgar Blochet, *Revue de l'Orient latin* 12 (1909-11): 112-203, 327-421.

el-Cebertî, Abdurrahman, *'Acâ'ibü'l-âs_âr fi't-terâcim ve'l-aḫbâr*, ed. Shmuel Moreh, 4 cilt, Kudüs, 2013.

____, *Al-Jabarti's History of Egypt: 'Aja'ib al-athar fi-l-tarajim wa-l-akhbar*, ed. Thomas Philipp ve Moshe Perlmann, Stuttgart, 1994.

Çapanoğlu, M. Süleyman, "Abdülhamidin En Yakın Adamı Nadir Ağa Eski Efendisi İçin Ne Söylüyor?", *Yedigün* 83 (10 Birinciteşrin [Ekim] 1934): 19-21.

Dankoff, Robert, çev. ve yorumlayan, *The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Pasha (1599-1662) as Portrayed in Evliya Çelebi's* Book of Travels, Albany, NY, 1991.

Dawood, N. J., çev., *Tales from the Thousand and One Nights*, Hammondsworth, Middlesex, 1954, yeniden basım, 1985.

De la Croix, Sieur, *Le Sérail des empereurs turcs: relation manuscrite du sieur de la Croix à la fin du règne du sultan Mehmed IV*, ed. Corinne Thépaut-Cabasset, Paris, 2007.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, ed. Abdülkadir Özcan, Ankara, 1995.

Delbare, François-Thomas, *Histoire des ministres-favoris, anciens et modernes*, Paris, 1820.

Destari Salih Efendi, *Destari Salih Tarihi: Patrona Halil Ayaklanması Hakkında Bir Kaynak*, ed. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara, 1962.

DeVos, Lambert, *Turkish Costumes* (ca. 1574), American School of Classical Studies at Athens, Gennadius Library, MS No. A986q.

D'Ohsson, Ignatius Mouradgea, *Tableau général de l'Empire othoman*, 7 cilt, Paris, 1787-1820.

Doughty, Charles M., *Arabia Deserta*, ed. H. L. MacRitchie, Londra, 1989.

Duran, Tülay, ed., *Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar: Hanım Sultan Vakfiyyeleri*, İstanbul, 1990.

Ertuğ, Hasan Ferit, "Musahib-i Sani-i Hazret-i Şehr-yari Nadir Ağa'nın Hatıratı", Kısım 1 ve 2, *Toplumsal Tarih* 49 (Ocak 1998): 7-15; 50 (Şubat 1998): 6-14.

Evliya Çelebi. *Seyahatname*, ed. Orhan Şaik Gökyay, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff ve diğ., 10 cilt, İstanbul, 1996-2007.

Firpo, Luigi, ed., *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato*, c. 13: *Costantinopoli (1590-1793)*, Torino, 1984.

Flachat, Jean-Claude, *Observations sur le commerce et sur les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et même des Indes orientales*, 2 cilt, Lyon, 1766.

Foster, Sir William, ed., *The Red Sea and Adjacent Countries at the Close of the Seventeenth Century, as Described by Joseph Pitts, William Daniel, and Charles Jacques Poncet*, Londra, 1949.

Frank, Louis, "Memoir on the Traffic in Negroes to Cairo and on the Illnesses to Which They Are Subject upon Arrival There", çev. Michel Le Gall, *Slavery in the Islamic Middle East*, ed. Shaun Marmon, 69-88, Princeton, NJ, 1999.

Girard, P. S., *Mémoire sur l'agriculture, l'industrie et le commerce de l'Égypte*, c. 17, *Description de l'Égypte*, 2. Baskı, Paris, 1824.

Gold, Milton, çev. *Tarikh-e Sistan*, Roma, 1976.
el-Habeşî, Ali bin Abdurraûf, *Râfi'ü'l-Gubûş fî Fezâ'ilü'l-Hubûş*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, MS Fatih 4360.
el-Hallak, Mehmed b. Yusuf, *Tarih-i Mısr-ı Kahire*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, MS T.Y. 628.
Hasanbeyzade Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zade Tarihi*, ed. Şevki Nezihi Aykut, 2 cilt, Ankara, 2004.
Holt, P. M., ed. ve çev., *The Sudan of the Three Niles: The Funj Chronicles, 910-1288/1504-1871*, Leiden, 1999.
İbn Battuta, Muhammed b. 'Abdullah, *Rihletü İbn Battuta*, Beyrut, 1964.
İbn İshak, Muhammed, *The Life of Muhammad: A Translation of Ishaq's Sirat Rasul Allah*, ed. 'Abd al-Malik Ibn Hisham, çev. Alfred Guillaume, Londra, 1955.
el-İshâkî, Muhammed b. Abdülmutî, *Ahbârü'l-üvel fî men tasarrafe fî Mısr min erbâbi'd-düvel*, Bulak, 1304/1886-87.
İsmail Asım Efendi (Küçük Çelebizade), *Tarih-i İsmail Asım Efendi*, İstanbul, 1282/1865.
Johnson, Samuel, *A Voyage to Abyssinia*, ed. Joel L. Gold, Fransızcadan çeviri, New Haven, CT, 1985.
Katib Çelebi, *The Balance of Truth*, çev. Geoffrey L. Lewis, Londra, 1957.
____, *Fezleke*, 2 cilt, İstanbul, 1286-87/1869-71.
Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, ed. Zuhuri Danışman, haz. Seda Çakmakoğlu, İstanbul, 2008.
Lane, Edward W., *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians: The Definitive 1860 Edition*, Kahire, 2003.
Lello, Henry, *The Report of Lello, Third English Ambassador to the Sublime Porte*, ed. Orhan Burian, Ankara, 1952.
Lewis, Bernard, çev., *Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople*, c. 1: *Politics and War*, c. 2: *Religion and Society*, Oxford, 1974, yeniden basım, 1987.
Luther, Kenneth Allin, çev., *The History of the Seljuq Turks from the* Jami' al-Tawarikh, *an Ilkhanid Adaption [sic] of the* Saljuq-nama *of Zahir al-Din Nishapuri*, ed. C. Edmund Bosworth, Richmond, Surrey, UK, 2001.
McCullagh, Francis, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, Londra, 1910.
Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 4 cilt, İstanbul, 1308-15/1890-97, yeniden basım, Westmead, Farnborough, UK, 1971.
Mehmed bin Mehmed, "Mehmed bin Mehmed Er-Rumi (Edirneli)'nin *Nuhbetü't-tevarih ve'l-ahbar*'ı ile *Tarih-i Al-i Osman*'ının Metni ve Tahlilleri", ed. Abdurrahman Sağırlı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2000.
Mustafa Ali, *Hâlâtü'l-Kahire mine'l-Âdati'z-Zâhire*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, MS Fatih 5427/14, MS Esad Efendi 2407.
____, Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581, Edition, Translation, Notes, ed. ve çev. Andreas Tietze, 2 cilt, Viyana, 1979-82.
____, *Mustafa Ali's Description of Cairo of 1599*, ed. ve çev. Andreas Tietze, Viyana, 1975.
Naima, Mustafa, *Tarih-i Naima: Ravzatü'l-Hüseyn fi hulasat-i ahbari'l-hafikayn*, ed. Mehmed İpşirli, 4 cilt, Ankara, 2007.
Peçevi, İbrahim, *Tarih-i Peçevi*, ed. Bekir Sıtkı Baykal, 2 cilt, Ankara, 1981.
Raşid, Mehmed, Efendi, *Tarih-i Raşid*, 5 cilt, İstanbul, 1282/1865.
Richards, Donald S., ed. ve çev. *The Annals of the Saljuq Turks: Selections from* al-Kamil fi'l-Ta'rikh *of 'Izz al-Din Ibn al-Athir*, Londra, 2002.
Rycaut, Paul, *A History of the Turkish Empire from the Year 1623 to the Year 1677*, Londra, 1680.

es-Sabi, Hilal, *Rusum dar al-khilafa: The Rules and Regulations of the 'Abbasid Court*, çev. Elie A. Salem, Beyrut, 1977.
Sadullah Enveri Efendi, *Sadullah Enveri Tarihi*, 2 cilt, Bulaq, 1243/1827.
Safi, Mustafa, *Mustafa Safi'nin* Zübdetü't-Tevarih'*i*, ed. İbrahim Hakkı Çuhadar, 2 cilt, Ankara, 2003.
Salt, Henry, *A Voyage to Abyssinia, and Travels into the Interior of That Country*, Philadelphia, 1816.
Selaniki Mustafa Efendi, *Selaniki Tarihi*, ed. Mehmet İpşirli, 2 cilt, İstanbul, 1989.
Seyyid Vehbi Efendi. *Surname: Sultan Ahmed'in Düğün Kitabı*, ed. Ahmet Ertuğ. Latin harflerine aktaran ve günümüz Türkçesine çev. Mertol Tulum, Bern, 2000.
Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*, ed. İsmet Parmaksızoğlu, 2 cilt, İstanbul, 1962.
____, *Silahdar Tarihi*, 2 cilt, İstanbul, 1928.
Subhi Efendi, *Subhi Efendi Tarihi*, *Tarih-i Sami ve Şakir ve Subhi*, İstanbul, 1198/1783.
Şanizade Mehmed Ataullah Efendi, *Şanizade Tarihi*, ed. Ziya Yılmazer, 4 cilt, İstanbul, 2008.
Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi, *Şem'dani-zade Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi: Mür'i't-tevarih*, ed. M. Münir Aktepe, Kısım 2, c. 3, İstanbul, 1976.
Şihabüddin Ahmed el-İbşîhî, *Kitabü'l-Müstetraf fî Külli Fennin Müstezraf*, 2 cilt, Kahire, 1902.
et-Taberi, Muhammed b. Cerir, *The History of al-Tabari*, c. 31: *The War between Brothers: The Caliphate of Muhammad al-Amin, A.D. 809-813/A.H. 193-198*, çev. Michael Fishbein, Albany, NY, 1992.
____, *History of al-Tabari*, c. 39: *Biographies of the Prophet's Companions and Their Successors*, çev. Ella Landau-Tasseron, Albany, NY, 1998.
Tayyarzade Ahmed Ata, *Osmanlı Saray Tarihi: Tarih-i Enderun*, ed. Mehmet Arslan, 5 cilt, İstanbul, 2010.
Topçular Kâtibi, *Topçular Kâtibi 'Abdülkadir (Kadrı) Efendi Tarihi: Metin ve Tahlil*, ed. Ziya Yılmazer, 2 cilt, Ankara, 2003.
White, Charles, *Three Years in Constantinople, or, Domestic Manners of the Turks in 1844*. 2. Baskı, 2 cilt, Londra, 1846.
Yerasimos, Stéphane, ed. ve çev., *Deux ottomans à Paris sous le Directoire et l'Empire: relations d'ambassade*, Paris, 1998.

İkincil Kaynaklar

Osmanlı ve İslam Tarihi

Abou-El-Haj, Rifaat A., *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*, Leiden, 1984.
____, "Ottoman Diplomacy at Karlowitz", *Journal of the American Oriental Society* 87, 4 (1967): 498-512.
____, "The Ottoman Vezir and Paşa Households, 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society* 94 (1974): 438-47.
Ahmet Refik (Altınay), *Lale Devri, 1130-1143*, İstanbul, 1331/1915.
Akakuş, Recep, *Eyyüp Sultan ve Mukaddes Emanetler*, İstanbul, 1973.
Akdağ, Mustafa, *Celali İsyanları (1550-1603)*, Ankara, 1963.
Aksan, Virginia H., "Enlightening the Ottomans: Tott and Mustafa III", *International Congress on Learning and Education in the Ottoman World: Istanbul*, 12-15 Nisan 1999, ed. Ali Çaksu, 163-74, İstanbul, 2001.

____, *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Efendi, 1700-1783*, Leiden, 1995.
____, "Whatever Happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768-1774 Russo-Ottoman War", *War in History* 5, 1 (1998): 23-36.
Aktepe, M. Münir, *Patrona İsyanı, 1730*, İstanbul, 1958.
Ali, Omar H., *Malik Ambar: Power and Slavery across the Indian Ocean*, Oxford, 2016.
Alkan, Mustafa N., "Tanzimattan Sonra Vakıflar İdaresinde Yeniden Yapılanmaya Dair bir Örnek: Adana Evkaf Müdürlüğü", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 19 (2006): 13-31.
Anderson, Matthew S., "Great Britain and the Russo-Turkish War of 1768-74", *English Historical Review* 69, 270 (1954): 39-58.
Arbel, Benjamin, "Nur Banu (c. 1530-1583): A Venetian Sultana?", *Turcica* 24 (1992): 241-59.
Artan, Tülay, "The Making of the Sublime Porte Near the Alay Köşkü and a Tour of a Grand Vizierial Palace at Süleymaniye", *Turcica* 43 (2011): 145-206.
Ashtor, Eliyahu, *The Jews of Moslem Spain*, 3 cilt, c. 2, Philadelphia, 1973, yeniden basım, 1992.
Atıl, Esin, *Levni and the Surname: The Story of an Eighteenth-Century Ottoman Festival*, İstanbul, 1999.
____, *Süleymanname: The Illustrated History of Süleyman the Magnificent*, Washington, DC, 1986.
Ayalon, David, *L'esclavage du mamelouk*, Jerusalem, 1951.
____, *Eunuchs, Caliphs ve Sultans: A Study in Power Relationships*, Jerusalem, 1999.
____, "The Muslim City and the Mamluk Military Aristocracy", *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities* 2 (1968): 311-29.
____, "On the Eunuchs in Islam", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 1 (1979): 67-124.
Badr, Hamza Abd al-Aziz ve Daniel Crecelius, "The Awqaf of al-Hajj Bashir Agha in Cairo", *Annales islamologiques* 27 (1993): 291-311.
____, "The Waqfs of Shahin Ahmad Agha", *Annales islamologiques* 26 (1992): 79-114.
Baer, Marc David, "The Great Fire of 1660 and the Islamization of Christian and Jewish Space in Istanbul", *International Journal of Middle East Studies* 36 (2004): 159-81.
Barbir, Karl K., *Ottoman Rule in Damascus, 1700-1758*, Princeton, NJ, 1980.
Barkan, Ömer Lutfi, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", çev. Justin McCarthy. *International Journal of Middle East Studies* 6 (1975): 3-28.
Barnes, John Robert, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, Leiden, 1987.
Behrens-Abouseif, Doris, "The 'Abd al-Rahman Katkhuda Style in Eighteenth-Century Cairo", *Annales islamologiques* 26 (1992): 117-26.
____, *Azbakiyya and Its Environs from Azbak to Ismail, 1476-1879*, Kahire, 1985.
____, *Cairo of the Mamluks: A History of the Architecture and Its Culture*, Londra, 2007.
____, "The Complex of Sultan Mahmud I in Cairo", *Muqarnas* 28 (2011): 195-220.
____, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule: Institutions, Waqf, and Architecture (16th and 17th Centuries)*, Leiden, 1994.
____, "Four Domes of the Late Mamluk Period", *Annales islamologiques* 17 (1981): 191-201.
____, *Islamic Architecture in Cairo: An Introduction*, Leiden, 1989, yeni edisyon, Kahire 1993.
____, "Sultan Qaytbay's Foundation in Medina: The Madrasah, the Ribat, and the Dashisha" *Mamluk Studies Review* 2 (1998): 61-72.

____, "An Unlisted Monument of the Fifteenth Century: The Dome of Zawiyat al-Damirdaš", *Annales islamologiques* 18 (1982): 105-21.
Behrens-Abouseif, Doris ve Leonor Fernandes, "Sufi Architecture in Early Ottoman Cairo", *Annales islamologiques* 20 (1984): 103-14.
Beyhan, Mehmet Ali, "Amusements in the Ottoman Palace of the Early Nineteenth Century: Revelations from a Newly Analysed *Ruzname*", *Celebration, Entertainment, and Theatre in the Ottoman World*, ed. Suraiya Faroqhi ve Arzu Öztürkmen, 225-36, Londra, 2014.
Bosworth, C. Edmund, "The Army of the Ghaznavids", *Warfare and Weaponry in South Asia, 1000-1800*, ed. Jos J. L. Gommans ve Dirk H. A. Kolff, 153-84, New Delhi, 2001.
Börekçi, Günhan, "Factions and Favorites at the Courts of Ahmed I (r. 1603-1617) and His Immediate Predecessors", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ohio State University, 2010.
Brookes, Douglas S., "Of Swords and Tombs: Symbolism in the Ottoman Accession Ritual", *Turkish Studies Association Bulletin* 17, 2 (1993): 1-22.
Buehler, Arthur F., *Sufi Heirs of the Prophet: The Indian Naqshbandiyya and the Rise of the Meditating Sufi Shaykh*, Columbia, SC, 1998.
Burak, Guy, "Faith, Law, and Empire in the Ottoman 'Age of Confessionalization' (15th-17th Century): The Case of 'Renewal of Faith'", *Mediterranean Historical Review* 28, 1 (2013): 1-23.
____, *The Second Formation of Islamic Law: The Hanafi School in the Early Modern Ottoman Empire*, New York, NY, 2015.
Carboni, Stefano, "The Arabic Manuscripts", *Pages of Perfection: Islamic Paintings and Calligraphy from the Russian Academy of Sciences, St. Petersburg*, ed. Yuri A. Petrosyan ve diğ., 77-91, Lugano, Switzerland, 1995.
Casale, Giancarlo, *The Ottoman Age of Exploration*, Oxford, 2010.
Clayer, Nathalie, *Mystiques, état et société: les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours*, Leiden, 1994.
Cook, Michael A., *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, Cambridge, 2000.
____, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, Londra, 1972.
Cortese, Delia ve Simonetta Calderini, *Women and the Fatimids in the World of Islam*, Edinburgh, 2006.
Crecelius, Daniel, "The Emergence of the Shaykh al-Azhar as the Pre-Eminent Religious Leader in Egypt", *Colloque international sur l'histoire du Caire, 27 mars-5 avril 1969*, ed. Andrée Assabgui ve diğ., 109-23, Kahire, 1972.
____, "The *Waqf* of Muhammad Bey Abu al-Dhahab in Cairo", *International Journal of Middle East Studies* 23, 1 (1991): 57-81.
Curry, John J., *The Transformation of Muslim Mystical Thought in the Ottoman Empire: The Rise of the Halveti Order, 1350-1650*, Edinburgh, 2010.
Çağman, Filiz, "Saray Nakkaşhanesinin Yeri Üzerine Düsünceler", *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya: Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri*, 35-46, İstanbul, 1989.
Değirmenci, Tülün, *İktidar Oyunları ve Resimli Kitaplar: II. Osman Devrinde Değişen Güç Simgeleri*, İstanbul, 2012.
Demiriz, Yıldız, *Eyüp'te Türbeler*, Ankara, 1982.
Derin, Haldun, *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951)*, İstanbul, 1995.
Deringil, Selim, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, Londra, 1998.

Encyclopaedia Iranica, Londra, 1985.
Encyclopaedia of Islam, 2. Baskı, Leiden, 1960-2002.
Encyclopaedia of Islam Three, Leiden, 2007.
Erder, Leila ve Suraiya Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620", *Middle Eastern Studies* 15 (1979): 322-45.
Erimtan, Can, *Ottomans Facing West? The Origins of the Tulip Age and Its Development in Modern Turkey,* Londra, 2008.
Fahmy, Khaled, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army, and the Making of Modern Egypt,* Cambridge, 1997.
____, *Mehmed Ali: From Ottoman Governor to Ruler of Egypt,* Oxford, 2009.
Faroqhi, Suraiya, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans,* Londra, 1994.
Fetvacı, Emine, *Picturing History at the Ottoman Court,* Bloomington, IN, 2013.
Finkel, Caroline, *Osman's Dream: History of the Ottoman Empire,* Londra, 2005.
Fisher, Alan W. ve Carol G. Fisher, "A Note on the Location of the Royal Ottoman Painting Ateliers", *Muqarnas* 3 (1985): 118-20.
Fleischer, Cornell H., *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600),* Princeton, NJ, 1986.
Gemil, Tahsin, "Vakifuri otomane fondate pe teritoriul României (sec. XV-XIII)", Faţetele istoriei: existenţe, identităţi, dinamici - Omagiu academicianului Ştefan Ştefănescu, eds. Tudor Teoteoi ve diğ., 193-97, Bucharest, 2000.
Gibb, H. A. R. ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East,* c. 1, Kısım 1, Londra, 1950.
Goitein, S. D., *A Mediterranean Society,* c. 1: *Economic Foundations,* c. 2: The Community, Berkeley, CA, 1967, 1971.
Gordon, Matthew S., *The Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Military of Samarra, A.H. 200-275/815-889 C.E,* Albany, NY, 2001.
Grehan, James, "Smoking and 'Early Modern' Sociability: The Great Tobacco Debate in the Ottoman Middle East (Seventeenth to Eighteenth Centuries)", *American Historical Review* 111, 5 (2006): 1352-77.
Griswold, William J., *The Great Anatolian Rebellion, 1000-1020/1591-1611,* Berlin, 1983.
Güler, Mustafa, *Osmanlı Devlet'inde Haremeyn Vakıfları (XVI.-XVII. Yüzyıllar).* İstanbul, 2002.
Hamadeh, Shirine, *The City's Pleasures: Istanbul in the Eighteenth Century,* Seattle, WA, 2008.
Hambly, Gavin, "A Note on the Trade in Eunuchs in Mughal Bengal", *Journal of the American Oriental Society* 94, 1 (1974): 125-30.
Hanna, Nelly, *Artisan Entrepreneurs in Cairo and Early-Modern Capitalism (1600-1800),* Syracuse, NY, 2014.
Har-El, Shai, *The Struggle for Domination in the Middle East: The Ottoman-Mamluk War, 1485-91,* Leiden, 1995.
Hathaway, Jane, *The Arab Lands under Ottoman Rule, 1516-1800,* Karl K. Barbir'in katkılarıyla, Harlow, Essex, UK, 2008 [*Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları,* İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018].
____, *Beshir Agha, Chief Eunuch of the Ottoman Imperial Harem,* Oxford, 2006 [*Hacı Beşir Ağa. Osmanlı Sarayının En Ünlü Haremağası,* çev. Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014].
____, "The Evlâd-i 'Arab ('Sons of the Arabs') in Ottoman Egypt: A Rereading", *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West,* c. 1, ed. Colin Imber ve Keiko Kiyotaki, 203-16, Londra, 2005.

____, "The Exalted Lineage of Rıdvan Bey Revisited: A Reinterpretation of the Spurious Genealogy of a Grandee in Ottoman Egypt", *International Journal of Turkish Studies* 13, 1-2 (2007): 97-111.

____, "Exiled Harem Eunuchs as Proponents of the Hanafi Madhhab in Egypt", *Annales islamologiques* 37 (2003): 191-99.

____, "Habeşi Mehmed Agha: The First Chief Harem Eunuch (Darüssaade Ağası) of the Ottoman Empire", *The Islamic Scholarly Tradition: Studies in History, Law, and Thought in Honor of Professor Michael Allan Cook*, ed. Asad Q. Ahmed, Behnam Sadeghi ve Michael Bonner, 179-95, Leiden, 2011.

____, "The 'Mamluk Breaker' Who Was Really a Kul Breaker: A Fresh Look at Kul Kıran Mehmed Pasha, Governor of Egypt 1607-1611", *The Arab Lands in the Ottoman Era: Essays in Honor of Professor Caesar Farah*, ed. Jane Hathaway, 93-109, Minneapolis, MN, 2009.

____, "The Ottomans and the Yemeni Coffee Trade", *The Ottomans and Trade*, ed. Ebru Boyar ve Kate Fleet, Oriente Moderno özel sayısı 25, 1 (2006): 161-71.

____, "Out of Africa, into the Palace: The Ottoman Chief Harem Eunuch", *Living in the Ottoman Realm*, ed. Christine Isom-Verhaaren ve Kent F. Schull, 225-38, Bloomington, IN, 2015.

____, *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdağlıs*, Cambridge, 1997 [*Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları. Kazdağlıların Yükselişi*, çev. Nalan Özsoy, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009].

____, "The Role of the Kızlar Ağası in 17th-18th Century Ottoman Egypt", *Studia Islamica* 75 (1992): 141-58.

____, "The Role of the 'Ulama' in Social Protest in Late Eighteenth-Century Egypt", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, University of Texas at Austin, 1986.

____, *A Tale of Two Factions: Myth, Memory, and Identity in Ottoman Egypt and Yemen*, Albany, NY, 2003 [*İki Hizbin Hikâyesi. Osmanlı Mısır'ı ve Yemen'inde Mit, Bellek ve Kimlik*, çev. Cemil Boyraz, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009].

____, "A Twelfth-Century Partnership in Silk-Trading in the Egyptian Delta: A Geniza Study", *Journal of the Middle East Studies Society at Columbia University* 2, 1 (1988): 23-37.

____, "The Wealth and Influence of an Exiled Ottoman Eunuch in Egypt: The *Waqf* Inventory of Abbas Agha", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 37 (1994): 293-317.

Hellier, Chris, *Splendors of Istanbul: Houses and Palaces along the Bosphorus*, New York, NY, 1993.

Hinchy, Jessica, "Eunuchs and the East India Company in North India", *Celibate and Childless Men in Power: Ruling Eunuchs and Bishops in the Pre-Modern World*, ed. Almut Höfert, Matthew M. Mesley ve Serena Tolino, 149-74, Londra, 2018.

Holbrook, Victoria Rowe, "Ibn 'Arabi and Ottoman Dervish Traditions: The Melami Supra-Order", Kısım 1 ve 2. *Journal of the Muhyiddin Ibn Arabi Society* 9 (1991): 18-35; 12 (1992): 15-33.

Holt, P. M., *Egypt and the Fertile Crescent: A Political History, 1516-1922*, Ithaca, NY, 1966.

Hourani, Albert, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", *Beginnings of Modernization in the Middle East in the Nineteenth Century*, ed. William R. Polk ve Richard L. Chambers, 41-68, Chicago, IL, 1968.

Imber, Colin, *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power*, 2. Baskı, New York, NY, 2009 [2002].

İnalcık, Halil, "The Conquest of Edirne, 1361", *Archivum Ottomanicum* 3 (1971): 185-210.

___, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, çev. Norman Itzkowitz ve Colin Imber, Londra, 1973.

___, "The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans", Halil Inalcik, *Essays in Ottoman History*, 415-45, İstanbul, 1998.

Irwin, Robert, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate, 1250-1382*, Londra, 1986.

Itzkowitz, Norman, "Eighteenth-Century Ottoman Realities", *Studia Islamica* 16 (1962): 73-94.

___, "Mehmed Raghip Paşa: The Making of an Ottoman Grand Vizier", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, 1958.

___, *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, Chicago, IL, 1972.

İpşirli Argıt, Betül, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan*, 1640-1715, İstanbul, 2014.

İtez, Özüm, "Osmanlı Arkeolojisinin Daha Sağlam Temeller Üzerinde Gelişmesine Öncüllük Etmek İstiyoruz", *Arkitera*, 24 Mart 2016, www.arktitera.com/soylesi/ 831/osmanli-arkeolojisinin-daha-saglam-temeller-uzerinde-gelismesine-onculluk- etmek-istiyoruz.

Junne, George H., *The Black Eunuchs of the Ottoman Empire: Networks of Power in the Court of the Sultan*, Londra, 2016.

Kafesçioğlu, Çiğdem, *Constantinopolis/Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*, University Park, PA, 2009.

Kayaoğlu, İsmet, "Beşir Ağa Vakfı", *Belgeler* 15, 2 (1981-86): 77-87.

Krstić, Tijana, *Contested Conversions to Islam: Narratives of Religious Change and Communal Politics in the Early Modern Ottoman Empire*, Stanford, CA, 2011.

Kunt, Metin, "Ethno-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment", *International Journal of Middle East Studies* 5 (1974): 233-39.

___, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, New York, NY, 1983.

Le Gall, Dina, *A Culture of Sufism: Naqshbandis in the Ottoman World, 1450-1700*, Albany, NY, 2005.

Lev, Yaacov, "Army, Regime, and Society in Fatimid Egypt, 358-487/968-1094", *International Journal of Middle East Studies* 19 (1987): 337-65.

Lewis, Bernard, *Race and Slavery in the Middle East: An Historical Enquiry*, New York, NY, 1990.

Lowry, Heath W., *The Nature of the Early Ottoman State*, Albany, NY, 2003.

MacKay, Pierre A., "The Manuscripts of the Seyahatname of Evliya Çelebi - Part I: The Archetype", *Der Islam* 52, 2 (1975): 278-98.

Marmon, Shaun, *Eunuchs and Sacred Boundaries in Islamic Society*, New York, NY, 1995.

Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, Cambridge, 1984.

___, "The Ulama of Cairo in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", *Scholars, Saints, and Sufis: Muslim Religious Institutions since 1500*, ed. Nikki R. Keddie, 149-65, Berkeley, CA, 1972.

Martin, B. G., "A Short History of the Khalwati Order of Dervishes", *Scholars, Saints, and Sufis: Muslim Religious Institutions since 1500*, ed. Nikki R. Keddie, 275-305, Berkeley, CA, 1972.

Ménage, V. L., "Sidelights on the Devshirme from Idris and Sa'duddin", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 18 (1956): 181-83.

Menchinger, Ethan L., *The First of the Modern Ottomans: The Intellectual History of Ahmed Vasif*, New York, NY, 2017 [Türkçesi baskıda, YKY, Mart 2022].

Menemencioğlu, Nermin ve Fahir İz, ed., *The Penguin Book of Turkish Verse*. Hammondsworth, 1978.
Murphey, Rhoads, "Mustafa Safi's Version of the Kingly Virtues as Presented in His Zübdetü't-tevarih, or Annals of Sultan Ahmed, 1012-1023 A.H./1603-1614 A.D", *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, c. 1, ed. Colin Imber ve Keiko Kiyotaki, 5-24, Londra, 2005.
____, "Twists and Turns in the Diplomatic Dialogue: The Politics of Peace-Making in the Early Eighteenth Century", *The Peace of Passarowitz, 1718*, ed. Charles Ingrao, Nikola Samardžić ve Jovan Pešalj, 73-91, West Lafayette, IN, 2011.
Nayir, Zeynep, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası*, İstanbul, 1975.
Necipoğlu, Gülru, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*, Londra, 2005.
____, *Architecture, Ceremonial, and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, New York, NY, 1991.
Niyazioğlu, Aslı, "Dreams, Ottoman Biography Writing, and the Halveti Sünbüli Şeyhs of Sixteenth-Century Istanbul", *Many Ways of Speaking about the Self: Middle Eastern Ego-Documents in Arabic, Persian, and Turkish (14th-20th Century)*, ed. Ralf Elger ve Yavuz Köse, 171-84, Wiesbaden, 2010.
Nizri, Michael, *Ottoman High Politics and the Ulema Household*, New York, NY, 2014.
Noradounghian, Gabriel, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman*, c. 1: 1300-1789, Paris, 1897.
Nutku, Özdemir, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)*, Ankara, 1972, 2. Baskı, 1987.
Ok, Sema, *Harem Dünyası: Harem Ağaları*, İstanbul, 1997.
Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, Ankara, 1974, 2. Baskı, 1996.
Osman, Tosyavizade Rifat, *Edirne Rehnüması*, İstanbul, 1994.
____, "Ottoman Palace Suffers from Flooding, Neglect", *Hürriyet Daily News*, 31 Ocak 2012.
Özer, Mustafa, "Edirne Sarayı Kazıları'nda Son Bulgular", İstanbul Araştırmalar Enstitüsü, 26 Kasım 2015, www.iae.org.tr/Aktivite-Detay/Edirne-Sarayi- Kazilarinda-Son-Bulgular-Mustafa-Ozer/53.
Palmer, J. A. B., "The Origin of the Janissaries", *Bulletin of the John Rylands Library* 35 (1952-53): 448-81.
Pamuk, Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 2000.
Parlayan, Ayşegül, "Osmanlı'nın Kayıp Sarayı: Edirne Sarayı'nda Arkeoloji, Koruma ve Restorasyon", *Atlas Tarih* 45 (2017): 80-91.
Paul, Jürgen, *Doctrine and Organization: The Khwajagan/Naqshbandiya in the First Generation after Baha'uddin*, Berlin, 1998.
Pedani, Maria Pia, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy", *Turcica* 32 (2000): 9-32.
Peirce, Leslie, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York, NY, 1993.
Penzer, N. M., *The Harem: An Account of the Institution as It Existed in the Palace of the Turkish Sultans, with a History of the Grand Seraglio from Its Foundation to Modern Times*, Philadelphia, PA, 1936, 2. Baskı, Londra, 1965, yeniden basım, New York, 1993.
Peters, F. E., Mecca: *A Literary History of the Muslim Holy Land*, Princeton, NJ, 1994.
Piterberg, Gabriel, "The Alleged Rebellion of Abaza Mehmed Pasha: Historiography and the State in the Seventeenth Century", *Mutiny and Rebellion in the Ottoman Empire*, ed. Jane Hathaway, 13-24, Madison, WI, 2002.

———, *An Ottoman Tragedy: History and Historiography at Play*. Berkeley, CA, 2003.
Quraishi, Adel, "The Guardians" photo exhibition, Leighton House, Londra, Ekim-Kasım 2015.
Raymond, André, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, 2 cilt, Şam, 1973-74, yeniden basım, Kahire, 1999.
———, "Les Bains publics au Caire à la fin du XVIIIe siècle", *Annales islamologiques* 8 (1969): 129-50.
———, *Le Caire des Janissaires: l'apogée de la ville ottomane sous 'Abd al-Rahman Katkhuda*, Paris, 1995.
———, "Le Déplacement des tanneries à Alep, au Caire et à Tunis à l'époque ottomane: un 'indicateur' de croissance urbaine", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée* 55-56 (1990): 34-43.
———, "Essai de géographie des quartiers de résidence aristocratique au Caire au XVIIIe siècle", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 3 (1963): 58-103.
———, "The *Rab'*: A Type of Collective Housing in Cairo during the Ottoman Period", *Architecture as Symbol and Self-Identity*, ed. Jonathan G. Katz, 55-61, Philadelphia, PA, 1980.
———, "The Residential Districts of Cairo's Elite in the Mamluk and Ottoman Periods (Fourteenth to Eighteenth Centuries)", *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, ed. Thomas Philipp ve Ulrich Haarmann, 207-23, Cambridge, 1998.
———, "Une 'révolution' au Caire sous les mamelouks: la crise de 1123/1711", *Annales islamologiques* 6 (1966): 95-120.
———, "The *Sabil* of Yusuf Agha Dar al-Sa'ada (1088/1677) According to Its *Waqf* Document", *The Cairo Heritage: Essays in Honor of Laila Ali Ibrahim*, ed. Doris Behrens-Abouseif, 223-33, Kahire, 2003.
El-Rouayheb, Khaled, *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century: Scholarly Currents in the Ottoman Empire and the Maghreb,*. New York, NY, 2015.
Sajdi, Dana, *The Barber of Damascus: Nouveau Literacy in the Eighteenth-Century Ottoman Levant*, Stanford, CA, 2013.
Salzmann, Ariel, "An Ancien Régime Revisited: 'Privatization'and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire", *Politics and Society* 21, 4 (1993): 393-423.
Scharfe, Patrick, "Muslim Scholars and the Public Sphere in Mehmed Ali Pasha's Egypt, 1801-1841", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ohio State University, 2015.
Sevinçli, Efdal, "Festivals and Their Documentation: *Surname*s Covering the Festivities of 1675 and 1724", *Celebration, Entertainment, and Theatre in the Ottoman World*, ed. Suraiya Faroqhi ve Arzu Öztürkmen, 186-207, Londra, 2014.
———, "Şenliklerimiz ve Surnamelerimiz: 1675 ve 1724 Şenliklerine İlişkin İki Surname", *Journal of Yaşar University* 1, 4 (2011): 377-416.
Shaw, Stanford J., *Between Old and New: The Ottoman Empire under Selim III, 1789-1807*, Cambridge, MA, 1971.
———, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton, NJ, 1962.
Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 cilt, Cambridge, 1976-77.
Sievert, Henning, "Der schwarze Obereunuch Moralı Beşir Ağa in den Augen von Ahmed Resmi Efendi", *Islamwissenschaft als Kuturwissenschaft*, c. 1: *Historische Anthropologie: Ansätze und Möglichkeiten*, ed. Stephan Conermann ve Syrinx von Hees, 345-78, Hamburg, 2007.
———, *Zwischen arabischer Provinz und Hoher Pforte: Beziehungen, Bildung und Politik des osmanischen Bürokraten Ragib Mehmed Paşa (st. 1763)*, Würzburg, 2008.

Sumner-Boyd, Hillary ve John Freely, *Strolling through Istanbul: The Classic Guide to the City*, gözden geçirilmiş baskı, Londra, 2010 [1972].
Şimşek, Halil İbrahim, *Osmanlı'da Müceddidilik, XII./XVIII. Yüzyıl*, Ankara, 2004.
Tanındı, Zeren, "Bibliophile Aghas (Eunuchs) at Topkapı Saray", *Muqarnas* 21 (2004): 333-43.
____, "Manuscript Production in the Ottoman Palace Workshop", *Manuscripts of the Middle East* 5 (1990-91): 67-98.
____, "Topkapı Sarayı'nın Ağaları ve Kitaplar", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3, 3 (2002): 41-56.
Terzioğlu, Derin, "How to Conceptualize Ottoman Sunnitization: A Historiographical Discussion", *Turcica* 44 (2012-13): 301-38.
____, "Where *'Ilm-i hal* Meets Catechism: Islamic Manuals of Religious Instruction in the Ottoman Empire in the Age of Confessionalization", *Past and Present* 220 (2013): 79-114.
Tezcan, Baki, "The 1622 Military Rebellion in Istanbul", *Mutiny and Rebellion in the Ottoman Empire*, ed. Jane Hathaway, 25-43, Madison, WI, 2002.
____, "*Dispelling the Darkness*: The Politics of 'Race' in the Early Seventeenth-Century Ottoman Empire in the Light of the Life and Work of Mullah Ali", *International Journal of Turkish Studies* 13, 1-2 (2007): 85-91.
____, "Searching for Osman", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, 2001.
____, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, New York, NY, 2010.
Thomas, Lewis V., *A Study of Naima, ed. Norman Itzkowitz*, New York, NY, 1972.
Toledano, Ehud R., *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression, 1840-1890*, Princeton, NJ, 1982.
Tuchscherer, Michel, "Le Pèlerinage de l'émir Sulaymân Ğâwiš al-Qazduğlî, sirdâr de la caravane de la Mekke en 1739", *Annales islamologiques* 24 (1988): 155-206.
Tucker, Ernest S., *Nadir Shah's Quest for Legitimacy in Post-Safavid Iran*, Gainesville, FL, 2006.
Turan, Ebru, "The Sultan's Favorite: Ibrahim Paşa and the Making of the Ottoman Universal Sovereignty", Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Chicago, 2007.
Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1988-2013.
Uluçay, M. Çağatay, *Harem II*, Ankara, 1971.
____, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara, 1980, yeniden basım, 1985, 1992.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "*Gazi* Orhan Bey Vakfiyesi", *Belleten* 5 (1941): 277-88.
____, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara, 1945, yeniden basım, 1984, 1988.
____, *Osmanlı Tarihi*, 8 cilt, Ankara, 1947-62.
Vryonis, Speros Jr., "Seljuk Gulams and Ottoman Devshirmes", *Der Islam* 41 (1965): 224-52.
Welch, Stuart Cary. *Imperial Mughal Painting*, New York, NY, 1978.
White, Sam, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge, 2011.
Williams, Caroline, *Islamic Monuments in Cairo: The Practical Guide*, gözden geçirilmiş yeni basım, Kahire, 2008.
Winter, Michael, *Egyptian Society under Ottoman Rule, 1517-1798*, Londra, 1992.
Winter, Stefan, *The Shi'ites of Lebanon under Ottoman Rule, 1516-1788*, Cambridge, 2010.
Wishnitzer, Avner, "Into the Dark: Power, Light, and Nocturnal Life in Eighteenth-Century Istanbul", *International Journal of Middle East Studies* 46, 3 (2014): 513-31.

Wittek, Paul, "Devshirme and Shari'a", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 17 (1955): 271-78.
Yenişehirlioğlu, Filiz, "Architectural Patronage of *Ayan* Families in Anatolia", *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, ed. Antonis Anastasopoulos, 321-29, Resmo, 2005.
Yılmaz, Hüseyin, *Caliphate Redefined: The Mystical Turn in Ottoman Political Thought*, Princeton, NJ, 2018.
Younes, Nadia Fouad, "The Evolution of Birkat al-Fil from the Fatimids to the Twentieth Century", Yayımlanmamış Doktora Tezi, American University in Cairo, 2010.
Yüksel Muslu, Cihan, *The Ottomans and the Mamluks: Imperial Diplomacy and Warfare in the Islamic World*, Londra, 2014.
Yürekli, Zeynep, "A Building between the Public and Private Realms of the Ottoman Elite: The Sufi Convent of Sokollu Mehmed Pasha in Istanbul", *Muqarnas* 20 (2003): 159-85.
Zarinebaf, Fariba, *Crime and Punishment in Istanbul, 1700-1800*, Berkeley, CA, 2010.
Zilfi, Madeline C., *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Post-Classical Age, 1600-1800*, Minneapolis, MN, 1988.

Afrika'da Hadımlar ve Benzer Konular

Ahmed, Hussein, *Islam in Nineteenth-Century Wallo, Ethiopia: Revival, Reform, and Reaction*, Leiden, 2001.
Beachey, R. W., *The Slave Trade of Eastern Africa*, New York, NY, 1976.
Boston, J. S., *The Igala Kingdom*, Ibadan, 1968.
Cameron, John, "The Anatomy of the Mummies", *The Tomb of Two Brothers*, ed. Margaret Alice Murray, 33-47, Manchester, 1910.
Eades, J. S., *The Yoruba Today*, Cambridge, 1980.
Fisher, Humphrey, *Slavery in the History of Muslim Black Africa*, New York, NY, 2001.
Goldenberg, David M., *The Curse of Ham: Race and Slavery in Early Judaism, Christianity, and Islam*, Princeton, NJ, 2003.
Holt, P. M. ve M. W. Daly, *A History of the Sudan from the Coming of Islam to the Present Day*. 5. Baskı, Harlow, Essex, UK, 2000.
Jonckheere, Franz, "L'Eunuque dans l'Égypte pharaonique", *Revue d'histoire des sciences* 7, 2 (1954): 139-55.
Kadish, Gerald E., "Eunuchs in Ancient Egypt?", *Studies in Honor of John A. Wilson*, Studies in Ancient Oriental Civilization No: 35, the Oriental Institute of the University of Chicago, 55-62, Chicago, 1969.
Kirwan, Laurence, *Studies on the History of Late Antique and Christian Nubia*, ed. Tomas Hägg, László Török ve Derek A. Welsby, Aldershot, Hampshire, UK, 2002.
Marcus, Harold G., *A History of Ethiopia*, Berkeley, CA, 1994.
Moore-Harell, Alice, "Economic and Political Aspects of the Slave Trade in Ethiopia and the Sudan in the Second Half of the Nineteenth Century", *International Journal of African Historical Studies* 32, 2 (1999): 407-21.
Muhammad, Akbar, "The Image of Africans in Arabic Literature: Some Unpublished Manuscripts", *Slaves and Slavery in Muslim Africa*, ed. John R. Willis, c. 1: *Islam and the Ideology of Enslavement*, 47-65, Londra, 1985.
Tamrat, Taddesse, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, Oxford, 1972.
Török, László, *The Kingdom of Kush: Handbook of the Napatan-Meroitic Civilization*, Leiden, 1997.
Trimingham, J. Spencer, *Islam in Ethiopia*, Londra, 1965.

Diğer Toplumlarda Hadımlar

Anderson, Mary M., *Hidden Power: The Palace Eunuchs of Imperial China*, Buffalo, NY, 1990.

Berry, Helen, *The Castrato and His Wife*, Oxford, 2011.

Boulhol, Pascal ve Isabelle Cochelin, "La Réhabilitation de l'eunuque dans l'hagiographie antique (IVe-VIe siècles)", *Studi di antichita cristiana* 48 (1992): 48, 49-76.

Chang, Jung, *Empress Dowager Cixi: The Concubine Who Launched Modern China*, Londra, 2013.

Crossley, Pamela K., "In the Hornet's Nest", Review of Jung Chang, *Empress Dowager Cixi: The Concubine Who Launched Modern China, London Review of Books* 36, 8 (17 Nisan 2014): 9-10.

Encyclopaedia Iranica, "Eunuchs, I. The Achaemenid Period" maddesi, Muhammad Dandamayev ve "Eunuchs, II. The Sasanian Period" maddesi, Aly Kolesnikov, Londra, 1985.

Faison, Seth, "The Death of the Last Emperor's Last Eunuch", *New York Times*, 20 Aralık 1996.

Gaul, Niels, "Eunuchs in the Late Byzantine Empire, c. 1250-1400", *Eunuchs in Antiquity and Beyond*, ed. Shaun Tougher, 199-219, Swansea, 2002.

Grayson, Albert Kirk, "Eunuchs in Power: Their Role in the Assyrian Bureaucracy", *Festschrift für Wolfram Freiherrn von Soden – Alter Orient und Altes Testament* 240 (1995): 85-98.

Kuefler, Mathew, *The Manly Eunuch: Masculinity, Gender Ambiguity, and Christian Ideology in Late Antiquity*, Chicago, IL, 2001.

Llewellyn-Jones, Lloyd, "Eunuchs in the Royal Harem in Achaemenid Persia (559-331 B.C.)", *Eunuchs in Antiquity and Beyond*, ed. Shaun Tougher, 19-49, Swansea, 2002.

Mitamura, Taisuke, *Chinese Eunuchs: The Structure of Intimate Politics*, çev. Charles A. Pomeroy, Rutland, VT, 1970.

Moran, Neil, "The Choir of the Hagia Sophia", *Oriens Christianus* 89 (2005): 1-7.

Phillips, William D. Jr., *Slavery from Roman Times to the Early Transatlantic Trade*, Minneapolis, MN, 1985.

Ringrose, Kathryn M., *The Perfect Servant: Eunuchs and the Social Construction of Gender in Byzantium*, Chicago, IL, 2003.

Sidéris, Georges, "'Eunuchs of Light': Power, Imperial Ceremonial and Positive Representations of Eunuchs in Byzantium (4th-12th Centuries A.D.)", *Eunuchs in Antiquity and Beyond*, ed. Shaun Tougher, 161-75, Swansea, 2002.

____, "Une Société de ville capitale: les eunuques dans la Constantinople byzantine (IVe-XIIe siècle)", *Les Villes capitales au Moyen Âge - XXXVIe Congrès de la SHMES (Istanbul, 1er-6 juin 2005)*, 243-73, Paris, 2006.

Tougher, Shaun, *The Eunuch in Byzantine History and Society*, Londra, 2008.

____, "In or Out? Origins of Court Eunuchs", *Eunuchs in Antiquity and Beyond*, ed. Shaun Tougher, 143-59, Swansea, 2002.

Tsai, Shih-shan Henry, "Eunuch Power in Imperial China", *Eunuchs in Antiquity and Beyond*, ed. Shaun Tougher, 221-33, Swansea, 2002.

____, *The Eunuchs in the Ming Dynasty*, Albany, NY, 1996.

Yinghua, Jia, *The Last Eunuch of China: The Life of Sun Yaoting*, çev. Sun Haichen, Beijing, 2009.

Diğer Konular

Norwich, John Julius, *A Short History of Byzantium*, New York, NY, 1997.
Patterson, Orlando, *Slavery and Social Death: A Comparative Study*, Cambridge, MA, 1982.
Reinhard, Wolfgang, "Reformation, Counter-Reformation, and the Early Modern State: A Reassessment", *Catholic Historical Review* 75, 3 (1989): 385-403.
Schilling, Heinz, "Confessional Europe", *Handbook of European History, 1400-1600*, cilt 2, ed. Thomas A. Brady, Heiko A. Oberman ve James D. Tracy, 641-70, Leiden, 1995.
Schulz, Juergen, *The New Palaces of Medieval Venice*, University Park, PA, 2004.

İnternet Siteleri

Archnet, https://archnet.org/resources, "Atik Valide Külliyesi", "Iskele Camii", "Masjid al-Malika Safiyya", "Semsi Pasa"ve "Sultan Ahmet" alt başlıklarında.
Ayasofya Müzesi, İstanbul, http://ayasofyamuzesi.gov.tr/tr/içmi-mahmud- kütüphanesi.
Osmanlı Kitabeleri, www.ottomaninscriptions.com/verse.aspx?ref=list&bid=2974 &hid=4616
Sünbül Efendi Camii, http://sumbulefendicamii.com
Üsküdar Belediyesi, www.uskudar.bel.tr/tr/main/erehber/tarihi-mekanlar/39

DİZİN

"Jane Hathaway, adeta tarihin karanlığından kurtardığı Darüssaade ağalarının yürüttükleri faaliyetlerin çok farklı alanları ve coğrafyaları kapsadığını, yalnız merkezleri sayılabilecek İstanbul ve Kahire'yle sınırlı kalmadığını gösteriyor."

Caroline Finkel

"Hathaway'in bu kapsamlı ve büyüleyici çalışması, hadımların Doğu Afrika'dan Osmanlı sarayına nasıl bir yolculukla geldiklerini, padişahların ve saraylıların onları farklı farklı nedenlerle en yüksek konumlara nasıl çıkarttıklarını veya bir anda nasıl yok ettiklerini gösteriyor. Yazar, bu kitapta, iradeleri dışında getirildikleri, aşina olmadıkları bir dünyada kendilerine bir yer edinmeye çalışan gerçek insanları çıkarıyor okurun karşısına."

Suraiya Faroqhi

"Kitapta, Darüssaade ağalığı makamının İstanbul ve Mısır'daki iktidar üslerini kullanıp 17. ve 18. yüzyıllarda gücünün zirvesine ulaştığı ve 19. yüzyılın reform döneminde etkisini yitirdiği çarpıcı bir tarihsel değişim öyküsüyle karşılaşıyoruz. Kimileri sadrazamla nüfuz rekabetine girebilen çok canlı kahramanlar var bu öyküde."

Leslie P. Peirce

Osmanlı sarayında darüssaade ağası veya diğer adıyla kızlar ağası, birçok çelişkiyi şahsında cisimleştiren bir figürdü. Afrika'dan getirilmiş, hadım edilmiş bir köleydi; asıl ailesiyle bağları tamamen koparılmıştı, kendi ailesini kurması söz konusu değildi. Buna karşılık, Osmanlı hanedan ailesinin çok yakınına, mahrem dünyasına girmişti ve o ailenin fertleriyle iç içe yaşıyordu: Padişaha kız veya erkek evladının doğduğu müjdesini getiren, şehzadelerin eğitimiyle ilgilenen veya padişaha annesinin ölüm haberini veren oydu. Bu konumu sayesinde Osmanlı sarayında son derece etkili, yeri geldiğinde sadrazamlarla rekabete girebilen bir güç odağı haline gelmişti.

Jane Hathaway, *Darüssaade Ağası. Osmanlı Sarayında Afrikalı Bir Güç Odağı*'nda, bu makamı ve üç yüz yılı aşan bir zaman dilimi boyunca bu makamda bulunanları mercek altına alıyor, 17. ve 18. yüzyılların krizlerinden 19. yüzyılın reformlarına uzanan süreçte meydana gelen dönüşümlerin etkisiyle Darüssaade ağalığının ne gibi değişimler geçirdiğini anlatırken Osmanlı sarayındaki ve dünyasındaki derin dönüşümü de gözler önüne seriyor.

Prof. Jane Hathaway Ohio State University tarih kürsüsünde ders vermektedir. Türkçede yayımlanmış eserleri: *Osmanlı Mısırı'nda Hane Politikaları. Kazdağlıların Yükselişi* (2009); *İki Hizbin Hikâyesi. Osmanlı Mısır'ı ve Yemen'inde Mit, Bellek ve Kimlik* (2009); *Hacı Beşir Ağa. Osmanlı Sarayının En Ünlü Haremağası* (2014); *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları* (2016).

Kapak resmi: Hacı Beşir Ağa, III. Ahmed'in şehzadelerini Topkapı Sarayı'nın Üçüncü Avlusu'ndan geçirerek Sünnet Odası'na götürüyor. Vehbi, *Surname-i Vehbi* (1720). Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, MS A. 3593, fol. 173 b.